EESTI KIRJANDUSE AJALUGU

II

Tagastage raamat õigeaegselt!
87986 Возвратите книгу вовремя!

Н. Н. 1154. II 65. 100.000.

XV
-611 w
V-24379

EESTI NSV TEADUSTE AKADEEMIA
KEELE JA KIRJANDUSE INSTITUUT

EESTI KIRJANDUSE AJALUGU

II

Toimetanud E. SÖGEL

6. TRÜKK

EESTI RIIKLIK KIRJASTUS
TALLINN 1964

8 E
E 20

Kaane kujundanud *R. Pangsepp*

Eesti NSV Haridusministeeriumi poolt kinnitatud õpikuna keskkooli X klassile.

N
Tartu Riikliku Ülikooli
Raamatukogu
87986

EESTI KIRJANDUS XIX SAJANDI LÕPUKÜMNENDEIST KUNI SUURE SOTSIALISTLIKU OKTOOBRIREVOLUTSIOONINI.

Ülevaade ajaloolisest olukorrast. XIX sajandi teisel poolel toimus kapitalismi kiire arenemine kogu Venemaal, sealhulgas ka Eestis. Kapitalistlik tootmine levis nii põllumajanduses kui ka tööstuses. Siseturu laienemisega arenes kaubandus, tekkis suurtööstus ning sellega ühenduses tööstusproletariaat. Kuid Eesti jäi siiski põllumajanduslikuks maaks, kus üleminek kapitalismile toimus rohkete pärisorjuse jäänuste tingimustes.

Valitsevaks klassiks maal oli balti aadel, kes püüdis kramplikult oma eesõigusi säilitada. Ta rakendas poolfeodaalseid rendivorme, kruvis üles maa ostu- ja rendihinnad, mispärast talurahva laiad hulgad olid maapuuduse tõttu sunnitud elama äärmises viletsuses. Balti aadli ja suurkodanluse käes olid valitsevad positsioonid kaubanduses ja tööstuses.

Kapitalistlike suhete arenemine tõi muutuse ka Eesti külla. Seoses talude päriseksostmisega süvenes siin küla kihistumine. Mõldrite, kõrtsmike ja jõukamate talupoegade näol tekkis kulaklik ladvakiht, kes mõisnikuga võidu asus ekspluateerima külakehvistut. 1880-ndate aastate algul puhkes ülevenemaaline majanduskriis, mis mõjus raskelt ka Eesti põllumajandusele ja tööstusele. Viljahinnad langesid, talude rendi- ja ostuhinnad aga tõusid. Talupidajad laostusid, talud läksid massiliselt haamri alla; suur hulk talupoegi oli sunnitud linnast tööd otsima.

Olukord 1880—1890-ndail aastail. Talurahvahulkade olukorra halvenemisega teravnesid sotsiaalsed vastuolud. Rõhutud massides aktiviseerus võitlus pärisorjuse jäänuste, mõisnike ja tsarismi vastu. Samal ajal kasvasid vastuolud maakodaniuse ja kehvistu vahel.

Talurahvaliikumise tõus 80-ndate aastate algul sundis tsaarivalitsust suuremat tähelepanu pöörama Baltimaade olukorrale. Aastail 1882—1883 viidi Liivi- ja Kuramaa kubermangus läbi senaator Manasseini revisjon. Rahvas pani sellele suuri lootusi. Revisjonile esitati rahva hulgast tuhandeid palvekirju, soove, kaebusi ja kollektiivseid märgukirju talurahva olukorra kohta. Kuid oodatud parandused jäid tulemata. Selle asemel hakkas tsaarivalitsus teostama šovinistlikku väikerahvaste venestamise poliitikat. Asutustes ja koolides kehtestati

ametliku keelena vene keel. Ühtlasi viidi läbi politsei- ja kohtureform. Nende reformidega püüdis tsaarivalitsus oma positsioone kindlustada ja kasvavat töölis- ja talurahvaliikumist maha suruda.

Kuigi reformid teostati reaktsioonilistel eesmärkidel, aitasid need ometi «balti erikorda» nõrgestada. Nad andsid vastulöögi kohalikule baltisakslusele, kes ajas siin eesti rahva saksastamise poliitikat. Ühtlasi soodustasid nad vene keele oskuse tõusu ja suhtlemist vene rahva, kultuuri ja kirjandusega.

Raskelt tabas kriis 1880-ndate aastate algul ka tööstust. Eesti alal oli tähtsamaks tööstusettevõtteks Narvas 1857. a. asutatud Kreenholmi manufaktuur. See oli suurim puuvillavabrik (ligi 5000 töölist) kogu Venemaal. Teiseks tähtsamaks tööstuskeskuseks kujunes sajandi lõpu poole Tallinn. Siia asutati raudteetöökojad ja masinatehaseid. Üksikuid tööstusettevõtteid oli ka väiksemates keskustes — Valgas raudteetehas, Sindis kalevivabrik, Kundas tsementitehas jne.

Koos suurtööstusega tekkis ja arenes t ö ö s t u s p r o l e t a r i a a t. Viimane kasvas eriti maakehvistu arvel, kes töö puudusel siirdus linnadesse. Tööstusproletariaadiga hakkas ühiskondlikule areenile astuma uus, revolutsiooniline jõud, kes asus varsti töörahva vabadusvõitluse etteotsa.

Tööliste olukord oli talumatult raske. Neil polnud mingeid poliitilisi õigusi, nad kannatasid ränga ekspluateerimise ja toore kohtlemise all. Tööpäev kestis harilikult 14 tundi, puudus igasugune töökaitse. Elukalliduse pideva tõusuga vähenes järjest tööliste reaalpalk. Elati äärmiselt ebatervislikes tööliskasarmutes ja barakkides kümnete kaupa ühes toas. Tööliste suremus oli väga kõrge. Taudid ja koolera viisid massiliselt töölisi enneaegselt hauda.

See olukord kutsus välja proletariaadi stiihilise vastupanu. Esimeseks suuremaks väljaastumiseks oli Narva Kreenholmi tööliste streik 1872. a.

Tööstuskriisi tingimustes 1880-ndate aastate algul alustasid kapitalistid pealetungi töölistele, tõstes töönorme ja suurendades töötrahve. See uus surve kutsus välja teise suure tööliste streigi Narvas 1882. aastal, millest võttis osa üle 5200 töölise.

1880-ndate aastate teisel poolel ja 1890-ndate aastate algul toimus Eestis rida streike Narvas, Tallinnas, Kundas. Streigiliikumine 70-ndail ja 80-ndail aastail oli stiihiline. Töölised esitasid vabrikantidele peamiselt majanduslikke nõudmisi. Vaatamata sellele kasvatas see proletariaadi klassiteadlikkust ja andis kogemusi võitluseks kapitalistide vastu. Ühtlasi valmistas streigiliikumine pinda marksismi ideede levikule Eestis.

Olukord Eestis XIX sajandi lõpul ja XX sajandi algul. XIX sajandi lõpul jõudis kapitalism oma arengus majanduslike ja sotsiaalsete vastuolude kõrgeimasse — imperialismi — staadiumi. Tööstusliku tõusu ajajärgul 90-ndate aastate teisel poolel hoogustus Eestis suurtööstuse arenemine. Tallinnas asutati vagunitehas «Dvigatel», masinatehas «Volta», Balti Puuvillamanufaktuur, Pärnus tselluloosivabrik «Waldhof» jne. XX sajandi algul oli Eesti alal 95 suurtööstust 26 000 töölisega. Lisaks sellele oli väike- ja käsitööstuses kuni 18 000 töölist. Ülevenemaalise turu laienemisega arenes tööstuse kõrval kiiresti ka transport, kaubandus, krediit ja pangandus.

XIX sajandi lõpul haaras Venemaa tööstust uus kriis, mis tõi kaasa tööpuuduse ja halvendas veelgi tööliste rasket olukorda.

Hoolimata kapitalistliku tööstuse hoogsast arengust jäi Eesti XX sajandi algul ikkagi põllumajanduslikuks maaks, kuna 70% elanikest tegutses põllumajandusega. Suurem ja parem osa maast kuulus endiselt mõisnikele. Sissetulekute suurendamiseks tugev-

dasid nad kapitalistlikku tootmist mõisates maatööliste ja külakehvistu intensiivse kurnamise teel.

Taludest oli 44% raharendil, kusjuures rendihinnad sajandi lõpuks olid tõusnud viiekordseks. Taludel lasusid suured võlad, paljud neist läksid oksjoni teel müügile. Rohkem kui pool talurahvast oli üldse ilma maata. Kehvikute — sulaste, popside ja saunikute arvel rikastus külas kulaklik kiht.

Ekspluateerimise suurenemine põhjustas klassivastuolude teravnemise. Hoogustus töölisliikumine. Toimus klassijõudude ümberpaiknemine: töörahva vabadusvõitluses asus juhtivale kohale töölisklass.

Töölisliikumine Eestis XIX sajandi lõpul ja XX sajandi algul. Marksismi ideed levisid Eestis mõnevõrra juba 80-ndail aastail seoses vene revolutsiooniliste üliõpilaste tegevusega Tartu ülikoolis. Samal ajal tekkis ka väikesi töölisringe Tallinnas. Kuid tol ajal polnud töölisliikumine veel ühendatud marksismiga. See toimus Eestis alles XX sajandi algul seoses väljasaadetud vene revolutsionääri M. I. Kalinini tegevusega Tallinnas.

M. I. Kalinin selgitas töölistele võitluse vajadust tsaarivalitsuse ja kapitalistliku korra vastu. Ta levitas siin Lenini väljaantud ajalehte «Iskra», koostas lendlehti ja avaldas üldse suurt revolutsioonilist mõju töölismassidele. Kalinini tegevuse tulemusena tekkisid esimesed marksistlikud töölisringid Tallinnas. 1902. aastal ühendati need M. I. Kalinini, F. Leberechti ja teiste eestvõttel üheks suureks Tallinna tööliste ringiks, millega pandi alus Tallinna sotsiaaldemokraatlikule organisatsioonile. Järgnevail aastail organiseerisid Kalinini ringide aktivistid mitmes Tallinna suuremas tehases sotsiaaldemokraatlikke ringe. Kõik see toimus illegaalselt, kusjuures aktiivset kaasabi osutasid revolutsioonilised vene ja läti töölised, kes töötasid siin väljasaadetutena.

Kalinini loodud ringide baasil moodustati 1904. aastal VSDTP Tallinna Komitee, kes hakkas juhtima proletariaadi revolutsioonilist võitlust. Ka Narvas ja Tartus tegutses tööliste ja üliõpilaste sotsiaaldemokraatlikke ringe. Revolutsioonilised meeleolud levisid nii tööliste kui ka eesrindliku intelligentsi hulgas. Oli saabunud aeg, kus proletariaat vabadusvõitluse juhtiva jõuna pidi andma oma esimese suurema lahingu. Selleks oli esimene Vene revolutsioon a. 1905—1907.

1905.—1907. a. revolutsioon Eestis. 1905. aasta sündmused algasid Eestis seoses sündmustega Venemaal. Pärast 9. jaanuari Verist pühapäeva Peterburis hakkas VSDTP Tallinna Komitee ette valmistama üldstreiki. 12. jaanuaril lasti kõikjal vabrikuis ja tehastes «aur välja». Streikis ligi 12 000 Tallinna töölist. Ka Narvas ja Pärnus alustasid töölised streiki. Streigid jätkusid veebruaris Tallinnas, Tartus, Valgas ja mujal. Streikijad esitasid nii majanduslikke kui ka poliitilisi nõudmisi. Nõuti tööpäeva lühendamist, tasu streigipäevade eest ja poliitiliste vangide vabastamist. Kohati olid vabrikandid sunnitud nõud-

mistele vastu tulema. Kuid hiljem hakkasid nad oma lubadusi tühistama. See andis põhjust uute streikide puhkemiseks.

Nagu kogu Venemaal nii ka Eestis laienes revolutsiooniline liikumine 1905. a. kevadel ja suvel. Sagenesid poliitilised väljaastumised — streigid, miitingud, koosolekud. Revolutsiooniline vaimustus haaras ka osa üliõpilasi ja kooliõpilasi.

Valitsusvõimud püüdsid revolutsioonilist liikumist maha suruda. Eriti agarad selles osas olid balti parunid. Nad moodustasid relvastatud salgad, keda rahvas nimetas mustsajaks.

1905. a. oktoobris hoogustus revolutsiooniline liikumine kogu Venemaal. Puhkesid majanduslikud ja poliitilised streigid. Ka Eesti tegi kaasa oktoobrikuu üldstreigi, mis algas Tallinnas 14. oktoobril. 16. oktoobril toimus suurem tööliste miiting Tallinnas Uuel turul, kus sõjavägi avas tule rahva pihta. 90 inimest sai surma ja paarsada haavata. See julm veretöö näitas töölistele üha selgemini selle peasüüdlase — tsaarivalitsuse — olemust. Uue turu veretöö ohvrite matused 20. oktoobril kujunesid tõeliseks tööliste suurdemonstratsiooniks. Ka teistes Eesti linnades toimus oktoobris tööliste väljaastumisi ja kokkupõrkeid politseiga.

Linnast levis revolutsiooniline liikumine maale. Kõigepealt haaras see mõisatöölisi, kes varakevadel alustasid streiki. Nõuti palkade tõstmist ja tööpäeva lühendamist. Selgitustöö tulemusena hakkasid talupojad üha julgemalt protestima renditingimuste ja talumaade mõisastamise vastu. Oma stiihilist protesti mõisnike vastu avaldas töörahvas mõisate heinaküünide, loomalautade ja viljaaitade süütamisega. Revolutsiooniline liikumine maal hoogustus seoses tööliste oktoobrikuu üldstreigiga.

Revolutsiooniliste sündmuste käigus hakkas selguma üha enam eesti kodanluse reaktsiooniline hoiak. Eesti kodanlus püüdis töölisi mitmesuguste tema poolt asutatud seltside ja ajalehtede kaudu hoida oma mõju all. Ta püüdis isoleerida eesti töölisi vene proletariaadi klassivõitlusest ja õhutada nende vahel rahvuslikku vaenu. Teda rahuldas täiesti 17. oktoobri manifest oma petlike lubadustega. See võimaldas tal oma jõude koondada revolutsioonilise liikumise vastu.

1905. a. novembris organiseeris eesti kodanlus oma esimese poliitilise partei, nn. Eesti Rahvameelse Eduerakonna (ERE) eesotsas Jaan Tõnissoniga. «Eduerakond», keda rahvas nimetas «rahameelseks kaduerakonnaks», võttis omaks tsaariduumas kadettide partei programmi.

Püüdes revolutsioonilist võitlust maal oma mõju alla haarata, kutsusid eduerakondlased novembris Tartu kokku üle-eestilise rahvaesindajate koosoleku. Kuid viimane ei täitnud nende lootusi. Maatööliste ja kehvtalurahva esindajad, kes olid valdavas enamuses, eraldusid juba koosoleku algul ja viisid iseseisvalt koosoleku läbi ülikooli aulas. Koosolekul esinesid selgitustööga revolutsioonilised sotsiaaldemokraadid, paljastades kodanluse ja menševike kokkulepluse poliitikat. Aula-koosolekul vastuvõetud otsustes nõuti mõisa- ja kirikumaade konfiskeerimist, demokraatlikku vabariiki ja rahva relvastamist.

Aula-koosoleku otsused levisid saadikute kaudu maale. Neid hakati mitmel pool rakendama.

Proletariaadi ja talurahva revolutsiooniline võitlus arenes Venemaal haripunktini detsembris relvastatud ülestõusu näol. Menševike lõhestava tegevuse tõttu, kes pääsesid Tallinna Tööliste Saadikute Nõukogu etteotsa, ei jõutud Eestis üldse relvastatud ülestõusuni. Küll aga siirdusid Tallinnast relvastatud tööliste salgad maale, kus nad koos maatööliste ja kehvikutega võitlesid mõisnike vastu.

Kuid samal ajal alustas tugevat pealetungi kontrrevolutsioon. Tallinnas kuulutati välja sõjaseadus, areteeriti mitmed VSDTP Tallinna Komitee liikmed. Rakendati tegevusse uued karistussalgad. Nendes tingimustes tuli revolutsioonil paratamatult taanduda.

Pärast revolutsiooni lüüasaamist algas Eestis metsik arveteõiendamine revolutsioonist osavõtnutega nii maal kui linnas. Maal võtsid sellest eriti aga-

ralt osa kohalikud mõisnikud ja pastorid. Toimus tööliste ja talupoegade julm peksmine, vangistamine ja tapmine. Karistussalkade ohvritena tapeti Eesti alal umbes 300 inimest, üle 600 talupoja sai ihunuhtlust, paljusid heideti vanglaisse. Kehtestati koosolekute keeld, hulk ajalehti suleti.

Seoses survevahenditega streigiliikumine nõrgenes, kuid ei vaibunud. VSDTP organisatsioonid Eestis jätkasid vastavalt uuele olukorrale tegutsemist ka revolutsiooni taandumisperioodil.

Esimene Vene revolutsioon sai küll lüüa, kuid tema õppetunnid olid kasulikud kõigile tsaari-Venemaa rahvastele. Need näitasid, et töölisklass on revolutsioonis juhtiv jõud, kuid et ta vajab senisest suuremat üksmeelt ja tihedamat liitu talurahvaga. Revolutsioon kinnitas vene tööliste ja bolševike partei juhtivat osa selles ning paljastas eesti kodanluse kontrrevolutsioonilise olemuse. Revolutsioon andis väärtuslikke kogemusi edaspidiseks võitluseks tsarismi vastu.

Pärast II Riigiduuma laialiajamist 1907. a. juunis algas Venemaal Stolõpini reaktsiooni ajajärk. Valitses metsik sõjaline ja politseiline terror. Uued ja uued tööliste hulgad heideti vanglasse või saadeti asumisele. VSDTP Tallinna Komitee areteeriti peaaegu terves koosseisus. Töölisi vallandati massiliselt ja kanti «mustadesse nimekirjadesse».

Stolõpini reaktsiooni ajajärgul hakkas eesti maa- ja linnakodanlus senisest energilisemalt tugevdama oma majanduslikke positsioone mitmesuguste ühingute asutamise teel. Asutati krediidiühistuid, piimatalitusi, põllumeeste seltse, mis olid kasulikud eeskätt suurmaapidajatele. Ühingute loomist esitas kodanlus üldrahvusliku ettevõttena, kasutades seda «rahvustervikluse» propagandaks. Ta püüdis töölisi revolutsioonilisest liikumisest eemaldada natsionalistliku ideoloogia levitamise teel. Jutlustades klassirahu, kutsus ta rahvast rahul olema tsaari antud «vabadustega».

Ka neil revolutsiooni lüüasaamisele järgnenud reaktsiooni võimutsemise aastail jätkas töölisklass energilist streigivõitlust, ehkki streikide arv oli palju väiksem kui aastail 1905—1907. VSDT Partei Eestimaa organisatsioonid aga valmistasid töölisklassi ette uueks revolutsiooniliseks tõusuks, mis saabus pärast tööliste tulistamist Leena kullakaevandustes 1912. a.

Uus revolutsiooniline tõus Eestis toimus tihedas seoses revolutsioonilise liikumise elavnemisega Venemaal. 1912. a. levisid protestistreigid ka Eestis, eriti Tallinnas. Eesti bolševikud hakkasid «Pravda» eeskujul välja andma tööliste ajalehte «Kiir» (1912—14). «Kiire» tööd juhtisid bolševikud-revolutsionäärid J. Anvelt ja V. Kingissepp. Lehe ümber koondus hulk eesrindlikke töölisi. Oma ilmumise kahe aasta kestel kujunes «Kiir» tõeliseks eesti töölisklassi organiseerijaks, tsaarivalitsuse ja kodanluse teravaks paljastajaks.

Esimene maailmasõda tõi töötavatele rahvakihtidele üha suurenevat häda ja viletsust. Tõusis elukallidus, sõja raskused ja kulud veeretati töörahva õlgadele. Eesti kodanlus, nähes sõjas oma kasumite suurendamise võimalusi, asus kohe sõjapoliitika toetamisele «isamaa kaitsmise» loosungi all.

Esimese maailmasõja tingimustes laiendasid bolševike organisatsioonid Eestis oma revolutsioonilist agitatsiooni. Sõja algul vaibunud revolutsiooniline liikumine hoogustus juba järgmisel aastal. Bolševikud paljastasid imperialistliku sõja anastuslikke eesmärke ja kutsusid üles võitlema tsarismi kukutamise eest. 1917. a. veebruaris jõudis sõjas laostunud Venemaa kriisini, mida tema valitsejad enam ei suutnud ületada. Tihedas liidus vene töölisklassiga asus ka Eesti proletariaat 1917. a. rahu ja vabaduse nimel rünnakule reaktsiooni kantsi — tsarismi ja selle liitlase — kodanluse vastu. Siitpeale algas uus ajajärk meie rahva ajaloos.

Seesugustes ajaloolistes tingimustes toimus perioodil 1890—1917 eesti kirjanduse arenemine. Seda iseloomustavad realismi võidulepääs, eesti kriitilise realismi ja eesti proletaarse kirjanduse tekkimine ning arenemine võitluses estetistlike ja dekadentlike kirjandusvoolude ja -suundade vastu.

Realism eesti kirjanduses.

Möödunud sajandi 90-ndail aastail hakkas kapitalismi vastuolude teravnemise ja proletariaadi vabadusvõitluse hoogustumise tingimustes eesti kirjanduses kujunema uus kirjandusvool — realism.

«Realismiks,» ütleb M. Gorki, «nimetatakse inimeste ja nende elutingimuste tõetruud ja ilustamata kujutamist.»

Realistlikus kirjanduses käsitleb kirjanik «tüüpilisi karaktereid tüüpilistes olukordades» (*Engels*). Tüüpilise, s. o. teatavale nähtusele iseloomuliku, olulise *õige* kujutamine ongi realistliku kirjanduse põhiliseks ülesandeks. Kandes vastava ajajärgu pitserit, peegeldab realistlik kirjandus kunstilise kuju kaudu selle ajajärgu ühiskondlikke vahekordi, ideesid ja mõtteviisi.

Realism kujunes domineerivaks kirjandusvooluks vene ja Lääne-Euroopa kirjanduses XIX sajandil. Oma arengu varasemal etapil piirdus ta peamiselt elunähtuste lihtsa kirjeldamisega (nn. kirjeldav, olustikuline realism). Ühiskondlike vastuolude teravnedes arenes realism elupahesid paljastavaks kriitiliseks realismiks. Peegeldades vastuolusid ekspluataatorlikus ühiskonnas, andis kriitiline realism samal ajal suurejoonelisi kunstilisi üldistusi tegelikkusest. Seetõttu on realistlikul kirjandusel suur tunnetuslik väärtus, millele korduvalt on tähelepanu juhtinud marksismi klassikud.

Kriitilise realismi sissetung eri rahvaste kirjandusse toimus eri aegadel. Eesti kirjanduses iseloomustab realismi selle arengu varasemal etapil peamiselt kirjeldav laad, mis 90-ndate aastate teisel poolel andis maad ühiskondlikke vastuolusid teravalt arvustavale käsitluslaadile.

Realismi kujunemine eesti kirjanduses. Realism muutus eesti kirjanduses domineerivaks suunaks möödunud sajandi 90-ndaist aastaist alates. Kuid realismi elemente esineb ka eelmiste aastakümnete kirjanduses, nagu näiteks Faehlmannil kalendrijuttudes, Kreutzwaldi ja teiste autorite loomingus. Põhiliselt aga iseloomustab 60—80-ndate aastate eesti kirjandust romantiline käsitluslaad, mis koos ajalooliste jutustustega («Tasuja» jt.) hakkas 90-ndate aastate algul kirjandusest taanduma.

Võrreldes romantismiga arenes realism 90-ndail aastail hoopis uutes ühiskondlikes tingimustes. Selleks ajaks oli lõpule jõudnud eesti rahvuse kujunemine. See rahvus oli kihistunud antagonistlikeks klassideks; teda ei saanud enam koondada «ühtse eesti rahva» loosungi alla.

Seoses klassivastuolude teravnemisega intensiivistus ka töötavate hulkade ekspluateerimine nii maal kui linnas. Kapitalistliku ühiskonna valitsevate kihtide hundimoraal külvas häda ja viletsust rahvamassidesse. Ümbritsevas elus kõikjal lokkav ülekohus sundis iga ausat, demokraatlikult mõtlevat kirjanikku haarama sule säärase inimväärikust alandava elukorralduse vastu. See oli üheks olulisemaks tõukejõuks kirjanike pöördumisel kriitilise realismi kui tegelikkust tõepäraselt kujutava käsitluslaadi juurde.

Tähtsat osa kriitilise realismi kujunemisel etendasid ka sajandi lõpul intelligentsi hulgas levinud demokraatlikud ideed. 90-ndail aastail tegutses Tartu ülikoolis üliõpilasringe, mille liikmetel oli kontakt üliõpilastega, kes revolutsiooniliste ideede pärast olid välja heidetud teistest Venemaa ülikoolidest ja nüüd jätkasid õpinguid Tartus. Viimaste kaudu tutvuti sotsiaaldemokraatliku kirjandusega. Nende ringide tegevusel on suur tähtsus *materialistlike* vaadete ja *marksistlike* ideede levimisel intelligentsi seas.

Tutvumine marksistliku õpetusega, huvi tõus loodusteaduste vastu, materialistlike vaadete levimine — kõik need nähtused teritasid kirjanike pilku vastuolulise tegelikkuse paremaks mõistmiseks ja hindamiseks.

Kuid uue suuna tekkimine kirjanduses ei ole seotud ainult ühiskondlike mõjuteguritega, vaid siin tuleb arvestada ka väljakujunenud kirjanduslikke traditsioone. Realism eesti kirjanduses jätkas mineviku kirjanduse demokraatlikke traditsioone. Teda viljastas eesti rahvaloovning ja see osa mineviku kirjandusest, mis otseselt seisis rahva vabastamisideede teenistuses. Sellelt pinnalt lähtudes lõi realistlik kirjandus omad traditsioonid, mis teda juhtisid kaasaja kõige aktuaalsemate probleemide käsitlemisele.

Ühegi rahva kirjandus ei eksisteeri isoleeritult, omaette, vaid tal on kas otseseid või kaudseid kokkupuutepunkte teiste rahvaste kirjandusega. Kuni 1880-ndate aastateni oli eesti kirjanduses

tegemist peamiselt saksa kirjanduse mõjudega. 80-ndate aastate kodanlike reformide tulemusena aga levis vene keele oskus, mis soodustas vene kultuuri ja kirjanduse tundmaõppimist. Samal ajal hoogustus vene kirjanduse tõlkimine eesti keelde. Tõlked ilmusid ajakirjanduse veergudel, mistõttu need levisid kiiresti laiadesse rahvahulkadesse.

Käesoleva sajandi alguseks oli eesti keelde tõlgitud suur hulk vene XIX sajandi klassikute Puškini, Lermontovi, Krõlovi, Turgenevi jt. teoseid. Tõlgete kaudu võis laiem üldsus tutvuda Gogoli «Tarass Bulbaga» juba 1874. aastal, «Revidendiga» 1883. a., Turgenevi «Mumuuga» 1879. a., L. Tolstoi romaaniga «Sõda ja rahu» 1893. a. jne. Sajandi vahetus lisas siia hulk Tšehhovi jt. kirjanike novelle ning ülevaateid kirjanikest. 1903. a. ilmus eesti keeles ja lavastati «Estonias» M. Gorki «Põhjas». Lisaks sellele õppis noorsugu koolides vene kirjandust tundma vahetult vene keeles.

Vene kirjanduse paremikule omane ühiskondlike probleemide aktuaalsus ning kõrge kunstimeisterlikkus andis eesti kirjanikele väärtuslikke kogemusi uue kirjandusmeetodi rakendamisel. Vene tuntud realistidelt on õppinud peaaegu kõik meie kriitilised realistid eesotsas Eduard Vilde, Ernst Peterson-Särgava ja teistega. Ka Lääne realistidelt oli eesti kirjanikel mõndagi õppida. Lääne realismi tugevamaks küljeks on rahakire, keeruliste perekondlike ja armastusvahekordade kujutamine. Sel alal on suurejoonelisi üldistusi oma aja taustal andnud eriti prantsuse kirjandus (Balzac, Flaubert jt.). Lääne realistliku kirjandusega tutvusid eesti kirjanikud nii originaalis kui ka saksa- ja eestikeelsete tõlgete kaudu. Kõrgelt hindas seda E. Vilde, kelle jutustuste süžeelises ülesehituses on märgata mõningaid Lääne realistlikule kirjandusele iseloomulikke jooni.

Kokku võttes võime öelda, et kriitilise realismi tekkimisele eesti kirjanduses andis kõigepealt tõuke konkreetne ajalooline tegelikkus oma vastuoludega. Sellel pinnal võrsuva, elu tõepäraselt kujutava kirjanduse arenemist soodustasid ajajärgu eesrindlikud ideed, mineviku demokraatlik kirjandus ning väljakujunenud realismi traditsioonid teiste rahvaste kirjanduses.

Võitlus realismi eest. Olukord kaasaegses kirjanduses. Realismi võidulepääs eesti kirjanduses ei toimunud üleöö. Eesrindlikel kirjanikel tuli aastate jooksul sõdida nii teoorias kui praktikas, et tõestada elu realistlikult kujutava kirjandusmeetodi eluõigust.

1880-ndate aastate keskpaiku sattus eesti rahvuslik liikumine kriisi, millega kaasnesid kriisinähtused ka kultuurielus ja kirjanduses. See väljendus kirjanduse kaugenemises elust, selle ideevaesuses ja vorminõrkuses.

Kui rahvusliku liikumise aegadel kajastas kirjandus laiade rahvahulkade huve, siis nüüd asus ta väikekodanluse teenistusse. Selle kihi huvid aga olid väga piiratud, tema kultuuriline tase madal. Ja nii algaski proosakirjanduses kergesisulise ajaviitekirjanduse — põnevate seiklus- ja armastuslugude massiline produtseerimine. Kirjanik püüdis sageli maksku mis maksab naljakas olla, et sellega lugejat lõbustada. Säärast kirjandust tõlgiti ja kohandati eesti keelde, aga seda produtseerisid ka eesti autorid. Näitekirjandus lõbustas väikekodanlast romantiliste, pseudomütoloogiliste «ilunäitlustega», mida etendati «bengaali tule valgusel» laulu ja muusika saatel («Udumäe kuningas» jts.).

Samal ajal tekkis mineviku rahvusromantilist luulet jäljendav, nn. epigooniline luulemaneer. Elutõe asemel pakkus see luule, nagu Vilde ütleb, «magusat, imarmagusat kupatist, keedetud veest ja kuupaiste, linnulaulu ning lillelõhna siirupist, taoti vürtsitud isamaaga». Ilutsevate, Koidulat matkivate nimede all — Tundela, Ehala, Lainela jms. — ilmus sellist luulet massiliselt ajakirjanduses. See luule oli nagu kaja minevikust, tal polnud enam midagi öelda kaasajale.

Niisugune kirjanduslik kohaltammumine ei rahuldanud lõpuks enam kedagi. Tekkis vajadus kirjanduse järele, mis reageeriks kaasaja nähtustele. Seda vajasid töörahvahulgad; seda vajas kodanlus. Sellest vajadusest kujuneski võitlus realismi eest, mis kandis erinevat iseloomu, olenevalt sellest, kelle positsioonilt seda peeti.

E. Vilde ja teiste osa võitluses realismi eest. Võitlus realistliku kirjanduse eest ja selle läbimurd on kõige tihedamini seotud E. Vilde nimega. Vilde ei olnud ainult kirjanik, vaid ta tundis huvi ka kirjandusteoreetiliste küsimuste vastu. Juba algusest peale oli Vilde esinemises midagi niisugust, mis ärritas tagurlust. Ta julges oma jutustuses «Musta mantliga mees» (1886) hukka mõista aadlipreili südametust ja oma kaitse alla võtta rõhutud kihi esindajaid. Konservatiivsetes ringkondades peeti teda üheks neist, kes oma mõtteid ammutavad «võõramaa sotsiaaldemokraatlaste ja teiste lõhkujate erakondade kasvatamiseks kirjutatud» teostest.

Vilde ei olnud 1880-ndail aastail veel kaugeltki väljakujunenud maailmavaatega kirjanik. Kuid ta oli palju lugenud ja omas teravat pilku elus esinevate vastuolude nägemiseks. Ja nii hakkas ta oma teostes juba kaunis varakult kõnelema elu varjukülgedest sellises toonis, et see häiris konservatiivseid ringkondi. Samal ajal sarjas ta üsna teravalt kaasajal ilmuvaid kirjandusteoseid, mis kutsus välja Vildega seotud poleemika ajakirjanduses. Poleemika käigus heideti Vildele ette, nagu oleksid tema jutustused «iga ausama ja peenema kombe vastalised», neid tembeldati «liiderlikeks». Etteheidetele reageeris Vilde kirjutusega «Postimehes» (1887), milles ta lähemalt selgitas oma kirjandus-

likke põhimõtteid. Ta rõhutas oma püüdu kirjeldada aega ja inimesi nii, nagu nad tõesti on, kõigi nende «muhkude, paisete ja kärnadega».

See sõnavõtt tõendab, et Vilde oli juba 80-ndail aastail veendunud realismi pooldaja, kuigi ta seda oma loomingus veel järjekindlalt ei suutnud rakendada.

Kaudselt toetas realismi eest peetavat võitlust 80-ndate aastate lõpul asetleidnud äge rünnak epigoonilise, elust irdunud luule vastu, mida õigusega nimetati «läilaks» läinud ja oma aja äraelanud «luuleuduks». Iganenud luulemaneeri pihta suunasid oma satiirirelva 90-ndate aastate algul ka Vilde («Suguvend Johannes»), Juhan Liiv («Ühe kirjaniku päevaraamatust») jt.

Samal ajal seab ajaleht «Olevik» kirjanikele eeskujuks prantsuse kirjaniku Zola «uue kirjandusliku kooli», kutsudes eesti kirjanikke üles kirjutama «rahvalikke külajutte ja elupilte». Kuid siin ilmneb Vilde omast erinev arusaamine realistliku kirjanduse ülesannetest. Kui Vilde nägi realismis elupaisete lahkamist, siis nõuab «Olevik» vaid «rahvalikke elupilte», «oleva asja ütlemist». See tähendas elupahede arvustamist mõõdukuse piirides, nagu see oli vastuvõetav kodanlusele, kes püüdis oma aadressil teravat kriitikat vältida.

Kuivõrd Vilde ründav laad oli konservatiivsetele ringkondadele vastuvõetamatu, näitab poleemika, mis puhkes Vilde ümber ajakirjanduses pärast tema «Suguvend Johannese» ilmumist (1891). Teda süüdistati moraalituses, kooliõpetajate laimamises, negatiivse peategelase kujutamises jne.

Kuid Vilde ei olnud enam üksi. Leidus juba tema teoste ja realistliku meetodi kaitsjaid, kusjuures viimased otsisid oma seisukohtadele toetust just vene realistlikust kirjandusest.

«Vilde juttudel on igapäevane elu eeskujuks, aga ei mitte luuletaja peaajus sündinud paleus,» kirjutatakse «Postimehes» (1891). «Tema on siis seda, mis võõra sõnaga «realist» hüütakse, aga ei mitte idealist.» Rõhutatakse, et kirjanik ei tarvitse ainult esitada vooruslikke tegelasi, vaid võib näidata ka väärnähtusi, nagu Gogol oma «Surnud hingedes» ja «Revidendis».

Oma vastuses ründajatele kirjutab Vilde ise 1892. a.: «Teie südamed on minu peale täis, et ma teile «Suguvend Johanneses» pisukest peeglit julgesin silmade ette hoida, mille seest teie jume nii ilus välja ei paistnud, kui teie teda seni ise arvanud.»

Paari järgneva aasta jooksul süveneb Vilde jutustustes («Karikas kihvti», «Kippari unerohi» jt.) pidevalt sotsiaalsete pahede kriitika. Samal ajal sõnavõtud ajakirjanduses kõnelevad kasvavast poolehoiust uuele kirjandussuunale ning tõstavad esile Vilde osa selles võitluses.

1893. a. lõpul oli realism eesti kirjanduses sammumas võiduteed. Võitlus realismi eest oleks olnud edukam, kui seda oleks toetanud arenenud kirjanduskriitika. Kuid eesti kirjanduskriitika

tase oli 80-ndatel aastatel veel kaunis nõrk, seepärast uus suunavõtt toimus esialgu aeglaselt ja ebajärjekindlalt.

Vildega ühel ajal astub esimesi tähelepandavaid samme realismi teel ka Juhan Liiv. 1892. a. asub ta kirjutama realistlikku külajuttu «Vari». Oma järgmisel aastal ilmunud vestes «Esimesed kirjaniku tundmused» otsustab Juhan Liiv lõplikult selja pöörata «nüriks tehtud» kirjanduslikule maitsele, mis end toidab «Münchhauseni imelugudega, tapmistega, musudega ja kõrvalopsudega».

90-ndate aastate keskpaiku saavutas kriitiline realism silmapaistvaid tulemusi eeskätt Vilde loomingus. Seda arenemist soodustas tutvumine marksistliku õpetusega, mis teritas Vilde pilku ühiskondlike vastuolude nägemiseks. Selle tulemusena ilmus talt küla sotsiaalseid vastuolusid paljastav romaan «Külmale maale» (1896). *See teos tähistabki kriitilise realismi lõplikku läbimurdmist eesti kirjanduses.*

90-ndate aastate teisel poolel laieneb realism üha enam eesti luules ja proosas. 80-ndate aastate «luuleudu» hakkavad oma loominguga hajutama J. Tamm, Anna Haava ja K. E. Sööt. Sajandi vahetusel astub Vilde kõrvale eesti kriitilise realismi tüüpilisemaid proosakirjanikke E. Peterson-Särgava.

Idüllitsevate külaelupiltide juurest ühiskondlike pahede terava paljastamiseni jõuab sajandi esimestel kümnenditel jutu- ja näitekirjanik A. Kitzberg. Samal ajal alustavad oma kirjanikuteed realistidena A. H. Tammsaare, O. Luts, J. Mändmets jt.

Realism kirjandusmeetodina oli võitnud. Sajandi vahetusel tõusis see juhtivale positsioonile eesti kirjanduses. Tõelise hinnangu realismile andis aga rahvas, kes luges räbalateks ajaleheveerud «Mahtra sõjaga». See oli tunnustus realistlikule kirjandusele, mis kõige otsemas mõttes oli asunud rahvahulkade teenistusse.

Proletaarne kirjandus.

Proletaarse kirjanduse mõistest. Realismi kui kirjandusmeetodi võidulepääs oli soodsaks teguriks proletaarse kirjanduse kui uue nähtuse kujunemisele eesti kirjanduses. Proletaarne kirjandus ei ole vastandiks kriitilisele realismile. Proletaarse kirjanduse all mõeldakse kirjandust, mis asub ühiskonna eesrindlikema klassi — proletariaadi positsioonidel. Ta teenib *otseselt ja avatlikult* töörahvahulkade huve võitluses kapitalismi kukutamise ja uue, sotsialistliku ühiskonna rajamise eest. Proletaarne kirjandus ei ole vastandiks kriitilisele realismile, kuid ta on vaba neist ideelistest vastuoludest ja kõikumistest, mis iseloomustavad viimast. Paljastades ühiskondlikke vastuolusid, ei näe kriitiline realism tihtipeale olukorrast väljapääsu, proletaarne kirjandus aga näeb

väljapääsu vana ühiskondliku korra revolutsioonilises muutmises. Võitluses nende ideede realiseerimise eest toetub proletaarne kirjandus esijoones realistlikus kirjanduses väljakujunenud traditsioonidele.

Proletaarse kirjanduse kujunemine. Proletaarse kirjanduse tekkimisele andis tõuke revolutsioonilise liikumise tõus käesoleva sajandi algul Venemaal. Seoses 1905. a. revolutsiooniga hoogustus proletaarse kirjanduse arenemine. Revolutsioonilise kirjanduse väljaandmist hakkas suunama bolševike partei eesotsas V. I. Leniniga.

Eesti proletaarne kirjandus kujunes samuti tihedas seoses revolutsioonilise võitluse tõusuga. Selle arenemisel etendab tähtsat osa V. I. Lenini ajalooline artikkel «Partei organisatsioon ja parteiline kirjandus» (1905). Selles tõstis Lenin esile vajaduse luua töölisklassile *oma*, parteiline kirjandus, mis teeniks täielikult ja avalikult proletariaadi klassihuve. Lenini printsiipe kirjanduses hakkas ellu viima M. Gorki, kellest kujunes vene proletaarse kirjanduse rajaja.

Eesti proletaarne kirjandus toetus oma arenemises nii vene proletaarsele kirjandusele kui ka mineviku eesti kirjanduse eesrindlikule osale. Eriti väärtuslikuks toetuspunktiks proletaarsele kirjandusele olid kriitilise realismi traditsioonid nii eesti kui ka vene kirjanduses.

Proletaarse kirjanduse organiseerijaks Eestis sai kirjastaja ja luuletaja Juhan Lilienbach. Oma tegevust töölisklassi ja laiade rahvahulkade revolutsioonilise võitluse õhutajana alustas Lilienbach 1905. a. lõpul ilmunud töölisalbumiga «Edasi». Siitpeale esines ta väsimatu võitlejana oma väljaannetega kui ka luulega töörahva vabastamise ja tema kultuurilise taseme tõstmise eest.

Tuntumateks töölisklassi võitlusrindel tegutsevaist proletaarseist kirjanikest ja kriitikuist on H. Pöögelmann, Eessaare Aadu (J. Anvelt), J. Lilienbach, V. Buk, O. Münther ja V. Mölder.

Proletaarse kirjanduse arenemises revolutsiooni uue tõusu perioodil ja hiljem etendas tähtsat osa eesti kommunistliku liikumise silmapaistvate tegelaste V. Kingissepa, H. Pöögelmanni, J. Anveldi jt. publitsistlik tegevus.

Eesti proletaarne kirjandus, mille teoste arv ei ole küll kuigi suur, etendas olulist osa töölisklassi revolutsioonilise teadlikkuse kasvatamisel Oktoobrirevolutsiooni-eelsel perioodil. Koos kriitilise realismiga moodustas proletaarne kirjandus ühise rinde võitluses demokraatlike ideede eest kapitalismi tingimustes.

Võitlus demokraatlike ideede eest kirjanduse edasises arenemises.

Aastad 1905. a. revolutsioonist kuni Oktoobrirevolutsioonini on väga vastuoluliseks ja keeruliseks kirjandusliku võitluse ajajärguks. Arenesid kriitiline realism ja proletaarne kirjandus. Samal ajal hakkasid kirjandusele mõju avaldama mitmesugused estetistlikud, formalistlikud ja dekadentlikud suunad.

1905.—1907. a. revolutsiooni algusaastad on ka kirjandusliku elavnemise perioodiks. Selleks ajaks oli ilmunud parem osa Vilde ajaloolise triloogia romaanidest. Kriitilise realismi positsioonidele oli asunud terve rida teisi kirjanikke. Proletaarsete kirjanike poolt organiseeritud albumite ümber koondus hulk erinevate poliitiliste vaadetega kirjanikke. Samal ajal tekkis kirjanduslik rühmitus «Noor-Eesti» (1905. a.). See ei olnud kaugeltki ühesugune oma tegevuse ega koosseisu poolest. «Noor-Eesti» esimeses kahes albumis avaldatud ilukirjanduslik looming kasvab 1905. a. revolutsiooni mõjul üle rühma idealistlikust programmist ja on põhiliselt kas realistlik või revolutsioonilis-romantiline, teenides seega revolutsiooniliste rahvahulkade huve. Ent pärast revolutsiooni lüüasaamist asub «Noor-Eesti» rühmitus kuulutama võitlust realismi vastu, saades estetismi peamiseks esindajaks ja kaitsjaks meie kirjanduses.

Dekadentlikud mõjud eesti kirjanduses. Dekadentlik suund (*dekadents* — langus) kirjanduses on imperialismiajastu nähtus, mis tekkis Lääne-Euroopas XIX sajandi 80-ndail aastail ning levis pärast 1905. a revolutsiooni ka vene ja eesti kirjanduses.

Nooreestlased kuulutasid oma programmis realismi iganenuks ja nimetasid nende poolt viljeldavat loomingut uusromantismiks. Uusromantikud seletasid nähtusi müstiliste jõududega, mille tagajärjel nende loomingus levis lootusetus, pessimism ja elutüdimus. Nad propageerisid anarhilist individualismi ja püstitasid «kunst kunsti pärast» loosungi. Sukelduti isiklike elamuste ja silmapilgu-meeleolude kujutamisse. Anduti vormi ülistamisele, peenutsemisele vormiliste võtetega, mille tulemusena kujunes ebademokraatlik «keeleuuendusliikumine».

Dekadentlikud jooned «Noor-Eesti» ideoloogias peegelduvad selgesti 1909. aastast peale «Noor-Eesti» albumites (III—V, 1909—1915), ajakirjas «Noor-Eesti» (1910—1911) ja ühiskondlik-poliitilises ajakirjas «Vaba Sõna» (1914—1916). «Noor-Eesti» poliitilise programmi reaktsioonilisus avaldub rünnakuis marksismi-leninismi vastu. Ühtlasi hakkavad need väljaanded üha rohkem propageerima elust põgenevat individualismi ja estetismi, kuulutavad teose vormi tähtsamaks kui teose sisu.

«Noor-Eesti» ideoloogid tungisid ägedalt kallale realistlikule kirjandusele. Halvustati Gorkit, eesti proletaarseid kirjanikke,

rünnati Vilde ja Petersoni loomingut, suhtuti alahindavalt eesti rahvaluulesse jne.

«Noor-Eesti» poliitilise programmi reaktsioonilisus, samuti ka selle rühmituse tegevus estetistlike kirjandusteoste viljelejana on toonud suurt kahju. Kuid selle kõrval ei saa jätta märkimata, et rida aktiivseid «Noor-Eesti» juhte (G. Suits, F. Tuglas, V. Ridala) on kirjanikena elu tegelikkuse mõjul üle kasvanud omaenda väljakuulutatud estetistlikust ja individualistlikust programmist ning andnud ka «Noor-Eesti» kõige suuremal langusajal püsiva väärtusega kirjandusteoseid. Samuti on ka programmilt reaktsioonilise suunaga keeleuuendusliikumine andnud mõningaid positiivseid tulemusi meie kirjandusliku keele lihvimise ja täiendamise alal.

Võitlus dekadentsi ja estetismi vastu. Kaitstes realismi positsioone, astusid kriitilise realismi ja eesti proletaarse kirjanduse esindajad välja «kunst kunsti pärast» kirjanduse ideede tühisuse ja mänglemiseni ulatuva vormikultuse vastu.

Üks esimesi ründajaid oli E. Vilde. Tema 1908. a. ilmunud paroodia «Tokerjad», hilisema pealkirjaga «Uuel teel», on, nagu ta ise ütleb, «pilge neile, kes tahtsid vaest lugejat jalust rabada uuduse ja sügavuse kartetšiga. Neile, kes ladusid virna tundmatuid vast ahjust võetud sõnu, et demonstreerida eneste ületavat modernsust, — neile, kes haudusid apokalüptilisi arusaamatusi, et müstifitseerida lugejat näilise filosoofilise ülitarkusega».

Oma seisukohtade juurde jääb Vilde ka hiljem, kirjutades oma elulioolises visandis (1912): ««Noor-Eesti» liikumine on... k u n s t l i k,... välismaalt importeeritud... ideede-vaesus, ideedetühisus ning palja mänglemiseni ulatuv steriilne vormikultus.»

Samal ajal astus «Virulase» veergudel «Noor-Eesti» formalistliku kunstikäsituse vastu (1909. a.) välja demokraatlik kriitik O. Peterson. Ta võrdles nooreestlasi Gogoli «Revidendi» tegelaste Bobtšinski ja Dobtšinskiga ning andis nende vaimusünnitustele hävitava kriitika. «Sõnad, sõnad, sõnad ja sõnad! Sõnad, mis nii kaugel ilma sisuta, et kauema lugemise järele see tükk paberit meelde jääb, kus nad seisavad, tähed, millega nad trükitud on, mitte iialgi aga mõte ega tundmus, mis nad avaldama peavad.» «Noor-Eesti» elukaugele kunstile seadis Peterson vastu kunsti tõelise lätte — rahva vaimuvara. «Rahva hinges on palju varandust peidul. Seal peituvad ka kunsti ideed ja anded.»

Veel teravamalt astus estetismi ja dekadentsi vastu kirjanduses välja proletaarne kriitika. Lähtudes marksistliku kirjanduse- ja kunstikäsituse põhimõtetest, paljastas proletaarne kriitika kodanluse loosungi «ühisest eesti kultuurist» ja kirjanduse parteitusest. Ta rõhutas, et kodanlusel ja proletariaadil on täiesti erinevad nõuded kunsti suhtes. Kodanlus kasutab kirjandust ja kunsti oma klassihuvide kindlustamiseks. «Seepärast ei ole töölistele see sugugi ükstapuha, mis neile kunsti, iseäranis näite-

kunsti ja kirjanduse nime all pakutakse. Töölised nõuavad, et kunst tagurluse teenistuses ei seisaks,» kirjutab proletaarne kriitik koguteoses «Mõtted» I (1909).

Otseselt «Noor-Eesti» ideoloogilise programmi paljastajana omab tähtsat kohta O. Müntheri sulest ilmunud artikkel «Uusromantismus ja «Noor-Eesti»» (1910). Oma analüüsis näitab ta, et nn. uusromantismi kunstifilosoofia lähtekohaks on reaktsioonilise kodanluse ideoloogia. Ta rõhutab, et «noored» ei tunne huvi rahva vabadusvõitluse vastu, sest neid «lahutab rahvast lõhestik, millest nad üle hüpata ei suuda ega tahagi».

Uusromantismile vastandas Münther elu tõetruult kujutava realistliku kirjanduse ja nõudis, et kirjanduses peab ajavaim kõigi oma iseärasustega peegelduma.

Kodanliku kultuuri vastu astusid välja ka teised proletaarsed kirjanikud-kriitikud.

Töölisliikumise uue tõusu perioodil ja hiljem etendas võitluses eesti demokraatliku ja proletaarse kirjanduse eest tähtsat osa Viktor Kingissepp. Ajavahemikus 1912—1914 ilmus töölislehtedes («Kiir» jt.) üle kolmekümne kirjandus- ja teatrikriitilise kirjutuse V. Kingissepa, J. Anveldi, H. Pöögelmanni, V. Buki, O. Müntheri, G. Tikerpuu jt. sulest.

Proletaarsete autorite kirjanduskriitilised sõnavõtud paljastasid estetismi ja dekadentsi nähtusi kirjanduses ning kodanluse «parteituse» reaktsioonilist loosungit.

Niiviisi võitles demokraatlik kui ka proletaarne kirjanduskriitika realismi eest eesti kirjanduses. See võitlus kindlustas realismi domineerimise kogu käsitletava perioodi jooksul.

Edaspidi vaatleme kõigepealt selle ajajärgu kõige silmapaistvamate kirjanike elu- ja loominguteed ning analüüsime nende tähtsamaid teoseid.

JUHAN LIIV

(1864—1913)

ELU JA KIRJANDUSLIK TEGEVUS.

Lapsepõlv ja noorus. Juhan (Johannes) Liiv pärineb Kirde-Tartumaalt — Alatskivilt. Ta sündis Peipsi-äärses Riidma külas 30. (vana kalendri järgi 18.) aprillil 1864. a. Alatskivi mõisa kantniku pojana, olles vaese ning lasterikka pere noorim üleskasvanud laps. Riidmale oli J. Liivi isa Benjamin, lauluarmastaja ja hea kõneanniga talupoeg, koos oma naise ja vanemate lastega asunud mõisa külje all paiknevast Veskirahva perest (Kassiveskilt), kus ta esivanemad olid kauemat aega mõldriametit pidanud. Lahkumine oli sunniviisiline, sest veskikoha maad mõisastati. Riidmal, kus põllud kasvatasid aina lustet ja tungalteri, osutus Liivide elu peagi väljakannatamatuks. Benjamin Liiv nõudis, et teda lastaks raharendile, kuid mõisnik polnud sellega nõus, mistõttu perekond oli sunnitud uuesti elukohta vahetama. Liivi isa sai nüüd (tulevane kirjanik oli siis alles paariaastane) lähedasest Rupsi külast Oja renditalu, mis oli siinse karjamõisa kehvadest ääremaadest eraldatud ning mille lahjasid põlde ja võssa kasvanud mätlikke heinamaid harides jätkas perekond oma vaevalist elu. Oma lapsepõlvest ja kodudest kirjutab Liiv hiljem luuletuses «Emale».

Oja talu.

Perekonna kitsad elutingimused ei soodustanud sugugi kõhna ja lapsepõlvest peale põdura Juhani füüsilist arenemist. Juba Riidmal oli tungalteradega segatud orjaleib pannud lapse põdema ja mitmesugused terviserikked saadavad teda läbi kogu elu. Seevastu pakkus rõõmsamat pilti Liivi kasvukoha ümbruse loodus, millesse üksindust armastav poiss varakult kiindus. Karjapõlve meenutab Liiv veel meheeaski oma kõige õnnelikuma ajana: «Endised karjaaja mängupaigad käisin läbi ja istusin tuttavatel unistuste paikadel ning trööstisin ennast nende kadunud kuningriikide pärast, mis ma seal seekord nooruses üles ehitasin. Õnnelik aeg! Nüüd ei olnud ma unistaja enam, enam ei kuuldunud metsa kohinas mulle vaimude muusika kõrvu.» (Kiri L. Goldingule 3. juulist 1891.)

Kahtlemata võttis aga poiss vastu muljeid ka ümbritsevast ühiskondlikust elust. Äsja oli teoorjus küll asendatud raharendiga, kuid mõis valitses siiski võimsa jõuna talurahva elu. Liivi lapsepõlves jutustati kindlasti palju hiljutisest raskest orjaajast, ülbetest mõisnikest ja mõisasundijatest, räägiti väljarändamisest ja väljarännanuist. Muuseas on luuletaja J. Weizenberg oma «Vana opmani nutulaulu» ja «Laksi Tõnise» loonud just Alatskivi ainestikul. Liivi noorpõlves, samal ajal kui Kitselinna vaestekülas nälgisid vallavaesed, ehitati uhket Alatskivi lossi, mille ruumides hakkas rahva töö vilja nautima toretsev aadliseltskond.

Isa-ema usklikust meelest hoolimata hinnati Ojal haridust. J. Liivi vanematest vendadest said kaks kooliõpetajaks, nendest Jakob pealegi veel kirjanikuks. Juhan Liivi hariduskäik ei ületanud tollal talupoegadele kättesaadavaid võimalusi. Pärast seda kui poiss oli vanematelt vendadelt lugemise selgeks õppinud, pandi ta umbes 10-aastasena naabruses asuvasse Naelavere külakooli, mille õppeaeg oli 3 aastat. Edasi saatsid vanemad — poja haridusihale vastu tulles — ta 1879. a. Kodavere kihelkonnakooli, kus noormees õppis vaheaegadega 1884. a. sügiseni.

See vähenõudlik ettevalmistus kandis siiski väärtuslikku vilja. Juba lapsena tärganud lugemishuvi aitas Liivil täiendada tsaariaegse rahvakooli ühekülgset õpetust ning laiendas suuresti tema silmaringi; lisaks sellele võimaldas saksa keele oskus ületada eesti tolleaegse vähenõudliku lugemisvara piirid. Teiseks langes J. Liivi koolipõlv eesti rahvusliku liikumise kõrgajale ning Liivist sai juba kihelkonnakoolis C. R. Jakobsoni aktiivne pooldaja. Muuseas käis Liiv koos teiste kihelkonnakooli poistega kohaliku pastori juures protesteerimas oma edumeelse õpetaja vallandamise pärast, samuti astus ta välja eesti keele kõnelemise keelu vastu koolis.

Juhan Liivi poliitilist ja kirjanduslikku silmaringi avardas ka ajutine töötamine (1882—1883) oma kirjanikust venna Jakobi asetäitjana Avispea koolis Väike-Maarjas, kus tulevast luuletajat mõjustasid kohaliku Eesti Aleksandrikooli komitee eesotsas seisvad eesrindlikud inimesed. Siin sai Juhan Liiv teada ka C. R. Jakobsoni ootamatust surmast, mispuhul 17-aastane noormees olevat nutnud nagu laps. Avispeal, kus Juhan Liiv puutus kokku teiste noorte luuletajatega (Jakob Liivi ja Peeter Jakobsoniga), hakkas ta 1882. a. tegema oma esimesi värsikatsetusi.

Ka hiljem viibis Liiv korduvalt Väike-Maarjas venna juures. 1885. a. suvel tutvus ta Pandiveres Liisa Goldinguga, mõisakutsari tütrega, kellesse luuletaja kiindus ja kes on olnud mõnegi tema varasema armastusluuletuse inspireerijaks. On säilinud üle saja Liivi kirja L. Goldingule, mis pakuvad väärtuslikku materjali kirjaniku elu ja vaimse arenemise tundmaõppimiseks.

Ajakirjaniku-aastad (1885—1892). Esimesena pääses 1885. a. trükki Liivi luuletus «Maikuu öö». Selle avaldas Tallinna ajaleht «Virulane», mille toimetuse liikmena Liiv tegi sama aasta sügisel katset alustada iseseisvat elu. «Virulase» juures puutus noormees kokku Eduard Vildega, kes oli lehe teiseks toimetuseliikmeks.

J. Liiv jäi Tallinna ainult 1886. a. alguseni. Edasi kohtame teda Tartus H. Treffneri eragümnaasiumi õpilasena. Seega püüdis ka Liiv 22-aastase noormehena kasutada selle omapärase õppeasutuse abi, et oma puudulike eelteadmiste juures keskharidust omandada. On andmeid, et Liivi ülalpidamiskulud kattis «Virulase» toimetaja J. Järv; õppemaksu Treffner temalt esialgu

ei võtnud. Liiv aga ei jõudnud oma teadmiste lünki tasandades veel kuigi kaugele, kui talle siinne õppimine hakkas tunduma kuiva tuupimisena ja kool ise vangikojana. Nõnda lahkus Liiv siit juba samal kevadel, tänades õnne, et Treffnerist lahti sai.

Nüüd elas noormees aastatpoolteist vanemate või vend Jakobi juures, tegi ajalehtedele kaastööd ja koostas 1887. a. oma esimese värsikogu-käsikirja «Õied ja okkad», mis sisaldas 52 luuletust. Luuletuskogu kirjastamisest ei tulnud aga midagi välja.

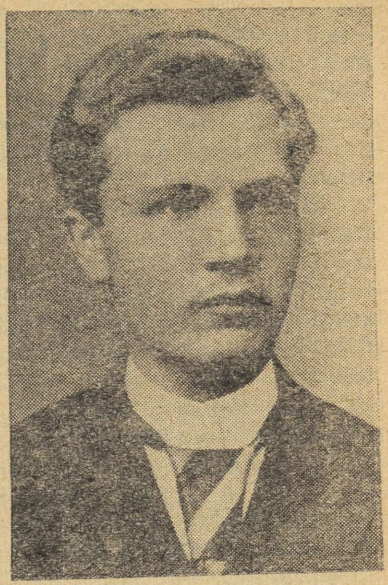

J. Liiv 1890. a.

Sama, 1887. aasta lõpul asub Liiv Viljandisse «Sakala» toimetusse tööle. See omaaegne C. R. Jakobsoni häälekandja oli nüüd muutunud tähtsusetuks provintsileheks. Siin olid Liivi töö- ja elutingimused rasked: ta pidi 10-rublase kuupalgaga peaaegu kogu toimetuse- ja talitusetöö ära tegema: korter oli niiske, mistõttu kirjanik tundis hirmu oma tervise pärast. Pole siis ime, et Liiv hakkas varsti mõtlema «Sakala» juurest lahkumisele, pealegi kui tal tekkisid vastuolud truualamlikkust rõhutava väljaandja J. Peediga lehe poliitilise suuna pärast. Liiv kirjutas juba 1888. a. 8. aprillil L. Goldingule: «Ma olen tööd teinud, aga sellegi peale vaatan kibedusega tagasi, sest et ma nõnda ei võinud teha, nõnda ei võinud valida ja kirjutada, kui mu süda mind käskis.» Rohkest tööst hoolimata sai Liiv «Sakala» ajajärgul ometi mahti tegelda ilukirjandusliku loominguga; luuletuste kõrval esineb ta 1888. aastast peale ka juttudega, milledest esimene kandis pealkirja «Päästetud». 1889. a. lõpul lahkus Liiv «Sakala» toimetusest ja asus järgneva aasta algul Tartusse «Oleviku» juurde, mida andis välja A. Grenzstein. «Oleviku» toimetuses ja talituses töötas rohkem ajakirjanikke, kellest enamik tegeles ka ilukirjandusliku loominguga. Ka Liiv sai nüüd suuremal määral pühenduda ilukirjandusele, sest muuhulgas oli just jutunurga eest hoolitsemine tema ülesandeks. Seega sattus noor kirjanik Tartus hoopis vilkama vaimse elu keskele kui Viljandis, mis mõjus talle arendavalt. J. Liiv kirjutas sel perioodil rea õnnestunud jutte («Pahased naabrid», «Muldmäe Mats», «Pildikene Peipsi rannalt» jt.), vesteid, pamfleti «Ühe kirjaniku päevaraamatust» ja luuletusi ning esines tõlkijana ja kirjandusearvustajana. Kuid

ka «Oleviku» toimetuses polnud Liivi eluolulised tingimused meelitavad; nii pidi ta haiguse puhul lamama toimetuse läbikäidavas tööruumis. Eriti ebameeldivaks muutus «Olevik» Liivile 1892. a., mil Grenzstein oli seotud Toome nõlvale maja ehitamisega, mistõttu Liivi töökoormus tunduvalt kasvas. Samal ajal mõlgutas kirjanik mõtteid ajutisest puhtkirjanduslikule tööle asumisest.

Kirjanikuna Tartus ja Alatskivil. Nõnda juhtuski, et Liiv lahkus 1892. a. septembris ajalehetöölt ja üüris sama aasta oktoobris Tartus Hetzeli (praegusse Juhan Liivi) tänavasse korteri, et selgusele jõuda, «kas saan ma kätte kirjaniku loorberi sel mõõdul, kuidas mu süda igatseb, ehk jääb see elukutse minust teistele». Siin linnaäärses vaikses aiamajakeses lõi J. Liiv palavikulises tööhoos «Varju», kirjutas ja seadis trükivalmis oma esikkogu «Kümme lugu» jutud ja uue luuletuskogu käsikirja. Kirjanik ei leidnud aga oma teostele otsekohe kirjastajat, mistõttu ta loominguline õhin langes. («Kümme lugu» ilmus 1893. a., «Vari» aga alles 1894. a., luuletuskogu ei näinudki trükimusta.) Oma elamusi «Varju» lõpetamisel ja kirjastaja otsimisel sõnastab ta vestes «Esimesed kirjaniku tundmused».

Pingeline töö mõjus kaasa, et Liivi juures hakkasid ilmnema tõsisema vaimse korratuse tunnused: ta kuuleb salapäraseid hääli, kannatab jälitamis- ja tagakiusamis-kujutelmade all. Sellises olukorras andis kirjanik Tartu korteri käest ning asus 1893. a. veebruaris Alatskivile vanemate juurde, kus lõpetas veel jutustuse «Käkimäe kägu» (ilmus samal aastal) ja lõi «Nõia tütre» (ilmunud 1895). Samal ajal muutusid Liivi vaimsed häired järjest ilmsemaks. 1894. a. algul põletas ta oma käsikirjad. Sama aasta märtsis toodi kirjanik Tartu närvikliinikusse, kus ta viibis ligi kolm ja pool kuud ja elas läbi oma vaimuhaiguse (katatoonia) kõige raskema järgu. Haiglast vabanes ta rahulikumana, kuid parandamatuna.

Viimased 20 eluaastat. Järgnevalt elas J. Liiv algul vanemate talus, hiljem aga vaheldumisi mitmel pool sugulaste-tuttavate juures, rännates rahutuna läbi pikki vahemaid viletsas riietuses ükskõik missuguse ilmaga. Hingeliselt kannatas ta tugevasti oma võimetuse üle ennast ise elatada, eriti teadmise tõttu, et ta vanemad olid poja ülalpidamiseks valla toetust hankinud. Kõige enam meeldis kirjanikule elada oma poodi pidava lellepoja juures Kavastu vallas Koosa külas Plakso-Madise talus, kus ta tegi vahetevahel talutööd või müüs kaupluseski. Samal ajal ei lakanud J. Liivi vaimne tegevus: ta võttis vastu muljeid ümbritsevast elust, luges kättesaadavaid raamatuid ja ajalehti, samuti kirjutas ka ise. Juba 1896. a. nähti tema käes luuletusi sisaldavaid käsikirju. Ja teatavasti lõi J. Liiv käesoleval eluperioodil suure hulga eesti kirjandusklassikasse kuuluvaid meisterlikke luuletusi.

Pärast haigestumist kadus Liivi nimi esialgu eesti kirjanduslikust avalikkusest. Temalt ei ilmunud peaaegu midagi trükis. Alles 1903. a. hakatakse Liivi uusi luuletusi ajalehtedes avaldama. 1904. a. antakse Tallinnas välja tema «Kirjatööde kogu», millesse on koondatud enamik kirjaniku 1895. aastani ajalehtedes ja eri raamatutena ilmunud proosateoseid (33 pala) ja luuletusi (arvult 53). Kogu leiab rahva hulgas sooja vastuvõtu. Samal ajal liikus ka J. Liiv ise laiemalt ringi, puutudes kokku kirjanduslike ringkondadega. Nii elas ta a. 1904—1905 Tartus, kus talle hangiti elamisvõimalus närvikliinikus, samuti peatub ta Tallinnas, Laiusel, Raplas jm. 1909. a. andis «Noor-Eesti», kes oli juba varem kirjanikku püüdnud majanduslikult toetada, välja tema «Luuletused», kuhu oli võetud 45 üksust. Kirjanik polnud aga rahul nooreestlaste poolt tehtud valikuga. Ta kirjutas selle kohta: «Valik on null väärt ja nullidega seal ka esitatakse mind.» 1910. a. anti samad luuletused välja autori poolt läbivaadatult ning osaliselt erinevas redaktsioonis. 1909. a. ilmus ka J. Liivi miniatuuride kogu «Elu sügavusest».

Kuid kirjaniku vaimne seisund halvenes järjest. Lisaks sellele haigestus Liiv kopsutiisikusse, millesse ta surigi 1. detsembril (vana kalendri järgi 18. novembril) 1913 Plakso-Madise talus Koosal, mis oli elu lõpuni tema põhiliseks asukohaks. Kirjanik maeti Alatskivi kalmistule, kus ta hauale Tartu põllutööriistade tehase «Tegur» töölised ja ametnikud püstitasid 1924. a. obeliskikujulise monumendi, millelt leiame Liivi bareljeefi ja luuletuse «Kui tume veel kauaks ka sinu maa».

Aastail 1921—1935 ilmusid Juhan Liivi «Kogutud teosed» kaheksas andes. Peale selle anti 1919. ja 1926. a. välja tema «Luuletused», kusjuures mõlemat väljaannet on käsikirjade põhjal uute värssidega täiendatud.

Nõukogude Eestis on avaldatud Juhan Liivi «Valitud jutud» (1945) ja ulatuslikum proosa- ja luulevalimik «Teosed» (I tr. 1954, II tr. 1956), kuhu on jällegi käsikirjadest uusi luuletusi lisatud. «Kooli Kirjavara» seerias ilmus 1959. a. J. Liivi «Valik jutustusi».

Kirjanduslikud vaated. J. Liiv oli üles kasvanud rahvusliku liikumise aja idealismi raamides ning unistas «ükskord selle ärarõhutud ja põlatud rahva eest tööd tegema hakata». Hinnates kõrgelt C. R. Jakobsoni, Kreutzwaldi, Koidulat, Vesket jt., käsitleb ta esialgu ka kirjanduse olemust romantilis-idealistlikult. Näiteks nimetab ta «Õite ja okaste» motos luulet igatsusest tekkinud taevalikuks aateks, mis toob maailma surematust. 1887. aastal oma poleemikas Vildega ei mõista Liiv veel sotsiaalseid pahesid paljastava proosa tähtsust, vaid nõuab kirjanduselt elu-eeskujusid andvat õpetlikku laadi. 1890. aastate algul, puutunud Tartus vahetult kokku uute tendentsidega eesti kirjanduslikus elus, areneb Liiv kiiresti edasi ning asub realismi poolele nii teoorias

kui ka praktikas. Hakkavad ilmuma tema realistlikud külaelupildid ja tüübikujutused. Samal ajal naerab ta pamfletis «Ühe kirjaniku päevaraamatust» (1891) välja 1880-ndate aastate kirjanduselu väärnähtusi, ennekõike sellele perioodile iseloomuliku andetu, tühjades unistustes eksleva «kirjaniku» oma elukauge «loominguga». See J. Liivi väljaastumine polnud juhuslik, sest samal, 1891. a. kirjutas E. Vilde oma «Suguvend Johannese» (milles Liiv nägi küll kallaletungi oma isikule), aasta pärast ilmus ka Bornhöhe «Kuulsuse narrid»; nii Vilde kui ka Bornhöhe karikeerisid eluvõõraid ning andetuid kirjanikke.

«Kümmet lugu» sissejuhatavas vestes «Esimesed kirjaniku tundmused» (1893) astub J. Liiv juba otseselt välja realistliku meetodi eest, kusjuures ta realismi all mõtleb ennekõike inimkujude tõepärasust, kaasa arvatud ümbritseva materiaalse olustiku usutavus. Nii ütleb veste mina-jutustaja «Varju» talupoegadele-tegelastele:

Teie ei ole selle seltskonna meele järele, kelle maitse Münchhauseni imelugudega, tapmistega, musudega ja kõrvalopsudega nüriks on tehtud — teie olete oma kodukülast, aga küla rahvas, teie naabrid, ei tunneks teid vast esimesel silmapilgul ära. Kannatage minu pärast, nagu ma teie pärast kannatan. Aga jätke oma küla hallid kuued selga ja viisud jalga, mida te oma eluajal auga olete kandnud.

Tegelikult näitavad Liivi ulatuslikumad jutustused, eriti «Nõia tütar», tema realismi süvenemist ka sotsiaalsete suhete kujutamisel.

Kirjaniku normaalse arenemistee lõikas läbi parandamatu haigus, mistõttu pärast 1894. a. saame vaevalt rääkida mingist J. Liivi kirjanduslike vaadete süsteemist või edasiarenemisest. Ometi märkame tema hilisemas loomingus kõrvuti kasvavate romantismi elementidega ka realismi süvenemist, mis oma ühiskonda kritiseerivas osas on eelmise perioodiga võrreldes satiirilis-eitavam. Vallavaesena rahva hulgas elades on kirjanik näinud ning oma luuletustes ja laastudes paljastanud ühiskonnas kasvavaid pahesid, rikkuse ja vaesuse vastuolu, rahvuslikku ja koloniaalset rõhumist. Samal ajal tõusevad ta loomingus esile rahvaluule mõjud.

Liivi hilisemaid kirjanduslikke vaateid õpime tundma kirjutistes «Ääremärkused» ja «Võõraste sõnade tarvitamise asjas». Nõudes realistina kunstnikult esemelisust (s. o. mõtete, tundmuste kehastamist kujudes, sündmustes, piltides jne.), hindab ta kaasaegsest kirjandusest E. Peterson-Särgavat, Kitzbergi, Tuglast ja Vildet nende kujukuse, plastilisuse, tugevuse pärast, samuti märgib ta G. Suitsu omapärast ja sügavat luulet. Teiselt poolt aga suhtub ta eitavalt XX sajandi algul Eestis esilekerkinud sümbolistide-uusromantikute «puhtasse tundeluulesse», vormiprimaadisse ja keelelisse keerukusse. Nii kritiseerib ta E. Enno pessimistlik-müstilisi luuletusi, ta väsimuse- ja halluse-

meeleoludest kantud loodusluulet, näidates, et loodus pole tegelikkuses niisugune. Stiili osas rõhutab Liiv, et kirjanikul tuleb rahvakeelt tundma õppida, tuleb kasutada sõnastust, mida «kõik mõistavad ja kirjutavad»; kirjanik nõuab, et eesti keel tuleb «rahvale arusaadavaks hoida». Vastavalt sellele mõistab luuletaja hukka V. Ridala ja teiste nooreestlaste keelelisi iseäratsemisi.

Kõrvuti Eesti sotsiaalse ja kirjandusliku olustikuga on Liivi vaadete arenemist, ta loomingu sisu ja vormi mõjustanud ka teiste rahvaste kultuuripärand. Väliskirjanikest on Liivi loomingusse jälgi jätnud saksa kirjanduse klassikud — Fr. Schiller esteetiliste vaadete osas ja H. Heine armastuslüürikas ning luulevormis. Venemaa rahvaste kirjandusest tundis Liiv 1890-ndate aastate algul püsivamat huvi vene 1830—1840-ndate aastate rahvaliku luuletaja Aleksei Koltsovi loomingu vastu. Kuigi tollal tehtud tõlgetest pole ühtegi säilinud, võime Liivi hilisemas luules leida Koltsovi meenutavat talupojatöö tundepärast kujutamist, rahvalüürika elementide rakendamist ja lühivärsilist lauluvormi.

Juhan Liivi elu ja loomingut kannavad vankumatud humanismi-ideaalid, poolehoid väikesele, kannatavale inimesele, sügav armastus oma maa ja rahva vastu, kelle elule ja saatusele ta jäägitult kaasa elab. J. Liivi looming annab tunnistust eesti looduse ja rahva elu põhjalikust tundmisest ning andekast kirjanduslikust kehastamisest.

JUHAN LIIVI LOOMING.

Juhan Liivi kirjanduslikus tegevuses on võimalik eristada kaht perioodi. Esimene loomingujärk haarab aastaid 1885—1893, teine — aastaid 1894—1913. Neil perioodidel olid juba kirjaniku elu- ja loomistingimused järsult erinevad, kuid põhiline lahkuminek seisneb muutunud temaatikas, samuti ka žanrilistes erinevustes (kui esimesel loominguperioodil domineeris proosa, siis teisel oli valitseval kohal lüürika).

Esimene loominguperiood.

Nagu eespool nägime, hakkas Liiv kirjanduslikke katsetusi tegema 1882. a. Ajavahemikust 1885—1893 on trükitud või käsikirjadena meieni jõudnud ligi 130 luuletust või värsitõlget ja umbes 40 lühemat või pikemat juttu, vestet, olustikupilti või miniatuuri. Peale selle on ta ajakirjanduses esinenud kirjutistega poliitika- ning kunstiküsimuste kohta ja arvustustega.

Varasem lüürika. Nagu mitmed teised kirjanikud, alustas ka J. Liiv luuletajana. Ta esimese perioodi värsid kannavad algaja katsetuste ilmet ning omasid tähtsust peaasjalikult autori luule-

tehniliste oskuste väljaarendamisel. Nendes luuletustes, milles temaatiliselt on ülekaalus eleegiline armastus- ja mõtiskluslüürika, jälgis autor 1880-ndate aastate epigoonilise luulekooli eeskujusid, ilma et oleks esialgu saavutanud usutavat tundesisu edasiandmist ning isikupärast vormi. Perioodi lõpu poole märkame aga Liivi luuletustes naljatlev-jutustava laadi esilekerkimist, mis oli muuseas suunatud tolle aja eespool iseloomustatud elukauge, tegelikkust romantiseeriva luule vastu. Kõrvuti sellega tuleb J. Liivi värssi rohkem emotsionaalsust, suuremat konkreetsust, uudsemat pildistikku, enam musikaalsust ja sujuvust («Jaaniõhtu», «Tuuled, te juurde ma tulen», «Varakult»).

Lühemad jutud. Tema varasemad luuletused ei pääsenud eri teosena trükki, mistõttu möödunud sajandil ja käesoleva sajandi algul tunti J. Liivi peamiselt jutukirjanikuna, millisele žanrile ta esimese loominguperioodi teisel poolel oma tähelepanu koondaski. Nagu eespool nägime, ilmub Liivilt 1893—1895 neli iseseisvat proosaraamatut. Esimene neist oli lühijuttude kogu «Kümme lugu», mis ilmus 1893. a. Tartus ja leidis hoolimata oma ebaühtlasest tasemest lugejate ja kriitika poolt heatahtlikku vastuvõttu.

Liiv kirjutas algul ametnike, üliõpilaste, jõukama talurahva või eesti väikemõisnike elust. Nendes pinnalistes, ajaviitelis-naljatlevas toonis ning osalt võõrastel eeskujudel kirjutatud juttudes idealiseeris ta väikekodanlikku elulaadi. Samuti on nende tööde kunstiline tase madal. Teistest mõnevõrra erinev on «Nööpnõel» (1889), pikem jutustus eesti maakodanluse elust, kus kohtame juba usutavamat olustikukäsitlust ja ilmekamat tüübikujundust. Kõige realistlikum linnaaineline teos on «Olevikus» avaldatud lühijutt «Õnnelik juhtumine» (1890); selles annab kirjanik kurva pildi tolleaegse eesti ajakirjaniku lootusetutest elutingimustest. See paarilehekülјeline töö on jäänud üksikasjalisemalt välja arendamata.

Pärast Tartusse asumist ilmuvad Liivi lühiproosasse igapäevase maainimese kujud, kelle raskest elust ja tööst kirjanik suure tõetruuduse ja kaasaelamisega jutustab. See tähendab realismiprintsiibi esilekerkimist J. Liivi proosaloomingus, kuigi kirjanik pole selle meetodi rakendamisel veel järjekindel; ta kirjutab ka Tartu perioodil väheütlevaid naljajutte.

J. Liivi rahvalike lühijuttude paremiku hulka kuuluvad «Pildikene Peipsi rannalt», «Pahased naabrid», «Muldmäe Mats», «Juak», eriti aga «Peipsi peal» ja «Igapäevane lugu».

Kirjaniku meisterlik jutustamisoskus, ta stiili rahvalikkus ja hoogsus ilmnevad juba «Pahastes naabrites» (1890), mis kujutab peakohtumehe ja vallavanema vahel tekkinud tüli. Kodavere murdes on kirjutatud «Pildikene Peipsi rannalt» (1890) ja «Juak» (1891). Esimene neist annab kujuka pildi tolle aja karjalastest, teine joonistab kohtlase talupoja tüübi. Mõle-

maid iseloomustab suurepärane huumor. Samasuguse humoristliku kõrvalvarjundiga jutustab vaese rendikohapidaja elust «Muldmäe Mats» (1890); jutu ideeliseks eesmärgiks on joomise vastu võitlemine.

«Peipsi peal» (1893) on jutt sellest, kuidas 1870-ndail aastail kaks Lohusuu talupoega — Kirsimäe Jaak ja Ristiotsa Rein (nende prototüüpideks on olnud kirjaniku isa ja tema naabrimees), kes on käinud teisel pool Peipsit väljarändamisvõimalusi otsimas, võtavad ette hädaohtliku teekonna üle kevadise, laguneva järvejää. Autor on tõetruult ning meisterlikult kirjeldanud surmaga silm silma vastu seatud talupoegade hingeelu tormis raksuval järvel. Järjest kasvavas hädaohus annavad talupojad hardaid tõotusi:

«Ma kingin kirikule kroonlühtri, kui ma pääsen!» hüüab Rein.
Oh jumal, jumal!
Jaak ei vasta midagi, aga ta lubab oma südames iial enam oma naist peksta, kui jumal teda veel päästab, iial linaleisikasse vett raputada, et kaupmeest petta, iial naabri heinamaal öösi hobust sööta, iial kirikus jutluse ajal tukkuda, iial magaski teradesse aganaid panna — ei midagi, ei millalgi midagi niisugust enam.

Kui aga ranna ääres jalad juba põhja ulatuvad, on meestel tuttavad vandesõnad jällegi suus, ja antud tõotusi täidetakse ainult nimepidi või ei tehta sedagi. Siin on kirjanik ilmekalt esile toonud nähtuse, kus hädas olija on valmis ennast parandama, kuid ohu möödudes kaldutakse oma endisesse, harjunud sõiduvette.

«Peipsi peal» on üles ehitatud gradatsioonile, mis saavutatakse loodusmotiivide oskusliku rakendamise teel: tormis märatsev ning lumetuisku mattunud Peipsi on novellis õieti peategelane, intriigi juhtija, mis, muutudes järjest ähvardavamaks, annab sündmustikule kasvava pinevuse. Kirjanik on leidnud olustiku ja psüühika väljamaalimiseks tabavaid, iseloomulikke detaile, mis tõendavad nii autori asjatundmist kui ka kunstilise kujundamise võimeid. Jutu emotsionaalne sõnastus vastab täielikult sisu dünaamilisele laadile. Peipsi personifitseerimine, lühikesed, sageli elliptilised laused, rohke verbide kasutamine, hüüdlaused autoritekstis ja dialoogis annavad meisterlikult edasi jäähädas olevate meeste rühkimist tormis ja tuisus.

Suure üldistuse saavutab oma välisest kokkusurutusest hoolimata «Igapäevane lugu» (1893), kus visandatakse tolleaegse maanaise raske elukäik. Marile, vaeslapsele, naeratab õnn — ta saab talu perenaiseks. Kuid see õnn on ainult näilik: mees sureb ja Punasoo Mari peab lapsed üles kasvatama ning koha ostuvõlga tasuma; siis surevad lapsedki ning Mari lõpetab oma elu jällegi saunas. Autor kujutab suure südamesoojusega Mari kui eesti maanaise ning ennastohverdava ema töökust, vähenõudlikkust ja visadust eluvõitluses; Punasoo Mari ei murdu ka

pärast kõige raskemaid lööke: rauganagi püüab ta jääda iseseisvaks ning elatuda omaenese tööst. Kirjanik suudab nappide vahenditega, peamiselt omapoolse jutustamise abil otsekui kivisse raiuda oma peategelase kuju ja elukäigu, kelle tüüpilisust rõhutatakse jutu algul järgmiste sõnadega:

Ja ühe Punasoo Mari elus ei ole tõesti midagi iseäralikku ette tulnud, ei alguses ega lõpus. Kuidas ta elas ja oli, nõnda on palju teisi ka elanud. Need ristikesed, mis kirikaeda katavad, ühed täna pandud, teised kõdunenud, kolmandad poolküllakil, neljandad päris maha langenud — need kõik räägivad Maridest, kes kord on sündinud, elanud ja surnud nagu Punasoo Marigi.

Iseloomustatud lühijuttudes oli autori tähelepanu suunatud huvitavatele sündmustele või iseloomulikele tüüpidele. Kirjaniku huvi avardumist sotsiaalsete probleemide üksikasjalisema käsitluse suunas märkame tema pikemates jutustustes «Vari», «Käkimäe kägu» ja «Nõia tütar».

«Vari» (1894).

Saamislugu. Ulatuslikuma jutustuse loomise katset tegi Liiv juba 1880-ndail aastail, kuid selle töö tulemused pole meieni säilinud. 1892. a. Tartus Hetzeli tänavas täiesti kirjanduslikule loomingule pühendudes asub ta kirjutama pikemat jutustust, mis algul pidi kandma pealkirja «Kui seda metsa ees ei oleks»; hiljem andis autor oma jutustusele nimeks «Vari».

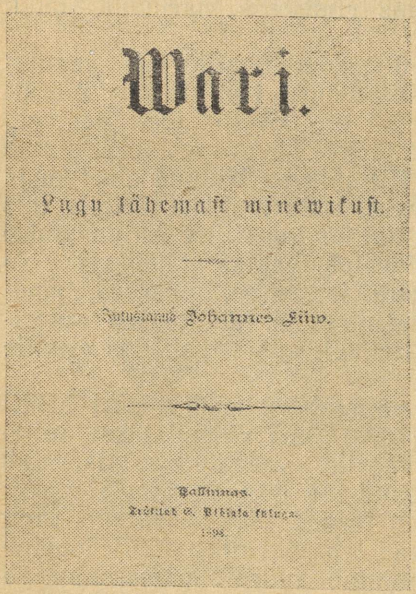
Vari.

Lugu lähemalt minewikust.

Jutustanud Johannes Liiv.

Pallinnas.

«Varju» esiktrüki tiitelleht.

Nimelt oli kirjanik juba ammu oma sõpradele rääkinud salapärasest kohinast, mida ta lapsena metsa tagant Peipsi poolt kuulnud. Konkreetsema kuju võtsid autobiograafiliste sugemetega teose piirjooned aga 1891. a. lõpus. Eelnenud kavandamise tõttu võis Liiv «Varju» 1892. a. oktoobri teisel poolel 8—9 päeva jooksul valmis kirjutada. Töö «hea materjali» kallal toimus palavikulise loomingulise hooga: polnud aega «Oleviku» toimetuses lõunal käia, sõpru külastada ega isegi mitte suitsetada. Kui sõbrad teda vaatama tulid, luges ta vaimustusega, silmade särades, valminud osi ette.

Liiv kirjutas «Varju» otsekohe puhtalt ja andis käsikirja juba 28. oktoobril ühele kirjastajale lugeda. Kirjanik aimas, et ta oli midagi väärtuslikku loonud. Oma erutatud, kahtlustega läbipõimitud õnnetundemeeleolusid väljendab autor nii «Esimestes kirjaniku tundmustes» kui ka erakirjades. Liisa Goldingule kirjutab ta 28. oktoobril:

Veel iial ei ole mu vaim nii vapper olnud, töö nõnda enese rahulolemiseks korda läinud. Ma olen praegu kui pilvedes — võib-olla kukun pea tõsisesse ilma tagasi, praegu käärib ja keeb alles, ja ma usun, et ei tea mis kuulsus ilma sündis... seal on kõik mu enese lapse-, karja- ja nooremehepõli koos. Ka sinisilmne neiu, väike muidugi, ei puudu.

Samu mõtteid avaldab Juhan Liiv vend Jakobile, andes lisaks sellele vihjeid ka oma jutustuse sisu ja ideeliste eesmärkide kohta:

... mina arvan, et ma m e i s t r i t ö ö olen teinud!... Taevas, anna õnne. Päästa ükskord mind sellest põletavast ahjust, mis nii alandav on, «veel ei midagi tehtud». Jutu pealkiri on «Vari», mis räägib 60 aasta eest olnud asjust ja on rüütlitele mõõgaks tõesti. Seal sees on kõik minu lapse- ja karjapoisipõlised igatsused ja kannatused, mu enese norutaja igatsev figuur, kellel Peipsi kohin südant piinab. See on jutu mõte. Kangelane aga langeb selle aja ohvriks.

Teatavasti luhtusid Liivi lootused «Varju» kiire avaldamise suhtes: raamat ilmus alles 1894. a. Tallinnas.

Tegevustik. «Varjus» on J. Liiv tahtnud anda läbilõike teoorjuseaegsest maaühiskonnast XIX sajandi keskel. Seega on meil tegemist teatavas mõttes ajaloolise jutustusega, millele viitab ka alapealkiri «Lugu lähemast minevikust». Nagu saamisloost nägime, ei baseeru aga J. Liivi jutustus dokumentaalsete materjalide ulatuslikul uurimisel (nagu näiteks E. Vilde ajalooline triloogia), vaid peamiselt elu jooksul kuuldud suulistel mälestustel.

«Varju» tegevus toimub Peipsi-äärsetes paikades: Kukulinnas (mille reaalseks eeskujuks on olnud kirjaniku kasvukoha lähedal asunud vaesteküla Kitselinn), Kuuse talus ja Murumäel (milles võib ära tunda Alatskivi mõisa).

Jutustuse sündmustiku algus läheb tagasi 1830-ndate aastate teise poolde, kus tutvume peategelase Villu troostitu lapsepõlvega Kukulinna vaestekülas. Edasi satub Villu Kuuse tallu, kus ta teeb läbi oma karja- ja raske teopoisipõlve. Kord kesakünni ajal hakkab Villu sundijale jõuga vastu. Vihase kupja käest päästab Villu noorparun Hugo, kes võtab andeka poisi mõisa aedniku abiliseks ning hoolitseb ta hariduse eest. Villu on aga pinnaks silmas vanameelsele Murumäe omanikule, vanaparunile, kes peab eestlasi arenemisvõimetuteks tööloomadeks. Kui noormees astub välja karistatavate teomeeste kaitseks, lööb parun talle näkku; vastuseks tõukab Villu mõisniku vastu puuriita. Maruvihase paruni käsul saab Villu nüüd 60 vitsahoopi. Need sündmused toimuvad 1850. a. Teose epiloogis (13. peatükk), mis kujutab Murumäe olukorda palju aastaid hiljem, selgub, et vahepeal on mõndagi muutunud: peksust nõdrameelseks jäänud Villu elab jällegi Kukulinnas; mõis kuulub noorparunile, kes on feodaalse teotöö ja kepihirmu lõpetanud ning talud päriseks müünud; lõpuks kuuleme, et ka vanaparuni seisukohad talurahva suhtes on muutunud.

Olustikukujutus. «Varjus» annab J. Liiv usutava pildi teo-orjuseaegsest maaühiskonnast: ta kirjeldab üksikasjaliselt ning kaasakiskuvalt vaesteküla elu, iseloomustab rasket teotööd ja õitsilkäimist, viib lugeja mõisa kontrastirohkesse ja kõrki keskkonda, näidates, kuidas parun hoiab talle vaenulikku küla alluvuses hirmuvahenditega.

Külaelu ja talupojaolustiku kujutamise osas tõuseb oma detailirikkuse ja ilmekusega eriti esile Kukulinna vaesteküla elav ning põhjalik kirjeldus. Selgejooneliselt kerkivad lugeja silmade ette loogasarnane seljandik soos oma hüttidega, eriti aga Käe-Madli, Villu vanaema saun kogu oma välimises ja sisemises armetuses (2. ptk.); kuuleme vaesteküla ja selle elanike kannatusrohkest minevikust ja olevikust. Samas jutustatakse siira osavõtuga, kuid mitte ilma humoristliku kõrvaltoonita ka Kukulinna laste elust, nende mängudest, kooliskäimisest ja enese eest seismisest. Kukulinna tütarlapsed on koolis terased õppima, kuid poisid — «linnavägi» — tegelevad aga hoopis muuga: peavad lahinguid talulastega või tingivad neilt nälja kustutamiseks välja silke ja pekitükke.

«Varju» käsitlus ei piirdu kujutatava keskkonna välise kirjeldamisega, vaid ulatub ka sotsiaalsete vahekordade valgustamiseni. Kirjanik näitab, et kõrvuti talurahva ja mõisa vahelise vastuoluga on talupojad ise eri kihtidesse jagunenud, kelle vahel esinevad samuti ilmsed hõõrumised. Kukulinlasi pilgatakse, eriti siis, kui nad taluinimeste kombel püüavad riietuda, kuid samal ajal on vaesteküla vallale ja mõisale vajalik: mitte ainult et külarahvas sellest troosti leiab, et temast veel alamaid inimesi on — Kukulinnast saadakse karjaseid, teopoisse ning päevilisi, ja siia saadavad mõis ja vald inimesed, kes on juba oma tööjõu kaotanud. Edasi kuuleme, et taludki pole ühesugused, sest ühed põevad soo lähedust, teistel on aga «tugevad» põllumaad, ühed taluperemehed käivad ise mõisateol, teised saadavad teosulased kupjakepi alla.

Suurepäraselt on kirjeldatud kesakündi mõisapõllul (7. ptk.):

Kõrvetavalt paistab juulipäike, tulipalav on muld. Teomehed künnavad kesa. Higi tilgub inimeste otsaeest, vaht hobuste ja härgade selga mööda maha. Kubjas kõnnib, kepp käes, ühe juurest teise juurde, kiidab, laidab, kirub, ähvardab. Korra ilmub ka kirjutaja või opman õlgkübaraga välja serval nähtavale, vaatab, kaob jälle. Südamed tuksuvad, kui õlgkübar eemalt valendab, hingavad kergemini, kui ta kaob.

Õhk on raske kui saunaleil. Maa on kõva kui paepank, ammu juba oodatakse igatsusega vihma. Siin murdub ader, mida kohe parandama hakatakse, kuna kubjas kirub, seal aga — vaatab teomees, kuspool kubjas kõnnib, et nii tasakesti lasta kui võimalik: aega orjal, aega härjal!

Ideestik ja tegelased. «Varjus» arendatakse rahva huve kaitsvaid humanismi- ja hariduseideid, paljastatakse balti aadlit kui talurahva rõhujat, näidatakse alamkihtide õigusetust, püütakse lahendada mõisniku ja talupoja vahekorra probleemi.

Teose idee kehastajaks on suurel määral peategelane Villu, andekas, otsiva vaimuga vaesteküla laps, kelle unistustest tõmbab kriipsu läbi vaesus. Tema iseloomus ja saatuses on mõndagi ühist autori endaga.

Teose algul joonistab kirjanik oma kangelase portree, kust peegeldub alatoitluse all kannatava vaeslapse kogu viletsus (2. ptk.):

Nägu on nõnda tõsine, nõnda tumerahuline, lahja ja tüse ühtlasi, suu nõnda kiusakas-tõsiselt kinni, lõug nii tugev kont nagu kuuekümne-aastasel. Ots aga, enam paled, on nõnda pleekinud, et kenal kombel kahekümne-aastane välja tuleb. Nüüd aga ütlevad ses näos midagi, et siin ei kuuekümne- ega kahekümne-aastane, vaid laps meie ees on. Need on silmad. Kaks süsimusta silma. Need ei ole sugugi selle tuima näo päralt — nad on uus mõistatus selles imelises peas. Nad otsivad rahutult midagi taga, mis siin toas ei või ollagi, — nad otsivad midagi kuskilt kaugelt, mis hoopis tagapool siinseid seinu võiks olla ja mida nõnda, nagu ta on, ei taha näha saadagi... Süsimustad juuksed on sassis, üksi otsaeest on nad märja käega siledaks tõmmatud.

Villus areneb varakult sügav aususe- ja eneseväärikustunne. See kutsub esile konflikti kesakünnil, mis noorparuni vahelesegamise tõttu omab pöördelist tähtsust Villu elus. «Härra arm» näib temale loovat tavalistest Kukulinna lastest erineva saatuse — mõisas ta saab oma hariduseigatsusi rahuldada, areneb luuletamises, ajaloo ja talupoegade hädade tundmaõppimine kasvatab temas armastust teoorjuses vaevleva rahva vastu, kelle kasuks ta kavatseb töötama hakata. Kuid Villu saatus kujuneb traagiliseks: ühe Hugo von K. heatahtlikkus ei suuda teda, õigusteta talupoega, kaitsta balti mõisnike elajalikku kepivõimu esindava vanaparuni eest. Peksukaristuse ohvrina jääb Villu nõdrameelseks ning peab asuma tagasi Kukulinna.

Lisaks aususele, oma rahva armastamisele ning edasipüüdlikkusele on kirjanik Villule omistanud veel rea teisi positiivseid omadusi, nagu poeetilise ja musikaalse andekuse, armastuse looduse vastu jne. Teiselt poolt aga iseloomustavad teda ka niisugused jooned, nagu kohatine saamatus, ebapraktilisus ja tulevikukavatsuste ähmasus, mis annavad Villu ellusuhtumisele teatava romantilis-traagilise iseloomu.

Villu kuju ja saatuse kaudu kõneleb «Vari» talurahva õigusetusest feodalismi perioodil, näitab aga ka kõige kehvemates kihtides peituvat andekust, paljastatakse mõisniku kiskjanägu. Eesti proosa ajaloos on «Varju» süžee traagiline arenemine küllalt uudne joon, sest eelnenud 1870—1880-ndate aastate eesti kirjanduses kujutatakse sageli vastupidist eluteed — nimelt, et just valitseva kihi soosing aitab orjaseisundist paremale järjele jõuda (näiteks L. Suburgi «Liina», E. Aspe «Ennosaare Ain» jt.).

«Varjus» kohtame veel teisi tüüpilisi kujusid pärisorjusliku korra päevilt — inimesi, kelle eluõnne on lõmastanud aadli omavoli või kelle iseloomu on moonutanud nende raske seisund feo-

daalse rõhumise tingimustes. Niisugused on Villu vanaema ja ema (viimasega me tutvume küll ainult Käe-Madli mälestuste kaudu), samuti meisterlikud episoodilised tegelased Veni-Villem ja Räpsi-Rein, Villu kaaslased kesakünnil. Veni-Villemi näol, kelle nimi on «Varju» kaudu muutunud üldnimeks, antakse humoristlikus valguses aeglase teo- ja mõtteviisiga orja-talupoja tüüp; Räpsi-Reinu iseloomustab aga nupukas, kiire reageerimine ning näiline virkus, kuid see on suunatud mõisniku petmisele, oma naha hoidmisele kupja ja selle kepi eest.

Illustratsioon jutustusele «Vari». *E. Einmann. 1954.*

Aadliseisusest tegelased jagunevad «Varjus» kahte rühma: ühelt poolt vanaparun Leo von K. ja ta tütar Adelheid, teiselt poolt noormõisnik Hugo von K. ja viimase mõrsja Helene von B. Kaks esimest on balti aadli kõige reaktsioonilisemad esindajad, kelle kaudu kirjanik paljastab mõisnike inimvaenulikkust ning talupoegade julma kohtlemist; Leo v. K. ja tema

tütar toetuvad kõrgilt seisuslikele eesõigustele. Oma taltsutamatut viha teoorjade kallal lahutav Murumäe härra ei näe eestlastes inimesi — talupojad on talle vaid tööloomad, kellel pole vaja haridust, õigusi ega inimväärseid elutingimusi, vaid keppi. Kõrk Adelheid näeb talulastes kõigepealt vargaid ja vaatab põlastusega eestlasele kui arenemisvõimetule olevusele, kes on «oma olemuselt» madalamal «teiste maade» talupoegadest. Konservatiivset Leo v. K-d ärritab eriti see, et ajad on muutumas, sest uus tootmisviis ja -suhted ning valgustuslikud ideed võidavad pinda, talupojad muutuvad tõrksamateks ja riigivalitsuski ei saa enam olla Baltimaade «siseasjadesse» vahele segamata. Sellisena kerkib realistlikult mõtlevale vanaparunile silmade ette pilt, et ühel päeval astuvad Jüri ja Jaan peremeestena mõisa eesuksest sisse ja sunnivad «härra» köögi kaudu oma paradiisist lahkuma. Kuid seda kramplikumalt hoiab vanaparun kinni oma iganenud eesõigustest. Ta erilise vaenu objektiks on Villu kui talupoegkonna väljapääsukatsete esindaja. Liberaalset aadlit, kes leidis, et senisest poliitikast kinnipidamine pole kasulik, esindab H u g o, üliõpilane ja publitsist, ning teda toetab H e l e n e. Hugo taotlused on küllalt tagasihoidlikud, sest «ta ei tahagi neile (s. o. talurahvale) ühe hoobiga vabadust anda», ta ainult nõuab suitsuonnides vaesuses elavate talupoegade olukorra parandamist, nendele hariduse ja oma maalapi võimaldamist, inimlikumat kohtlemist.

Et Liiv on humanismi-idee eest võitlejaks teinud aadlikust üliõpilase, Murumäe mõisa pärija Hugo v. K., oleneb kirjaniku vaatest, nagu oleksid ajaloo edasiviivaks jõuks haritud «kõrgema vaimuga mehed». Oma idealistlikust käsitusest tingitult põhjendas Liiv Hugo uuenduste nõudmist inimarmastusega, mitte aga talurahvarahutuste surve ja teoorjuse ebaproduktiivsusega, mis olid tegelikult mõisnikkonna teatava osa uuenduspüüete ajendiks. Vastavalt sellele, et kirjanik pole Hugo ja Helene kuju loonud laialdase elulise materjali põhjal, on need tegelased jäänud kunstiliselt vähepakkuvateks humanismi-ideede kuulutajateks; oma kujunduselt meenutavad nad romantiliste teoste ideaalseid kangelasi.

Samuti on «Varju» lõpul toimuv järsk murrang vanaparuni vaadetes nii psühholoogiliselt ette valmistamata kui ka vastuolus elutõega. See on tingitud kirjaniku naiivsest katsest mõjustada tegelikkust oma utopistliku pildiga talurahva ja mõisniku vahekorra harmoonilisest korraldamisest. Nii loeme jutustuse viimasest peatükist, kuidas Murumäe mõisas on teotöö ja kepihirm lõpetatud, talud päriseks müüdud, kuidas mõisatööliste ja mõisniku vahel valitsevad sõbralikud suhted. Ajaloost teame, et teoorjuse lõpetamine ei likvideerinud klassivastuolusid maal ja et mõisamoonakad elasid «Varju» kirjutamise ajal suurimas viletsuses.

Mõisa ja talurahva vastuolude probleemi lahendamise katse küündimatus ei sega oluliselt «Varju» ideelist põhitendentsi, mida iseloomustavad pärisorjuse hukkamõistmine, rahvalik humanismipaatos ja demokratism. Selles suunas juhib lugejat kirjaniku solidaarsustunne ja kaasaelamine nii rahva kannatustele kui ka rahva hulgast põlvnevate tegelaste saatusele. See jutustusele omane tunderikkus on tema mõju ja populaarsuse tähtsamaid põhjusi.

Meetod, kompositsioon ja keel. Nagu oma paremaid lühijutte, nii on Liiv ka «Varju» püüdnud kirjutada realistliku meetodi põhimõtetel. Seda tõendavad Kukulinna ja selle ümbruse üksikasjaline kirjeldus, tõetruu talupojaelu, -tüüpide ja -psüühika kujutamine, samuti klassivastuolude jälgimine. Sokusoo ja vaesteküla pilt on kahtlemata esimesi ulatuslikke realistlikke maastikukirjeldusi eesti kirjanduses. Sealjuures on kirjanik sidunud loodus-pildid jutustuse süžeelise arenguga, nende abil ette valmistades ja süvendades järgnevate sündmuste meeleolulist külge. Nii on külm tuuline oktoobriilm 2. peatüki algul sissejuhatuseks Villu rõõmutu olukorra kirjeldamisele Käe-Madli saunas. Selle kõrval kohtame «Varjus» aga ka romantilisi kirjeldusi (näit. helidemäng mõisaõuel — 6. ptk.).

Tüüpide osas on kirjanikul rohkem õnnestunud kõrval- ja episoodilised tegelased; Villu kuju on selge ja psühholoogiliselt usutav lapsepõlves, hiljem on tema mõttemaailma ja kavatsusi puudulikumalt valgustatud. Peale teatava autobiograafilise momendi on see arvatavasti tingitud kirjaniku ruttamisest jutustuse kirjutamisel, mis ilmneb ka teose kompositsioonis.

«Vari» koosneb 13 peatükist. Teos on tihedam algupoolel. Nii kirjeldavad esimesed neli peatükki Kukulinna ja Villu lapsepõlve ühe sügise ja talve jooksul. Samas jutustatakse tagasihaaravalt Villu vanaema ja ema lugu. 4. ja 5. peatüki vahel on kaheksa-aastane vaheaeg. 5.—7. peatükis tuuakse üksikuid episoode Villu karja- ja teopoisipõlvest. Ka 8.—12. peatükk, mis käsitlevad Villule saatuslikke sündmusi, ei too tagasi jutustuse alguse eepilist avarust, kuigi siin on Villu katastroofi põhjustavaid tegureid üksikasjalisemalt näidatud. 13. peatükk, milles kirjeldatud olustik peaks kuuluma 10—15 aastat hilisemasse aega, ei sisalda õigupoolest enam süžee edasiarendamist, vaid kujutab endast epiloogi, kus teatatakse, mis tegelastest lõpuks sai.

Sõnastuselt jätkab «Vari» oma valdavas osas Liivi varajasemais lühijuttudes arenema hakanud head, rahvapärast proosastiili. Ta lause on lühike, ilmekas, kergesti liikuv, emotsionaalne. Mitmesuguste stiilikujunditega, eriti aga lausefiguuridega saavutab kirjanik mitte ainult jutustamises, vaid ka kirjeldustes elavuse, hoogsuse ja meeleolukuse. Jälgitagu, kuidas autor rakendab meisterlikult keelelisi vahendeid suvemaastiku heli-, värvi-

ja valgusküllusе, õitsemis- ja kasvamishoo väljendamiseks (5. ptk.):

Pulmad, pulmad! See on pulmamäng, mis looduses kõlab, need on mõrsjaehted, mida loodus nüüd kannab! Kuidas sinendavad metsad ümberkaudu, nagu sulaks nad sinise taevalaotusega kokku! Kuidas kajavad kaasikud karjalaste laulust, kuidas läigivad luhad lilledest, kuidas sinendab Peipsi nagu mõõtmatu peegel!... Looduse rind tilgub rikastest annetest inimestele, jagab täiel käel oma andeid, ei küsi, kes neid vastu võtab. Inimene üksi tuleb ja teeb vahet oma ja oma vahel. Siin hällib rukkiväli nagu ilmatune vaip tuule käes, nagu puri, seal sinetab tõuvili lopsakas kasvamishoos; igal pool kasvamine, lubamine, lootus...

Talupoja elu-olu, talupoegade-tegelaste välimust, käitumist ja meelelaadi on edasi antud usutavalt ning kujukalt, rakendades õnnestunult iseloomulikke etnograafilisi ja folkloorilisi detaile ning rahvakeele elemente. Autori suhtumine ainesse ja sündmustesse on vahelduv, sisaldades nii pateetilisi, traagilisi kui ka kergelt humoristlikke toone. Välja arvatud mõned ebaõnnestunult romantiseeritud kohad, saavutab kirjanik rahvalikult elava ütlemisviisi nii tegelaste otseses kõnes kui ka autoritekstis; eriti meisterlik oma emotsionaalsuse ja vestelise voolavusega on just kirjaniku autorikõne.

Tähtsus. «Vari» oli esimene ulatuslikum kunstiliselt õnnestunud jutustus eesti kirjanduses, kus käsitleti teoorjuse ajajärku. Teos leidis oma humanismi-idee, kodanikupaatose ning rahvapärase vormiga laia lugejaskonna, kasvatades viimast feodalismivastases suunas. Kuigi «Vari», olles üleminekuteos, ei esinda veel kindlasuunalist kriitilist realismi, oli tal tähelepandav osa eesti realismi arenemises.

Teised jutustused.

«Käkimäe kägu» (1893). Järgmisena lõpetas Liiv 1893. a. veebruaris jutustuse «Käkimäe kägu», mis ilmus veel samal aastal Tartus (seega enne «Varju»). Oma vormilt on «Käkimäe kägu» raamjutustus, s. o. niisugune eepiline teos, kus sündmustik esitatakse mõne kõrvaltegelase, käesoleval juhul mõisa maamõõtja suu kaudu. «Käkimäe käos» käsitleb Liiv «Varjule» lähedast mõisakeskkonda ja süžeed. Palupera küla karjane Hans Remmelgas, hüüdnimega Käkimäe kägu, satub mõisa, nagu ta lapsepõlvesõber Elligi. Kuid nende saatus kujuneb seal traagiliseks: Elli, kelle on võrgutanud noor krahv, sureb. Hansust saab aga poolearuga talusulane.

Jutustuses on seega paljastatud aadliku omavoli taluneiu kallal, mis purustab mitte ainult Elli elu, vaid ka Hansu oma. Olustikukujutuse osas on «Käkimäe käos» maalitud elavaid pilte karjase-elust ja suvisest loodusest. Tegelastest on üksikasjalise-

malt välja arendatud peategelane Hans; sümpaatne kuju on antud mõisa maamõõtjas, kes jutustabki, nagu öeldud, Hansu ja Elli loo.

Oma üldiselt väärtuselt jääb «Käkimäe kägu» aga «Varjust» maha, sest tema ühiskondlike vahekordade ning psüühika käsitlus on enamikus pinnalisem; teosesse on liidetud anekdootlikku ainestikku (lood «hullust krahvist»), mis on faabula-arendusega vähe seotud. Ka muidu on kompositsioon katkendlik ja esitus vesteline. Jutustuse humanistlik paatos ei tõuse «Varju» tasemele.

«Nõia tütar» (1895). Oma teise õnnestunud pikema proosateose andis Liiv 1893. a. kirjutatud ja 1895. a. Tartus ilmunud jutustuse «Nõia tütar» näol. Selles on kirjanik oma tähelepanu mõisa ja talupoja vahekordadelt kandnud talurahva enda hulgas esinevate vastuolude juurde, kusjuures sotsiaalne olustik leiab tihedamat valgustamist kui üheski teises Liivi teoses. Samal ajal on süvenenud tegelaste psüühika realistlik analüüs ja esituse meisterlikkus.

Jutustuse intriigi keskuses seisab külaarsti — «nõia» tütar Leena, kes pärast vanemate surma on võetud vallavanema tallu, kus tema vastu ärkavad kasuvend Mihkli tunded. Leena eemalepeletamiseks levitavad aga küla jõukad peretütred laimu, nagu oleks Leena Mihkli ära nõidunud. Leena lahkubki Aialt. Siirdunud linna, asub ta elama endise teenijatüdruku Maali juurde, kelle armastuseõnn on aastate eest samuti nõidumises kahtlustamisega purustatud. Alles Maali surm jutustuse lõpuosas muudab Aia rahva ja ümbruskonna meelt Leena suhtes, kellest saab Mihkli naine.

«Nõia tütar» on kantud armastusest elus süütult kannatavate inimeste vastu. Ühtlasi paljastab Liiv ebausku, näidates, kuidas kadedad inimesed kasutavad ära inimeste rumalust oma egoistlike eesmärkide saavutamiseks. Kirjanik astub välja inimese hindamise eest tema sisemise väärtuse järgi, mõistes hukka jõukate südametu vaenu vaeste vastu.

Jutustuse peategelane Leena on töökas ja kombeline neiu, kes pole mitte ainult passiivne kannataja, vaid kellele on omane kindel eneseväärikustunne; pöördelistel hetkedel ilmutab ta arenenud, iseseisvat otsustamisvõimet. Leena kasuvanemad — Aia peremees ja perenaine — hindavad Leena usinust, kuid «nõiapäritolu» tõttu ei söanda nad teda endile miniaks võtta. Perepoeg Mihkel on näide sellisest inimesest, kes ei julge välja astuda oma vanemate ja ümbruskonna seisukohtade vastu, kuigi ta oma sisimas Leenat armastab.

«Nõia tütar» on kirjutatud ilmekas rahvapäraste intonatsioonidega küllastatud keeles. Rohkesti leidub dialoogi, kus tegelaste kõne on hästi individualiseeritud. Kompositsioon on pidev, intriig areneb hoogsalt ning sundimatult.

«Nõia tütar» oli ühtlasi viimane J. Liivi esimese loomingu-perioodi teos.

J. Liivi proosa kunstimeisterlikkusest. Esimene loomingu-periood tähendas Liivile ühelt poolt professionaalsete oskuste omandamise aega, teiselt poolt aga meisterlikkuse saavutamist proosažanris. Nagu eespool märkisime, on tema parimatele, lihtrahva elu käsitlevatele teostele omane üksikasjaline olustikukäsitlus, õnnestunud tüübikujundus ja valdavalt realistlik hingeelu-analüüs, samuti keele kujukus, emotsionaalsus, rütmilisus ning rahvalikkus. See näitab, et autor on just rahvalikele teemadele kõige sügavamini kaasa elanud ja vastavad jutud põhjalikumalt välja töötanud ning viimistlenud.

Mis puutub J. Liivi stiili iseärasustesse, siis suudab ta ka pikemates kirjeldustes oma objekti selgesti ja elavalt lugeja silmade ette tuua, kasutades mitmesuguseid esituse ilmekamaks ja dünaamilisemaks muutmise võtteid, nagu personifikatsiooni, retoorilisi ja tunderõhulisi küsi- ja hüüdlauseid, rahvapäraseid riime, eri intonatsioonide vaheldumist, ennekõike aga omapärast vestelist suhtlemist lugejaga:

Mis vallasurnust räägitakse?
Kes räägib? Kuule nüüd. Mis temast rääkida on? Kellele teda tarvis oli? Kellele teda vaja jäi? Siiski — kui lapsed õhtul magama ei jää, kui nad sööma ei tule, kui nad sõnakuulmatud on, öeldakse: «Oota sa, oota! Kui sa vait ei jää, tuleb Kukulinna vanaema ja viib su ära kirikaeda!»
Seda vallasurnust räägitakse. («Vari», 4. ptk.)

Enamasti iseloomustab kirjanik tegelasi ja olukordi väga napilt, sageli ainult kõrvallausega, kuid tabavalt ning meeldejäävalt. Seega on Liiv lühistiili meister. Tal on teravat silma reaalelu detailide jaoks, mis tavaliselt jäävad tähele panemata.

Kirjanikul on tihe side rahvakeele ja folklooriga: ta kasutab rahva kõnekäände, vanasõnu ja vihjab korduvalt rahvakommetele ja -uskumustele. Harvemini kohatavate traagiliste ja pateetiliste intonatsioonide kõrval iseloomustab Liivi parimaid lehekülgi peen, rahvapärane huumor, mis vaevalt märgatavalt hõljub esitatud tüüpide, sündmuste ja olukordade kohal.

Teine loominguperiood.

Nagu eespool märkisime, püüdis Liiv haigusest ja rasketest eluolulistest tingimustest hoolimata ka oma elu viimase 20 aasta jooksul loominguliselt tegutseda, oma mõtteid ja tundmusi sõnastada. Esialgu ei mõelnud ta oma käsikirjade trükkimisele, hiljem (pärast 1903. aastat) saatis neid aga ka ajalehetoimetustele. Mõlemal juhul on kahtlemata suur hulk ta loomingust kaduma läinud. Säilinud käsikirjad sisaldavad nii proosat kui ka luulet.

Tervislikest eeldustest tingitult suutis Liiv nüüd kirjanduslikult arvestatavat anda ainult lühivormis. Kirjaniku selle perioodi pikemad proosatööd, mis on peamiselt arutlevat laadi, pakuvad

«Luuletuste» esiktrüki tiitelleht.
K. Raud.

ainult biograafilist huvi. Erandi moodustavad kriitilised kirjutised «Äärемärkused» ja «Uute sõnade tarvitamise asjas», millistest oli juttu juba eespool.

Miniatuurid. Lühiproosa osas harrastas Liiv teisel loominguperioodil miniatuuri- (laastu-) vormi, millest 1909. a. ilmus valimik pealkirja all «Elu sügavusest» (täiendatud väljaanne 1934). Temaatiliselt toovad J. Liivi laastud pilte kirjaniku isiklikust elust ja looduselamustest või puudutavad mõningaid filosoofilisi ning ühiskondlikke küsimusi (mitmesugused moraaliprobleemid, tsaristlik venestuspoliitika, sotsiaalsed pahed ja vastuolud). Mitmes miniatuuris kasutab J. Liiv allegoorilist esituslaadi.

Näiteks jutustab kirjanik laastus «I l u s s u v e p ä e v o l i . . .», kuidas ta päästab avatud aknast tuppa lennanud väriseva südamega pääsukese, vabaduse kehastuse. See väike heategu muudab end vangina tundva luuletaja hommiku ilusamaks ning kutsub pärast pikemat vaikimist esile uue luuletuse.

Õnnestunud allegoorilises dialoogis «U u r i j a d» tahab kirjanik näidata inimeste vaadete ja filosoofia sõltuvust omakasuhuvidest. Nii väidab rebane, et olemise alus on rasvane kana ja see kavalus, kuidas teda kätte saada; hundi käsituse järgi peitub kõige põhi hundi hambas ja lõugade jõus.

Poeedi kõrgele eetikale, tema vabadusihale on pühendatud romantiline miniatuur «E i l a u l a!», kus imekaunis Suleika pole nõus vangina laulma kaliifi auks; ta pigem kannatab peksmist ning sureb, kui et ta täidaks türanni alandavat käsku.

Tööd kui paremat sõpra ülistab kirjanik laastus «T ö ö». Joodikut härrasmeest mõistetakse töötavate talupoegade suu läbi hukka miniatuuris «J a a n, v a a t a, k e s s e a l t t u l e b!...»

J. Liivi laastude kunstiline tase on kõikuv: kohati on kirjanik saavutanud üllatava pilditeravuse ning üldistava jõu, teisal aga jääb mõte ebaselgeks ja kujundus visandlikuks.

Lüürika. J. Liivi teise loominguperioodi töödest moodustavad kõige väärtuslikuma osa luuletused. Nagu eespool märkisime,

avaldati neist autori eluajal ainult väike osa. J. Liivi luuletuste postuumseid väljaandeid on käsikirjade põhjal kuni viimase ajani täiendatud. J. Liivi seni avaldatud värsitoodangu paremiku põhjal võime saada juba üsna hea ülevaate tema luuletajaisiksusest.

Liivi hilisem luule on põhiliselt lüüriline, kuid samal ajal kohtame mitmes tema luuletuses ka süžeelise kompositsiooni elemente («Kerjaja», «Juhtumine», «Rändaja»), nagu see oli iseloomulik selle perioodi teistelegi poeetidele (näiteks J. Tamme lühikesed lugulaulud). Oma ulatuslikumate poeemide kavatsusi pole luuletaja suutnud teostada. Seevastu on tal saavutusi sententsi ehk mõttesalmi vormis, milline liik oli samuti XIX sajandi lõpul populaarne ja mis Liivi ühiskonnakriitilistes värssides omandab mõnigi kord epigrammile omase teravuse.

Asudes Liivi värsitoodangu lähemale iseloomustamisele, tuleb öelda, et valdav osa sellest pole autori poolt jagatud eri kogudesse ja et me ei tea enamiku tema luuletuste täpseid loomisaegu. Seepärast on käesoleval juhul kõige otstarbekam temaatiline vaatlusviis. J. Liivi loomingus võime leida loodus-, armastus-, patriootilise, sotsiaalse, filosoofilise ja autobiograafilise teema kasutamist. Sealjuures tuleb silmas pidada, et see jaotus on teataval määral tinglik, sest pole kindlaid piire eri ainealade vahel: nii võib näiteks tema loodusluuletus lõppeda patriootilise, filosoofilise või autobiograafilise puändiga.

Luuletaja teise loominguperioodi toodangus on kõige rohkem harrastatud liigiks looduslüürika; kuid ka kvaliteedilt kuulub Liiv eesti loodusluule suurimate esindajate hulka. J. Liiv on andnud tabavaid pilte Eesti loodusest, täpsemalt öeldes oma kodukoha Alatskivi maastikest, millede vahelduv, omapärane ilme avaldas J. Liivi loodustunde arenemisele ja luule emotsionaalsusele kahtlemata soodsat mõju. Vahetu keskkonda süvenemise tõttu pole Liivi maastikupildid kuivad loodusmotiivide loetlused, vaid kätkevad endas mitmekesist elamussisu, mille edasiandmiseks kasutatakse põhiliselt realistliku lähenemise juures mõnigi kord ka romantilisi kujutusvahendeid. Luuletaja tunnetab looduse salapärast elurütmi ning eri aastaaegade iseloomulikku ilu; ta luuletused näitavad intensiivse siseeluga inimese tundmusi looduse vastu ja looduse mitmepalgelisuse mõju inimesele. Sellega saavutavad Liivi maastikuluuletused erilise tundesoojuse ja mitmekesisuse.

Omapärase liigi J. Liivi loodusluules moodustavad kevadeainelised luuletused («Tume vaikus karjametsas», «Tulen, tulen!», «Mis ju vahib vainu pealta», «Kevade lähenemine» jt.), kus suure sugestiivsusega kujutatakse kevade saabumist, alates selle esimestest eelaimustest märtsiõhtuses kauguses kuni looduse tormilise õidepuhkemiseni, kus noor kevade, köitnud endale kimbu lilledest ja südameist, kihutab läbi väljade ja metsade («Noor kevade meilt läbi sõitis»).

Suve käsitlevatest luuletustest («Suine tuul», «Pikne», «Pühapäeva hommik» jt.) on kõige iseloomulikum ja väärib üksikasjalisemat vaatlust luuletustetsükkel «Üks suvepäev». See algab «Päikese tõusuga», kus järve tagant kerkivat tulelõõma tervitab looduse tuhandehääleline koor. Järgneb «Hommik», kus antakse rida tüüpilisi detaile suvemaastikust, näidatakse inimese hoolsat tööd väljal ja aias. Lõunapäikese all küpseb nurmel vili («Lõuna»). Õhtupoolikul helendab päike veel metsamüüril, et lõpuks merre laskuda («Õhtupoolik», «Õhtu»). Luuletaja tõstab esile suve valguserikkust, eluküllust ja -hoogu. Sealjuures käsitleb autor suvemaastikku seoses töötava inimesega. Eriti luuletusest «Hommik» leiame hulga töömotiive, nagu külvav põllumees, karja ajav karjane, aeda usinasti hooldav perenaine jne.:

Ta hoolas olnud hommikuses vilus,
nüüd vaevatasuks hiilgavam tal kroon:
tööusinus siin viljakandvas ilus,
ja lillekuhi eemal nagu troon!

Meeleoluliselt on tsükkel kantud optimistlikust ellusuhtumisest: luuletajas kutsuvad järve tagant tõusva päikese valgustulv, looduse elujõud ja lopsakus esile intensiivse rõõmu- ja ülevustunde. Ta naudib suvemaastiku värvirikkust ja ilu, kujutab selle keskel toimuvat viljakat tööd. Poeet elab kõigi meeltega kaasa looduse pulbitsevale, loovale südametuksele, hõiskab koos selle lõõritustega; samas seisab ta aga hardunult keskpäevase küpse viljavälja või õhturauguses vaikseks jääva maastiku ees. Seega iseloomustab «Ühte suvepäeva» loodusmuljete mitmekülgsus.

Kompositsioonilt koosneb vaadeldav tsükkel viiest luuletusest, mis on pühendatud päeva eri osadele. Sealjuures on detailirikkamalt välja joonistatud «Päikese tõus» ja «Hommik».

Luuletuste tsüklit kandvale elamussisule on kirjanik leidnud õnnestunud keelelised väljendusvahendid. Luuletus on küllastatud tunderõhuliste hüüd- ja küsilausete, korduste, heade võrdluste, personifikatsioonide ja mõjukate metafooridega. J. Liivi sõnastuse isikupärasust ja uudsust iseloomustab järgmine oksüümoronile ja võrdlusele ehitatud pilt köögivilja-aia kirjeldusest:

Aed lehkab sõnniku ja õite lõhnast,
muld must kui siid...

Puhteaja ja hommiku heliderikkust annab hästi edasi laialt kasutatud onomatopöa. Kõrvuti kõlajäljendusega on rikkalik ka valgusefekte väljendav leksikon (*öödevari maha jääb, õhetamas koiduviir, tulevihud põlevad, lõõmavad, hiilgab, helendab, helgib, valendab* jne.). Romantiliselt eredate pintslitõmmete kõrval annavad kirjeldusele realistlikku täpsust ja värskust niisugused tol ajal luule jaoks «proosalised» mõisted, nagu kaalikas, porgand, sõnnik jt.

Palju on Liiv luuletanud sügisest. Juba 1891. a. ütles kirjanik: «Ilus septembri-ilm on mulle alati kõige armsam olnud.» Oma iseloomult jagunevad Liivi sügisluuletused kahte rühma. Ühed nendest («Pühapäeva hommik», «Sügisene kodu», «Sööt», «Sügispäike» jt.) näitavad sügismaastikke veel rõõmsailmeliste ning päikesepaistelistena, kus kanarbik, kulu ja hilised sügislilled ehivad väljad ja nõmmed kauni karge iluga. Sügisluuletuste teises rühmas («Tuul rabistab lehti maha», «Pilved sõudvad», «Mets», «Sügisene rand» jt.) annavad maastikule ilme selle kohal lasuvad pilved, udu, tuhakarva lained, kahvatunud, väsinud väljad või tormis kihutavad pilved ning tuules kohisevad puud, mis tekitavad luuletajas nukrusmeeleolusid.

Üheks parimaks selleteemaliseks luuletuseks on «Sügis» («Igav liiv ja tühi väli»), mis 1903. a. viimasel päeval avaldati ajalehes «Postimees» pärast luuletaja mitmeaastast vaikimist (kandis tollal pealkirja «Nõmm»).

Luuletus algab sügisese liivalagendiku kujutamisega pilvise taeva all, mis kutsub poeedis esile tühjus- ja igavustunde. Kuid metsa äärde jõudmisel köidab lüürilise tegelase meeli nõmmemaastiku värvirikkus: kõrvuti sametroheliste mändidega seisavad kuldkollase lehestikuga kased. See maaliline pilt tekitab luuletajas nii meeldiva tundeelevuse, et ta ei suuda metsalt oma silmi pöörata, korrates:

Männi roheline samet,
üksik metsatee:
pedak heleroheline,
kask kuldkollane.

Pedak heleroheline,
kask kuldkollane!

Tekkinud õnneelamus leiab piltliku terituse luuletuse lõppvärssides, kus sügislooduse ilu võrreldakse armastajate teineteisele kaelalangemisega («Nõmm on sügisele / langend kaenlasse»).

J. Liiv saavutab oma kunstikavatsuslikud eesmärgid ennekõike sel teel, et rakendab uudseid, värvikaid (kask *kuldkollane*) või tugevasti tundetoonitatud epiteete (*igav* liiv); saadud efekti tugevdatakse kordustega, kusjuures luuletaja võtab monotoonsuse vältimiseks appi sünonüüme-dialektisme (mänd~peᵭak). Luuletuse üllatav lõpp-pilt osutub kompositsiooniliselt hästi mõjukaks meeleoluliseks puändiks. «Sügis» näitab, et Liiv on loonud suurepärase luuletuse lõppriimi kõige tagasihoidlikuma kasutamise juures: tal kõlavad kokku ainult paarisarvuliste värsside lõppsilbid, kuid lugeja ei tunne seda puudusena, sest harmoonia on saavutatud teiste vahenditega (kordused, algriim jne.).

Luuletused talvest («Talv», «Lumehelbeke», «Talveõhtul», «Külm», «Lauliku talveüksildus» jt.) maalivad iseloomulikku Eesti

talvemaastikku selle vaikuses langevate lumehelvestega või väljal tormavate tuisulainetega. Ühtlasi annab luuletaja edasi oma elamusi seoses rahuliku või tormitseva loodusega. Sügava kaasaelamisega kirjeldab Liiv loomariigi, eriti lindude kannatusi talvekülmas. Sellè rühma õnnestunud luuletus on «Talv», kus kirjanik visandab õrnajoonelisi looduspilte: lugeja silmade eest libisevad mööda värske lumega kaetud hommikune taluõu, vaikne laupäevaõhtu pärast päevatöö lõppemist, kus must suitsujuga tõuseb ehapuna taustal otse ülespoole, ja talveöö hõbeäärse kuu ning sinimusta taeva all suikuva härmatunud õunapuuga. Edasi on luuletaja pilku köitnud üksik pedajas aeglaselt langeva lume raamistuses, aga ka pool-udune talvepäev, kus tibutab peent vihma. Luuletus on kirjutatud lühivärsilistes trohheilistes nelikutes ning lihtsas sõnastuses, mis vastab luuletuse õrn-rahulikule tundetoonile.

Vaadeldavas žanris on peen loodusnähtustesse sisseelamine liitunud Eesti maastiku tüüpiliste joonte realistliku käsitlemisega, mis annab J. Liivile jääva tähtsuse eesti looduslüürika ajaloos.

J. Liivi arvuliselt piiratud armastusluuletuste parimad näited on «Üle vee» ja «Sa tulid», kus kirjaniku igatsused ja elamused on saanud meisterliku väljenduse. Eriline koht käesolevas rühmas on luuletusel «Üks suu», mis oma sügava ning ehtsa tundega suudab lugeja silmade ette maalida kortsusnäolise maanaise-mullakese — luuletaja ema kuju ja poja hella tundmuse selle lihtsa inimese vastu.

Suur osatähtsus on J. Liivil eesti patriootilise luule ajaloos. Tema isamaakäsitus on 1860—1880-ndate aastate poeetidega võrreldes tunduvalt muutunud. Liivile pole isamaa mingi ebamaine Kungla, maa, kes oma lapsi hellalt kätel kannab, vaid realistlikult tajutud Eestimaa oma hurtsikute ja saunadega, võsa ja vaimuilma hämarusega («Eile nägin ma Eestimaad!»). Ja võibolla just selle ilustamata lähenemise tõttu on ka luuletaja armastus oma isamaa vastu seda vahetum ja siiram.

J. Liivi patriootilise luule aineks on Eestimaa XIX sajandi lõpu ja XX sajandi alguse majanduskriisi ja 1880—1890-ndate aastate ülevenemaalise reaktsiooni tingimustes, mis kujunes eriti raskeks töörahvahulkadele. Lisaks sellele viitab Liiv korduvalt eesti rahva sajanditepikkustele kannatustele balti-saksa feodaalide ikkes. Nii areneb kirjanikul välja «valude isamaa» kujutelm, millele luuletaja leiab ikka uusi ja uusi võrdluspilte. Ta kujutab oma isamaad valupilvedest kaetuna, samastab teda tormis võitleva laevaga, kisendava lõukoeraga, uinuva Kalevipojaga («Kadumata», «Kas olete näinud?», «Sa oled kui —» jt.). Selle kannatava maa saatusele elab luuletaja kogu hingega kaasa, toonitades lennukates sõnades oma ühtekuuluvust isamaaga:

Ja sinu häda mu häda,
su õnn on minu õnn ka,
ja sinu viga mu viga,
ja sinu iga mu iga —
oh kallis isamaa!

(«Isamaale»)

Kirjanik on õnnetu isamaaga, veel õnnetum aga isamaata. Nendest tundmustest annab ta meeldesõõbivaid pilte luuletuses «Sinuga ja sinuta», mis lõpeb kirgliku hüüdega:

Isamaa!
Sinuga olen õnnetu ma,
õnnetum ilma sinuta!

Kuid mitte ainult subjektiivses kaeblemises ei esine J. Liivi patriootilise lüürika ideerikkus. Ta otsib teid isamaa õnnetusest väljaviimiseks, nõuab rahvaliikmeilt isamaa ennastsalgavat teenimist.

Ühes parimas sellelaadilises luuletuses «Ta lendab mesipuu poole» kujutab kirjanik tundesügavates piltides tõelise patrioodi truudust oma kodumaale ka selle rasketel aegadel. Võrreldes rahvast kõigist ohtudest hoolimata taru poole lendavate mesilastega, ei pea luuletaja ka suurimat ohvrit isamaa heaks liiga kalliks:

Ja langevad teele tuhanded —
neist koju jõuavad tuhanded.
Ja viivad vaeva ja hoole
ja lendavad mesipuu poole.

Vaadeldav luuletus on iseloomulik näide Liivi oskusest anda oma poeetilisele ideele konkreetne piltlik vorm, mis on laetud kaasakiskuva tundesisuga. Peale ängistavate metonüümiate, sümbolite ja teiste metafooride kasutamise (*kõuepilv tõuseb ülesse, langevad teele tuhanded, lennaku vastu surmakuul*) aitavad tundepinge saavutamiseks kaasa tervete värsside või nende osade (kaasa arvatud riimid) täielik või modifitseeritud kordamine, apostroofid ja tunderõhulised hüüdlaused.

Luuletaja on teadlik isamaa-armastuse tähtsusest inimese elus («Mitte igaühele»). Armastus isamaa vastu on luuletajale, kellel on puudus kõigest, ainsaks rikkuseks ja toeks («Isamaale»). Tal pole maad ega maja, pole raha, aga kõike on vaja — poleks nagu mingit põhjust rõõmustamiseks, kuid kodumaa loodus, eesti laul — need elustavad, annavad eluusku ja rõõmu («Mina ei tea, kust ma rõõmu võtan?»).

Käsitletud luuletus näitab, et Liivi isamaalüürika pole ainult eleegiline. Optimistlikke toone kohtame ka mujal. Luuletaja otsib väljapääsu oma aja vastuoludest, on veendunud, et eesti rahva elujõud peab vastu ja talle koidab vabadusehommik («Kas näitad?», «Üks hommik tuleb»):

Kas aastatuhanded mingu, —
siis vast see haiget ei tee,
et suurte rahvaste kõrval
on vaba ka väikene...

Usust paremasse tulevikku on kantud Liivi luuletus «Kui tume veel kauaks ka sinu maa», mille leiame, nagu eespool märgiti, ka kirjaniku hauasambalt Alatskivi surnuaial. Meil on siin tegu omapärase poeetilise testamendiga, s. t. luuletusega, kus kirjanik teeb kokkuvõtteid oma loomingulise tee kohta ning selgitab selle eesmärke. Ühtlasi on «Kui tume veel kauaks ka sinu maa» patrioodiline luuletus, sest Liiv seob oma loomingu eesmärgid rahva elu ja võitlusega parema tuleviku eest. Esimeses stroofis näitab kirjanik, et rahva elu oli luuletuse kirjutamise ajal, möödunud sajandi lõpul, väljavaatetu, kodumaa kandis rasket rõhumise koormat. Sealjuures ei usu autor, nagu võiksid olud ühe hoobiga muutuda või et kodumaaga lahutamatult seotud luuletaja unistused võiksid ta eluajal täide minna. Ometi ei anna see kõik põhjust pessimismiks, sest kirjanik on veendunud, et ta kodumaa jõuab tulevikus varem või hiljem ikkagi kaunile, avarale teele, ja et luuletaja looming, selle ideesisu ning kunstiline kuju saavad rahvale omaseks:

ja sinu mõte ja sinu meel
kord tuksub su rahva rinnast —

aidates ehitada kodumaa paremat tulevikku:

ja liigub ja loob ja lehvitab
ja kauneid radasid rajab,
su rahva koda see ehitab
ja põlvest põlveni kajab.

Autori hilisemail andmeil on vaadeldav luuletus loodud 1894. a. Siit näeme, kuidas luuletaja tõelise rahvateenrina on juba varakult fikseerinud oma loomingu demokraatliku, rahvaliku põhisuuna, on pühendanud oma ande rasketes tingimustes elava rahva õnne heaks.

Luuletus koosneb ainult ühest lauseperioodist, mis suudab sinna põimitud metafooride ja metonüümiate abil anda ilmekalt edasi kirjaniku mõtet. Luuletuse valdavalt daktüliline rütm nagu kehastaks aja voolamist pikkades perioodides. Siinjuures on huvitav märkida, et J. Liiv kaldub siin ja mitmes teiseski luuletuses rõhulisse värsisüsteemi, kus rütm põhineb ainult rõhkude kordamisel, samal ajal kui rõhkudevahelised intervallid täidetakse ebaühtlaselt rõhutute silpidega, mistõttu silpide arv värssides on kõikuv. Nii on luuletuse teise stroofi rütmi skeem järgmine:

täht süttib ehk taevas su üle veel, 4 rõhku (10 silpi)
lill tärkab su haua pinnast, 3 rõhku (8 silpi)

ja sinu mõte ja sinu meel 4 rõhku (9 silpi)
kord tuksub su rahva rinnast — 3 rõhku (8 silpi)

Lõpuks tuleb märkida, et Juhan Liivi patriootilise lüürika teatavale osale annab piiratud ilme asjaolu, et ta ei näinud õigesti ajalugu kujundavate ühiskondlike jõudude vahekorda. J. Liiv ei arvestanud kasvavat klassivõitlust ega suutnud veel mõista proletariaadi ajaloolist osa. Seetõttu suunas ta paljud oma luuletused mitte kogu rõhumise, vaid ainult rahvusliku rõhumise vastu, nägemata konkreetseid jõude, kes oleksid tsarismi kui rahvaste timuka kõrvaldanud. Sellest tulenevadki tema patriootilise luule traagilis-pessimistlikud toonid. Kuid suunates oma süüdistused valitsevate ringkondade pihta, ei samastanud Liiv viimaseid vene rahvaga, kelle vastu kirjanik tundis sügavat poolehoidu, öeldes: «Ja slaavi rahvaga on minul kaastundmus. Vägev, sügav.»

Liivi patriootilise luule see osa, mis puudutab oma aja poliitilist olustikku, kuulub juba sisuliselt ühiskondliku lüürika hulka.

J. Liivi sotsiaalsel teemal kirjutatud värsside põhimotiiviks on kahe maailma — rikkuse ja vaesuse vastuolu tunnetamine. Sealjuures rõhutab Liiv, et vahe rikaste ja vaeste vahel ei seisne mitte ainult nende erinevas varanduslikus seisundis, vaid ka moraalselt kujutavad nad endast kaht maailma. Liivi luuletustes on rikaste kullaorjusel (rikastumisihal) baseeruvat meelelaadi iseloomustatud niisuguste negatiivsete omadustega, nagu ahnus, kõrkus, südametus, silmakirjatsemine, rõhumise õigustamine, moraalne laostumine. Nii näitab kirjanik luuletuses «Sugulased», et kodanlikus keskkonnas valitseva moraali järgi määrab rikkus inimese väärtuse, tema aususe, isegi selle, kas teda sugulaseks peetakse või mitte. Jutustava luuletuse «Juhtumine» algul võrdleb luuletaja oma aja ühiskonda põrguga, kus valitsevad omakasu, rumalus, meelitamine, silmakirjalikkus ja jõukama ees roomamine. Kuidas säärase mentaliteediga keskkonnas suhtutakse vaese veomehe õnnetusse, kelle koorem on kraavi kaldunud, näitab luuletuse põhiosa, kus möödasõitjad ainult suusoojaks nõu annavad, tegelikult appi ruttamata.

Saamahimude lokkamine kirjanikku ümbritsevas ühiskonnas on teemaks luuletusele «Omakasu». Sellest kuuleme, et isikliku kasu tagaajamine valitses linnas ja maal, talus, kohtus, koolis ja kirikus. Luuletuse teises, satiirilises osas on kujutatud, kuidas omakasuhuvid lämmatavad inimese sisemise hääle. Ainult sellel, kes «oskab» maailmas elada, on sead siledad ja lehmad rammusad. Ja kui kord oled saamaihal lasknud enda üle võimust võtta, oled omakasu sõbraks saanud, pole temast enam pääsu. Luuletuse esimene pool on üles ehitatud ulatuslikule gradatsioonile, teises osas rakendatakse aga satiirilist dialoogi inimese parema mina ja personifitseeritud kasuhimu vahel.

Liiv astub oma luuletustes ja epigrammides välja ka rõhumise

vastu, olgu see majanduslikku, koloniaalset või rahvuslikku laadi. Tuntud on tema «K u u b»:

Su kuub, see passib minule,
sa anna tema mulle!
Siis külm teeb otsa minule. —
Nonoh — sa mässad jälle!

See epigramm on üles ehitatud klassiühiskonnas erinevate huvidega inimeste kokkupõrkele, kusjuures autori poolehoid kuulub mitte elu peremehele, kes näeb igas vastuväites mässamist, vaid kehvikule, kes kaitseb oma ainsat kuube, ilma milleta ta elu pole võimalik. Epigrammides «Kollane hädaoht», «Aafriklane eurooplase kriitikas», «Moor ja misjonär» jt. mõistetakse hukka asumaade majanduslikku ekspluateerimist, kolonialismi, pärisrahvaste füüsilist ja vaimset orjastamist.

Lõpuks on Liivi luules puudutatud mitmeid oma aja seltskonna ja kultuurielu pahesid, nagu karjäärihimu, «auväärsete» seltskonnategelaste nürisust ning vaimsete huvide puudumist, oma põhimõtete mahasalgamist meelitamise eesmärgil («Kes meeldida tahab —»), kunsti kritiseerijate nõmedust, haritlaste ja kirjanike kerjuslikku olukorda jm.

Rikaste kullaorjusele, kõrkusele ning silmakirjatsemisele vastandab Liiv teise elulaadi, mida iseloomustavad töökus, seltsimehelikkus, inimsus, ausus, siirus, lihtsus, kaasinimeste hädade mõistmine, — ja kõike seda võib kohata saunahütis, lihtsa tööinimese juures, kelle eluvõitlust ning sisemaailma luuletaja kujutab vahetu sümpaatiaga. Kirjanik tunneb kaasa elu vaeslastele, nagu näitavad juba pealkirjad «Hulgus», «Kerjaja», «Sandipoisi laul», «Töömehe laul», kirjeldab talurahva, eriti kehviktalupoja mineviku- ja olevikukannatusi («Must lagi on meie toal»). Ta protestib eluviletsuste vastu, on kirgliku humanistina ise igati valmis rõhutuid kaitsma ja kutsub selleks ka teisi.

Jutustavas luuletuses «Kerjaja» ei leia nälgiv hulgus sisselaskmist taluperemeeste poolt, kuigi kodanlus räägib suuri sõnu heategevusest; seltsimehelikku vastuvõttu leiab ta alles saunahurtsikus, kus vaene mees jagab kerjusega oma vett ja leiba. Luuletuses «Meeleheitmisel» kujutatakse kehviklapse okkalist arenemisteed külmas ja näljas, ta kasvamist erinevalt nendest, kelle noorus on päikesepaisteline.

Lihtsa tööinimese teema käsitlemisel saavutab Liiv suurima tundesügavuse luuletustes «Rändaja» ja «Emale».

Minavormis kirjutatud «R ä n d a j a s» jutustatakse külalislahkusest, mis saab saunas osaks tööotsijale, kes väsinuna ja näljasena rühib lumesajuses öös:

Tulin linnast. Lumesadu.
Tööd ei leidnud kusagilt. —
Lumesadu. Jalad väsind.
Läbi, läbi näljane.

Rändaja kuju väljajoonistamisel on rõhutatud tema üksindust — teekäija vanemad ja õed-vennad on surnud, tal ei ole ka arvatavasti perekonda. Kuid samas näeme, et saatuselöögid pole luuletuse mina-tegelast muutnud tundetuks, pole tema südant nüristanud kõige hea vastu. Seda näitab ränduri tundlik reageerimine külalislahkuse ja osavõtlikkuse puhul: väsimusest ja tülpimusest hakkab ta toibuma juba siis, kui ta lahkelt sooja tuppa lastakse, veel enam elavneb aga mees, kui teda värske, sooja leivaga kostitatakse:

Suure tüki sooja leiba!
Oh küll maitses magus see!
Soe leib ja soe süda,
perenaine tasane.

Seevastu kutsub mineviku meenutamine jällegi esile kibedustunde.

On võimalik, et kirjanik väljendab kõne all olevas luuletuses omaenese üksindustunnet, kuid see ei vähenda esitatud pildi

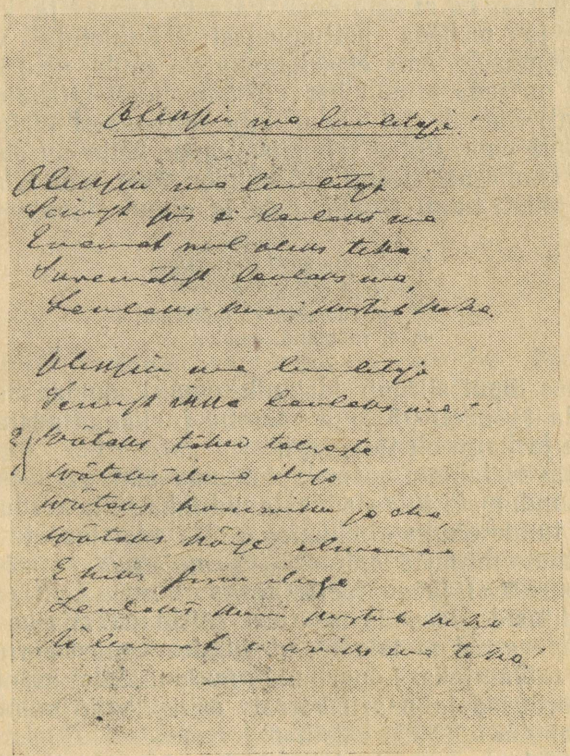

J. Liivi käekirja näide.

tüüpilisust ega kunstilist mõju. «Rändaja» on luuletus lihtsate inimeste hulgas valitsevast siirast inimlikkusest.

Vaadeldav luuletus on süžeeline; algul on esitus jutustav, lõpu poole aga valitseb dialoog saunarahva ja mina-kangelase vahel. Lõdvalt ning mõnevõrra ebaselgelt on eelnevaga seotud luuletuse lõppsalm.

Kirjanik on leidnud oma kangelase elamuste vahelduvuse esiletoomiseks tabava vormi. Luuletuse algul on ränduri tülpimust ja seoseta mõttevälgatusi osavasti edasi antud otseses tähenduses tarvitatud sõnavara, elliptiliste või lühikeste lausete kaudu. Ta tundemaailma elavnemist tähistab järgnevate värsside intonatsiooni muutumine — teksti ilmuvad tunderõhulised hüüdlaused, kus kordamisega on rõhutatud emotsionaalsust tõstvaid epiteete (*soe* saun, *soe* leib, *soe* süda). Kui aga luuletuse lõpul lüürilise kangelase mõte kaldub uuesti oma üksindusele, kohtame uuesti nappe, lihtsaid konstateerivaid lauseid.

Luuletus «E m a l e» on oma sisult suurel määral autobiograafiline; selleski teeb kirjanik nagu kokkuvõtteid oma elu ja taotluste suhtes. Ta räägib oma vaesest lapse- ja koolipõlvest, karjaajast ja meheea pettumustest. Luuletaja viitab oma kunstnikuloomusele, oma eksirännakutele luule, neiu ja kodumaa järele, mis on teda viinud kõrvale ema poolt ettenäidatud teest, adra tagant. Samal ajal õhkub aga luuletusest kirjaniku siiras armastus oma ema, lihtsa talunaise vastu, kelle elu on olnud täis raskusi ja kannatusi. Kuigi kirjanik on teist teed läinud, on tal emaga ka ühist: nagu emagi, pole ta olnud silmakirjatseja ega roomaja.

Ei ma silmakirja mõistnud, —
sina olid tõsine!
Ei ma roomata ka mõistnud —
sa ei roomand, emake!

Luuletuse lõpul siirdub kirjanik oma kodumaa iseloomustamisele, keda ta näeb niisama vaesena ja kannatavana, nagu on kirjanik ise ja nagu oli ta emagi.

Käsitletavas luuletuses on autor oma alatasa uuesti esilekerkivat pojatundmuste tulva sõnastanud ikka jälle korduvate apostroofide ja tunderõhuliste hüüetega. Tervete lausete kordumise kõrval kohtame mitmeid epifoori (vt. *mõistnud ~ mõistnud* äsja tsiteeritud stroofis) ja anafoori (*vaene* oli meie talu, / *vaene* ilma otsata) juhtusid. Iseenda saatuse piltlikustamiseks leiab kirjanik suurepäraseid metafoore, nimetades ennast surnuhauaks ja lagunenud talumajaks. Lõppriimide puudulikkust asendavad ülalmainitud kordused ja paaril korral esinev eesriim («*Luule* jälil mina käisin, / *tuule* jälil käisin ma. . .»).

Nagu märkisime, on luuletusel «Emale» ühist Liivi a u t o b i o g r a a f i l i s t e e l e e g i a t e g a, nagu «Minu luule».

«Mure» jt., kus kirjanik meisterlikes piltides kujutab oma loomingulise arenemise katkemist, laulab oma kannatustest tervise ja eluplaanide purunemise tõttu. Luuletuses «Minu luule» võrdleb kirjanik oma loomingut pilvede poole tõusnud kotkaga, keda on tabanud küti nool ja kes nüüd oigab üksinda all pimedas tihnikus.

Filosoofilises ehk mõtteluules on J. Liiv sõnastanud oma mõtisklusi elu ja kunsti, looduse ja ühiskonna kohta. Korduvalt puudutab ta siia kuuluvates luuletustes ja sententsides kirjanduse olemust ja eesmärke. Nii nõuab Liiv luuletajalt elu täisverelist kujutamist, seal rikkalikult esineva ilu ja valu peegeldamist («Laulikutele»). Luules rõhutab ta tundeküllase sisu primaati, astub välja kivinenud vormiskeemide vastu jne.:

Kui laulsid riimi pärast,
said peksa riimi pärast.
Kui laulsid südamest,
said nüüdki tänu sest.

J. Liivi lüürika kunstimeisterlikkusest. J. Liivi luulepärand on esteetiliselt tasemelt väga erinev: selle hulgas on sisusegaseid katsetusi kui ka haruldase mõttejõu ja pilditeravusega luuletusi. Ka ulatuselt on Liivi luuletused mitmekesised: mõttesalmid on sageli kahevärsilised, kuid leidub ka mitmekümnestroofilisi luuletusi. Lüürikaski on J. Liiv miniatuurivormi meister. Näiteks annab ta «Sügis» paari pintslitõmbega üllatava emotsionaalse pildi:

Sügisetuul
raputab puul,
küürutab kõveral kõrrel
kui sandike!

Juhan Liivi luuletuste värsimõõt on vahelduv. Kõige sagedasemad on trohheus (enamasti rõhuta eelsilbiga, s. t. nn. eesti jamb; vrd. ülaltoodud sentents «Kui laulsid riimi pärast») ja daktül (näit. tsiteeritud miniatuur «Sügis»). Sealjuures võib mitmel pool märgata loobumist silp-rõhulisest süsteemist rõhulise kasuks, nagu nägime luuletuses «Kui tume veel kauaks ka sinu maa». J. Liivi värsid on tavaliselt lühikesed ja liituvad peamiselt nelikuiks. Nagu nägime üksikluuletuste analüüsimisel, on riimid enamasti puudulikud, piirdudes sageli muutelõppudega. Lõppriimi asendavad teised eufooniavahendid, nagu meisterlikult kasutatud onomatopöa, alg- ja mõtteriimid. Peale kõlakujundite tõstavad Liivi lüürika emotsionaalsust veel sagedased kordused, tunderõhulised hüüdlaused, apostroofid jm. lausekujundid.

Oma idee- ja tundesisu ilmekamaks ning mõjukamaks esiletoomiseks kasutab Liiv sageli kõnekujundeid. Ta parimate luuletuste metafoorid, võrdlused ja epiteedid on isikupärased, taba-

Nõukogude Eestis ilmunud J. Liivi teoste kaanepilte ja tiitellehti.

vad, piltlikud, aidates suurepäraselt luuletaja mõtetele ja tundmustele lugeja kujutlustes ja tundeelus aktiivset vastukaja äratada. Kontrastid ja personifikatsioonid omandavad Liivil sageli kompositsioonilise tähenduse. Kontrastil baseeruvat kompositsiooni osutavad juba niisugused pealkirjad, nagu «Sinuga ja sinuta», «Uus ja vana» jt. Rahvalaulupäraste ulatuslike personifikatsioonide parimad näited on «Mure» ja «Omakasu». Liivi poeetiliste kujundite isikupärasus ja värskus tõestab hästi Belinski väidet, et poeet mõtleb kujude ja piltide abil. Nende sundimatu kasutamine tingib Liivi lüürika paremiku silmatorkava konkreetsuse ja piltlikkuse.

Liivi värsitoodangu humanistlik-demokraatlik sisu ja mitmed

vormielemendid (kordused, algriim jt.) näitavad selle tugevat seost rahvaluulega. Samuti toetub tema lüürikale omane keele lihtsus ning vahenditus ennekõike rahvalikule allikale. Kuid Liivi loomingus leiame ka rea luuletusi, kus kirjanik on suuremal või väiksemal määral kasutanud otseselt rahvalauluvormi («Omakasu», «Sugulased», «Mis ju vahib vainu pealta»).

J. Liivi lüürika tähtsus. Sellest hoolimata et Liivi luuletused ilmusid enamikus alles hulk aastaid pärast nende kirjutamist, on tema lüürikal suur tähtsus nii eesti luule ajaloos kui ka meie kirjanduslikus klassikas. Kui kriitilised realistid E. Vilde, E. Peterson-Särgava ja A. Kitzberg andsid kõrgeväärtuslikke teoseid proosa ja draama alal, siis tegi J. Liiv seda esmajoones luules. Ta patrioötiline ja looduslüürika on suur samm edasi, võrreldes samade teemade käsitlemisega 1860—1880-ndail aastail. Liivi demokratism ja rahvalikkus annab tema luuleloomingule erilise tähenduse ka «Noor-Eesti» poeetidega võrreldes, kes viisid küll edasi eesti värsikultuuri, kuid samal ajal jäid oma individualismi ja vormiharrastusega sageli kaugemale rahva laiade hulkade huvidest.

KOKKUVÕTE.

J. Liivi teoste demokraatlik, humanistlik paatos, sügav tundesisu ja vormi rahvalikkus on need tegurid, mis annavad tema loomingule püsiva väärtuse. Tema kui üleminekuaja inimese vaadetes ei puudunud küll mahajäämise elemente, kuid ausa, omakasupüüdmatu ühiskonnaliikmena, kõike head ja ilusat armastava, rõhutuid kaitsva ning pahelist vihkava kirjanikuna on ta pilk suunatud tuleviku poole. Proletaarne kirjanik Villem Buk nimetas Liivi juba aastakümneid tagasi rahvakirjanikuks, rahutute ja kodututе laulikuks: «Kõiki, kes rahutud ja koduta, leidis tema. Ta laulis Kukulinna karjastele, troostis Alatskivi teoorje ja saatis maakuulajaid kohutavalt raksuva Peipsi jää peal — Venemaale.»

Eesti kirjanduse ajaloos on Liivil teeneid realistliku meetodi kindlustamisel, kuigi temast ei saanud järjekindlat kriitilist realisti. J. Liivi hilisem lüürika kujutab endast omapärast sünteesi, mis on läbi viidud sealpool realismi ja romantismi voolulisi põhimõtteid.

Tänapäeva nõukogude lugejate hulgas on J. Liiv populaarne autor. Kirjaniku traagiline saatus, tema kõrgete ideaalide eest võitlev rahvalik looming on kujunenud nagu mineviku rasketes tingimustes tegutsenud parimate inimeste elu ja tegevuse võrdkujuks. J. Liivi isik ja teosed on inspireerinud mitmeid tänapäeva autoreid (A. Hint, M. Nurme, J. Smuul, M. Kesamaa jt.), need aitavad meie noorsool minevikku tundma õppida, pakuvad oma veenvusega püsivaid eetilisi ja esteetilisi elamusi ning mõjusid.

TRU Raamatukogu

EDUARD VILDE

(1865—1933)

ELULUGU.

Lapsepõlv ja kooliaastad. Eduard Vilde sündis 5. märtsil (21. veebr.) 1865. aastal Virumaal Pudiveres kupja pojana. Pudiverest siirdusid vanemad varsti Muuga mõisa, kus isa sai aidameheks. Siin möödus kirjaniku varasem lapsepõli.

Pärast kodust algõpetust läks Vilde 1875. aastal Tallinna elementaarkooli ja sealt kreiskooli, kus ta õppis aastail 1878—1882. Tallinnas elas Vilde oma tädi juures ja kasvas koos endast kolm aastat vanema ning varaküpse tädipoja Eduard Brunberg-Bornhõhega, kes kirjutas 17-aastaselt (1879) oma kuulsa jutustuse «Tasuja». Mõlemad kaks eesti tulevast populaarset kirjanikku olid liikuva fantaasia ning elava fabuleerimisandega. Saksakeelses ja -meelses kreiskoolis sattus Vilde varsti vastuollu koolijuhatusega. Pool aastat enne lõpueksameid tuli tal koolist lahkuda.

Juba lapsepõlves ärkas Vildes huvi kirjanduse vastu, ja seda eeskätt ema mõjustusel. Vilde kirjutab ise selle kohta, et tema emal «oli nii palju rahvalaulusid peas, et tal ühel või teisel välisel

E. Vilde sünnikoht Pudiveres. *O. Soans, 1950.*

tõukel — mõne päevajuhtumuse või kellegi jutuajamise puhul — ikka mõni käsil oleva aine pihta sihtiv meelde tuli, mille ta siis suure sisemise lõbuhooga ette kandis». Koolipõlves luges Vilde väga palju. Teda huvitasid eriti kirjeldused reisidest kaugetesse maadesse, geograafilised, etnograafilised ja ajaloolised raamatud. Erilist kiindumust tundis Vilde teatri vastu ja külastas sageli kohalikku saksa teatrit. Noore Vilde progressiivsete vaadete kujunemist on mõjustanud «Kalevipoeg» ja üldse rahvaluule, C. R. Jakobsoni «Sakala» ning Koidula luuletused. Vilde ratsionalistlik mõtteviis hakkas arenema juba varases nooruses. Eriti selgelt ilmneb see tema suhtumisest religiooni. Koolipõlvest peale kujunes temast usuliste eelarvamuste vaenlane. See arenemine ateismi suunas jätkus Darwini ja teiste teoste mõjul ning sai hiljem lõpliku kuju Vilde tutvumisel marksistliku teooriaga. Vilde kirjutab ise selle kohta: «Nõnda loobusin ... juba nooremate aastate jooksul religioonist, et küpsemas mehe-eas oma saavutatud vabadusele ka teadusliku sotsialismi poolt teatava määrani kinnitust leida.»

Ajakirjandusliku ja kirjandusliku tegevuse algus. Pärast koolist lahkumist elas Vilde ühe aasta vanemate juures Keilas Karjaküla s, kuhu viimased olid kolinud. Siin jätkas ta oma teadmiste täiendamist: ta luges palju, kuid süsteemitult. Ohtra lugemise tagajärjel õppis Vilde kirjutama eesti keeles (saksa kreiskoolis eesti keelt ei õpetatud).

E. Vilde isa ja ema.

Vilde esikteoseks oli kriminaalne seiklusjutt «Kurjal teel», mille ta kirjutas 17-aastaselt (1882). Järgmisel aastal kirjutas ta jutustuse «Musta mantliga mees». Viimase töö tõttu kutsuti Vilde 1883. aastal Tallinnas ilmuva ajalehe «Virulane» toimetusse tööle. Siit algas Vilde ajakirjanikutöö, mille kõrval ta on andnud suurema osa oma ilukirjanduslikust loomingust.

«Virulane» oli tollal demokraatliku suunaga leht, avaldades kirjutisi ka töölisliikumise kohta. See andis noorele kirjanikule omapoolse tõuke juba nooruses tärganud elavaks huviks ühiskondlike nähtuste vastu ja innustas neid probleeme ilukirjanduslikes töödes käsitlema.

«Virulase» toimetuses tuli Vildel hoolitseda nii lehe sõnumite kui ka ilukirjandusliku osa eest, kuid lisaks veel täita talituses tehnilisi ülesandeid. Tüdinud sellisest tööst, lahkus Vilde kolme aasta pärast «Virulase» toimetusest, et tegutseda vabakirjanikuna.

Elades jälle Karjakülas, kirjutas ta ajalehtedele jutustusi, sõnumeid ja tõlkeid, samal ajal oma kirjanduslikku maitset juba teadlikult arendades vene ja Lääne-Euroopa klassikute-realistide teoste lugemisega.

Maailmavaate ja loomingulise palge väljakujunemine. Peatselt asus Vilde Tartu, olles lühemat aega «Postimehe» tegelik omanik ja toimetaja. Ta muutis senise nädalalehe esimeseks eesti kolm korda nädalas ilmuvaks sisukaks ajaleheks. Kuid tagurlikud tsaarivõimud ei kinnitanud demokraatlikku kirjanikku lehe väljaandjaks ega toimetajaks. Vilde lahkus Tartust. Seejärel oli ta Tallinnas saksa lehe reporteriks ja mõne aja teatriõpilaseks ning 1889/90. aastal Riias saksa lehe toimetuses, kust saatis pidevalt kaastööd «Postimehele». Aastail 1890—1892 elas Vilde Berliinis, võideldes siingi majanduslike raskustega ja elatudes ilukirjanduslikust kaastööst eesti, aga samuti saksa ajalehtedele. Kuid siin haarasid teda hoopis elavamad ühiskondlikud kääridmised kui Baltimaade kubermangudes. Ta kirjutas, et teda köit-

sid Berliinis «poliitiline elu, parteide koosolekud, riigipäev, Venemaal keelatud raamatud ja ajalehed, kunstikogud, teaduslikud kõned». Berliinis luges Vilde Marxi ja Engelsi teoseid, kuulas saksa töölisklassi juhtide Liebknechti ja Bebeli kõnesid. Ühtlasi saatis Vilde «Postimehele» sisukaid kirjutisi Berliini kultuurilisest ja poliitilisest elust.

Juba Karjakülas elades tundis Vilde suurt huvi Shakespeare'i ja Schilleri vastu. Berliinis viibides nägi ta teatris Lääne-Euroopa kirjanike Hauptmanni ja Ibseni draamasid ning luges Balzac'i, Maupassant'i, Zola jt. töid. Neist aastaist alates hakkas Vilde teadlikumalt käsitlema kapitalistliku ühiskonna vastuolusid ja kujutama neid kunstiliselt meisterlikumas vormis. Berliini periood kujunes Vildele tõeliseks õpiajaks — nii kirjanduskunstiliselt kui ka poliitiliselt.

Pöördelise tähtsusega Vilde maailmavaatelises arenemises olid aastad 1893—1896, mil ta töötas Tartus «Postimehe» toimetuses ning võttis osa läti üliõpilaste illegaalse marksistliku kirjandusringi «Pipkalonija» tööst. Ringi kuulus läti, eesti, vene, poola jt. rahvusest üliõpilasi. Vilde kirjutab 1895. aasta lõpul: «Muidu on meil Tartus era-ringkondades väga elav vaimne elu: ma olen hoopis teise silmaringi ja mõttevalla leidnud. Siin on üks läti üliõpilaste teaduslik selts, kes suure agarusega rahvamajanduslikul põllul töötab. Selts on mitterahvuslik. Umbes 6—7 eesti üliõpilast, siis ka mõned venelased, kellel niisamasugused püüded, hoiavad nendega kokku ja käivad läbi. Ka mina olen selles ringkonnas õpilane. Ma olen viimasel ajal teaduslikku kirjandust lugenud, mis inimest tõesti alles mõtlevaks inimeseks teeb.» Ja hiljem märgib ta:

«Siin panin ka mina oma... ilmavaatele aluse, et seda edaspidi Moskvas... ning pärast kodumaal kindlustada ja täiendada.» Vilde maailmavaateline kasv peegeldub ka tema loomingus. 1896. aastal ilmunud romaan «*Külmale maale*» tähistab suurt kunstilist võitu ning uut etappi Vilde loomingulises arenemises. Ajaloolisest materialismist mõjustatuna käsitleb Vilde siin Eesti maaproletariaadi armetut elu XIX sajandi lõpul, tuues seejuures ilmekalt esile kulakute kiskjaliku palge.

1896/97. aastal elas Vilde ligi pool aastat Moskvas. Siin jätkus tema poliitiline enesearendamine samasuguses läti ja vene üliõpilaste marksistlikus ringis. Ta õppis õigesti nägema Moskva kui Vene suurlinna elu vastuolusid: ta nägi sinna koondatud hiiglakapitale ja ääretus viletsuses elavat proletariaati. Siin süvenes Vilde lugupidamine vene lihtrahva, vene tööliste vastu. Oma Moskva muljetest kirjutab ta: «Nagu venelane üleüldse, on ka vene tööline hariduse kohta imekspanemisväärt vastuvõtlik, terane aru saama, väle järele tegema, eeskuju võtma ning erk mõtlema.» See hindav ja lugupidav suhtumine vene rahvasse leiab korduvalt avaldumist Vilde loomingus.

E. Vilde 1905. a.

Siirdunud 1897. aastal Moskvast Narva ajalehe «Virmaline» toimetajaks, tutvus ta Narva tööstusproletariaadi elu ja töötingimustega peamiselt Kreenholmi manufaktuuris ning kirjutas sellel ainel ning Moskvast saadud muljete mõjustusel esimese eesti tööstusproletariaadi elu käsitleva romaani «Raudsed käed» (1898). Ta avaldas «Virmalises» rea marksismi põhimõtteist suunatud artikleid ja koondas lehe ümber tolleaegset eesti demokraatlikult mõtlevat intelligentsi. Kuid kavatsus «Virmaline» sotsiaaldemokraatlikuks leheks kujundada oli tsarismi reaktsiooni surve all võimatu. Vilde romaani «Raudsed käed» ilmumine katkestati ja kirjanik ise oli sunnitud toimetusest lahkuma.

Aastail 1898—1904 elas Vilde Tallinnas, töötades esiteks «Eesti Postimehe» ja alates 1901. aasta lõpust radikaalse ajalehe «Teataja» toimetuses, kus samal ajal töötasid O. Münther, H. Pöögelmann, A. H. Tammsaare jt. «Teataja» perioodil tutvus Vilde lähemalt ka kirjaniku ning publitsisti J. Lilienbachiga, kellega tal arenes väga pikaajaline sõprus. Lilienbach kirjastas hiljem rea Vilde töid.

1904. a. suvel asus Vilde tööle Tartus ilmuva radikaalse ajalehe «Uudised» toimetusse. Tartus tutvus Vilde noore andeka ja kirjanduse alal tegutseva neiu Linda Jürmaniga, kellest sai talle eluaegne kaaslane tema raskeil pagulasaastail ning kes oli innustaja ja otsene abistaja tema loomingulises töös.

XX sajandi esimesed aastad, revolutsioonilise liikumise tõusuaastad tähistavad Vilde loomingus suurt tõusu. Peale arvukate kunstiväärtuslike jutustuste («Koidu ajal», «Dr. Aadu Rebane» jt.) lõi ta oma monumentaalsema töö — ajaloolisse triloogiasse kuuluvad romaanid «Mahtra sõda» (1902), «Kui Anija mehed Tallinnas käisid» (1903), mis ilmusid «Teataja» joone all ning kohe ka eri raamatuina, ning «Uudiste» joone all osa kolmandast romaanist «Prohvet Maltsvet» (1905). Viimane töö jäi siis pooleli, kuna ajaleht suleti ja Vilde oli sunnitud minema maapakku.

E. Vilde tegevus 1905.—1907. a. revolutsiooni ajal. Vilde võttis aktiivselt osa 1905. a. revolutsioonilisest liikumisest. Ta peab

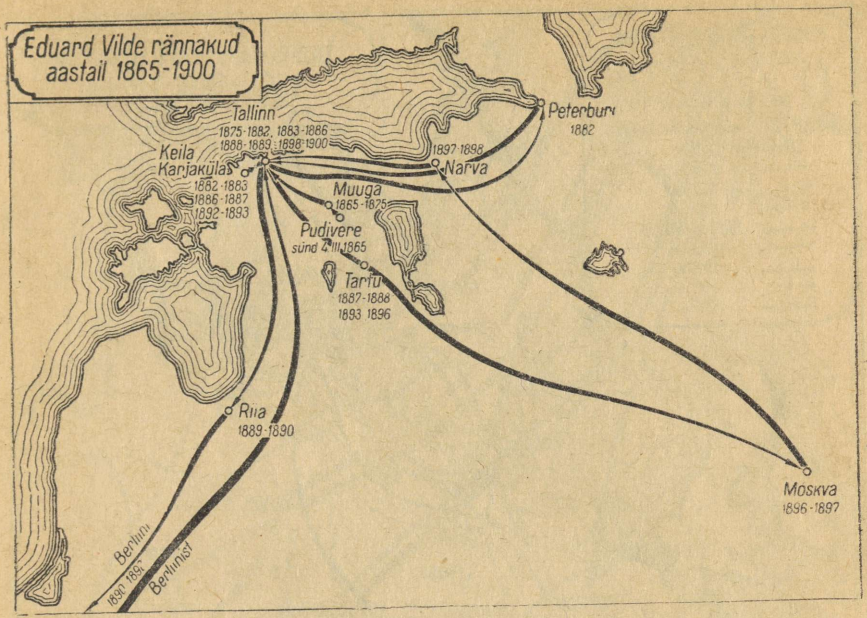

ägedat võitlust eesti kodanluse vastu ja läheb koos revolutsioonilise rahvaga.

1905. a. novembri lõpul toimunud üle-eestilisest rahvaesindajate koosolekust Tartu ülikooli aulas võtab Vilde osa koosoleku sekretärina. Sel ajal ilmus Vildelt artikkel «Kodanlus, proletariaat ja revolutsioon». Seal paljastab ta eesti kodanlikke natsionaliste, kes püüdsid revolutsioonilisi rahvahulki petta sellega, et jutlustasid kapitalistide ja tööliste sõbralikust koostööst ühtsete huvide eesmärgil. Vilde väidab, et proletariaadi ainuõige tee on leppimatu võitlus kodanluse vastu. Uskudes proletariaadi võidusse, kutsub Vilde eesti töölisi ühinema kõigi maade töölistega. Ta lõpetab artikli järgmise üleskutsega: «Meie võit on kindel. Ainus lipp, mille ümber proletariaat ka meil ilmatumal enamusel saab koguma, kui ta äratatud ja organiseeritud saab olema, on sotsiaaldemokraatia lipp... Kõigi maade proletaarlased, ühinege!»

Oma revolutsioonilise meelsuse ja tegevuse pärast on Vilde areteerimise vältimiseks 1906. a. algul sunnitud välismaale põgenema. Kuid peatselt siirdus ta salaja tagasi Helsingisse, kus andis välja poliitilist pilkelehte «Kaak», mis võitles tsarismi, mõisnike, aga eriti teravalt eesti kodanlike natsionalistide vastu. «Kaaki» ilmus ainult 3 numbrit, mis toodi salaja Eestisse. Vilde pidi siis uuesti politsei jälitamise tõttu välismaale põgenema. «Kaagi» ettetellijaile lasti hiljem saata Peterburis ilmuvat eesti

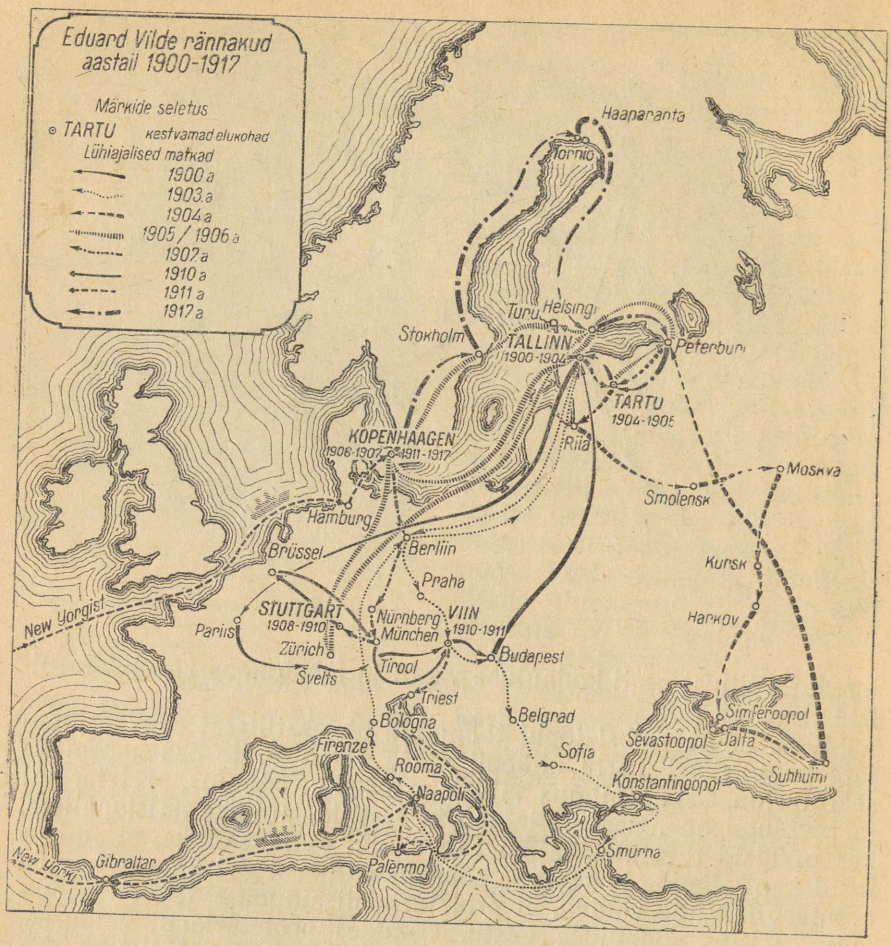

töölisajalehte «Kiir». 1907. aastal avaldas Vilde samasuguseid teravaid poliitilisi satiire proletaarse kirjaniku ja kirjastaja J. Lilienbachi pilkelehtedes.

1905. a. revolutsiooni päevil ja sellele järgnevail aastail kirjutas Vilde rea novelle («Seadusemees», «Nimekiri», «Tooma tohter» jt.) ja satiirilisi töid, kus ta paljastas reaktsioonilisi jõude, alates eesti kodanlusest ja lõpetades rahvusvahelise imperialismiga. Nimetatud tööd lõi Vilde proletariaadi võitlusülesannete seisukohtadelt lähtudes.

Pagulasaastad. Vilde pagulasaastad olid majanduslikult väga rasked. Ta elas aastail 1906—1911 mitmel pool Lääne-Euroopas (Kopenhaagenis, Lõuna-Saksamaal, Brüsselis, Viinis jm., pikemalt peatudes Stuttgardis). Neil aastail viis ta lõpule romaani «Proh-

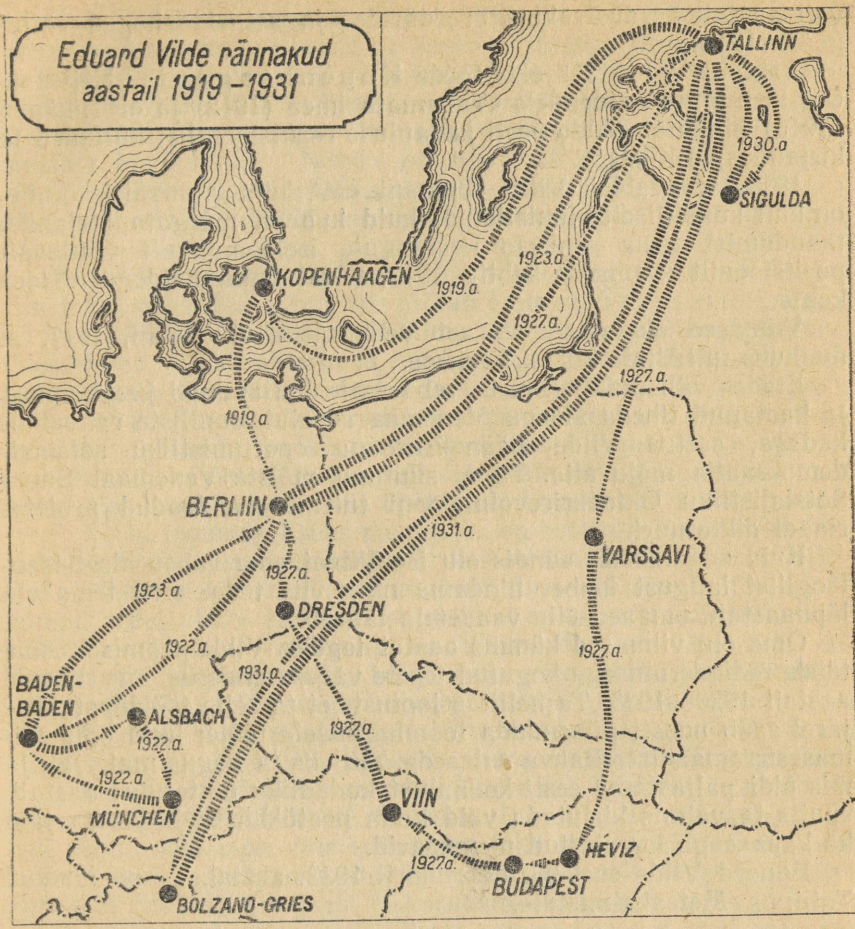

vet Maltsvet» kirjutamise (1908. a. alguseks) ning uue tööna andis taani tööliste elu käsitleva romaani «Lunastus» (1909).

1911. aastal sõitis Vilde Põhja-Ameerika Ühendriikidesse, kus ta abikaasa Linda Jürman toimetas New Yorgis väljaantavat eestikeelset töölislehte «Uus Ilm». Kuid enne maale pääsemist peeti Vildet ligi kuu aega kinni kurikuulsas immigrantide vanglas Ellis Islandil. Rahva halastamatu ekspluateerimine ameerika imperialistide poolt, nende kultuuritus ja maailmavalitsemise ihad tegid Ameerika talle niivõrd vastikuks, et progressiivne kirjanik sõitis koos abikaasaga juba mõne kuu pärast tagasi Euroopasse. Samal aastal avaldas ta rea väga teravaid ameerika elulaadi paljastavaid jutustusi. Need ilmusid ajalehes «Uus Ilm» ja järgne-

vail aastail kordustrükina brošüürides ja satiiride kogus «Muiged» (1914).

Aastail 1911—1917 elas Vilde Kopenhaagenis. Neil aastail kirjutatud näidendeis «Tabamata ime» (1912) ja «Pisuhänd» (1913) piitsutab Vilde eesti kodanluse reaktsioonilist kultuuri- ja kirjanduspoliitikat.

1916. a. avaldas Vilde romaani «Mäeküla piimamees», mis on küll kunstiliselt viimistletud, kuid kus on märgata kirjaniku taandumist tema senisele loomingule iseloomulikult võitlevalt positsioonilt. Sama on kehtiv 1917. a. valminud näidendi «Side» kohta.

Viimased eluaastad. Pärast Veebruarirevolutsiooni, 1917. a. maikuus tuli Vilde tagasi Eestisse.

Elades välismaal, s. o. eemal temale jõu andnud keskkonnast ja kaotanud tiheda sideme Venemaa revolutsiooniliste rahvahulkadega, sattus Vilde Lääne-Euroopa oportunistliku sotsiaaldemokraatia mõju alla. Ta ei suutnud mõista Venemaal Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni tulemusena loodud proletariaadi diktatuuri.

Kuid aegamööda sundis elu ise Vildet oma vahepealset ideoloogilist langust ümber hindama ning viis teda, eriti tema elu lõpuaastail, omaaegseile vaadetele lähemale.

Oma elu viimased kümme aastat tegeles Vilde peamiselt oma tööde redigeerimisega kogutud teoste väljaandmiseks, mis ilmusid aastail 1923—1935. Ta hellitas lootust, et ta selle töö lõpetamise järel saab uuesti pühenduda loomingulisele tööle; kuid oma viimasest romaanist «Rahva sulased», milleks ta kogus materjali ja mis pidi paljastama eesti kodanlust kodanliku diktatuuri aastail, suutis ta valmis kirjutada vaid kolm peatükki. Kirjutamata jäid ka kaua aega kavatsetud memuaarid.

Eduard Vilde suri 26. detsembril 1933. aastal. Ta on maetud Tallinna Metsakalmistule.

EDUARD VILDE LOOMING.

Loomingulised vaated. Eduard Vilde oli väga produktiivne kirjanik. Kirjandusliku loominguga tegeles ta pidevalt kogu oma eluea, kusjuures kõige viljakamaiks aastaiks olid 1885—1916, s. o. umbes 30 aastat. Ta on kirjutanud palju romaane, jutustusi ja novelle, reisivesteid, lühemaid satiire, draamasid. Selle kõrval on ta avaldanud hulga tõlkeid.

Vilde oli esimene eesti elukutseline kirjanik ja ajakirjanik. 18. eluaastast peale — ütleb kirjanik — on ta üksnes sulemees olnud. «Mingit muud ametit pole ma õppinud ega kunagi pidanud.» See tõi kaasa suuri majanduslikke raskusi. Oma peamise loomingu, sealjuures ka oma parimad tööd, on Vilde pidanud andma väga rasketes tingimustes. «Mõeldagu, mäherdustel tingimustel ma olen

pidanud töötama,» kirjutab ta oma töötingimuste kohta. «Suurem osa minu romaane ja novelle on öösiti kirjutatud, ja pealegi nõnda, et täna öösi kirjutatud järk homme ilmuva lehe joonealust pidi täitma; hommiku kell 3/47 seisis poiss trükikojast minu ukse taga, et jutu päevajärge vastu võtta ja ladumisele viia. Kõik oli *ainult* mustalt kirjutatud... Nõnda on minu «Külmale maale», minu «Mahtra sõda», minu «Anija mehed», minu «Prohvet Maltsvet» ning hulk vähemaid töid, mis enne lehtedes ilmusid, päevavalget näinud.»

Oma töötamisviisi iseloomustab Vilde järgmiselt: «Kui mul aine käes, põhi-idee leitud, siis töötan toote «luukere» kallal peaga nii kaua, kui see mul kujukalt silma ees seisab... Sulega hakkan alles töösse, kui karakterid ja tegevustik mul rahuldava selgusega peas valmis on, milleks mul aga kaunis rohkesti aega kulub.» Vilde on korduvalt rõhutanud, et tema teostele on aine andnud «elu ise — kas minevikust või olevikust», kusjuures kirjanik ei sea ülesandeks elunähtusi ainult fotografeerida, kopeerida, vaid luua neist kunstiteoseid, mis õpetavad elu mõistma kunsti kaudu.

E. Vilde loominguliseks meetodiks on realism. Ta on eesti kirjanduse ajaloos esimene kirjanik, kes on teadlikult asunud kriitilise realismi positsioonile mitte ainult oma ilukirjanduslikus loomingus, vaid alates 1880-ndaist aastaist on ta kaitsnud neid seisukohti ka artiklites. Nendes kaitses Vilde põhimõtet kujutada elu tõepäraselt ja ilustamata, kõigi selle vastuolude ja pahedega. Vilde esitab oma loomingulist põhimõtet järgmiselt: «Ma püüan oma juttudes aega, elu ja inimesi kirjeldada, nagu nad tõesti on, mitte aga nagu nad olla võiksid, olema peaksid või nagu neid paleusline luule teha tahaks. Ma ei kata kirjeldatava aja, elu ja inimese vigasid mitte kinni, niisama vähe salgan ma headusi, mis neil tõesti olemas on. Mis võin mina selle ette, et näidataval ajal muhud, elul paised, inimestel kärnad küljes on? Ialgi ei ole ma aga neid muhkusid, paiseid ja kärnasid k i i t n u d, halba ja kurja k a i t s e n u d, ebavooruse ja ülbuse eest s e i s n u d, vaid ma olen alati headust, karskust ja voorust nende vastandite üle võita lasknud.»

Vilde kirjandusteoreetilised sõnavõtud tõestavad vene ja Lääne-Euroopa progressiivsete kirjanike-realistide viljastavat mõju Vilde arenemisele.

Erksa ja huviküllase, samas aga seiklushimulise poisikesena on Vildet juba varasest noorusest peale eriti huvitanud jälgida inimesi. Oma lapsepõlvest Virumaal Muuga mõisas kirjutab ta: «Iseäralist himukat huvi aga tundsin ma juba lapsena *inimeste* kohta, kellest suur mõis ja tema laialine krunt alati kihasid: mõisaümmardajad, teomehed ja päevilised, meie maja eest metsa ja metsast tagasi voorivad heinalised küladest, Peipsi kiisamüüjad-venelased, Avinurme mehed puunõudega, Mustvee ja Räpina kausikaupmehed, kaubajuudid ja harjakad, kõiksugu käsitöölised,

vene müüritöölised jne. See oli midagi *minule* — see oli teater! Ma ei väsinud nende talitamist, liikumist, kõnelemist, näomuuteid, söömist ja joomist jne. vahtimast ning nende üle emalt ikka jälle seletust pärimast.» Kuid teiselt poolt õppis Vilde lapsepõlves tundma ka mõisasaksu ja nägi mõisatööliste viletsate elamute kõrval uhket kunstiteostest rikka Muuga mõisa häärberit. Aga veel edasi — 6-aastase poisikesena nägi ta mõisaõuel salka relvastatud soldateid, kes olid mõisniku poolt «külarahva vastu sõtta» kutsutud, s. t. talupoegi peksma, sest need polnud täitnud üht mõisa korraldust. «Ma peksetute kisa ise ei kuulnud,» kirjutab Vilde, «aga kui sellest kuuljad päeva jooksul kõnelesid, siis jooksis mul külmavärin selgroogu mööda alla, ning püssimeeste ees jäi mulle aastateks veider jääkülm hirm südamesse.»

Siit on hakanud võrsuma ajendid, mis viisid kirjanikku ikka ja jälle sügava armastuse ja poolehoiuga kujutama rahvahulkade kannatusi ning võitlust mõisnike ja kapitalistide orjuse vastu, samas aga läitsid kustumatu viha igasuguste kurnajate vastu. Siit viivad niidid Mahtra sõja, Anija meeste jõleda peksu ja Ahula veresauna võimsatele kirjeldamistele, mis hõõguvad tulist üleskutset kättemaksuks rahva vaenlastele.

Alates varasest noorusest elas Vilde intensiivset ja mitmekülgset elu. Ka kooliaeg möödus vastuolude õhkkonnas Tallinna saksa elementaar- ja kreiskoolis. Sellele järgnes üle 20 aasta rahutut ajakirjanikutööd paljude ajalehtede toimetustes mitmeis linnades. Kuigi rohke töökoorem, alatine rutt ja mure leivateenistuse pärast ei andnud aega ilukirjanduslikku töösse süvenemiseks, ometi hoidis see kirjanikku pidevas kontaktis rahvahulkade eluavalduste ja mõtetega.

Kuid oma teadmisi täiendas ta nii Lääne kui ka vene klassikute teoste pideva ja ohtra lugemisega. Vilde on nooruses eriliselt vaimustatud Schillerist, Shakespeare'ist, hiljem Turgenevist, Gogolist, Dostojevskist, Tšehhovist, Tolstoist, Balzac'ist, Zolast, Flaubert'ist, Ibsenist, Hauptmannist jt. XX sajandi algusest peale sai talle lähedaseks suur vene proletaarne kirjanik Maksim Gorki. Vilde oli otse vaimustuses Gorki näidendist «Põhjas», mida ta nägi esmakordselt Berliinis 1903. aastal, olles pikemal reisil Kesk-Euroopasse. Oma reisikirjelduses ütleb ta selle kohta: «Aga niisuguse hinge kinnipidava põnevusega pole mina veel eluajal ühtegi näitemängu vaadelnud kui seda. Niisugust näitemängu pole ka veel keegi kirjutanud. Säherdusi isikuid võis ainult kirjanik kujutada, kellel mitte üksnes suur algupärane anne ei ole, vaid kes nende seas ise on elanud, neid tähele pannud, läbi ja läbi uurinud, nagu Maksim Gorki.»

Vilde kiindumusest M. Gorki loomingusse ja selle põhjalikust tundmisest kõnelevad ka tema Krimmi reisikirjeldused romaani «Prohvet Maltsvet» ainestiku kogumisel 1904. aastal. Liikudes Simferoopoli turgudel ja mujal, meenuvad talle korduvalt Gorki

suurepärased karakterid, mille prototüübid on pärit Krimmist. Vilde huvi Gorki kui suure kunstimeistri loomingu vastu on olnud pidev ja on jätkunud kuni ta elu lõpuni. Nii rõhutab Vilde ühes intervjuus 1930. aastal mõtet, et Maksim Gorki on proletaarse kirjanikuna maailmakirjanduses seni jäänud ületamatuks.

Kuid Vilde loomingus sai määravaks marksismi teooria mõju. «Minule kui sotsialistile,» kirjutas Vilde hiljem, «s. o. kui kirjanikuisikule, kes ühiskondlikult vananenut ühiskondlikult uuemale ja paremale näeb aset andvat, kelle silma ees kaks ilma vaenulikult võitluses seisavad, kuna mul kahtlust ei ole, kumma poole võit jääb — mulle on realistlik kunst veel sellepärast omane, et ainult tema, nagu loomulik, esteetilist seltskonnakriitikat võib tarvitada.»

Vilde oli veendunud, et ainult nende põhimõtete rakendamine ilukirjanduslikus loomingus suudab anda õige tee ühiskondlike nähtuste mõistmiseks ning käsitlemiseks kunstis.

Vilde püstitas töötavate rahvahulkade revolutsioonilisi eesmärke teeniva kirjanikuna kunstilisele loomingule kõrge ülesande: «Meie ees seisab grandioosne ülesanne: uue maailma gigantlik võitlus vana vastu. Missugune aine- ja aaterikkus, ja kui selgel valgusepaistel!»

Kuid elust võib valida mitmesuguseid sündmusi ja karaktereid. Vilde parimad tööd kujutavad dialektiliselt arenevaid, vanalt uuele liikuvaid elunähtusi. Vilde marksistlikust teooriast teritatud kirjanikusilm jälgis tähtsaid ajaloolisi sündmusi — ja rahvas ise suunas või abistas teda.

Inimene pole Vildele mingi eraldi eksisteeriv indiviid. «Tahan ma kui kirjanik inimest kujutada, siis pean ma teadma, et inimene oma juurtega ühiskonna mullas kinni seisab. Sellest mullast saab ta — kõige individuaalsuse iseäraduse juures — oma vaimse mahla, oma «tõulise», miljöölise laadi,» kirjutab ta. Kunstniku ülesanne on sealt esile tuua karakteerne, tüüpiline.

Nii oli Vildest XX sajandi alguseks kujunenud kunstiküps sõnameister, kes pühendas oma sule revolutsiooniliselt võitlevate rahvahulkade teenistusse.

Lähtudes ideelise sisu ja kunstilise vormi ühtsusest, võiksime luua Eduard Vilde loomingulisest arenemisteest üldistavalt järgmise pildi. Kui arvestame eraldi Vilde kolm esimest jutustust («Kurjal teel», «Musta mantliga mees» ja «Mägede poeg») kui eelharjutust kutselisel teel, siis saaksime XIX sajandil kolm põhilist tsüklit. Esimese neist moodustavad aastad 1885—1889. Sellele järgneb paariaastane vaheaeg, mil kirjanik rändab rahutult ja otsivalt Tartust Tallinna kaudu Riiga ja sealt Berliini. Teise tsükli saame aastail 1891—1894, millal Vilde peale kriitilis-realistliku ilukirjandusliku produktsiooni esineb viljakalt ka kirjanduskriitika alal. Alates 1895. aastast saavad Vilde loomingulises arenemises määravaks marksistlikud ideed, mille mõju hämmastava selgusega avaldub ideoloogiliselt sügavas artiklis «Haritlased» (1895. a. suvel), romaanides «Külmale maale» ja «Raudsed käed» ning paljudes kirjutistes «Virmalises» a. 1897/98. Sajandi vahetuse aastad kujutavad endast nagu puh-

kust enne kirjaniku kõige sügavamasse ja viljakamasse perioodi jõudmist. See on väga mitmekülgne loominguline periood, mille ideeliselt ühendavaks teljeks on 1905.—1907. a. revolutsiooniline võitlus oma eel- ja järellainetusega. Ajaliselt hõlmab see loominguline periood aastaid 1901—1911. Seejuures on arvestatud Vilde määravat osavõttu «Teataja» asutamisest 1901. aastal ja «Mahtra sõja» eeltöid ning aastail 1909—1911 aktiivset kaasaelamist Lääne-Euroopa poliitilistele sündmustele ja sellest võrsunud viljakat publitsistlikku ning reisikirjalist toodangut, eriti seoses Brüsseli maailmanäitusega ja Ameerika-reisiga. Kodumaal märatsenud Stolõpini reaktsiooni aeg möödus Vildel optimismi ja võitluse tähe all ühenduses peamiselt Lääne-Euroopa sotsiaaldemokraatliku liikumisega. Ameerika-reisi järel algab Vilde elus ja loomingus vaiksem, rahulikum aeg. Aastad 1912 ja 1913 on peaaegu jäägitult pühendatud näidendite «Tabamata ime» ja «Pisuhänd» loomisele. Aastail 1914—1916 toimub romaani «Mäeküla piimamees» ja lõpuks näidendi «Side» loomine. Sellega õieti lõpebki Vilde ilukirjanduslik produktiivsus, järgnevad vaid üksikud, kuigi väga kunstiküpsed tööd kuni elu lõpuni; kirjaniku energia kulub peamiselt oma teoste aeganõudvaks redigeerimiseks «Kogutud teoste» jaoks.

Käesolevas raamatus on Vilde ulatusliku loomingu ülevaade esitatud vaid järgmiste põhirühmadena: 1) Kirjaniku varasem looming (kuni 90-ndate aastate keskpaigani), 2) Vilde romaanid «Külmale maale» ja «Raudsed käed», 3) Vilde ajalooline triloogia, 4) Vilde satiir ja jutustused 1905. a. revolutsiooni ajal ja sellele järgnevail aastail, 5) Vilde näidendid.

E. Vilde varasemast loomingust (1882—1895). E. Vilde alustas esimesi kirjanduslikke katsetusi 13-aastaselt. 17. eluaastal (1882) kirjutas ta oma esimese jutustuse «Kurjal teel», mis ilmus trükis hiljem. Vilde esimeseks trükis ilmunud teoseks on «Musta mantliga mees».

Alates 1883. aastast kuni sajandi lõpuaastateni avaldab Vilde terve rea romaane ja jutustusi («Teravad nooled» 1885, «Kaks sõrme» 1887, «Kuhu päike ei paista» 1888, «Karikas kihvti» 1893, «Linda aktsiad» 1894 jt.) ning arvukalt lühemaid satiirilise tooniga jutustusi («Klamanni-emanda kosilased» 1877, «Laadalelled» 1889, «Kosilane Rakverest» 1889, «Suguvend Johannes» 1891 jpt.).

E. Vilde nimetas neid teoseid oma noorpõlve-töödeks ja jagas need sisuliselt umbkaudu kahte liiki. Esimesse kuuluvad põneva sündmustikuga ja kahvatult joonistatud iseloomudega tööd, kus domineerib vaid sündmustikupõnevus ning ei kerki esile midagi probleemitaolist. Sellised on esikteos «Kurjal teel», naljajutt «Ärapõletatud peigmehed» jt. Teises liigis kerkivad põneva sündmustiku taustal esile üksikud tüüpiliselt joonistatud karakterid, mille kaudu antakse edasi aktuaalseid ühiskondlikke probleeme (võitlus seisusevahede vastu, rikastumiskire ja rahavõimu hukutava mõju paljastamine jms.). Siia kuuluvad Vilde esimene trükis ilmunud teos «Musta mantliga mees», samuti ka «Klamanni-emanda kosilased», Laadalelled» jt.

Oma varasema loomingu, eriti aga 1880-ndate aastate loomingu nõrkusi seletab kirjanik ise kolme peamist põhjust esile tuues.

Nendeks on sügavamate kirjanduslike teadmiste puudumine, tsensuuritakistused ning ajalehtede ja kirjastajate nõudmine põnevuse järele.

Alates 1890-ndate aastate algusest ilmneb Vilde loomingus senisest teadlikum huvi ühiskondlike probleemide vastu ja tema kriitiline suhtumine sotsiaalseisse nähtustesse, eriti kapitalistliku ühiskonna vastuoludesse, areneb senisest hoopis kiiremas tempos. See on lahutamatult seotud kirjaniku tegelemisega sotsiaalseid probleeme käsitleva teoreetilise kirjandusega ning teadlikuma huviga vene ja Lääne-Euroopa eesrindliku kirjanduse vastu. Vilde hakkab üha teravamini nägema kapitalistliku ühiskonna vastuolusid, selle pahesid, tema tööde temaatika hakkab ikka rohkem kajastama tema kaasaja tüüpilisi nähtusi ja tüüpilisi karaktereid.

E. Vilde 1887. a.

Kuid Vilde on juba varasest noorusest peale tundnud pidevat huvi aktuaalsete ühiskondlike probleemide vastu. Jutustustes «Musta mantliga mees» ning «Kännud ja käbid» astub kirjanik välja balti mõisnike ebainimlikkuse, seisusliku ülbuse vastu. Oma varasema loominguperioodi romaanides ja jutustustes («Teravad nooled», «Kuhu päike ei paista», «Rõõvitud tiivad», «Karikas kihvti» jt.) on Vilde kujutanud linnaproletariaadi rasket elu, kusjuures rõhk on pandud kapitalistide rahaahnuse ja pettuse paljastamisele.

Paljudes jutustustes või satiirides on Vilde sel perioodil andnud tõetruid pilte Eesti külast või paljastanud eesti kodanlust («Kosilane Rakverest», «Linda aktsiad», «Kippari unerohi» jt.). Silmapaistvaks satiiriliseks tööks on «Suguvend Johannes».

Vilde parematele töödele on algusest peale omane ladus, rahvalik keel, elavad dialoogid, jutustamisviisi hoogsus, ilmekad karakterid ja suur piltlikkus.

E. Vilde varasem looming arenes kergelt põnevuselt ja naljalt sügavate ühiskondlike probleemide realistlikuma käsitluse — ja mis eriti tähtis — terava satiiri suunas. Kirjaniku varasem loominguperiood on ettevalmistavaks ajajärguks tema väljajõudmi-

sele romaanide «Külmale maale» ja «Raudsed käed» loomiseks, millega 90-ndate aastate teisest poolest algabki Vilde loomingus uus etapp.

ROMAANID «KÜLMALE MAALE» JA «RAUDSED KÄED».

«Külmale maale».

(1896)

1895. a. lõpul alustas Vilde romaani «Külmale maale» kirjutamist, mis hakkas ilmuma «Postimehe» 1896. aasta esimesest numbrist peale. Kevadtalvel ilmus see eri raamatuna tiraažiga 500 eks. ja järgmisel aastal uuesti 1500 eks.

Autori enda väite järgi oli «Külmale maale» esimene katse eesti ilukirjanduses käsitleda teravaid sotsiaalseid probleeme, proletaarset miljööd. Ta kirjutab: «Tol ajal üllatas uudisena, et teadusliku sotsialismiga tutvunud autor selles maatamehe kurbloos — kehtiva üldvaate vastu — viib omandivastase kuritegevuse kausaalsusse majandusliku hädapõlvega, väljendades ja tõestades seda eriti peategelase psühholoogilise arengu najal.» Teisal ütleb kirjanik, et ta seadis endale ülesandeks näidata selles romaanis, kuidas kuritegevuse põhjustajaks pole mitte moraalne, vaid just majanduslik moment, ebaõiglane ühiskondlik kord. Edasi väidab Vilde, et ühiskond on nõnda korraldatud, et suurel osal temast inimväärilist eluvõimalust pole. «Aga kui säärane nälgija käe võõra vara järele välja sirutab, siis on selle isiku i s i k l i k ebamoraal seejuures süüdi, ja mitte ü h i s k o n n a ebamoraal, mis lubab, et tema seas nälgijaid on.»

Romaani «Külmale maale» käsitlemisel tuleb arvestada kirjaniku lähtekohta, et ta seadis romaani ülesandeks valgustada teatavaid nähtusi Eesti külaelust. Kirjanik annab täiesti usutava pildi Eesti külast möödunud sajandi lõpul. Ta iseloomustab kokkuvõtlikult XIX sajandi lõpu olukorda maal järgmiselt: «Vilja- ja linahindade püsiv põdevus sünnitas iga aastaga uusi maata inimesi, uusi töötatöölisi juurde. Küll läks neid linnadesse, küll aga jäi neid maalegi kiratsema. Peremees otsis abi teenijate arvu vähendamisest ja peetavate palga kärpimisest; kohata ja tööta teenijad ning maata popsid otsisid abi jõukate külla öisest vähendamisest.»

Romaani olustik ja süžeeline arendamine seoses peategelase Väljaotsa Jaani karakteri kujundamisega. «Külmale maale» on sotsiaal-psühholoogiline romaan, mille tegevustik hargneb puruvaese Väljaotsa popsi Jaani eluvõitluse ümber. Vastavalt sellele on romaanis peahuvi keskendatud olustikulise külje kujundamisele ja peategelase Jaani psühholoogia analüüsimisele. Viimase puhul

tulevad arvesse kolm põhilist momenti: esiteks majanduslikud, teiseks moraalsed ja kolmandaks isiklikku laadi või iseloomust sõltuvad tegurid. Lähtudes romaani peatemaatikast on pearõhk pandud majanduslikele tegureile, milledest võrsuvad hingelised konfliktid.

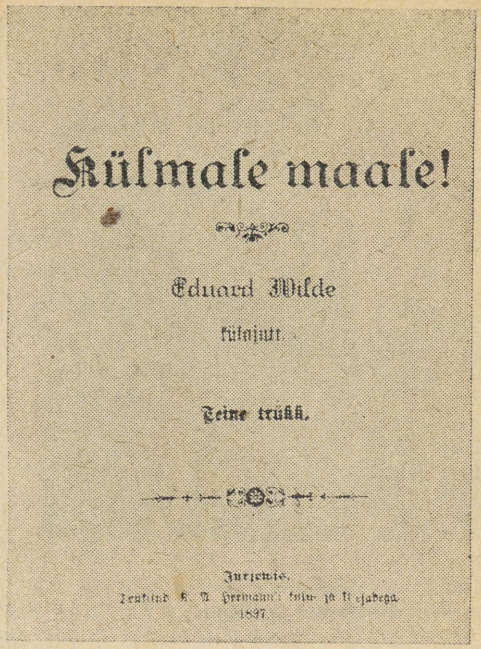

«Külmale maale» tiitelleht.

Alates romaani esimesest peatükist viib kirjanik lugeja teravasse klassivastuolude õhkkonda. Vilde kujundab karaktereid temale omase meisterlikkusega, lahutamatus seoses sügavate ja põhiliste sotsiaalsete nähtustega — klassivastuoludest tingitud nähtustega.

Romaani algul maalitakse kunstipäraste kujundite kaudu detailne pilt vaesest, haigusest ja näljast nõrkevast Väljaotsa Jaanist kirikuskäigu puhul. Jaan on küll noor, kuid isa surma tõttu on tal toita endaga kokku viieliikmeline perekond. See teebki Jaani olukorra raskeks. Haigena ja kurnatuna kohtab Jaan ka Virgu Annit, kes on tulvil armastust, aga samuti hoolitsust ja emalikku muret Jaani halva tervise pärast. Anni naiselik taibukus koos puhtsüdamliku heatahtlikkusega ilmneb selles, kui taktiliselt ta paneb näljase Jaani tema poolt pakutud saia sööma, ilma et viimane seda ise märkakski.

Jälgides oma romaani põhiteemat, süvendab kirjanik juba teose algul kujutust maakehvistu olukorrast näiteks Mädasoo Mihkli kaudu. Viimane on eelolevaks suveks juba südatalvel rohkem tööpäevi peremeestele pandiks andnud, kui neid tegelikult on. «Mis siis vaesel maata inimesel muud on anda kui päevad..., ja kõik nõuavad päevi kõige kibedamal tööajal; kolmveerand aastat ei taha su päevi keegi, ja paari kuuga pead nii palju tööd tegema, et aasta ümber elada saaksid!» — need Mihkli sõnad annavad maaproletariaadi ääretult raske olukorra tabava iseloomustuse. Popsil ja sulasel on kapitalistlikus ühiskonnas, kus kõik on müüdav ja ostetav, müüa ainult oma tööjõudu, kuid nii odavalt, et sellest ei jätku äraelamiseks.

Väljaotsa Jaan.
A. Vender ja O. Soans, 1953.

Varguse teema juhatatakse sisse juba romaani algul sellega, et Mihklil lastakse kurta, kuidas tal kirikus on laenatud nelikümmend kopikat ära varastatud ajal, mil ta on käed võtnud taskust, et jumalat paluda.

Mihklile on jäänud veel ainuke lootus, nimelt hingemaa saamine, kuid see ei täitunud teatavasti kunagi ega kellelgi.

Kirjanik vastandab talvisel teel väga ilmekalt kaks vaenulikku maailma — ühel pool nälgivad popsid jalgsi lumes sumamas, teisel pool piitsaga ülbelt vehkivad peremehed või mõisnik, kes hoolimatult kihutab selga kurdile kerjusele. Samasugust vastandamist leiame järgnevas kõrtsipildis, kus ühel pool on nälgivad popsid, teisel pool aga «nülgijad», «rasvased kalkunid... kes uhkusest ähivad ja rahaga hooplevad, mis nad teiste higiga on kogunud». Samas tutvustatakse juba ka vargapoisse, keda Vilde kujutab täiesti õiglaselt kui kehtiva kurnamiskorra saadusi. Kogu esimest peatükki võib pidada romaani *ekspositsiooniks*.

Romaani teine peatükk algab Väljaotsa sauna kirjeldusega: «Väljaotsa saunas pesitses popsi terve viletsus. Ta põrnitas toas ja jõllitas kambrikeses. Ta haudus niiskel savipõrandal ja kükitas suitsunud parsil. Ta irvitas aidas ja luuras laudas.»

Rikka kulaku, palvevenna Virgu Andrese põldude serval lömitab Väljaotsa vilets hurtsik kui mutimulla mustav hunnik oma nälgivate elanikega — see on kunstipärane realistlik maal Eesti külast möödunud sajandi lõpul.

Teose põhiteemat edasi arendades tõestab kirjanik järgnevas traagilises stseenis Väljaotsa popsitares, kuidas nälg oli popsilapsi Mikut ja Manni ajanud koolis varastama toitu neilt, kel seda on külluses. Siin teebki Jaan esimese järeleandmise oma senises vankumatus «aususes», mõeldes: «Küsi hiire käest, miks ta viljasalves käib!», ning ta jätab noorema õe ja venna koolmeistrile lubatud karistuseta.

Murrang Jaani senises usus mingisse üldisse aususse hak-

kab toimuma hoopis ootamatult ja järsku, nimelt pärast Virgu Andrese poolt provotseeritud varguseotsimist Väljaotsa saunas. Viimane on tingitud Andrese lootusest katkestada Jaani ja Anni armastusvahekord, mis on küll platooniline, kuid see-eest vankumatu. Kuigi Anni püüab olukorda päästa, ilmudes ise Väljaotsale selgitama, et ta isal polnud mingit käsku selleks läbiotsimiseks, ometi tunneb Jaan, et läbiotsijad viisid midagi ära. Seda tunnet aina süvendavad naabrite pärimised, et kas leiti midagi või suutis Jaan enne «varguse» ilusasti ära peita. Järelikult ei usuta ausa Jaani aususse. See masendabki Jaani sügavalt; sellest tingituna teebki Jaan järgnevas kõrtsistseenis esimese kokkuleppe vargapoistega, keda ta oli varem ausas vihas oma ulualt minema kihutanud. Jaanis toimub seesmine murrang — see on romaani *sõlmituseks.*

Jaanis toimuvad rasked hingelised heitlused, mille puhul mängib olulist osa Virgu Anni õilis usk Jaani aususse. Ent majanduslik kitsikus rõhub ikka järsemalt. Kõrtsis avaldab oma tugevat mõju veel alkohol. Järgneb piinlik stseen palvetunnis, mis lõpuks ruineerib noormehe närve, nii et tema head kavatsused olukorra parandamiseks jäävad tagajärjetuks. Jaan püüab väljapääsu leida kehva puniku, lammaste ja lõpuks kesiku müümisest. Kuid kõik see ei päästa teda. Temast saab varguse varjaja ja sealt on lühike samm (eriti ema Kai mõjul, kes tunneb ränka muret nälgivate laste pärast) varastatud kraami kasutamiseni. Psühholoogiliselt usutavalt kujutatakse, kuidas nälg ja puudus lükkavad Jaani ikka sügavamale. Ta on sunnitud lõpuks tunnistama: «See kuradi vaesus teeb inimese ju peast lolliks, nii et enam arugi ei saa, mis õigus, mis ülekohus.»

Haigus, mis vaesele popsiperele oli suureks õnnetuseks, ruineerib Jaani. Jaan veendub, et ainus nadikael, kellel üheltki midagi ei ole nõuda, oled sina. «Ning ta meelest kadus viimaks iga vahe õige ja ülekohtu, ausa ja alatu pääseabinõu vahel,» ütleb autor. Eriti ränga löögi annab Jaanile vahejuhtum pastoriga.

Jaan, kes tahab ausalt elada ja töötada, kuid tööd kuskilt ei saa, on sunnitud samm-sammult edasi minema varguse varjamisest tegeliku varguseni. Psühholoogilise meisterlikkusega on kirjanik kujutanud Jaani vapustavaid läbielamisi — varastatud hobusega sõitu laadale, hobuse müüki ning tagasiteel Jaani esimest vargust omal käel. Ja Jaan hakkab unistama paremast tulevikust, loodab vabaneda viletsast popsiseisusest ning saada väikese rendikoha peremeheks. 12. peatükk ongi romaani süžeeliseks *kulminatsiooniks.*

Jaan ei lepi enam varastatud hobuse müügiga, vaid proovib ka ise varastada, mis tal õnnestubki. Kuid Virgu Anni nägemine läbi hommikuvarase akna sunnib teda varastatud pakki minema heitma.

Ometi ei suuda ka see enam midagi päästa. Edasi arenevad sündmused juba oma paratamatut käiku. Jaan vangistatakse osavõtu pärast suuremast murdvargusest, kuid vabastatakse Anni valetunnistuse põhjal, kes ei usu Jaani süüd. Varastatud rahaga asub Jaan linna elama ja hakkab tööle ehitustel, et ausalt endale leiba teenida. Täiendaval juurdlusel aga tõestatakse Jaani osavõtt vargusest ja koos Anniga saadetakse nad «külmale maale» — Siberisse.

Teosele on lisatud sümboolne lõpp — tõuseb looduse mäss, mis ähvardab purustada kõik, mis seni «kindlalt ja kõikumatult paigal on püsinud». Ja pikne lööb põlema linna iidse kivihoone ja kirikutorni, mõlemad kehtiva ühiskondliku korra võrdkujud. Pärast tormi saabub aga ruskav koit kui «suur magus elulootus».

Vilde on öelnud selle lõpu kohta, et «sümboolne sündmus jutustuse lõpul ei jäta kahevahele, et ma niisugust seltskonnakorda mitte jäädavaks ei pea».

Väljaotsa Jaanis kehastuvad popsielu koledused ja viletsused. Kuigi ei tohi unustada, et kõigi popside saatus polnud nii armetu kui Jaani või tema naabrite oma. Vilde on Jaani kaudu kujutanud maaproletariaadi ääretut viletsust ja lootusetut olukorda Eestis XIX sajandi lõpul. Jaani seesmiste heitluste abil tõestatakse, et vargus on ekspluataatorliku ühiskonna paratamatu produkt. Sellega mõistab kirjanik hukka kapitalistlikku kurnamiskorda.

Jaani naabrid on enamikus jõudnud sellele arusaamisele, et varguse varjamine või vargus ise tundub neile paratamatu elusäilitamise vahendina, see ei ole neile enam mingi moraali, vaid elu küsimus. Sinna laseb kirjanik ajutiselt ka Jaanil jõuda, kuid ometi tahab ta ausalt elada, kas või «külmal maal». Nii tõestab Vilde, et töötav inimene on põhiliselt aus. Jaani poliitiline teadlikkus on aga välja kujunemata. Ta esindab neid maaproletaarlasi, kelleni polnud veel jõudnud klassiteadlikkus ega selgem protest külakurnajate vastu.

Teised romaani tegelased. Väljaotsa Kai on popsielu viletsuse traagilisemalt joonistatud kujusid. Ta ei suuda hoiduda varastatud kraami kasutamisest nälgivate laste toitmiseks. Nii soodustab ta teataval määral Jaani moraalset langust, kuigi vahetevahel, just Virgu Anni mõjul avaldab ka positiivset mõju. Puruvaese popsipere laua katjana on ta ainukeseks mureks toit. Kai on romaani kõige traagilisem kuju, kel tuleb kanda suurimat koormat ja kes saab kõige rängemini kannatada kapitalistliku kurnamiskorra halastamatusest.

Vilde on erilist rõhku pannud külakehvistu elu-olu kirjeldamisele. Väljaotsa sauna ja tema elanike, samuti juttu olnud Mädasoo Mihkli jt. kujutamisele võime lisada Kohi-Kaarli isa

Krati Peetri kuju, aga samuti Kõverkaela pooltotra ema oma armetus hurtsikus.

Virgu Anni on kirjaniku poolt antud kui erapooletu kohtumõistja, puhta südametunnistuse esindaja. Kirjanik seab Jaani languse üle tõeliseks kohtumõistjaks mitte ametliku kohtu, vaid Anni, kelle ees Jaan seisis kui «oma päris kohtumõistja ees oma süü täie, mahamuljuva teadvuse ja tunnistusega, kõige oma paljastatud häbiga»; ja sellel kohal laseb kirjanik Jaani õigeks mõista. Anni on headust, armastust, usaldust ja õiglust kehastav kuju, kuigi on romaani teiste kujudega võrreldes jäänud kirjaniku poolt vähem individualiseerituks.

Jaani ja Anni suhtlemise lihtsus ja puhtus on tõetruu ja kunstiliselt õnnestunud. Täiesti veenvad on ka paljud Anni käitumise motiivid, kuna Jaani puhul tekib vahest kahtlusi. Meeldejäävalt on näiteks kujutatud Anni esimest kohtumist Jaaniga pärast viimase haigust kiriku juures. Annit iseloomustavad näiteks sellised käitumise detailid: ta vastas Jaanile «mureliku kartusega», tema «niiskelt läikivad suured silmad viibisid selle januneva õrnusega, mis ainult naisterahva hingest vahest pilku tõuseb, noormehe näo küljes. Ja see õrnus, see halastusõhin värises tema tasasest häälest ja pani ta sõrmed räti all kramplikult tuksuma». Siin on meisterlikult tabatud sügavast südamest armastava naise tagasisurutud kuid tõelist kiindumust.

Väga iseloomustav on Annile tema tulek Väljaotsale oma isale avalikult ütlema, et viimasel pole mingit ülesannet ega õigust Väljaotsa saunas läbiotsimisi teostada. Ta astub kartmatult välja oma ülbe isa vastu.

Kuid hoolimata Anni südamlikust lohutusest oli Virgu Andrese ettekavatsetud moraalne hoop teinud Jaani juures oma töö. Et Jaan on nii kindel oma aususes ja seda sellise ägedusega avalikult kuulutab, seda rängem on tema hilisem langus, eriti ümbruskonna, ka kahjurõõmutseva Virgu Andrese silmis.

Anni ei alistu oma isa jumalasõnaga vürtsitatud noomitustele ega peksule. Ta on julge, kartmatu. Võime näha ja usume tema suurt armastust Jaani vastu, kuigi kirjanik ei näita pikemalt seda, mis põhjustas sellise vankumatu kiindumuse.

Anni kokkupõrge esiteks Väljaotsa saunas, pärast kodus ning tema lõplik lahkumine kodust iseloomustavad teda julge, enesekindla neiuna, kes kartmatult astub välja oma armastatu eest. See annab võimaluse mõista ta pimedat usku Jaani aususse. Sellega tahab kirjanik tõsta esile Jaani sügavat tõe- ja aususetunnet ja näidata, et ainult karjuv häda viis teda ajutiselt väärale teele. Kirjanik iseloomustab Annit väga südamesoojalt, öeldes: «Õiglane mure, nagu see hellema emagi silmast ei oleks võinud paista, varjundas neiu nägu.»

Ekspluataatorite leeri esindajate kujudest kõige silmapaistvamalt õnnestunud on Virgu Andres.

Virgu Andres.
A. Vender ja O. Soans, 1953.

Virgu Andres, kulak ja vallavanem, on romaanis suure meisterlikkusega loodud kuju. Tema ebainimlikkust näeme mitte ainult vallas, vaid ka perekonnas. Andres ei salli ühtki vabamat mõtet (ei luba lugeda isegi ilmalikke ajalehti); ta on kalk ja südametu oma tütre Anni vastu. Vilde on siin kulaku olulise tunnusena kujutanud usulist vagatsemist kui kõige efektiivsemat vahendit oma kurnamisvõtete maskeerimiseks ja õigustamiseks. Kirjanik on andnud Andrese näol silmatorkavalt tüüpilise kuju, kes iseloomustab eesti külakodanlust kui töörahva õelat vaenlast. Andrese vääriline, mõnes suhtes koguni teravamate iseloomujoontega, on Virgu Mari kui tõeline kulakuvõsu.

Koolmeister Tootsi on kujutatud külas valitseva kulakluse huvide kaitsjana moraali ja kasvatuse küsimustes. Hästi on esile toodud tema lääge moraalijutlustamine, mis on vürtsitatud kirikuõpetuse kõige variserlikumate joontega. Toots ei püüa ega tahagi mõista tõelist olukorda, vaid kõneleb päheõpitud õlitatud sõnu, nagu neid hoopis rasvasemalt esitab Virgu Andres oma palvetundides. Toome näite temale iseloomulikest fraasidest. Ajalehele saadetud kaastöös kirjutab Toots: «Heitke ära enestest kõik inimsoo hukkaläinud liikmed, andke nad seaduse kätte, läkitage nad külmale maale, siis — ja ainult siis — on loota, et meie rahva kõlbeline elukord tõuseb, et rahu ja õnn meie taredesse asub.» Koolmeister Tootsi kujuga tõestatakse reaktsioonilise haritlase ühtekuuluvust kurnajateklassiga. (Muidugi on Toots vaid ühe osa külakoolmeistrite esindaja.) Tootsi seisukoha järgi «nälga pole meie isamaal veel keegi surnud. Puudust on ainult neil, kes tööd ei viitsi teha. Ja needki ei sure nälga, sest laiskleja läheb vargile või kerjama». Need on kõige tüüpilisemad argumendid eraomandusele, s. t. kurnamisele rajatud ühiskonnakorra kaitsjate suus. Samasuguseid seisukohti jutlustab ka rahaahne pastor Frick.

Nende kujudega on Vilde näidanud, kuidas nii kooliõpetaja kui ka pastor oma kõnedes ja ajaleheartikleis, kuidas kiriku-

mehed ja reaktsioonilised haritlased ekspluataatorlikus ühiskonnas teenivad kurnajate huve. Nii kulaku, kooliõpetaja kui ka pastori ühine silmakirjatsev «võitlus» kuritegevuse vastu ei saanud olukorda muuta. Just nende varal viibki kirjanik lugeja veendumusele, et vargusele ja üldse kuritegevusele tõukajaiks on kapitalistliku kurnamiskorra peaesindajad maal: kulak, pastor ja nende käsilane koolmeister.

Romaani stiilist. Romaan «Külmale maale» kuulub oma keele ja stiili rahvalikkuse, selguse, kujundirikkuse ja jutustamise ladusa voolavuse poolest Vilde parimate saavutuste hulka, kuuludes ühtlasi parimate teoste hulka mõödunud sajandi eesti kirjanduses. Vilde ise ka peab romaani õnnestunuks ning märgib täiesti õigesti, et antud teema innustas teda tööle, nii et «sellest tekkinud õhin jutustuse välise kuju tabamise mulle kergeks tegi». Romaani «Külmale maale» iseloomustab sõnavara rikkus ja kõnekujundite mitmekesisus. Nii võib leida ohtrasti näiteid personifikatsioonidest (Väljaotsa sauna viletsuse kirjeldus), metafoore («külm pani Anni palgeil roosid õitsema»), võrdlusi («torkas hinge nagu hambutu nuga», «kurk kuiv kui tael» jne.), üllatavaid epiteete («nägalad hambad», «tuurav samm», «tihedad silmad», «porine minevik», «kurb rikkus» jne.), lausekujundeid ja huumorit («Mihkel ja Madis ... ei mäletanud, kas häbi on kuiv või märg, külm või kuum.»).

Ka sõnavaraliselt on «Külmale maale» rikas; siin leidub kirjakeeles vähe tarvitatud sõnu (nooskuma, viduv, kihutuisk jt.). Tegelaste dialoogid on ilmekad. Erilise meisterlikkuse ja kujundirikkusega on antud Väljaotsa sauna *kirjeldus*. Meisterlikult on kujundatud samuti hulk realistlikke *elupilte*, nagu romaani algul popsid koduteel, järgnev kõrtsistseen, palvetund, pastori külaskäik Väljaotsa sauna, pilte laadalt, kõrtsielust, palvetunnist, vanglakongidest, vangiderongist jne. Kirjanik on ilmekalt kujutanud omaaegset kolme domineerivat asutust — kirikut, kõrtsi ja vanglat, protokollilise täpsusega on antud kohtuprotsessid (tundis ju Vilde ajalehereporterina viimaseid hästi). Suure psühholoogilise veenvusega on kujutatud stseene Väljaotsa nälgiva ema ja laste suhtumisest toidusse.

Kõik need annavad tõetruu pildi kapitalistliku külaühiskonna vastuoludest ja on teravaks süüdistuseks sellise ülekohtuse kurnamiskorra vastu.

Kompositsioonilt on teos üles ehitatud tugeva gradatsiooni põhimõttel — Jaani siseheitlused aina tugevnevad — kuni 12. peatükini, kust peale algab kompositsiooniline lõtvumine. Nii on romaani esimene pool sotsiaal-psühholoogilist, lõpposa aga kriminaal-seikluslikku laadi.

Keelelt ja stiililt on «Külmale maale» parimaid teoseid mõödunud sajandi eesti kirjanduses.

Romaani «Külmale maale» peamiseks väärtuseks on tegelaste, eriti Jaani *psühholoogia meisterlik kujutamine ja realistlikud olustikupildid*, milles paljastatakse kapitalismi pahesid. Teose suurepäraselt kujutatud karakterite mitmekesisus ja olustikuline tõepärasus teevadki sellest sügavalt sotsiaalolustikulise ja psühholoogiliselt usutava teose, mis õpetab rahvast tunnetama kapitalistlikus ühiskonnas valitseva viletsuse põhjusi ning rõhutab, et selline kord ei või kaua püsida.

Kokkuvõte. Oma romaaniga «Külmale maale» paljastas Vilde suure järjekindlusega lepitamatuid vastuolusid Eesti külas XIX sajandi lõpul — ühel pool on külakurnajad, jõukad peremehed ja nende huvide kaitsjad (koolmeister, pastor), teisel pool aga pooltööta ja maata kehvikud. Seega on arusaadav, miks kodanlust teenivad kirjandusloolased on romaani ilmumisest peale suhtunud sellesse suure vaenulikkusega või on teost meelega vääralt tõlgendanud.

Vilde maailmavaateline arenemine, mis oli tingitud tema intensiivsest tegelemisest marksistliku teooriaga, ja samaaegne jõudmine kirjandusliku loomingu kunstimeisterlikkuseni viisid välja romaani «Külmale maale» valmimisele 1896. aastal.

«Külmale maale» tähistab suurt murrangut Vilde loomingus, aga ka kogu eesti kirjanduses. Vilde on siin eesti kirjanduses esmakordselt täie sihikindlusega asunud lahkama eesti kapitalistliku külaühiskonna lepitamatuid vastuolusid ja karjuvat ülekohut, mida põhjustab see kord töötavaile inimestele. Kuid Vilde pole piirdunud siin ainult kapitalismi pahede paljastamisega, vaid ta on romaani sümboolses lõpus ühtlasi õigele väljapääsule vihjanud — kehtiva korra paratamatu hävitamise teel saavutada õnnelik ja vaba elu.

«Raudsed käed».

(1898)

Loomislugu. 1897. aastal siirdus Vilde Moskvast Narva ajalehe «Virmaline» toimetajaks. Moskvast saadud muljed innustasid teda Narva kui Eesti tööstuslikult arenenud linna proletariaadi elu vahetult tundma õppima ja selle põhjal romaani kirjutama. Ta tutvus üsna põhjalikult tööliste töö- ja elutingimustega Kreenholmi hiiglavabrikuis ja tööliskasarmuis. Peatselt oli valmis eesti esimene suurtööstusproletariaadi elu käsitlev romaan «Raudsed käed», mis ilmus ajalehe veergudel 1898. a., eri raamatuna 1910. aastal. Romaani kirjutamisel tuli Vildel arvestada eeltsensuuri, mis keelas rangelt kõige väiksemagi töölissõbralikkuse, rääkimata töölisliikumise käsitlemisest. Romaani kirjutamise kohta lausub Vilde, et ainult ridade vahelt võis ta lasta mõista, et tööline isegi moodsais kapitalistlikes vabrikuis «elab põlve, mis nihutab teda päev-päevalt õudsel kindlusel enneaegsele hääbumisele nii füüsiliselt kui vaimselt».

Narva oli sajandi lõpul arenenud tööstuslinn, mille 30 000 elanikust 8000 olid

tööstustöölised. 1857. a. asutatud Kreenholmi manufaktuur oli kujunenud mitte ainult Venemaa, vaid ka kogu Euroopa üheks suuremaks ja moodsama sisseseadega tekstiilivabrikuks.

Ainestik. Romaanis «Raudsed käed» on Vilde püstitanud endale ülesande kujutada, kuidas kapitalismi arenemise tulemusel maata jäänud talupojad otsivad väljapääsu linna tööle asumisest, kuid satuvad veelgi rängema ekspluateerimise ikkesse. Teose *põhiidee* avab kirjanik rea *olustikupiltide* andmise ja tegelaste elukäigu kirjeldamisega.

Vilde alustab oma romaani «Raudsed käed» peategelaste maalt linna siirdumisega 1889. aastal. Villem Luik on olnud rentnik, kuid mõisniku rahaahnus rendi tõstmise näol on ta majanduslikult laostanud ning ta siirdub Narva vabrikutööliseks. Temaga koos suunduvad Narva Hindrek Sepp, popsi poeg, senine mõisa tallipoiss, ja tema õde Ann, kes seni on taluperemehi teeninud. Esialgu on Villem vabriku töö- ja palgatingimustega rahul, sest «palga kohta ei või inimene, kes ainult igapäevast leiba tahab saada, mitte kõrgeid tingimusi teha».

Narva, tollal moodne tööstuslinn, jätab esialgu võimsa mulje maakohast päritolevasse uustulnukasse. Villem Luige tähelepanelike silmade läbi maalibki kirjanik üldpildi Joa tööstusasulast — vabrikuist ja tööliskasarmuist.

Teose olukirjeldused loovad kuiutluse kahest *kontrastsest* maailmast. Lugejale selgub vägagi reljeefselt, et hiiglavabrikud oma võimsate masinatega kuuluvad eraomandina neile, keda me tööprotsessis ei näe. Suure loova kirjanikuna on autor andekalt elustanud vabrikukorpused ning masinad, näidanud, kuidas kapitalistid neid kasutavad enda rikastamiseks. Vabrikupildid annavad kuiutluse kapitalistliku suurtootmise protsessist, kus töö on juba võtnud ühiskondliku iseloomu. «Raudsete käte» suureks tunnetuslikuks väärtuseks on realistliku pildi loomine kapitalistlikust suurtootmisest.

Masinad, mis algul Luike kui uustulnukat hämmastasid oma määratu suuruse, võimsuse ja inimese tahtele alistatavusega, tõestasid peatselt, et «... masin mitte aina tööline ori ei olnud, vaid tööline samuti masina ori oli. Masin teenis vabrikut, tööline masinat ja vabrikut mõlemat».

Kapitali «raudsete käte» julmas haardes variseval rusudeks tuhandete inimeste esialgsed lootused leida olukorrast väljapääsu linnas.

Tegelaskujud ja romaani süžeeline ülesehitus. Raudsete käte haardes muutub ka Villem Luik peatselt tuimaks, tundetuks ja nimeta ei-miskiks. Väljakannatamatud tingimused ruineerivad ta paari-kolme aasta jooksul nii füüsiliselt kui vaimselt.

Samasugust kurba pilti pakub ka Eeva Saare vaevaline elukäik — tema surm vabriku ebatervislikest töötingimustest tekkinud kopsupõletiku tagajärjel oli kõige tavalisemaks nähtuseks. Juuli Saare lapsepõli kui ka hilisem traagiline saatus — vabrikutöös invaliidistunud mehe toitjaks saamine, töökoha kaotus emakssaamise tõttu, näljast aetuna kerjama minek ja lõpuks enda müümine raha eest — kõik see loob tõetruu pildi töötavate inimeste elukäigust.

Viletsate elutingimuste ohver on ka Hindrek Sepp, kes hakkab jooma, jääb ilma tööta ning langeb kõrtsinaise Muska-mamma mõju alla.

Kuid Hindrek Sepp siiski ei alistu. Temas on esindatud noor edasipürgiv tööline, kes astub vastu nendele halbadele mõjudele, mis olid põhjustanud tema aiutise languse. Nii hülgabki ta otsustavalt Muska-mamma ja temaga seotud tulutoova kõrtsmiku-ameti ning hakkab end Peterburi miljöös uueks inimeseks kujundama. Hindrek hakkab end iseõppimise teel harima ja kõigepealt vene keelt õppima, sest selle omandamine tähendas noorele õpihimulisele mehele peale suure praktilise tulu ka juurdepääsu vene kirjandusele.

Hindreku suhtes annab kirjanik mõista, et temast saab haritud ja tõenäoliselt teadlik tööline sajandi lõpul Peterburis, arenenud töölisliikumisega suurlinnas. Hindrek Seppa tuleb pidada romaani kõige realistlikumalt väljajoonistatud karakteriks.

Romaani «Raudsed käed» *süžeeline ülesehitus* on rajatud peamiselt maalt linna siirdunud vabrikutöölise Villem Luige elukäigu kirjeldamisele, milles domineerivat osa etendab erandlik armastuslugu kasuisa ja kasutütre vahel. Selle erandliku armastusprobleemi on aga kirjanik liigselt esiplaanile tõstnud.

Kunstilise ülesehituse poolest on teose esimene osa tihedam, psühholoogiliselt viimistletum ja veenvam. Lõpu poole esineb aga pinnalisust. Motiveerimata on romaani lõpus esinev sündmuste kuhjamine.

Ainult tsensuurikitsendustega tuleb seletada asjaolu, et romaan «Raudsed käed» piirdub vaid tööliste elutingimuste kirjeldamisega, jättes puudutamata tol ajal üsnagi kaugele arenenud töölisliikumise avaldused Narvas. Töölishulgad, klassiteadlik proletaarne mass ei kerki romaanis kordagi esile. Mõningaid tagasihoidlikke väljendeid, mis osutuvad viiteiks töölishulkade jõule või koguni töölisliikumisele, võime aga leida käesolevastki romaanist. Näiteks võib tuua väljendeid, nagu «Joa vabriku töölisteväg tuli tänasest töölahingust ja marssis leeri puhkama», «missugune sõjavägi puhkab ses määratus leeris» jt. Vilde kõneleb vabrikuis töötavaist või kasarmus elavaist töölistest nende hulkade võimsust ja jõudu imetlevas ning aukartust äratavas toonis.

E. Vilde on «Raudsete käte» lõppu osavalt peitnud sümboolse tulevikupildi. Hindrek Sepp, kellesse on kätketud tuleviku proletaarlase-võitleja eod, lausub Villemile, kelle elu on raudsete käte haardes purustatud: «Ma olen jälle siin — see kõik peab nüüd lõppema.» Ja kui Villem tähendas käega akna poole, millest kitsas viir kevadist päikesepaistet naeratades tuppa piilus, sõnas Hindrek: «Sa soovid, et teeksin akna lahti? Sul on õigus, laseme need lootusekiired siia tumedusse, — meil kõigil on neid vaja!»

Villem hukkus, kuid ta nagu ennustas ellujääjaile paremat, õnnelikumat tulevikku: «Villem vahtis ja kuulatas ning arvas märkavat vabastatud looduse ja ärkava inimsoo kokkusulavat, vägevat hingetõmmet. See kauge tümisev kohin seal all oli elu, oli liikumine, oli vabanemine. Nõnda ähkis ja rühkis töötav hiiglane, tundes oma kasvavat ja karastuvat jõudu. Ta mattis nutuhääled, hädakarjatused enda alla — kevad, kevad oli käes!» Pole kahtlust, et töötav hiiglane sümboliseerib töölisklassi, kes kasvab ja karastub revolutsioonilisteks võitluseks.

Kokkuvõte. E. Vilde romaani «Raudsed käed» tunnetuslik väärtus seisab selles, et ta esmakordselt eesti kirjanduses hakkas käsitlema tööstusproletariaadi elu. Teoses on käsitletud vabrikutööliste töö- ja korteritingimusi, töökaitse täielikku puudumist, alaealiste ekspluateerimist ning tööliste füüsilist ja vaimset laostumist kapitalistlikus suurtööstuses. Teoses antud psühholoogilised probleemid ja sündmustik aga jäävad olustikukirjelduste varju. Viimased ongi romaani jõulisemateks osadeks.

Kokkuvõte.

E. Vilde romaane «Külmale maale» ja «Raudsed käed» ühendab kapitalistliku kurnamise kriitika — esimene maa-, teine linnaolustikus. Külast mõisniku või kulaku orjusest linna põgenev tööline satub uude orjusse kapitalistlikus vabrikus. Romaanis «Külmale maale» kujutatakse karjuvat ülekohut, mille all kannatavad maakehvikud, ning kuidas selline olukord põhjustab kuritegevust. «Raudsetes kätes» aga näidatakse, kuidas tööline kapitalistlikus ühiskonnas kannatab kõikjal kõige julmemat ülekohut, kuidas vabrikutöölise loodetud paremused osutuvad tegelikult petlikeks, sest kapitalistliku korra tingimustes saab nii maal kui linnas töötava inimese osaks kõige halastamatum kurnamine.

Mõlemad romaanid lõpevad peategelase suhtes traagiliselt. Kirjanik näitab sellega, et kapitalistlikus ühiskonnas, kus võimutseb raha, eraomandus tootmisvahendeile, ei saa töötav inimene olla õnnelik ei maal ega linnas. Kuid mõlema romaani lõppu on kätketud allegooriline ennustus saabuvast revolutsioonist, mis purustab kapitalismiorjuse ning toob rahvale vabadusekevade.

AJALOOLINE TRILOOGIA

Vilde monumentaalseimaks loominguliseks saavutuseks on tema ajalooline triloogia — romaanid «Mahtra sõda», «Kui Anija mehed Tallinnas käisid» ja «Prohvet Maltsvet».

Ajaloolise triloogia kirjutamise ajal (1902—1908) oli Vilde oma maailmavaatelise arenemise ja ilukirjandusliku loomingu kunstilise meisterlikkuse tipul.

Loomislugu. Vilde oli juba oma ajakirjandusliku tegevuse esimestel aastatel suurt huvi tundnud 1858. a. talupoegade ülestõusu, Mahtra sõja vastu. Kindlad andmed aga kõnelevad Vilde selleteemalisest kirjanduslikust kavatsusest 1894. aastal, kui Vilde töötas Tartus «Postimehe» toimetuses. Väga tähtis on aga asjaolu, et alates «Virulase» päevilt oli rahva hulgast korduvalt pöördutud Vilde kui tunnustatud ja armastatud kirjaniku poole sooviga, et ta kirjutaks Mahtra sõja kohta romaani. Vilde ise kirjutab sellest järgmiselt: «Mahtra sõja ainestik oli mulle juba varem tuttav; otsekohe rahva seast oli mulle andmeid saadetud ning korduvalt nõu ja tõuget antud seda suurt kurblugu Eesti talupoja teoorjuse päevilt täiel ulatusel ilukirjanduslikult kasutada...»

Nii on rahvahulkade ja kirjaniku enda võitlusmeeleolud 1905. a. revolutsiooni eel olnud otseseks tõukeks Vilde ajaloolise triloogia tekkimisele.

Vilde uuris suure huviga 1858. a. toimunud Eestimaa talupoegade liikumist puudutavaid arhiivimaterjale. Ta käis tutvumas sündmuste tegevuskohtadega ja hankis suulist materjali vahetult sündmustest osavõtjailt või kaasteadjailt nii Mahtras kui Anijal. Romaani «Mahtra sõda» kohta olid Vildel kasutada ühe peamise asjaomase tegelase Ants Tertsiuse kirjalikud mälestused (Tertsius ise suri Siberis 1900. aastal), samuti Ants Veldi poolt kirjapandud mälestused oma kohtuskäigust mõisnikega. Viimane tõi oma käsikirja Vilde kätte isiklikult. Romaani «Prohvet Maltsvet» loomiseks tegi Vilde peale kohaliku uurimismatka pikema reisi Krimmi ja Kaukaasiasse 1904. aastal, et tutvuda maltsvetlaste ja nende järglaste eluga Krimmis ning uurida nende mälestusi. Ta kohtas väljarändamise peategelast Kustav Maltsi ja sai temalt väärtusliku 300-leheküljelise käsikirja «Ajalugu Maltsveti usust ja Krimmi rändamisest». Lisaks sai ta ajalehtedes avaldatud üleskutse põhjal hinnatavat materjali.

Ajaloolisest taustast ja ainestikust. Vilde annab oma ajaloolises triloogias ammendava ülevaate Eestimaa sotsiaalseist oludest XIX sajandi esimesel poolel. XIX sajandi alguseks andis Baltimaade põllumajanduses end juba teravalt tunda feodaal-pärisorjusliku tootmisviisi kriis. Ikka enam arenev rahvamajandus ja sellest tingitud tarve suurendada mõisamajanduses toodangut sattus teravasse vastuollu kehtivate pärisorjuslike tootmissuhetega. Mõisnikud püüdsid saavutada suuremaid sissetulekuid senise feodaalse sunni tugevdamisega, mis aga kutsus esile talupoegade üha suurema vastupanu.

Mõisnikkond oli sunnitud ette võtma talurahvareforme. 1816. aastal Eestimaal ja 1819. aastal Liivimaal mõisnike poolt ja nende huvides kehtestatud uute talurahvaseaduste peamine eesmärk oli rõõvida talupojalt nende põhimine tootmisvahend — maa, samal ajal aga jätta tegelikult liikumisõiguseta talupoeg feodaalisanda piiramatu majandusliku rõhumise ja poliitilise omavoli alla viimasele kuuluva kohtu-, politsei-, kodukariõiguse jne. näol. «Talupoeg ei saanud nimelt mitte vabadust,» kirjutab Vilde «Mahtra sõjas», «vaid üksnes vabaduse välise kuma. Mitte pärisorjus, mitte orjapõli ei hävinenud, vaid ainult sõna, millega teda nimetati.»

Talupoegade kurnamine mõisnike poolt pärast nende seaduste kehtestamist tugevnes tegelikult veelgi. Puudulikult haritud põlduidel olid viljaikaldused tavalised, kuid isegi normaalsed aastad ei päästnud talupoega näljast. Nii ütleb Lõhmuse Taavet (romaanis «Prohvet Maltsvet»), et tänavusest heast rukkist hoolimata «ei tea, mida sööd ise, mida annad loomadele», sest «tera varises peast põua pärast, ilma et sirpi kätte lasti võtta. Mõisa vili oli koa enneaegu küps, ja ega see maha tohtinud pudeneda». «Mahtra sõjas» antakse Tohveri suu kaudu samasugune iseloomustus: «Ilusa ilmaga ole kõige perega mõisa heinamaal ja lõikusväljal — oma hein kõrbeb päikese käes ära või jääb vihma kätte ja vili pudeneb maha.»

Talurahvas ootas maksu- ning orjuse kergendust toovat seadust, kuid mitte mõisnikelt, vaid riigivalitsuselt või otse keisrilt. Kuid nad kartsid, et mõisnikud ajavad keisri «hea tahte» nurja. Vilde on «keisri käe» ja «kroonu kulli» otsimise stseenides piltlikult ja psühholoogilise veenvusega näidanud talupoegade naiivset ja põhjendamatut usku tsaarisse kui rahva huvide kaitsjasse.

Vilde kujutab ajaloolises triloogias talurahva sotsiaal-majanduslikku olukorda väga tõepäraselt ja sügava elamusega. «Mahtra sõja» esimeses peatükis maalib kirjanik vapustava, meeldesööbiva pildi teomeeste ja tüdrukute õisest rehepeksust mõisas, abiteost, mis tapab inimese nii kehalt kui vaimult. «Neljas rehi nädalas. Nelja rehe vahel üks öö puhkust. Kaks päeva ja kaks ööd järjestikku rasket tööd, siis üks öö und, ja jälle kaks päeva ja kaks ööd järjestikku rasket tööd. Ning leivakotis aganane leib.» Siit selgub, et kõige rängema feodaalse orjuse all kannatasid just sulased ja tüdrukud. Juba romaani esimene peatükk annab ühtlasi mõisa ja talupoja tõepärase vahekorra, aga samuti need sotsiaal-majanduslikud alused, kust kasvas välja talurahva stiihiline vastuhakuliikumine.

Eesti talupoeg oli mõisnike ja tema käsilaste täieliku meelevalla all. Seda demonstreerib kujukalt Kulbi Kaie, eriti aga Miina ja Päärna peksmine. Viimaste üle mõisteti kohut ainult süüdistaja onman Vinteri valekaebuse põhjal, sest mõisniku silmis «talupoeg on ikka süüdlane ja mõis on ikka õige. Talupoeg valetab ikka ja mõis kõneleb ikka tõtt».

Masendava üldpildi saame talupoja sotsiaal-majanduslikust elust Tohveri kaudu. Tohver loetleb kogu talupoja teoorjuse ja naturaalsed koormused mõisale, aga lisaks veel pastorile, köstrile, mõisnike postijaamade jaoks; lõpuks peab talupoeg omal kulul ülal pidama «sellesama, kes neile tallis vitsanuhtlust annab».

1816. a. seadustega loodud agraarsuhted said aga peatselt takistuseks põllumajanduse üleminekul kapitalistlikule tootmisele. Üha kasvavad talurahvarahutused 1840-ndail aastail ning mõisamajanduses endas kapitalismi arengust

tingitud kaalutlused sundisid liberaalsemalt mõtlevaid mõisnikke asuma uutele reformidele.

Konservatiivsete mõisnike vastuseisust hoolimata kehtestati tsaarivalitsuse poolt uued talurahvaseadused Liivimaal 1849. a. ja Eestimaal 1856. a. (kuulutati välja alles 1858. a.). Need talurahvaseadused, koostatuna kurnajate poolt, pidasid silmas mõisnike huve. Need varustasid mõisaid endiselt palgata tööjõuga, lisaks aga ka kohtade müügist ja raharendist saadava kapitaliga. Talupoegade seisukohast oli oluline, et need seadused teatud määral soodustasid raharendile siirdumist ja talukohtade päriseksostmist.

1856. a. Eestimaa seadus oma mõisnike huve kaitsva sisuga ja talupoegadele väga kahjuliku 10-aastase kehtimahakkamise korraga põhjustas ulatuslikke rahutusi, mis haarasid kogu Eestimaa kubermangu territooriumi. Eriti rängaks ja talumatuks orjuseks olid talupoegadele mitmesugused abiteod. Seepärast on arusaadav talupoegade suur huvi abiteo kaotamise vastu.

1856. a. talurahvaseaduse väljakuulutamine 1858. a. aprillis kujuneski ajendiks Eestimaa kubermangu talupoegade *massilistele vastuhakkudele*. Eesti talupoegade meeleolu sel ajal iseloomustab hästi Lenini poolt antud karakteristika talurahvaliikumise kohta Venemaal XX sajandi algul: «Talupojad olid igasugu riisumistest, rõhumistest ja piinamistest niivõrd vaevatud, et nad kas või hetkekski pidid uskuma ähmaseid kuuldusi tsaari armust...»[1]

1858. a. kevadel ja suvel haarasid talurahvarahutused kogu Eestimaa kubermangu. Need algasid aprilli lõpus Virumaal, Vaivara kihelkonnas. Vaivara talupojad, tuginedes uuele seadusele, keeldusid abitegu tegemast. Kuid vastuhakk suruti maha Narvast kohalesaadetud karistussalga poolt: vastuhaku aktiivsemad tegelased vangistati, teised said ränga peksu osaliseks.

Mai algul ja veel rohkem mai keskel toimusid ulatuslikumad vastuhakud Viru rannikul, Harjumaa lõuna- ja Järvamaa idaosas. See hirmutas kubermangu võimusid ja mõisnikke. Nii keeldusid 25. mai paiku Tammiku, Tuhala, Maidla, Ojasoo, Habaja, Harku ja Kose-Uuemõisa mõisate talupojad abitegu tegemast. Seejuures esinesid talupojad läbirääkimistel üsna resoluutselt.

Et neid vastuhakke maha suruda ja rahutustele piiri panna, saatis kuberner 25. mail Tallinnast kaks roodu sõdureid talupoegi karistama. Mõisnike juhtimisel pandi toime talupoegade veriseid karistamisi Ojasoo mõisas. Sealt siirdus üks rood Orule ja Kose-Uuemõisa, teine rood aga saadeti Habaja mõisa, kus 29. mail toimus äärmiselt verine talupoegade peksmine.

Nende kahe Laadoga pataljoni karistustegevus kutsus esile talupoegade kangelasliku ülestõusu — nn. *Mahtra sõja*. Mahtra sõjast osavõtja Tõnu Lang, kes sai 100 hoopi ja oli mõistetud 6 aastaks Siberisse sunnitööle, kõneleb oma mälestustes, et küsimuses polnud mitte ainult Mahtra mõis, vaid: «Asi oleks muidugi suureks läinud, sest plaan olnud kõiki mõisasi järgi mööda ära põletada, aga õnnetuseks olnud see, et viina keldri ära lõhkusivad ja endid täis joonud, mille pärast keegi enam juhataja sõna pole kuulanud... Kainemad mehed läinud ka edasi juba Atla mõisa...»

[1] V. I. Lenin, Teosed, 6. kd., lk. 386.

Nendest ülestõusudest kõige verisemate tagajärgedega Mahtra sõda, Anija meeste Tallinnas käiku ning Albu veresauna ja väljarändamist Krimmi ongi Vilde kujutanud oma ajaloolises triloogias.

Ajaloolise triloogia keskseks ja ühendavaks põhiteemaks on mõisnike ja talurahva klassivastuolude esiletoomine ning talupoegade rõhumisvastase võitluse kujutamine, mille üheks avaldusvormiks oli ka maltsvetlik liikumine ja väljarändamine.

«Mahtra sõda».

(1902)

Ajaloolisest triloogiast sai kõige populaarsemaks ning omandas kõige suurema ühiskondliku mõju triloogia esimene romaan «Mahtra sõda». «Mahtra sõja» *põhiteemaks* on talurahva ülestõus 1858. aastal. Teose *põhiideeks* on näidata, et talupoegi võib mõisnike orjusest päästa ainult nende endi võitlus.

Romaani süžeeline arendamine. «Mahtra sõjal» on *kaks* teineteisest peaaegu eraldi arenevat *süžeelist joont:* eesti talupoegade elu kujutav tegevustik oma suurte ajaloolis-ühiskondlike sündmustega, mis viisid Mahtra ülestõusuni, ja talurahva igipõliste vaenlaste — balti parunite elu kujutav osa. Selline kaheliiniline käsitlus osutus paratamatuks ja õigeks, et anda ajalooliselt tõetruud ja laiahaardelist pilti Eestimaa oludest XIX sajandi keskel. Lähtudes ajaloolisest tegelikkusest, polnud võimalik seda teha ühesüžeelise joonega, sest mõisnike ning pastorite ja talurahva vahel valitsesid ainult valitsemise ja allumise, ekspluateerija ja ekspluateeritava vahelised suhted, kusjuures talupoega peeti balti-saksa mõisnike poolt alamasse rassi kuuluvaks. Otse klassikaliselt esindavad sellist suhtumist talurahvasse parun Rüdiger Heidegg ja eriti mõisaproua Heidegg.

Talurahva elu puudutav osa hõlmab algul Päärna ja Miina traagilist, aga õilsat võitlust oma armastuse eest, millega ühenduses antakse konkreetne pilt külaelust. Hiljem aga koondub kirjaniku huvi järk-järgult uue seadusega seoses olevaile küsimustele ning rahvamasside võitlusmeeleolude arenemise kujutamisele, mis on tehtud erakordse ajaloolise usutavusega ja haruldase psühholoogilise meisterlikkusega. Päärna ja Miina isiklikud küsimused jäävad tagaplaanile ja kogu romaani tulipunktiks kujuneb Mahtra ülestõus. Seni kesksel kohal olnud, kirjaniku poolt loodud Päärna kuju asemele ilmub ajalooline isik Ants Tertsius, millest on romaani tulnud teatav kompositsiooniline ebakõla. Kirjanik on Mahtra sõja ja selle eellugude kirjeldamisel jäänud truuks arhiiviürikutele, memuaarilistele käsikirjadele ja rahvatraditsioonist kogutud andmeile, mis kõik olid seotud konkreetsete ajalooliste isikutega. Kujutades Mahtra ülestõusu arenemist ja ülestõusu

ennast peamiselt nende ajalooliste isikute najal, pole kirjanik Päärna ja Miina lugu sellega sügavamalt sidunud.

Vilde lõpetab romaani sellega, et maalib kunstiliselt võimsa pildi Mahtra sõja kangelaste (eriti Ants Tertsiuse) eeluurimisest ja jubedast karistus-eksekutsioonist kõledas pakases Mahtra väljal. Sellele järgneb epiloog «Täiendavad määrused» ja «Kuus kirja».

Kuid Päärna ja Miina küsimuses on kirjanik romaani lõpul kaldunud kõrvale teose realistlikust põhitoonist. Romantiseerides Juliette Marchand'i kuju ja tema mõju põhiliselt tagurlikule parunile Herbert Heideggile, laseb kirjanik kogu tõepärasuse vastaselt viimasest saada oma kahe verivaenlase Võllamäe Päärna ja Uuetoa Jüri kui Mahtra sõjast aktiivsete osavõtjate kaitsja. Ja võitlejast-teomehest ning talupojast saavad kuulekad peremehed ning Miinast ja Maiest nende õnnelikud naised.

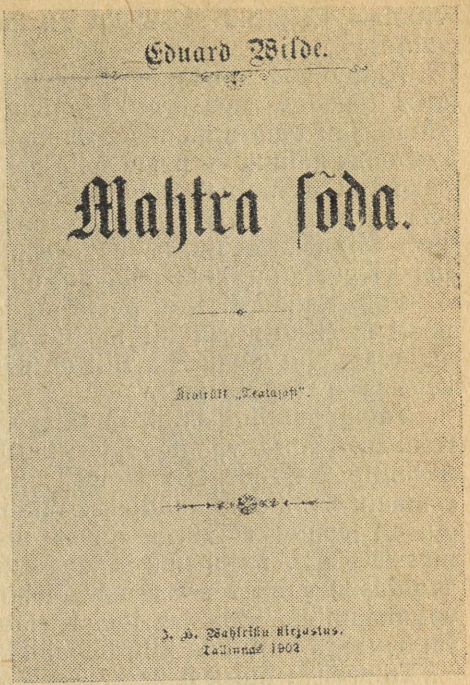
Eduard Vilde.

Mahtra sõda.

«Mahtra sõja» tiitelleht.

Kompositsiooniliselt on mainitud kaks süžeelist liini teineteisega läbi põimitud, nii et ühe tegevustik katkestatakse teise liini tegevuse vahelepõimimisega. Romaani *domineerivaks* ja kunstiliselt õnnestunumaks ning sisuliselt sügavamaks *osaks on talupoegade elu ja Mahtra sõja käsitlus.*

Romaani tegelased.

Romaani tegelaste kohta kirjutab Vilde «Mahtra sõja» sissejuhatuses: «Minu jutustuse tegelased jagunevad kolme liiki: 1) need, keda ma nende õige nimega selles tegevuseosas ette toon, mida nad Mahtra kurbmängus tõesti on mänginud, 2) need, kelle nimesid ma muudan või keda ma sündmustikuga vabalt ühendusse viin, ja 3) need, keda mul vaja oli kujutatava pildi elustamiseks ja täiendamiseks luulelt laenata; kuid ka viimaste soetamiseks olen ma võimalikult elavaid eeskujusid püüdnud tar-

vitada.» Esitatud seisukoht on kehtiv kõigi triloogia romaanide suhtes.

Ajalooliste romaanide tegevustiku ja eriti tegelaste mõistmiseks toodagu siin ära kirjaniku enda selgitus aastast 1912: «Materjali oma ajalooliste romaanide tarvis olen rahva käest ise kogumas käinud — peale selle osa, mis mulle kirjalikult kätte on saadetud. Et ma neil teekondadel (Mahtras ja terves Juuru kihelk., siis Järvamaal, Harjumaal, Krimmis jne.) kohe ka endale «tegelasi» kogusin, et ma nende ärakujusid endale mälusse liita ja paberi peale märkida püüdsin, on iseenesest mõista.»

Võime siis väita, et peale puhtajalooliste isikute ka kirjaniku poolt meelekujutuslikult loodud isikud on välja kasvanud Vilde sügavast elutundmisest. Siit on pärit ka Vilde karakterite mitmekesisus ja tõepärasus.

Talupojakujud «Mahtra sõjas». «Mahtra sõda» on talurahvaromaan. Talurahvahulgad, kes tõusevad stiihiliselt võitluseks balti parunite sajandeid kestnud koloniaalse rõhumise vastu, on romaani põhiliseks kandjaks. Vilde võime kujutada rahvahulkade elu on loonud «Mahtra sõjas» eesti kirjanduse võrreldamatuid massistseene, nagu uue seaduse uurimine, kollektiivsed protestiavaldused vana seaduse edasikehtimise vastu, Mahtra sõja ettevalmistamine, sõda ise jne. Kirjanik on suutnud siin haruldase sügavusega kujutada talurahvahulkade elu ja võitlust.

Talurahva hulgast kerkib esile rida romaani keskseid või kõrvaltegelasi, kes kõik on meisterlikult individualiseeritud.

Võllamäe Päärn on romaani üheks meisterlikumaks kujuks.

Päärn on kehalt hiiglane, näiliselt pikaldase mõtlemisega, kuid tegelikult äkiline ja kardetav oma ürgjõulise, metsiku ning kustumatu vihaga rahva vaenlaste — mõisnike vastu. Ta isaisadelt päritud klassiviha kurnajate vastu paneb teda tegutsema sirgjooneliselt, kangelaslikult, oma isiklikke huve ja kasusid ohverdades. Võllamäe Päärna ei kohuta sugugi ei mõisa ega haagikohtuniku peksupink, ta astub välja mitte ainult oma pruudi, vaid mõisniku vägivalla ükskõik millise ohvri kaitseks, nagu seda kujutatakse ilmekalt juba romaani algul. Ta kartmatu, ürgjõuline viha rahva põliste vaenlaste vastu ei lase tal tunda isegi füüsilist valu julma ja metsiku peksu puhul. Kupja-Prits iseloomustab teda järgmiselt: «...sa kangekaelsete kuningas! Kus iialgi on vastuhakkamist ja tõrkumist, seal oled sina ninamees! Koha pealt kihutati sind minema, nüüd oled teise ori. Juba su isa oli mässaja, terve su suguselts on mässajad, aga kõige suurem võllanägu oled sa ise!» Parun Heidegg iseloomustab Päärna kui «vastast hunti».

Vilde sügavalt õiget ajalookäsitust tõestab Päärna osa Mahtra ülestõusu organiseerimises. «Päärna selg on veel kange ja valus haagikohtuniku hoopidest, ent see ei takista teda külasse jooksmast ega sõjaväge kogumast... Päärn loodab aga, et terve

Illustratsioon romaanile «Mahtra sõda». *A. Hoidre, 1955.*

vald ilma ühegi erandita on sõjas, ja selleks teeb ta perest peresse käies vihase õhinaga tööd.» Vilde toob erilise ilmekusega esile Päärna kui sulase võitlejalikkust ja selle määravat tähtsust Mahtra ülestõusu õhutamisel. Ta kirjutab: «Ja Päärna sõnad idanesid. Nad idanesid seda paremini, et ta mitte peremees ei olnud, kes välja astus oma aineliste huvide eest ja keda hädaoht ähvardas, vaid teomees, teise sulane, kel midagi ei olnud võita, küll aga palju kaotada.»

Päärn on ilmekalt karakteriseeritud kuju. Talle on iseloomulik tagasihoidlikkus ja häbelikkus armastatud neiu suhtes, samas aga osutab ta oma ema ja Miina vastu suurt armastust ja hellust. Ta astub mehiselt ja otsustavalt välja oma kallima neiu kaitseks. Päärna viha mõisa ja mõisnike vastu on kooskõlas tema isikupäraste omadustega (julgus, mehisus) ja samuti tema välimusega. Võllamäe Päärn on antud ajaloolistes tingimustes realistlik kuju.

Mahtra sõja eellugudest peale saab romaani juhtivaks kujuks ajalooline isik Hans (Ants) Tertsius. Tertsiuse isiku ja temaga seotud sündmuste kirjeldamisel on Vilde arvestanud Tertsiuse enda memuaarilist käsikirja või muid ajaloolisi dokumente, nagu see selgus eespool. Nii on kirjanik loonud Ants Tertsiusest ajalooliselt tõepärase, kuid samas erakordselt kunstipärase ja individualiseeritud kirjandusliku kuju.

Hans Tertsius on sündinud 23. novembril 1818. aastal Juuru kihelkonnas Härglas sulase pojana. Sulasena ja teomehena sai Hans kogeda mõisaorjuse raskust ning oma nahal tunda mõisas valitsevat julma ülekohut, saades kahel korral 15 vitsahoopi ilma mingi põhjuseta. Juba siis esines ta sõnaka ja julge mehena. Hans ise kõneles sellest vana mehena Siberis, et esimene kord põletati talle pihta mööda, nii et vorbid praegu veel alles tunda. Mahtra väljal läbi lipu ajamine polevat olnud pooltki nii, kui need kärakad. Pärast peksu lamanud ta kogu lõunavahe hobuse kõrval, «ei tahtnud süüa ega tohtinud liigutada, kui liigutasin, siis lõikas nagu nuga», jutustas Hans.

Nagu näeme, oli Tertsiusel juba noorusest peale eeldusi ja kogemusi, mis aitasid tal 1858. a. talurahvaliikumise tingimustes saada mõisnikele vastupanu organiseerijaks.

1839. aastal sai Hansu isa Mahtras Sepa talu rendiperemeheks. Pärast isa surma (1843. a.) jäi Hans samale kohale, saades hiljem vallatalitajaks.

Tertsiuse iseloomustavaks jooneks oli erakordne arukus ja sellega seotud kiire orienteerumis- ja otsustamisvõime. Ta ei kaotanud kõige kriitilisemail hetkil tasakaalu, aga samuti temale omast teravat pilkemeelt. Need iseloomujooned aitasid taluda temale seoses Mahtra sõjaga osaks saanud raskeid kannatusi.

Kujunedes talupoegade vastupanu organiseerijaks, juhindus ta enda arvates keisri poolt kehtestatud seaduses antud õigustest, kuid tegelikult esindas ta talurahva stiihilist, aga võimsat protesti balti parunite ja pastorite ülekohtu ning pettuse vastu.

Meenutagem Tertsiuse julgeid esinemisi ning teravmeelseid vaidlusi Mahtras opman Rosenbergiga, Juuru pastoraadis kihelkonnakohtunikuga ning pastoriga, eriti aga tema südidust ja teravat taipu eeluurimisvanglas, kus ta jäi moraalselt võitjaks paruni-test koosneva juurdluskomisjoni üle. Üks neist oli sunnitud ütlema Tertsiuse kohta: «Kuuesajal mehel ei ole nii targad sõnad kui sinul. Ega see pea enam esimese keha otsas ole, see on juba üheksanda otsas!»

Hans Tertsius kehastab tüüpilist karakterit, kes antud ajaloolistes tingimustes väljendab pärisorjusliku kurnamise vastu võitleva talurahva kui klassi sotsiaalse jõu olemust.

Teine ajalooline, kuigi nii Mahtra sõja sündmustes kui Vilde romaanis üsna episoodiline isik Ants Velt on kujutatud samuti Veldilt endalt saadud käsikirja alusel. Lisaks sellele kohtas Vilde teda isiklikult, nagu eespool mainitud. Teomees Velt valgustab väga kujukalt kehvikute ja sulaste õigusetut olukorda ja mõisnike alatuid võtteid. Mahtra ja selle ümbruskonna talurahva ülestõusu arenemises on Ants Veldi kartmatul ja koguni sõjakal esinemisel haagikohtuniku ees suur mobiliseeriv jõud. Velt on esimene, kes, tuginedes uuele talurahvaseadusele, hakkab mõisnikule vastu ning — võidab. Ülestõusu päeval saabus Mahtrasse ka Ants Velt osa võtma ülestõusust mõisnike ja karistussalga vastu.

Kõige mehisem ja kartmatum talupoja kuju on aga Tertsiuse andmete põhjal kirjeldatud Poe Jaan, keda püütakse jõleda peksuga sundida alistuma vanale, tegelikult kehtivuse kaotanud seadusele. «Aga Joan, ise näost kollane kui surnu ja verine kui

tapetud loom, — Joan hüidis: Mitte ei vannu! Pekske mind või tükkideks, misukese tüki külge suu jääb, see ütleb: Ei vannu...»

Vapra ja õilsa naise kuju on kirjanik loonud Huntaugu Miina näol. Miinale on omane naiselik õrnus, südamlikkus ja sügav kustumatu armastus, mis on ühendatud julguse, tragiduse ja vankumatu meelekindlusega. Temas oli midagi, «mis ennem murdub kui paindub», öeldakse tema kohta. Miina otsustavus ja julgus ilmnevad tema käitumises Kupja-Pritsu ja opman Vinteri suhtes ning isa ülekohtusele nõudele mittealistumises. Tema südidust ja kartmatust võidelda oma armastuse eest iseloomustab ta enda ütlus Päärnale: «Mind sundida ei soa keegi! Ennem lasen enese tükkideks raiuda, kui mehele lähen, kelle poole veri ei tõmma! Ennem joosen metsa ja jäängi sinna!» Aruka ja ettevaatliku neiuna oskab ta edukalt kaitsta oma naiselikku puhtust ja armastust. Taibates ette ohtu opmani vägivalla näol, lausub ta Päärnale, et «panen kord kas või südaööse minema! Ennem juba vette, kui niisugust elu elada!» Miina on inimlikult reaalne, hästi individualiseeritud kuju. Tema ja Päärna kujude kaudu vastandab kirjanik talurahva moraalse puhtuse mõisnike ja nende käsilaste jõhkrusele.

Mõisa vana toapoiss Tohver, kelle vanemad olid eestlased, ei pea ennast ise enam eestlaseks, sest eestlased on talupojad, tema pole aga mitte talupoeg, ta on paruni teener ja räägib saksa keelt. Ometi elab temas edasi poolehoid üliraske kurnamise all vaevlevale talurahvale. Kirjanik laseb just Tohveri kaudu Marchand'il saada kriitilise ülevaate talurahva koormistest mõisale, talurahva õigusetust olukorrast, tema majanduslikult armetust elust ning haridusoludest.

Mõisnike kujud «Mahtra sõjas». «Mahtra sõjas» on hulgaliselt balti mõisnike kujusid, kelledest Heideggide perekond on leidnud üksikasjalisemat valgustamist. Balti junkrute kõige reaktsioonilisemat tiiba esindab parun Rüdiger Heidegg. Heideggile on talupojad vaid rumalad ja tundetud tööloomad, kes oma tuimuse, laiskuse ja hooletuse tõttu olevat ise süüdi oma viletsas olukorras. Ta saab väga hästi aru, et mõisnike võim püsib ainult vägivalla ja peksu varal, mispärast ta tunneb otse saatanlikku lõbu talupoegade peksu isiklikust juhtimisest, et tunda oma võimu ning saada sellest head söögiisu. Talupojad on temal kõik «võrukaelad, vargad ja laisklejad! Iga hoobi, mis teile antakse, olete ausasti ära teeninud...». Parun Heidegg pidas õigusteta talupoega kõige tulusamaks põllutöömasinaks. Ta võitles kõigest hingest ja kõikjal igasuguste reformide vastu. Vana paruni suhtumist uuesse talurahvaseadusse iseloomustab tema jultunud vastus talupoegadele, kes julgesid tulla küsima teateid uue seaduse kohta: «Kas pole teil laiskvorstidel juba hea põli küllalt? Või kergendusi soovite! Siis sööksid ju täid teid ära!» Vahejuhtumis

Päärnaga (romaani II peatükis) on kirjanik jäädvustanud Rüdiger Heideggi hirmu talurahva võitleva jõu ees.

Proua Heideggi kiskjalikkus avaldub ta mehe omast veelgi ilmekamalt. Kirjanik on maalinud kontrastsena esiteks selle kurja inimese «emalikku õrnust» oma laste või endataoliste seisuseülbete aristokraatide suhtes. Teiseks näeme temas sellist «peenetundelisust», mis on kõige jõhkrama ja ebainimlikuma hingelaadi tunnistuseks, — kui ta nimelt keelab «viisakuse» reeglite kohaselt lastel kõnelemast inimeste peksmisest, mille lavastamine ja pealtvaatamine on tema mehele sügavaks hingeliseks naudinguks. Ja just proua Heidegg on see, kes langeb kõige meeletumasse paanikasse Mahtra sõja puhul.

Herbert Heidegg jagab täiesti oma isa reaktsioonilisi vaateid. Tal pole tõelist arusaamist ülemineku vajadusest rahamajandusele ega masinate kasutuselevõtmisest. Tema seisukoht on, et «meil on liig palju odavat tööjõudu olnud — milleks siis kalleid masinaid ja välismaa tööriistu osta!». Herbert oli sõitnud küll Saksamaale sooviga saada arenenud mõisnikuks ning siis teostada Eestimaa mahajäänud tingimustes mõningaid uuendusi. Kuid tulnud tagasi, väidab ta: «Oma vanast kindlast alalhoidlikust mõttesihist pole ma tolli võrra taganenud...» Seepärast suhtub ta ka täiesti vaenulikult uutesse talurahvaseadustesse, mida ka Saksamaal olevat nõutud. Ta ütleb: «Uusi seadusi — kergendusi nõuab ka seal igaüks ja keegi ei mõtle selle peale, et need, kellelt nad kergendusi nõuavad, oma kergused käest ära peavad andma...» Tutvustades Eestimaa agraarreformide ajalugu, maalib ta Juliette Marchand'ile kõige valelikuma pildi balti parunite inimarmastusest ja heldusest oma talupoegade suhtes.

Juliette Marchand'i mõjul hakkab Herbert Heidegg küll Baltimaal valitsevat olukorda pisut kriitilisema pilguga vaatama ning annab lubadusi oma talupoegade elu parandada ning viia mõisa põllumajandus moodsaile aluseile, kuid need jäävad vaid sõnakõlksudeks. Drastilisema näitena toob kirjanik Huntaugu Miina ja Võllamäe Päärna üle kohtumõistmise nii vana kui noore paruni poolt ning Miina jõleda peksmise. Ainult Juliette Marchand'i palvel nõustus Herbert ülekohut hüvitama, kuid sedagi vastumeelselt. Me ei näe Herbertis üldse tõsisemat püüdu või nimetamisväärseid pingutusi uuenduste ellurakendamiseks.

Herbert annab ka romaani lõpuosas enda kohta ise õige hinnangu, et tema kui poja kohus on isa jälgedes käia — see olevat ainuõige eetika. Ja Marchand on sunnitud pettumusega tunnistama, et tema valgustustööl pole olnud loodetud tulemusi. Ta ütleb, et «ta oli sest mehest rohkesti lootnud, pidi aga nüüd nägema, et ta oli paljalt soninud... Temast saab kahtlemata seesama mõisnik, nagu on kõik teised, üksnes vahest selle vahega...», et tema kui «hea härra nõuab talupojalt sedasama,

mis kurigi härra, muudkui et ta nõudmise toon ja ta nägu seejuures on vähe pehmemad; vahest määrab ta kolmekümne hoobi asemel ka ainult kaheksateistkümmend...».

Herbert Heideggist on romaanis küll palju juttu, kuid tema kuju jääb vähem individualiseerituks kui romaani teised karakterid. See tuleneb sellest, et Herbert esineb ühekülgselt — armunud kavalerina kauni välismaalanna ees, pidades viimasega pikki abstraktseid arutlusi.

Liberaalset mõisnikku esindab parun Seydlitz, kel on laiem silmaring ja kes mõistab täielikult rahamajandusele ülemineku vajadust, lähtudes seejuures järjekindlalt mõisnike huvidest.

Mõisnike kurnamispoliitika kõige agaramaiks kaitsjaiks olid pastorid. Kirik oli lahutamatult ekspluateerivate mõisnike teenistuses. Klassikalise tüübi on Vilde ses suhtes loonud romaanis «Mahtra sõda» pastor Bergi näol, kes esialgu mängib liberaali osa mõisnike keskel ja teeskleb talurahva huvide eest seisjat. Kuid niipea kui talupojad astuvad välja mõisnike vastu, ilmneb Bergi tõeline pale. Ta paljastatakse ja naeruvääristatakse rahva poolt kõrtsistseenis. Eriti ilmekalt kujutab Vilde Bergi kui tüüpilist pastorit — valitsevate klasside veretööde õigustajat ja sisseõnnistajat — Mahtra väljal, kusjuures kirjanik on kasutanud Bergi jutluse ajaloolist originaali, s. t. Vilde pole Bergi kuju värvidega liialdanud. Arhiiviandmed tõestavad, et Berg esines uue seaduse seletamisel talupoegadele ja eriti tunnistajana eeluurimisel veelgi alatumana ja valelikumana, kui Vilde on teda romaanis kujutanud. Sealt ilmneb, et Berg on alguses talitajaile tõesti seletanud, et abitegu uues seaduses ei ole. Kohtulikul juurdlusel eitas ta aga seda täiesti.

Mõisnike kuulekate abilistena ja käsilastena esinevad opmanid ja kupjad. Vastiku jõhkardina on Vilde kujutanud opman Vinterit. Romaani süžeelises arendamises mängib olulist osa Kupja-Prits, kes alles hiljuti oli veel tavaline talupoeg, nüüd aga reeturina püüab erakordse valjusega võita endale usaldust ülemate ees ning luua autoriteeti talupoegade poolel. Ta on uhke, et tal on õigus härra nimel endisi kaaslasi peksta. Kupja-Prits on väiklane ja alatu ka armutunnetes Miina vastu. Kui ta aga oma lootustes lõplikult pettub, muutub ta kõige alatumaks ja ilgemaks kättemaksjaks, mis erilise drastilisusega tuleb ilmsiks tema kahjurõõmsas ja näruses käitumises Miina peksmise puhul mõisatallis. Kupja-Pritsu olemusele vastab tema välimus ja käitumine; ta on kõiges Päärna vastandiks.

Mõisniku käsilasena ja orjahingena kujutatakse romaanis taluperemeest Huntaugu (hiljem Ristmäe) Mihklit. Mihkli veendumuseks on, et talupoeg peab saksa kartma, aga mitte Võllamäe Reinu või Päärna kombel vastu hakkama. Mihkli alatus ilmneb eriti selgelt kahes küsimuses. Esiteks on ta nõus oma tütre maha kupeldama kas Kupja-Pritsule või koguni opman Vin-

teri armukeseks parema rendikoha eest. Teiseks esineb ta talupoegade rahutuste ajal nuhina oma rahva vastu.

Miina on oma isa suhtes sunnitud kibedusega nentima: «Ma usun, see vanamees müüks mu ära, kui talle head hinda pakutaks.» Kirjanik on Mihkli kujus andnud halastamatu hukkamõistu talurahva reetureile.

Juliette Marchand esindab romaanis kodanliku humanisti, kodanliku demokraatia seisukohti. Tema pilgu kaudu annab kirjanik sügava ja kriitilise läbilõike Eestimaa oludest. Marchand näeb täie selguse ja hukkamõistuga Baltimaade keskaegset olukorda. Temale kui Šveitsi tollal kaugemale arenenud demokraatlikes oludes üleskasvanud isikule on otse kuulmatu Baltimail kasutatav jõle ihunuhtlus. Veendunud demokraadi ja humanistina mõistab ta hukka balti parunite ebainimliku vägivalla talupoegade kallal.

Marchand suhtub talupoegadesse kui inimestesse, hindab eesti rahvaluulet, rahvaeepost, õpib eesti keelt jne. See kõik on balti aadlike seltskonnas ennekuulmatu ja täiesti vastuvõetamatu. Marchand pole kaugeltki passiivne kõrvaltvaataja, vaid oma veendumuste aktiivne kaitsja ja propageerija.

Marchand'ile on omased valgustaja-demokraadi, mitte aga revolutsionääri vaated. Romaani jooksul ilmneb selgesti Marchand'i kodanlik piiratus näiteks tema kristlikus kombe- ja kasvatusõpetuses. Pole olemas Marchand'i poolt esitatud üldinimlikku humanismi. Kuid teiselt poolt tuleb arvestada, et romaanis kirjeldatud konfliktides ühelt poolt paruniproua ja ka Herberti ning teiselt poolt Marchand'i vahel kombe- ja kasvatusküsimustes paljastab Vilde balti parunite vaateid, kes püüdsid väita, et olevat kaks kristlikku õpetust — üks härrastele, ülemaile, teine kurnatavaile, orjastatud talurahvale. Kirjanik näitab, et kristlik moraal on täis kõige kardetavamat silmakirjatsemist, pettust ning et seda kasutavad valitsevad klassid täie teadlikkusega oma võimu kindlustamiseks.

Klassivastuolude olemuse ja nende lahendamise küsimuses ilmneb konkreetselt Marchand'i demokraatia kodanlik sisu. Nii näiteks usub ta, et valgustustööga võib Herbertit mõjustada ja et viimane suudab siis reformide abil lahendada mõisnike ja talupoegade vastuolud. Ta kutsub Herbertit üles, et ta heatahtliku suhtumisega teeks Võllamäe Päärnast mõisnikule tänuliku rendiperemehe.

Kuid teiselt poolt mõistab Marchand 1858. aasta talurahvaliikumise põhjusi ja laadi — ta näib südames õigustavat võitluse teed. Talurahvarahutuste puhkedes kaugemas ja lähemas ümbruskonnas imestab ta endamisi, «et miks küll rahutused alles nüüd tulevad? Rahva olukord on tema arvates niisugune, et sellega kuidagi poleks võidud leppida. Igal muul maal, mida ta tundis, oleks neil oludel avalikud mässud ammugi igapäevased asjad olnud».

Juliette Marchand on inimesena idealiseeritud: ta on arukuse, elukogemustest omandatud kaine asjalikkuse kehastus, ideaalne pedagoog, suurepärane laulja jne. Samuti on ta ka väliselt erakordselt ilus. Kuid temas on vähe elavat, reaalset inimest. Iseloomulik on, et ta ka armastusküsimustes toimib äärmiselt kainelt, kalkuleerivalt. Kirjanik on andnudki Marchand'ile peamiseks ülesandeks esitada autoripoolseid ajaloolis-teoreetilisi arutlusi ja üldistusi teoorjuse lõpp-perioodist Eestimaal. Seepärast jääb Juliette kui elav inimene tagaplaanile.

Gottlieb Lustig on antud realistliku kujuna. Lustig on vabameelsete vaadetega ja mõistab hukka siin valitseva keskaegse korra. Ent ta on selline tüüpiline balti intelligentsi esindaja, kelle liberaalsus piirdub vaid vaatlemisega, faktide konstateerimisega, kuid kellel puudub vähimgi aktiivsus ja julgus oma vaateid ellu rakendada.

Romaani kunstilistest iseärasustest ja keelest.

Eduard Vilde on suur sõnameister. Oma sõnavara ja rahvaliku fraseoloogia rikkuse poolest on ta üks silmapaistvamaid eesti kirjanduses. Vilde ajaloolise triloogia romaanid pakuvad suurepäraseid näiteid kirjandusliku keele meisterlikust kasutamisest. Tema teoste keel on sügavalt rahvalik, ta ammendas oma keelelised rikkused vahetult rahvalt, nii nagu tema kirjanduslikud karakteridki on pärit tegelikust elust.

Sõnavara valik ja stiililiste võtete, kirjanduslike kujundite laad Vilde teostes on väga mitmekesine, rikas — see on tingitud teose sisust, ajajärgust, keskkonnast jne., mida seal kujutatakse.

Romaani «Mahtra sõda» tegevustik areneb teoorjuse-aegsetes oludes. Ajaloolise koloriidi andmiseks, feodaalsete ja sotsiaalsete olude iseloomustamiseks kasutab Vilde sõnu, mis tänapäeval kuuluvad arhaismide hulka, kuid mis tollal olid üldtarvitatavad. Siia kuuluvad näiteks terminid *abitegu*, *killavoor*, *kuuepäevatalu*, *vabadik* jne. Ajaloolise koloriidi edasiandmiseks kasutab autor talurahvaseaduste puhul tolleaegset kirjaviisi, nagu *tego*, *talorahvas*, *leikusekuu* jne. Haagikohtunikke kutsub rahvas Mahtra sõja ajal *nuutmeistreiks* ja *kaagitajaiks*. *Opmanile* lubatakse anda *opmani keretäis*. Talurahva esindajaid iseloomustatakse murdevormide kaudu nende kõnes, kuid seejuures nendega mitte liialdades. Vilde tunneb hästi murdekeelt ning on õnnestunult edasi andnud selle iseloomustavaid jooni. Mõisnikeklassi esindajate kõnekeel on hoopis vaesem või seda karakteriseerivad ühel puhul jõhkrust, südametust ja kalkust ilmutavad väljendid (vanal parunil), teisel puhul tüüpiline *silmakirjatsevate ja piibellike fraaside* ohtrus (pastor Bergil).

Teose tegelaste individualiseerimiseks kasutab Vilde oskuslikult keelelisi vahendeid. Vilde tegelaste keel on tihedasti seotud nende karakteriga, sotsiaalse päritoluga, kasvab välja ühe või teise kirjandusliku kuju ülesannetest teoses. Keel, mida Vilde tegelased räägivad, on temal kirjandusliku tüübi kujundamise lahutamatu osa.

Vildel on õnnestunud teose tegelaste iseloomustamisel nende asetamine ühiskondlike vastuolude keskele, kusjuures ta laseb neil vastavalt oma vaateile avaldada oma suhtumist teatavasse sotsiaalsesse nähtusesse. Marchand'ile kui demokraadile ja humanistile on eesti talupojad huvipakkuvad oma töökuse ja oma vaimse ärksuse poolest. Herbert Heideggi meelest on talupojad vaid tuimad tööloomad, vana paruni järgi — «eestlase laiskus on ju otse vanasõnaks saanud». Sügava kaastundega külastab Marchand talupoegade saunahurtsikuid. Rüdiger Heidegg peab aga oma hobusetalli neist vaatamisväärsemaks. Toapoiss Tohverile on ühelt poolt omane küll kuulekus härradele, aga tema poolehoid kuulub rahvale, sellepärast iseloomustab ta rahva ränka elu: «Nende elu on koeraelu!... Raske töö — aganane leib — vitsad.»

Võllamäe Päärna, Ants Veldi, Ants Tertsiuse ja paljude teiste Mahtra kangelaste tüüpilised võitlejalikud iseloomujooned ilmnevad situatsioonides, kus nad on asetatud vastu klassivaenlastele — mõisnikele, haagikohtunikule, pastorile.

Ants Veldi julgus ja ühtlasi teravmeelsus väljenduvad ka tema kõnes. Kui haagikohtu kirjutaja ähvardab Antsu, et «küll so tarkus siin tagaotsast pähe juhitakse!» (kirjutajat iseloomustav väljend), vastab Velt: «Ega ma siit peksu tuld soama, ma tulin õigust soama... Iga inimene, kellele undrehti tehakse, läheb kohtust õigust nõudma. Aga see ei ole mitte õigusetegemine, kui seal selle eest inimese ihu lõhutakse.»

Ants Tertsiuse erakordne arukus ning julgus ilmneb eriti just vaidlustes ja kokkupõrgetes mõisnikega või nende käsilastega. Vilde on osanud siin ära kasutada nii Tertsiuse enda ülestähendusi kui ka omalt poolt tuua tema kõnesse ehtsaid vanasõnu või muud rahvatarkust.

Poe Jaani sangarlikkus, samuti aga mõisnike verejanu manatakse põrutava drastilisusega lugeja silme ette Habaja Miina jutustusega: «Aga Joan, ise näost kollane kui surnu ja verine kui tapetud loom, — Joan hüidis: Mitte ei vannu! Pekske mind või tükkideks, misukese tüki külge suu jääb, see ütleb: Ei vannu...» Samasugust kustumatut viha väljendavad talumehed nappide, aga löövate lausetega pastori lepituskatsel Juuru kõrtsis: «Kas aetagu meid rattarummu sisse — mitte ei vannu!... Kas pandagu meid ahelasse, maetagu meid elusalt maha või pekstagu meid narmasteks — mitte ei vannu — mitte ei vannu!»

Meeste võitlejalikkusest ja südikusest ei jää ka maha naised. Kui pastor Berg püüab meeste sõjakat meeleolu naiste ja laste

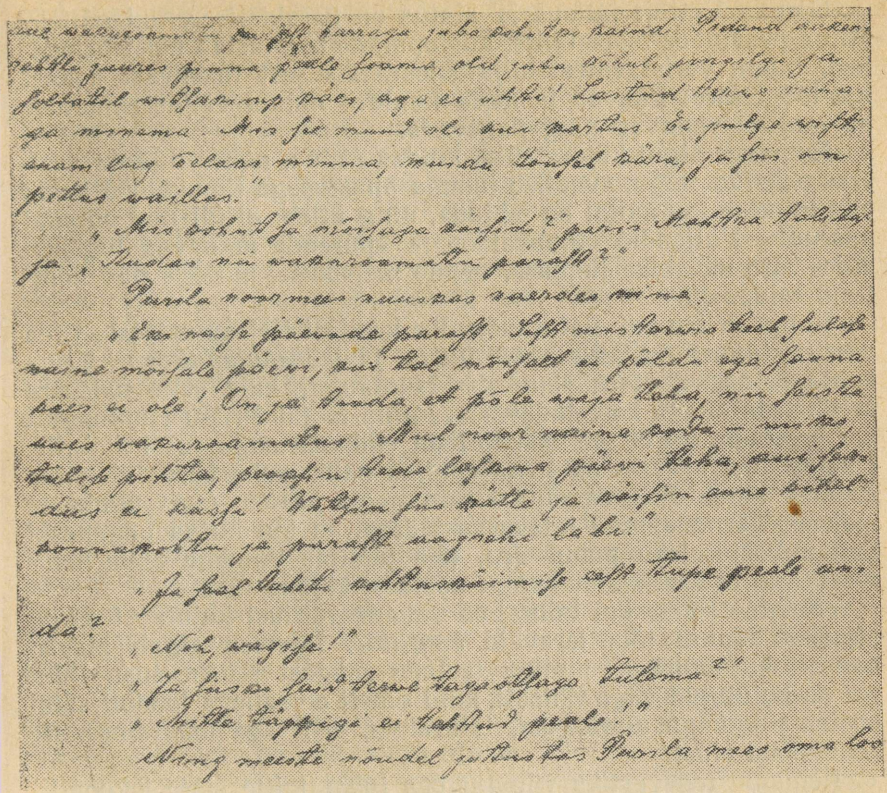

E. Vilde käekirja näide.

meenutamisega kõigutada, siis toob kirjanik sellele vastulöögi andjana esile... naise «koltunud näoga, millele töö ja mure sügavad vaod... kündnud», ning laseb viimasel hüüda vihaga: «Mõisa töö on meil nagu veskikivi kaelas, mis meid maha vaotab, nii et hing kinni jääb. Meil on üks nahk seljas, aga näe, mõis võtab meilt mitu nahka... Jutlust pidada, kiriksand, on kerge, aga tööd teha raske. Meie meestele on naine ja laps kallid, aga kas õigus kallis ei ole? ... Kui mehed õigust taga ei päri, kes peab siis pärima?»

Nappide, aga otse raiuvate lausetega loob kirjanik eespool toodud kõnedes emotsionaalse võitluspildi, kujutades erilise piltlikkuse ja konkreetsusega rahva hädapõlve ning raugematut viha kurnajate vastu. Sealsamas tuuakse tabavalt esile vastavate isikute (Ants Velt, Ants Tertsius, Poe Jaan, naine kirikukõrtsi juures) individuaalsed iseloomujooned.

Opman Vinteri julmus ja alatus on karakteriseeritud näiteks Miina peksuloos mõisatallis, kus opman «rõõmustab neist heledatest, hinge veristavatest kiljatustest, mis sest tuksuvast kehast iga löögi järel tikuvad ja mida kuuldes linnud väljas ehmatuse halvamisel vaikivad ning pagevad».

Romaani algul kujutatakse, kuidas Miina, nähes Päärna veriseks pekstud selga, «vaatleb tumma ahastusega timukatööd, mida siin inimese ihu kallal on tehtud», ning ütleb: «Küll nad on sind purend!» Väljendid «timukatöö» ja «purend» manavad lugejale silme ette mõisnike julmuse, nende metsikuse, millega nad kohtlesid talupoegi.

Kupja-Pritsu kui alatut mõisnike käsilast iseloomustatakse rea vastikustunnet tekitavate *võrdluste* ja *kõnekujunditega.* Tema kohta öeldakse, et ta «kuukab» Huntaugul, kuid selle naispere sallib teda «nagu koer luuavart». Miina tõotab Pritsu Huntaugult ära peletada, nii et see hakkab teda vihkama nagu «ussi aia all». Uuetoa Jüri arvates on Prits «paljas nahk mehe kõrval». Miina arvates läheb Pritsu-taolisi «tosin naela peale», temasugune ei maksa Päärna «porist jalavarvast ära». Ja kui Miina põgeneski Pritsu kosjatuleku puhul ära, siis pitsitas viimane «läbi hammaste, nii et see kuuldus nagu nõelussi vihane susin».

«Mahtra sõda» kui talurahva vabadusvõitlust kujutav teos on algusest lõpuni täis teravaid *konflikte.* Romaan algab klassikaliselt kujundirikka pildiga teoliste rängast rehepeksust. Kõik see on kujutatud väga lihtsalt, kuid ometi on sellega loodud sümboolne pilt kogu ajajärgust, talurahva, eriti aga maatainimeste kohutavast elust.

Romaani tegevustiku viimane osa juhatatakse sisse lakooniliselt: «Mahtra kurbmängu viimane, südantlõhestav vaatus oli 10. küünlakuu päeval 1859 selle mõisa väljal.» Verist eksekutsiooni ennast on kujutatud rabava lihtsuse ja drastilisusega, mis kutsub esile võimsa viha- ja jälkustunde balti parunite vastu.

Eksekutsioon lõpetatakse peksuvälja kirjeldusega: «Ja sügav, surnud vaikus heitis maha. Alt rabast aga ja Juuru poolt mustavast metsast tuli uut elu verisele tallermaale. Mõned kraaksuvad varesed olid esimesed külalised, kes himukalt punase pori peale laskusid. Siis tuli süsimusti kaarnaid ja ahneid hakkisid. Nad jõid ja olid rõõmsad ... Mahtra tragöödia oli otsas.»

E. Vilde «Mahtra sõja» keelelised vahendid on valitud vastavalt teose sisule ning on silmapaistvaks saavutuseks meie kirjanduse ajaloos.

Kokkuvõte.

Eduard Vilde on oma kunstiküpsemas romaanis «Mahtra sõda» käsitlenud suuri ühiskondlikke nähtusi Eestimaal 1850-ndate aastate lõpul. Lähtudes rangelt ajaloolistest faktidest, on Vilde and-

nud ulatusliku ning sügavalt kunstilise käsitluse talurahvaliikumise põhjustest, selle liikumise kujunemisest, Mahtra sõjast, sellele järgnenud kohtu- ja karistusprotsessist.

Vilde kirjutab Mahtra talupoegade kohta: «Vägivald oli neile kõigile, kes nad mõisniku ees olid harjunud värisema ja roomama, kaunis võõras mõiste.» «Mahtra sõja» eellugudega seoses kirjutatakse, kuidas talupojad hakkavad vabanema sellest sissekasvanud hirmust. «Neil kõigil oli pikema võitluse järele iseenesega korda läinud enestele lihasse ja luusse kasvanud orjakartust mõisa ees sedavõrd maha suruda, et nad tahtsid saksaga rind rinna vastu, pea pea vastu astuda oma õiguste eest võitlema — visalt, järeleandmatult.»

Edasi kirjeldatakse, kuidas puhkevad stiihilised, aga jõulised vastuhakud, kuidas need haaravad laiu talurahvamasse. «Äkiline maruhoog näis üle maa käivat, ja kuhu ta veel ei ulatunud, seal kuuldi eemalt tema ulgumist ja tunti hinges salavapustust.»

Vilde on tugevam ajalooliste olude kujutamisel ja talurahva vaenlaste paljastamisel kui võitlejatüüpide loomisel. Tema romaanides on hulgaliselt nii sügava ajaloolise tõepäraga kui niisama suure kunstilise meisterlikkusega antud olustiku- ja massipilte, samuti oma satiiri lõikavuse tõttu võrratuid stseene ja kujusid rahva vaenlastest (mõisnike, pastori, kupja, opmanite jt. kujud). Võitlejate kujud on tal küll kohati õnnestunud, kuid mitte järjekindlalt. Võllamäe Päärn on tüüpiline, suurepärane teosulase kuju, kehastades endas talurahvas peituvat kustumatut alistamatust ning stiihilist võitlust maa ja vabaduse eest. Temale väärilseks kaaslaseks on Huntaugu Miina.

Kujutades Mahtra sõja arenemist, näitab Vilde õieti Päärna kui teomeeste organiseerijat. Samas aga Peeter Olander kui Päärna ajaloolises tegelikkuses esindav kuju on ebaõnnestunud. Kuid lõpplahenduses asetab kirjanik Päärna täiesti ebatüüpilisse olukorda (arvestades Päärna veendumusi ja iseloomu), millega seoses ta kaotab ka karakterina oma tüüpilisuse.

Võib öelda, et on vähe eesti kirjanduse klassikalisi teoseid, mis oleksid nii otseselt välja kasvanud *laiade rahvahulkade* nõudmistest kui Vilde ajalooline triloogia, kõigepealt aga romaan «Mahtra sõda».

Vilde täitis ajaloolise triloogiaga, ja eeskätt «Mahtra sõjaga», kaks ülesannet: esiteks andis esimese realistliku progressiivsest ühiskondlikust mõttest kantud ajaloolise massiromaani, teiseks andis ta esimese ajaloolise uurimuse eesti talurahva revolutsioonilise võitluse ajaloost.

«Mahtra sõjale» kui ajaloolisele romaanile on kirjanik andnud ise paikapidava iseloomustuse, kirjutades: «Romaanis on püütud olla võimalikult ajalooline. Vahest läksin ses suhtes kaugemale kui teosele kunstiliselt kasulik oleks olnud. Aga ma olin kiusatuses. Kahju oli poliitiliselt nii tänulikku ainestikku, mille ava-

likkuse ette kandmiseks korraga võimalus avanenud, kärpida, painutada, vaba luulega liiasti katta, ning kahju neile paljudele, kes minu tootest kõige eel histoorialist tõepärasust ootasid, nende hulgas minu vabatahtlikud ja hangitud kaastöölised rahva seas, pettumust valmistada. Ei saanud teisiti — ajastiku poliitiline õhkkond oli niisugune.»

Siit ilmneb väga selgelt «Mahtra sõja» sügavalt revolutsiooniline, sügavalt rahvalik lähtekoht. «Olevikku ei tohtinud paljastada,» kirjutab Vilde, «pidi siis katsuma minevikku paljastada, et kaudegi luua — õigemini kohendada ja korraldada — rõhutud massides vihkavat meeleolu kõige vastu, mida see ammuiganenud süsteem kurja ja kurba soetanud.»

«Mahtra sõja» loomisel on kirjanikku kogu aeg juhtinud sügav progressiivne ühiskondlik mõte. «Mahtra sõjas» on Vildel õnnestunud olukordade ja karakterite meisterliku kujutamise kaudu viia lugeja teose põhiidee mõistmiseni — *rahvahulgad peavad võitluse läbi rõhumisest väljapääsu leidma.*

Ajaloolise triloogia esimese osa «Mahtra sõda» ilmumine 1902. aastal kujunes rahvahulkadele kirjanduslikuks, ent samas ka poliitiliseks suursündmuseks. Vildest sai rahvakirjanik selle sõna kõige sügavamas tähenduses.

«Kui Anija mehed Tallinnas käisid».

(1903)

«Mahtra sõja» eeltööde puhul tutvus Vilde Anija meeste kollektiivse vastuhakuga abitegu mitte teha ning nende protestikäiguga Tallinna kubermanguvalitsusse. Kasutanud ära materjali, lõi kirjanik romaani «Kui Anija mehed Tallinnas käisid», mis ilmus «Teataja» joone all 1903. aastal.

Vilde annab romaanis ajalooliselt tõetruu pildi Tallinna elust XIX sajandi keskel. Linna juhtiv kodanikkond — kaupmehed ja käsitöölised-meistrid ning sellid — kuulus keskaegseisse gildidesse, esimesed suurgildi, teised käsitööliste ehk väikegildi, mis jagunes tsunftideks ehk Tallinna keelepruugis «ametiteks». Romaanis leiab üksikasjalisemat valgustamist tisleritsunfti elu. Romaani peategelase Mait Lutsu kuju abil näitab kirjanik, kui vaevaline oli noorukil tee jooksupoisist õpipoisi kaudu sellini. Kuigi Mait Luts saab loa linnas elamiseks, antakse talle kui maalt tulnud eestlasele kodanikuõigused alles selliks saamisel, kui «poolest inimesest (oli saanud) kolmveerand inimest, sest täisväärtuslik isik võis siin ringis olla ainult meister». Kuid meistriks saamine oli tehtud üpris raskeks: selleks oli vaja raha, «head» päritolu jne. Eestlastel oli meistriks saamine peaaegu võimatu, sest ka linnades valitses koloniaal-rassistlik diskrimineeriv suhtumine eestlastest talupoegadesse kui madalamasse rahvatõusse. Peamine võimalus selleks peale saksastumise oli abielluda mõne meistri tütrega. Selle tee valis endale ka Mait Luts, kuid armastus talutüdruku Leena vastu andis ta elule teise suuna. Romaan lõpeb Mait Lutsu kättemaksuaktiga paruni ja selle poja vastu, millele järgneb peategelase surm.

Romaani süžeeline arenemine ongi koondatud Mait Lutsu elukäigu ümber.

Romaani peategelane on Mait Luts ehk meistri poolt linnas antud saksapärase nimega Matiias Lutz. Mait Lutsu eludraamas mängib suurt osa see asjaolu, et ta on paruni ja talutüdruku laps.

Mait Lutsu kui romaani peategelase isikudraama areneb ajalooliste sündmuste, kõigepealt 1858. aasta talurahvaliikumise taustal, episoodiliselt on sisse haaratud ka Krimmi sõja aegseid kohapealseid sündmusi. Nii on siis romaani tegelaskond orgaaniliselt seotud ajaloolise tegelikkusega. Kirjanik kirjutab 1908. aastal ühes erakirjas «Anija meeste» kohta: «Minu materjal on *h i s t o r i a l i n e* ta kõrvalistes partiides — isegi peanaistegelase lugu on suuremalt jaolt *s ü n d i n u d*.»

Mait on kujutatud juba lapsest peale teravmeelsena, kaalutlejana, tähelepanekuist loogiliste järelduste tegijana ning erakordsete võimetega puunikerdajana. Viimane võime otsustabki tema linnasiirdumise. Mait Lutsu edu põhjeneb tema andekusel, usinusel ja töökusel. Iseloomult on Mait tõsine, tahte- ja järjekindel. Ta ise peab end kaineks, tasakaalukaks, mida ta ka näib olevat kuni Leenaga kohtumiseni. Siit edasi näeme Maidus sügavate, võimsate tunnetega inimest, kellele on omane lihtsameelsus, eriti armastusküsimustes.

Kirjanik näitab Maidu suurt arengut linnas: ta loeb palju kirjandust, hakkab Eestimaal valitsevat mõisnike vägivalda võrdlema teiste maade olukorraga ning selle kaudu seda õiges valguses nägema. Maidu mõttekäigu põhjal paljastab Vilde Baltimail valitsevat olukorda.

Kuigi Mait elab kaua aega linnas, kodunedes siinse eluga, tunneb ta end ometi kuuluvat eesti talurahva hulka. See ilmneb selgesti väljasõidul Keila, kus teiste linlaste ilutsedes looduse idüllis kõidavad Maidu tähelepanu nälgivad kalurilapsed ning talle meenub oma lapsepõlv.

Mait Lutsu detailselt väljajoonistatud kujus on kirjanik andnud *m õ i s n i k u f ü ü s i l i s e j a m o r a a l s e v ä g i v a l l a o h v r i*, kes otsib väljapääsu linna siirdumises. Siin kohtab ta uut tõket tema kui talupoegliku päritoluga inimese teel — seisustevahet tsunftisüsteemis.

Veretöö turuplatsil ja Leena Paju traagiline põgenemine seovad Mait Lutsu veel kindlamalt talurahva saatusega, äratavad temas viha ja kättemaksuindu rõhujate vastu.

Mait Lutsu võitlus- ja saatusekaaslast *L e e n a P a j u* on kujutatud inimesena, kes on näinud ning kogenud talunaise õigusetut olukorda. Leena võitleb südilt mõisniku vägivalla vastu, kuid lõpuks langeb siiski selle ohvriks. Vilde on Leena kujus näidanud moraalselt puhta taluneiu ülirasket võitlust oma au ja armastuse eest. Leena on südamlik, hell ja kaastundlik, samas aga julge, tarmukas ja tragi. See ilmneb tema põgenemises maalt linna, otsustavas käitumises Vene turul veriseks pekstud Konna Jaagu ja tema kaaslase abistamisel jne. «Anija meeste...» lõpplahendus, mis antud kujul libiseb ära realistlikult pinnalt, on peale Maidu oluliselt seotud Leena kujuga. Kui kuidagiviisi on veel mõeldav Leena ohver noorele Riesenthalile, siis ometigi pole teoses veenvalt antud seda, miks Leena varjab tõde Maidu eest ja täiesti kavatsuslikult petab teda seoses lapse sünnitamisega.

Mait Lutsu ja Leena kujus on kirjanikul õnnestunud inimese *h i n g e e l u t õ e t r u u k u j u t a m i n e* kogu selle mitmekülgsuses.

K o n r a d H u b e r esindab romaanis kodanlik-demokraatlikke vaateid. Teda võiks suurtes joontes võrrelda Juliette Marchand'iga «Mahtra sõjas». Kuid käesolevas romaanis avaldab kirjanik oma vaadeid lihtsalt arutluste käigus.

Linnakodanlasi esindab romaanis *W i t t e l b a c h i d e* perekond. Proua Wittelbach kehastab tüüpilist balti-saksa linlast. Berta kuulub samasse tegelasrühma. Ainult vanatüdrukuks jäämise ohu tõttu taotleb ta talupoega, eesti päritoluga selli Mait Lutsu. Selle ebaõnnestumisel muutub ta alatuks intrigandiks ja abiellub tüüpilise väikekodanlasega — meistri au taotleva Brandtiga. Meister Wittelbachis on kirjanik kujutanud õigustatud ja loomulikku linnakodanluse poolehoidu väga töökale ja andekale õpipoisile-sellile. Meister Wittelbach hindab kõigiti Mait Lutsu, toetab teda, kuid seda just viimase «kuldsete käte» pärast, mis toovad tema tööstusele kuulsust ja raha kaukasse. Ta ei ole aga nõus võtma Maitu enda väimeheks, ja ainult sel põhjusel, et see on talupoegliku päritoluga.

Talurahva vaenlasena on romaanis esile toodud rida mõisnikke. Romaani süžeelises arenemises mängivad olulist osa isa ja poeg Riesenthalid, keda kirjanik on põhjalikumalt individualiseerinud. Vana Riesenthal on kalk ja ehtparunlikult ülbe. Noor Riesenthal on veelgi ilmekamalt kujutatud talurahva kõige alatuma ja vastikuma vaenlasena.

Vilde on romaani tegelasi osanud mitmekülgselt iseloomustada. Tema üheks tegelaste iseloomustamise võtteks on vastandada vaenulikud pooled teravaid konflikte loovais stseenides. Sel teel on kirjanik andnud rea dramaatilisi situatsioone, dramaatilisi kokkupõrkeid ja dialooge.

Tegelaste iseloomustamisel ja süžee arendamisel on kirjanik rakendanud väga mitmekesiseid stiilivõtteid, luues meisterlikke pilte, kus tegelaste elu ja saatus on tihedalt seostatud ajalooliste olukordadega.

Mait Lutsu esimeses kohtumise stseenis oma poolvenna noore paruni Gotthard Riesenthaliga avatakse romaani peavastaste iseloomud ning juhatatakse sisse tulevane konflikt. See kokkupõrge, kus parunivõsukese «koerapiits vihises läbi õhu ja käis poisile plaksti pähe», kasvab välja teravaist, lepitamatuist ühiskondlikest vastuoludest. Samas antakse vanaparun Riesenthalile tema seisukohavõtuga, et kuigi talupoissi löödi esimesena ja ilma põhjuseta, ei tohi viimane «saksa ega saksa koera lüüa», küll lakooniline, aga põhjalik ja konkretiseeritud iseloomustus.

Meeleolukalt on antud Mait Lutsu «hulljulge teekond» oma parunist isa juurde. Me loeme, kuidas «külaparun» rändas, «kallis varandus kaenlas, magus õhin põues, mööda poriseid teid», — rind täidetud «lokkavaist lootustest», «kuldsest unenäost» pääseda «vaba mehena laia ilma». Ent neid roosilisi ja julgeid unistusi segab hirm mõisasundijate ees — «opmanid tigedate nägudega, kupjad ja kiltrid karjuvate suude ja välkuvate keppidega». Segab hirm õela härra ees, kes Maidu kui jooksiku võiks haagrehi juurde saata. Tagasiteel aga, kui linnamineku luba käes, olid Maidu «jalgadel tiivad».

Kujukalt on antud samuti Maidu lahkumine kodukohast ja tema saabumine linna. Ühelt poolt näeme talupoegade elu viletsust («Ta ees seisis liigutav pildike nutvat talupoja-viletsust»), teiselt poolt tiivustab Maitu isiklik tulevikuromantika — («Ta noores südames võitles lahkumise haledus vabaduselõbu ja naeratavate tulevikulootustega»). Maidu Tallinna saabumise optimistlikku meeleolu antakse edasi — «Õhtune päike kuldas veel merepinda Tallinna lahes». Kuid samas kõneldakse kindlusemüüride hallidest tornidest ja Toompeast, mis seisab «kõrgilt kaljurahnu otsas», all-linn «nagu kummardades ja küürutades tema jalge ees».

Siin kujutatakse Mait Lutsu uue lootusrikka elu alguses, tolleaegse Tallinna foonil. Toompea pildiga aga manatakse lugejate silme ette linnaski balti parunite võimutsemine, mis tegi eesti talupoegliku päritoluga isikule võimatuks elus edasi jõuda.

Romaanis on meisterlikult kasutatud loodus- ja olustikupilte. Anija meeste jäle peksulugu juhatatakse sisse kontrastse pildiga: «Helgav õhtupoolik juulikuus. Ei ainustki pilvekest taevas» jne. Ent see suvepäeva rahu ja vaikuse idülliline kirjeldus lõpetatakse sünge kujutusega balti parunite võimukantsist Toompeal: Toompea tornide ümber «karjuvad süsimustad siiblevad kaarnad ning vangikoja tillukeste trellitatud akende vastu suruvad end higised kahvatud näod õhku ahmitsevate suudega». Viimaste all mõeldakse Mahtra sõja ohvreid — talupoegi, kes hiljuti toodi raudu needitult trummipõrina saatel Tallinna Toompea vanglasse.

Vilde keel on väga rahvalik ja rikas. Ta kasutab oskuslikult rahvapärast fraseoloogiat, mõtteid ilmekalt konkretiseerivaid võrdlusi ja mitmekesiseid sõna- ning lausekujundeid. Romaani «Kui Anija mehed Tallinnas käisid» stiililine meisterlikkus, nagu selle karakteridki, ei küüni küll «Mahtra sõja» tasemeni, kuid on siiski õnnestunud.

«Prohvet Maltsvet».

(1905—1908)

Ajaloolise triloogia kolmanda romaani «Prohvet Maltsvet» kirjutas Vilde osalt Tartus 1905. a. revolutsiooni ajal ja see ilmus ajalehe «Uudised» vesteosas. Kuid kirjaniku maapakku minemine katkestas romaani kirjutamise, mille ta viis lõpule välismaal. Tervikuna ilmus «Prohvet Maltsvet» alles 1908. aastal.

Selles romaanis kujutab Vilde, kuidas talurahva rahulolematus ja püüe pääseda mõisaorjusest avaldub usulist laadi liikumises ning hiljem väljarändamises; Vilde on siin ilukirjanduslike kujundite kaudu näidanud, kuidas usuline liikumine võrsub materiaalselt aluselt. Kirjanik piitsutab teoses erakordse selgusega usu reaktsioonilisust ja selle lahutamatut seost kehtivast feodaalsest kurnamiskorrast tuleneva viletsusega ja rahva ääretult lootusetu olukorraga.

Romaani suureks väärtuseks on talurahvamasside elu ja tegevuse kujutamine. Romaanil puudub nimeline kangelane, kes oleks keskseks juhtivaks kujuks, sest kirjanik kujutab ajaloolise liikumise peajõuna rahvahulki. Kasutades ajaloolisi fakte materialistlikus valguses, on Vildel õnnestunud täiesti tõepäraselt kujutada maltsvetlikku liikumist. Vilde eraldab täiesti teadlikult Juhan Leinbergi poolt levitatavast usulisest «õpetusest» maltsvetluse kui balti mõisnike kurnamiskorra vastaseks rahvaliikumiseks kujunenud nähtuse. Vilde näitab, et Leinberg ei olnud mingi feodalismivastase liikumise õhutaja, vaid, vastupidi, ta oli silmakirjateener ja mõisnike ees lömitaja. Oma rahvavaenulikkust tõestas Leinberg just 1858. aasta sündmuste puhul. Rännates mööda maad ringi, kutsus ta oma poolehoidjaid ja teisi talupoegi üles mitte osa võtma mõisnikevastasest liikumisest.

Maltsvet jutlustas peamiselt taevasest paradiisist, kuid andis — pooleholu võitmiseks — salakavalalt lootusi ka maapealsest viletsusest pääsemiseks imede kaudu. Rahvas aga oli haaratud mingist talle tundmatust salajasest aimusest, et keegi peab ta peatselt sellest kohutavast viletsusest päästma. See saigi põhjuseks, miks maltsvetlus kui rahvaliikumine kujunes mõisnikevastaseks liikumiseks Leinbergi tahtest sõltumata. Romaani üks suuremaid väärtusi ongi rahva psühholoogia tõetruu kujutamine, maltsvetluse kui oma aja tingimustes tekkinud rahvaliikumise sügav ja realistlik analüüs.

«Prohvet Maltsvetis» on Vilde esmakordselt eesti kirjanduses valgustanud talupoegade väljarändamist Sise-Venemaale ja Krimmi kui teoorjuses vaevleva talurahva võitlust balti parunite kurnamiskorra vastu.

Järva- ja Harjumaa väljarändamisliikumise tekkimise ja arenemise käigust annab Vilde põhjaliku ülevaate peamiselt Kustav Maltsi andmete põhjal, lastes kohati Maltsil endal sündmusi jutustada.

Leinberg on algul väljarändamise vastu. Kui Leinberg hakkab aga oma positsiooni järk-järgult kaotama, püüab ta oma autoriteeti päästa sellega, et seob väljarändamisliikumise oma usulise liikumisega. Maltsvetlaste Krimmi väljarändamise idee algatajaks ning ühtlasi väljarändamise praktiliseks organiseerijaks sai Leinbergi vennapoeg, 22-aastane Kustav Malts.

Sügava realismi, suure loogika ja usutavusega on «Prohvet Maltsvetis» kujutatud väljarändamisliikumise ajaloolist arenemist Põhja-Eestis ja selle muutumist talupoegade võitluseks balti mõisnike orjuskorra vastu. Kui Lasnamäe «valge laeva» ootajate usk imedesse, milleni neid oli viinud vaimse haiguseni arenenud usuline hullus, puruneb vastu karmi reaalsust, jõuavad talupojad-maltsvetlased raskeist kogemustest saadud karmile, aga õigele veendumusele: «Kes orjuseviletsusest tahab pääseda, see võib seda, aga üksnes omast jõust.» Kuid antud ajaloolises olukorras viis see välja ainult stiihilisele vastuhakule Ahula haagikohtunikule ning edasi väljarändamisele Krimmi.

«Prohvet Maltsvetis» on tähtsal kohal kahe kultuuri — demokraatliku ja antidemokraatliku kultuuri olemasolu esiletoomine eesti rahvuslikus kultuuris.

Haruldase teravuse ja konkreetsusega paljastab Vilde siin J. V. Jannseni tagurlikku osa, andes karmi hinnangu tema kokkuleplusele balti parunitega.

Romaani kompositsioonist. E. Vilde ulatuslikest töödest on romaan «Prohvet Maltsvet» kõige komplitseerituma kompositsiooniga. See on kirjanikult nõudnud erilist tähelepanu ning on rea põhjuste tõttu kujunenud ebaühtlaseks. «Prohvet Maltsveti» tegevustik areneb ajaliselt ning eriti ruumiliselt ulatuslikes mõõtmetes ja on läbi põimitud mitme ühiskondlikult ulatusliku sündmusega.

«Prohvet Maltsveti» peategevus areneb ajaliselt 1857. aasta kevadtalvest kuni 1863. aasta suveni, kuid ühenduses Leinbergi eluga haarab ta 1840-ndaid aastaid ning lõpeb aastaga 1886. Geograafiliselt toimub romaani tegevustik peamiselt Põhja-Eestis (Järva- ja Harjumaal), Peterburis, Krimmis ja paari tuhande kilomeetri pikkusel teekonnal Eestist Krimmi. Lähemat olustikulist ja ajaloolist vaatlemist peale Eestimaa kubermangu on leidnud Krimm. Romaani tegelastest on ühed täiesti mõttekujutuslikud (kõik Kugli tegelased), teised aga ajaloolised, kelle kohta Vildel oli kasutada nii käsikirjalist kui ka suulisest traditsioonist kogutud rikkalikku materjali.

«Prohvet Maltsveti» kirjutamisel rakendatud loomingulisi põhimõtteid kompositsiooni ja stiili alalt on Vilde valgustanud ühes oma 1908. a. kirjutatud kirjas: «Minu plaan on «Maltsvetist» mosaiikromaan teha; sinna sisse lüürilist luulet, dramaatilist paatost, tantsivat följetoni, poliitilis-sotsiaalset kainust, nalja jne. läbisegi panna — ikka seejärele, kuidas peatüki aine seda nõuab või välja kannatab.»

Samas kirjas märgib Vilde, et «Prohvet Maltsvet» on saanud tema ja kirjastaja vaesuse ohvriks. Nimelt on ta pagulaspõlve viletsuse sunnil pidanud romaani teise poole suure kiirusega lõpetama, kuna samal ajal kirjastaja ei lubanud teost kunstiliselt välja arendada, et see ei paisuks liiga suureks. Et Vildel oli aga kogutud määratu rohke ja väärtuslik materjal, mida ta ei raatsinud kasutamata jätta, siis kujunes romaani teine pool rohkem ajalooliseks publitsistlikuks ülevaateks kui süžeeliselt väljaarendatud ilukirjanduslikuks teoseks. Vilde enda väite järgi oleks romaan pidanud kujunema ligi poole võrra pikemaks, kui ta oleks tegelaste najal välja arendatud. Mainitud põhjustest tingituna esineb «Prohvet Maltsveti» kompositsioonis ja süžeelises arendamises üsna tunduv ebakõla — romaani esimene pool on kirjutatud hoopis suurema psühholoogilise süvenemisega ja kunstilise kujundamisega kui teine pool.

Romaani esimeses osas, kus käsitletakse usulist liikumist, mängivad juhtivat osa ajalooline isik Leinberg ja Kugli tegelased, kõigepealt Kiisa Mihkli pere ja Lõhmuse Taavet. Romaani teine osa, kus käsitletakse peamiselt väljarändamisliikumist, on arendatud ainuüksi ajalooliste isikute, peamiselt Kustav Maltsi najal, kusjuures Kugli tegelased on sellega nõrgalt seotud. Selle tõttu pole väljarändamist kujutatud seniste juhtivate tegelaste vaheliste konfliktide ja psühholoogiliselt motiveeritud sündmuste valgusel. Soovist võimalikult kõik kogutud materjal ära kasutada on viimasesse ossa tulnud ajaloolise materjali tarbetut kuhjamist.

Romaani kompositsioonilist ebaühtlust ja laialivalguvust suurendab rea oluliste sündmuste paralleelne, s. t. kahekordne käsitlus. Nii näiteks kirjeldatakse Lasnamäe valge laeva ootamist esiteks kui ajaloolist nähtust ja siis hiljem eraldi Kugli tegelaste seisukohast. Viimastest pole ükski juhtivalt ühendatud romaani peamise sündmusega — väljarändamisega. Kuglilaste väljarändamisest on antud vaid ülevaatlik kirjeldus, isegi Lõhmuse Anu ja Taavet kaovad üldisse massi, et Krimmis siiski veelkordselt endile tähelepanu tõmmata — senise perekonna- ja armastusdraama õnnelikuks lahendamiseks, sõltuvalt muutunud majanduslikest tingimustest.

Neist kompositsioonilistest puudustest hoolimata moodustab romaan «Prohvet Maltsvet» tervikuna kõrgelt kunstiväärtusliku teose.

Romaani tegelased.

Juhan Leinberg — prohvet Maltsvet. Romaani esimese poole keskseimaks kujuks on Juhan Leinberg. Varem oli ta tegelnud mõldrina, hobuseparisnikuna ja kõrtsmikuna. Romaanis näeme Leinbergi peamise tegevusena usujutlustamist, mistõttu teda rahvasuus kutsutigi prohvet Maltsvetiks. J. Leinbergis on Vilde andnud ajalooliselt tõepärase ja ilukirjanduslikult hästi karakteriseeritud kuju. Sellega tuli tal terava kriitikaga suhtuda kasutada olevasse materjalisse, kus Leinberg oli idealiseeritud. Vildel on õnnestunud esile tuua «prohvet» Maltsveti iseloomujooned ja luua temast elav, psühholoogiliselt usutav karakter.

Vilde kujutab Leinbergi kui väliselt imposantset isikut ja andekat kõnemeest, osavat vaidlejat, kes nii piibli tundmises kui ka puhtvaidlustehnilistes võtetes oli peajagu kõrgemal oma vastastest, ka «akadeemilise haridusega» pastoreist. Kuid seejuures jäi ta ometi väga piiratuks, sest tal «puudus õige arusaamine ja selgem vaade ilmlikkude olude kohta üldiselt ja talurahva ihuliku hädapõlve kohta eriliselt». Püsides kinni usudogmades, mürgitas ta tegelikult rahva mõistust ja uinutas kurnajatevastast klassiviha, nii et Lõhmuse Taavetil oli täiesti õigus teda nimetada sakste heategijaks.

Kui Leinberg oli antud hea kujundusliku meisterlikkusega, siis romaani teise poole juhtiv tegelane Kustav Malts on jäänud väljaarendamata kujuks. Ta esineb ainult ajaloolise isikuna, mitte kirjandusliku tegelasena.

Lõhmuse Taavet. Talupoeg-rendiperemees Taavet on loodud suure südamesoojuse ja armastusega. Ta on vaesemate talupoegade hulka kuuluv realistlik ning usutav kuju. Temas kehastub talurahva elav ja võimas klassiviha feodaaljunkrute ning nende käsilaste vastu, mis leiab väljendust ka stiihilistes kättemaksuaktides, nagu junkru-Otu peksmises ja Ahula vastuhakus. Kirjanik on esitanud Taaveti mõisniku poolt teostatava kurnamise, eriti aga Maltsveti ja üldse religiooni paljastajana.

Taavet on arukas ja tugevate emotsioonidega inimene. Ta on elav inimene kõigi tema vooruste ja nõrkustega.

Kirjanik on Taavetit kujutanud oma aja tingimustes sügava mõtlejana, järjekindla juurdlejana ja loogiliste järelduste tegijana. Ta on vaimukas, teravmeelne, osav ja meisterliku väljendusoskusega vaidleja ning kõneleja. See kõik tuleb haruldase ilmekusega esile näiteks Lõhmuse Taaveti ja Juhan Leinbergi vahelises vaidluses, kus viimane kui tüüpiline usujutlustaja paljastab oma rahvavaenuliku palge, esimene aga esindab talupoja tervet, loovat mõistust ning arukat kainust nii reaalsete olukordade hindamisel kui ka abstraktsete, seekord usuliste probleemide analüüsimisel. Lõhmuse Taaveti ja Seenepalu Andrese, aga samuti Vikerpuuri, sulase Jaani, Taaveti õe Pärtli Juula jt. kaudu on kirjanik kujutanud rahva loomulikku arukust, raugematut elujõudu ning alistumatut iseteadvust.

Romaani lõpul saab Taavetist Krimmis jõukas tõldsepa-töökoja omanik. See on ajalooliselt õige ja realistlikult antud areng.

Sulaseid-palgatöölisi esindavad Kiisa Jaan ja Triinu, kelledes elab protestivaim nii peremehe kui mõisaorjuse vastu. Nende otseseks käsutajaks on peremees, aga ka mõisasundijad. Nii kannatavad teenijad kahekordset sundi. Jaanil ja Triinul tuleb võidelda veel peremehe usulise türannia vastu. Nad peavad kannatama mitmekordselt, sest neil kui maata inimestel pole kuskilt kaitset loota. Kuid Jaan ei alistu, ta maksab kätte nii isiklikule vaenlasele, pruudi teotajale kui ka mõisasundijale.

Samasse tegelasrühma kuuluvad Kiisa saunikupere Altsauna Tõnis ja Viiu. Tõnis on suure meisterlikkusega joonistatud kuju, esitades vabadiku raskele elule omaseid jooni. Ta peab oma hurtsiku ja maalapikese pärast orjama kolme- ja neljakordselt — talu ja mõisat. Tal on kaks peremeest, kaks kurnajat, ja mõlemale peab ta koos naisega aasta läbi tegu tegema. «Kuid asjata kõik — Tõnise võlg on igavene.» See mürgitab ta elu väljas ja kodus.

Nii iseloomustab Tõnist tabavalt ta enda korrutatud lause: «Ja ning ei... Nõnna või teisiti... Eks soa näha, kui soab näha!» Peremees sunnib talle peale veel usuorjuse, ent Tõnis ei alistu. Altsauna Tõnis on kujutatud meisterlikult ja sädeleva huumoriga, kuid sealsamas näeb lugeja temas kehastuvat vabadikupõlve viletsust ja piinu. Ka Krimmis ei saavutanud Tõnis paremat elujärge.

Kiisa Mihkel — kehv rendiperemees — ja tema naine Liisu esindavad fanaatilisi usumäratsejaid. Mihkel püüdis liigsest orjusest ja õnnetustest tuleneva vaesuse vastu võidelda vagadusega, kuid asjata. Vilde näitab, kuidas usuline fanatism muudab inimese pimedaks, südametuks ja egoistiks. Eriti ilmneb see Liisu kujus.

Satiir, millega paljastatakse Mihkli usulist sõgedust ja türanniat, pehmeneb vahetevahel kaastundlikumaks huumoriks. Vilde nagu andestab Mihklile senise tigeduse ja usulise märatsemise tema kurva surma puhul Krimmiteekonnal, kui ta kirjutab: «Vaene mehike ei saanud tõotatud maad, millest ta oma lapseusus kogu viimase aasta oli unistanud, enam näha... «Peaks ma ometi värava tahagi veel jõudma ja läbi pulkade voadata soama,» sosistas ta mõni tund enne surma.»

Kiisa Mihkli ja Liisu usuline pime fanatism ruineerib täiesti nende poja Miku, samuti viib see tütre Eltsu mõisnike kirgede objektiks. Õde Anu oma pimeduses ainult aitab kaasa, et Eltsu-taoline kirglik ja elujõuline noor naine satub eksiteele. Eltsu päästjaks saab Aadu Vikerpuur, kes on mitmetigi huvitav ja tõetruu kuju, kuuludes oma mõtteviisilt ja veendumustelt Lõhmuse Taaveti sõpruskonda.

Kiisa vanim tütar Anu, Lõhmuse Taaveti naine, on teoses üks fanaatilisemaid Maltsveti pooldajaid, kuid pärast kannatusi ja pettumusi avanevad ta silmad. Kui Anu kuju üldiselt jääb vähe individualiseerituks, siis ta vabanemine usufanatismi kütkeist on antud hea psühholoogilise veenvusega. See vabanemine algab juba Eestimaal ja jõuab õnneliku lõpuni Krimmis.

Kui Kiisa Mihkel esindab vaest rentnikku, kes oma naiivsuses ja vaimses pimeduses otsib lootusetust olukorrast väljapääsu usuimede kaudu, siis Tõnu-Peetri Madis on jõukas renditalu peremees ja tüüpiline silmakirjatseja-vagatseja, kellele usk on kas võimu, auahnuse või kirgede rahuldamise vahendiks.

Kirjanik on Madises loonud realistliku kuju. Tema kaudu kritiseerib Vilde usulise maski taha peidetud kurnajaid-rahvavaenlasi. Küla kihistumise protsessi arenedes kujunesid just sääraseist isikuist uue kurnajateklassi kõige vastikumad esindajad, kelle paljastamisel Vilde on olnud väga järjekindel, romaani algusest kuni lõpuni. Isegi Krimmis, kus Kugli mõttekujutuslikud tegelased mängivad väga väikest osa, on just Tõnu-Peetri Madise tõelise olemuse paljastamisele pühendatud suurt tähelepanu.

«Prohvet Maltsvet» on sügavalt ja järjekindlalt usuvastane ilukirjanduslik teos. Sel on suur tähtsus ka tänapäeval usundiliste igandite vastu võitlemisel ja materialistliku maailmavaate kasvatamisel.

Kokkuvõte ajaloolisest triloogiast.

Vilde ajaloolise triloogia moodustavad romaanid käsitlevad talurahva võitlust pika ajavahemiku jooksul — alates XIX sajandi 50-ndate aastate lõpust kuni 80-ndate aastate lõpuni. Kogu triloogiat ühendab talurahva mõisnikevastase võitluse kujutamine selle mitmesugustes vormides.

Kirjanik paljastab balti parunite poolt üle poole sajandi jooksul teostatud talurahvaseaduste tõelist, rahvavaenulikku iseloomu (näit. Herbert Heideggi kujus). «Mahtra sõjas» öeldakse: «On

huvitav näha, kui osavasti rüütel endale talupoja odavat tööjõudu oskas alal hoida ja temale ühtlasi «vabadust» anda. Ta tegi nii ühte kui teist nii põhjalikult, et tal odavast tööjõust tänapäevani puudust pole tulnud, kuna teda ennast ohvrimeelse vabastajana austatakse.» «Anija meestes» iseloomustab Vilde talurahvaseadusi järgmiselt: «Kuidas võis talupoeg vaba olla, kui ta ainult mõisniku armust elas ja sellest armust elama pidi, sest tal muud valida polnud. Ja kuidas võis ta vaba olla, kui needsamad ta üle kohut mõistsid, kes tema peale kaebasid.»

1858. a. talurahvaliikumist on kirjanik kujutanud sügava ajaloolise tõepäraga.

Oma romaanides, eriti «Mahtra sõjas» ja «Prohvet Maltsvetis», avab kirjanik ajalooliste sündmuste ja vastavate ajalooliste isikute ning kirjanduslike kujude kaudu lugejale teose põhiidee: «Kes orjuseviletsusest tahab pääseda, see võib seda, aga üksnes omast jõust.» Ajaloolise triloogia põhiideed on Vilde ise hiljem iseloomustanud: «Talupoeg peab ennast võitluse läbi ise aitama.»

Selliste stiihiliste võitlusvormidena toob Vilde esile Mahtra sõja, Anija meeste protestikäigu Tallinna, Ahula vastuhaku, aga samuti maltsvetiliikumise ning väljarändamise.

Ajalooliselt õige on ka romaani epiloogiline lõpplahendus, nimelt, et see võitlus polnud asjatu. «Mahtra sõja» viimases peatükis «Täiendavad määrused» tõestatakse, et 1858. a. talurahvaliikumise survel, kuigi see suruti veriselt maha, oli balti rüütelkond sunnitud andma välja rea täiendavaid määrusi, mis kergendasid talupoegade olukorda ja kiirendasid üleminekut kapitalismile.

Ajalooline triloogia on kõigepealt suunatud feodaalkorra jäänuste, s. t. balti mõisnike kurnamiskorra vastu. Vilde on ajalooliselt õigesti näidanud, et võitluses feodaalse kurnamiskorra jäänuste vastu moodustavad talupojad veel ühtse klassi, sellest võtavad aktiivselt või juhtivalt osa nii peremehed kui sulased: Ants Tertsius, Poe Jaan, Peeter Olander, Võllamäe Päärn, Ants Velt («Mahtra sõjas»), Villem Känd («Anija meestes»), Lõhmuse Taavet, Kiisa sulane Jaan («Prohvet Maltsvetis»). Kuid õigesti on Vilde rõhutanud seda, et tegelikus võitluskäigus on julgemad ja otsustavamad sulased (Peeter Olander ja Võllamäe Päärn Mahtras, sulane Jaan Vilde Ahula vastuhaku puhul). Seejuures aga eraldab Vilde talurahva masside hulgast väga selgesti rahva reeturid, mõisnike käsilased.

Kuid samal ajal on ilmekalt esile toodud *küla enda vastuolusid*, eriti «Prohvet Maltsvetis». Seal näeme juba Eesti küla esimesi kapitaliste (Juhan Leinberg, Aabram Nort jt.). Tüüpiliselt on kujutatud olukorda Kiisa talus — pererahva, teenijate ja popsipere elu ja omavahelisi suhteid.

«Prohvet Maltsvetis» on Vilde suure järjekindlusega ja teravusega paljastanud eesti *kodanluse reaktsioonilist osa*, kes kauka-

huvides reetis oma rahva, asudes teenima vaenlasi — mõisnikke ning pappe.

Vilde näitab, et mitte rahvused ei ole üksteisele vaenulikud, vaid et kõik rahvused jagunevad kahte vaenulikku klassi — kurnajaiks ja kurnatavaiks.

Vastavalt sellele rõhutabki Vilde esmajoones *klassivastuolusid*, mitte aga vastuolusid rahvuste vahel.

Nii on ta teravalt paljastanud balti-sakslasi, kes kolonisaatoritena kuuluvad enamikus ekspluataatorite klassi. Kuid samas leiame Vilde töödes rea saksa rahvusest progressiivseid tegelasi, nagu Konrad Huber, Gottlieb Lustig jt. Šveitsist pärit prantslanna J. Marchand esindab tolle aja Lääne-Euroopa kodanlik-demokraatlikke vaateid.

Lähtudes ajaloolisest tõepärast ning oma isiklikest kogemustest, on Vilde oma töödes rõhutanud eesti ja vene rahva sõprust, samas aga kujutades vene mõisnikke ja tsaari rahvavaenlastena. Meenutage, kuidas Vilde kujutab vene lihtsõduri südamlikku suhtumist eesti talurahvasse «Mahtra sõjas» või vene talupoegade hoolitsevat suhtumist eesti väljarändajaisse ning vaenulikku suhtumist ühisesse vaenlasse — mõisnikku romaanis «Prohvet Maltsvet». Iseloomulik on ka see, et Vilde kujutab eesti talurahva tulihingelise kaitsjana vene pedagoogi V. T. Blagoveštšenskit.

Tähtsal kohal ajaloolises triloogias on *kiriku ja usu* kui rahvavastase jõu *paljastamine*. Kirik on talupoegadele korraldatud veresauna sisseõnnistaja Mahtras, Tallinna turul ja Albus. Kõige jõulisemalt on religioonivastane temaatika arendatud «Prohvet Maltsvetis».

Ajaloolise triloogia teosed on ajaloolisel materjalil loodud realistlikud kunstiteosed.

Ajalooline triloogia väärib esiletõstmist kui klassikaline näide sisu ja vormi ühtsusest. Autor kasutab oma triloogias väga mitmesuguseid väljendusvorme — sügava emotsionaalsusega antud pildirikast poeetilist stiili, tüsedat rahvapärast argipäevakeelt, lõikavat publitsistlikku ja kainelt teaduslikku väljendust. Kord köidab ta oma sädeleva, võltsimatu huumoriga, sealsamas lööb ta vaheda satiiri ja hävitava sarkasmiga, eriti paljastades rahva verivaenlasi balti paruneid ja nende käsilasi. Kõneldes aga talurahvast, rahvahulkade kannatustest ja vastuoludest, muutub Vilde südamlikuks, kaastundlikuks. Jälgides ajaloolise triloogia lehekülgi, võib näha, et kirjanik on loonud oma teosed suure andumuse ja kirega. Kirjaniku väljendused muutuvad vastavalt sisule, vastavalt kirjaniku kaasatundvale, andestavale või süüdistavale, hukkamõistvale suhtumisele teoste kangelastesse ja ajaloolistesse sündmustesse. Vilde pole kunagi erapooletu jutustaja või kirjeldaja, vaid kõikjal on tunda kirjaniku kaastunnet töötavaile hulkadele ja nende võitluse õigustamist ning põlgust ja hukkamõistu kurnajaile.

Väga mõjuv on «Mahtra sõja» algus, kus haruldaselt rahvaliku keele vahendusel antakse kujunditerikas pilt teomeeste ja vaimude kannatusrikkast elust teoorjuse ajal. Nii «Mahtra sõja» kui ka «Prohvet Maltsveti» leheküljed on tulvil pilte ja väljendeid, kust ilmneb talurahva ränk orjus ja masendav viletsus ühes kustumatu vihaga orjastajate ja nende «vaimsete» käsilaste vastu. Meenutage näiteks Lõhmuse rehetoa kirjeldust, mis lõpetatakse sõnadega: «See elamu on kurb nutmiseni. Ta on vaene kerjamiseni.» Vilde kõneleb «mustast murest», näljaajast, mil «lehmaks sai kaev, leivakõrvaseks vesi». Tsarismi ja parunite võimu ja kiskjalikkust iseloomustatakse: «Mõisniku ja riigivalitsuse poolt haigutas talupojale vastu trööstitu öö», «Ime oli, et talupojalt ka õhu eest, mida ta hingas, orjust ja abitegu ei nõutud.»

Ahulas toimunud kokkupõrke kirjeldus on loodud tugeva seesmise pingega, mis ilmneb ka kokkusurutud, nappides väljendites. Õnnestunult väljatöötatud sõnastuses on antud haagikohtuniku kui rahva timuka kalk kuju ja temale vastandatud talupojad, kelle allasurutud klassiviha kasvab vastuhakuks, kui nende kannatused ja nende alandamine on viidud viimse piirini. Vilde, kasutades mitmekesiseid stiilivõtteid (tabavaid võrdlusi ja kontraste, ilmekaid epiteete jne.), on loonud kunstiliselt meisterliku pildi tollest talupoegade stiihilisest vastuhakust.

E. Vilde teostest on kõige suurema ühiskondliku funktsiooniga olnud just ajalooline triloogia. Ilmudes 1905. a. revolutsiooni eel ja ajal, haarasid need teosed rahvahulki ja aktiviseerisid (eriti «Mahtra sõda») neid võitluseks rõhujate vastu.

E. VILDE SATIIR JA JUTUSTUSED 1905. A. REVOLUTSIOONI AJAL JA SELLELE JÄRGNEVAIL AASTAIL.

XX sajandi esimesed aastad ja eriti 1905. a. revolutsiooni päevad lähendasid Vildet revolutsioonilistele rahvahulkadele ja temast sai aktiivne proletariaadi huvide eest võitleja — kirjanik-revolutsionäär. Ta kutsus töölisi üles ühisele internatsionaalsele võitlusele mõisnike, kapitalistide ja nende kantsi — tsarismi vastu. Revolutsiooniliste rahvahulkade võitluse teenistusse rakendas Vilde peale oma suurte teoste («Külmale maale», ajalooline triloogia, «Lunastus» jt.) veel arvukalt satiirilisi lühipalasid ja jutustusi. Poliitilist satiiri avaldas Vilde peamiselt tema enda toimetatud poliitilises pilkeajakirjas «Kaak» (1906) ning J. Lilienbachi «Lendlehtedes» (1906—1907).

Satiirilistes lühipalades ja teistes selle perioodi töödes asub Vilde kui kirjanik proletariaadi positsioonidel, kes on oma kunstimeisterliku sõnarelva pühendanud revolutsioonilise võitluse teenistusse.

Oma satiirirelva on Vilde suunanud kõigi rahvavastaste jõu-

dude — balti mõisnike, vene tsarismi ja eesti kodanluse vastu. «Kaagi» esimeses numbris tutvustab Vilde rahvalaulu vormis oma lehe nimetust ja selle ülesannet.

Ta ütleb, et ennemuiste on igas vallas olnud kaak, milles piinati ja häbistati süütuid inimesi, kes ei paindunud mõisniku ikke alla või kes rehest rapperukkeid nälja kustutuseks koju viinud, kusjuures neid inimesi kuritahtlikult süüdistati paharetiga ühenduses olemises. See oli vägivalla ja ülekohtu kaak. Vilde leht tahab aga häbiposti panna tõelised kurjategijad, rahva viletsuse ja vägivalla sünnitajad. Seda programmi on «Kaak» ka täitnud. Vilde on selleks meisterlikult kasutanud satiiri, vestet ja karikatuuri.

Tema poliitiline satiir on väga mitmekülgne nii oma ideestiku kui ka vormide valiku poolest.

Kirgliku vihaga ründas Vilde balti p a r u n e i d, p a s t o r e i d ja m u s t s a d a l a s i kui reaktsiooniaja metsikuse peaesindajaid.

Nende jälke veretöid rahva kallal näitab ta satiiris «Balti röövrüütlite veremarss» («Kaak» nr. 3):

Nüüd lust on elada
siin pühal Maarjamaal,
sest rahvast rüüstata
võid julgest' igal a'all
Ja verd on jõena
meil kõigil lakkuda —
oh õnnis põlv,
oh õnnis põlv,
mis meil on käes!
Seepärast armsad velled,
nüüd rõõmu maitsege —
ja kooris hõisake:
Siin on verd,
siin on verd —
verd, verd, verd!

Vilde on korduvalt äärmise põlgusega paljastanud p a s t o r e i d mõisnike veretööde sisseõnnistajatena (romaanis «Mahtra sõda», jutustuses «Seadusemees»).

Satiiris «Täiendatud kirikupalve» («Kaak» nr. 1) lastakse pastoril paluda pikendust sõjaseadusele ja satiiris «Hoolas hingekarjane» («Kaak» nr. 2) konstateerib Vilde tegelikust elust võetud fakti: «Nagu lehed kirjutavad, on Rapla kirikupapp Girgensohn isiklikult paiga välja otsinud, kus tema koguduse talle kesi «rahutuse» ajal teise ilma saadeti.» Lugu lõpetatakse tabava satiiriga. Küsimusele, et miks selleks oli just koht pastori akna kohal jõe kaldal, vastatakse: «Kui hingekarjane pean ma ometi järele valvama, et nende äraneetute hinged ihust lahkudes põrgusse läheksid. Muidu võiks juhtuda, et mõni neist taevasse tikub, sest ega mässajaid või uskuda.» (Juhtumi Girgensohniga on fikseerinud ka rahvalaul «Must ronk».)

Suure järjekindluse ja kirglikkusega on Vilde võidelnud k o k k u l e p l a s t e — eesti kodanlike natsionalistide, vene ja balti-sakslastest kadettide vastu.

Täie poliitilise teadlikkuse ja suure põlgusega ründab Vilde

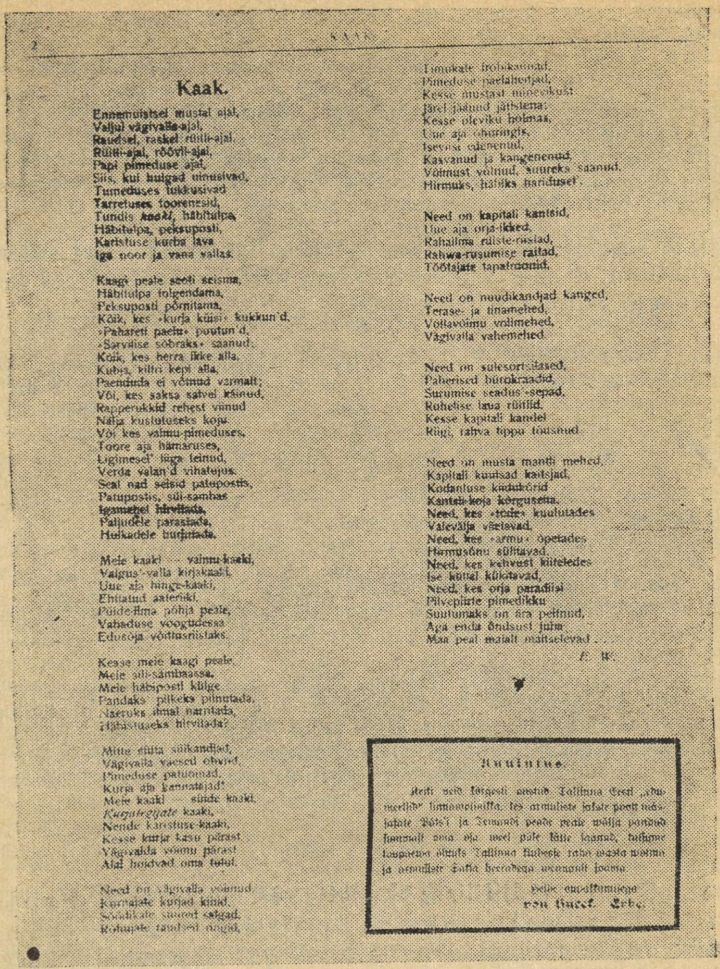

Kaak.

Ennemuistsel mustal ajal,
Valjal vägivalla-ajal,
Raudsel, raskel rüütli-ajal,
Rüütli-ajal, röövli-ajal,
Papi pimeduse ajal,
Siis, kui huigad uinutavad
Tumeduses tukkusivad
Tarretuses toorenesid,
Tundis kaaki, häbitulpa,
Häbitulpa, peksuposti,
Karistuse kurbu lava
Igs noor ja vana vallas.

Kaagi peale seeti seisma,
Häbitulpa tolgendama,
Peksuposti põrnitama,
Kõik, kes »kurja küisi« kukkun'd,
»Paharet paeit« poutun'd,
»Sarvilise sõbraks« saanud.
Kõik, kes herra ikke alla,
Kubja, kiltri kepi alla,
Paendada ei võinud varmalt;
Või, kes saksa sätvel künud,
Rapperukkid rehest viinud
Nälja kustutuseks koju.
Või kes vainu-pimeduses,
Tõene aja hämaruses,
Ligimesel' liiga teinud,
Verda valan'd vihatujus.
Seal nad seisid patupostis,
Patupostis, süi-sambas
Igamehel hirvitada,
Paljudele paraiada,
Heakadele hurjutada.

Meie kaaki — vainu-kaaki,
Vaigus'-valla kirjakaaki,
Uue aja hinge-kaaki,
Ehitatud aateriki,
Püide-ilma põhja peale,
Vabaduse võogudessa
Edusõja võitlusriistaks.

Kesse meie kaagi peale
Meie süi-sämitmassa,
Meie häbipeeti külge
Pandaks pilkeks pinutada,
Naeruks ilmal narritada,
Ajahistuseks hirvitada?

Mitu riiita sõjakandjad,
Vägivalla vaesed ohvrid,
Pimeduse patuonud,
Kurja aja kannatajad'
Meie kaaki — siide kaaki,
Kaganegajate kaaki,
Nende karistuse-kaaki,
Kesse kurjat käsu pärast
Vägivalda võimu pärast
Alal hoidvad oma tulul.

Need on vägivalla võimud,
Kannajate kurjad kiimd,
Sõnalikste sinised selgad,
Rohujate tandlevat ningid,
Timukate jrobikannad,
Pimeduse naelalöejad,
Kesse mustast minevikust
Järel jäänud jäätisena;
Kesse oleviku hoimas,
Uue aja ehuringis,
Isevoisi edenemist,
Kasvanud ja kangenenud.
Võimust võinud, sünreks saanud,
Hirmuks, häiliks hariduseks.

Need on kapitali kantsid,
Uue aja orja-ikked,
Rahalõma rüüste-rasiad,
Rahwa-rusumise raitad,
Töötajate tapatsoonid.

Need on nuudikandjad kanged,
Terase- ja tinamehed,
Võitavõimu vedimehed,
Vägivalla vahemehed.

Need on sulesortsiaseed,
Pahensed hiirakraadid,
Surumise seadus'-segad,
Ruhelise tava rüütlid.
Kesse kapitali kandel
Riigi, rahva tippu tõstsnud.

Need on musta mantli mehed,
Kapitali kuulsad kaitsjad,
Kodanluse kaduköörid
Kantsi-koja kõrgusema.
Need, kes »töör« kuulutades
Valevälja väetsevad,
Need, kes »armu« õpetades
Hirmusõnu süüdatavad,
Need, kes kehvest kiiteledes
Ise küttel kükitavad,
Need, kes orja paradiisi
Pilvepiirle pimedikku
Suuhumaks on ära peitnud,
Aga enda õnnsust juhm
Maa peal maialt maitselevad . . .

E. W.

Kuulutus.

Aeti seis tõigesti aastab Tallinna Eesti „Ühmeliste lõmmetõistlia, kes armulisse jalste poeti näsjalste Pätsi ja Semmiili peale meie mõtja pandud lõunsalt oma aja meel pale lõtte kaanab, tuhjune laupeeva õhtuks Tallinna linbeek rahe maala noema ja armulisse Jalka herrabeeja uuenaali joema.

Peäle ametlõmmiega
rõõ tiaeef. Erbe.

Lehekülg ajakirjast «Kaak» nr. 1, 1906. a.

eesti kodanlikke natsionaliste Tõnissoni, Pätsi, Poskat, Rütlit jt., häbivääristades nende lömitamist tsaarivalitsuse ja selle ülesandel Stolõpini poolt töörahva vastu teostatava verise terrori ees.

Satiiris «Poliitiline zooloogia» (J. Lilienbachi «Lendleht» nr. 13, 1907) iseloomustab Vilde Vene ja balti-sakslastest kadette, oktobriste, eesti eduerakondlasi ning nende koostööd võitluses rahvahulkade vastu, kirjutades:

«K a d e t t. Molluskide ehk tüma-elajate tõugu lihav loom. Selgroota. Päratu suure suuga. Pealt siiru-viiruline, alt kullakarvaline. Ajab aastas mitu korda karva, mis muutub looma vananemisega ikka mustjamaks. Ehitab oma pesa

kõnetoolidesse... Arg tugevamate, iseäranis kiskjate loomade ees, vägivaldne nõrgemate vastu...

Eduerakondlane. Ülalkirjeldatud looma Põhja-Baltimaal elutsev harutõug. Palju mustjam kui eelmine ja veel suurema suuga... Punane värv ajab ta vihale. Määratseb siis. Püüab endale kõikjal pesi ehitada...

Oktobrist. Seisab haikala ja vähi vahel. Liigub tagurpidi. Elab saagipüüdmise pärast segases vees. Aplam kui haikala. Liigutab vähe lõugu, aga õgib seda rohkem. Elab teiste vee- ja maaröövloomadega suures sõpruses ja käib nendega koos saagil.»

Paljastanud eesti kodanlike natsionalistide üldist rahvavastast poliitikat, ei jää Vilde poliitilise satiiri hoopide eest kõrvale ükski vähegi silmapaistev kodanlik poliitikategelane.

Juba 1905. a. tabasid Vilde satiirilised luuletused J. Tõnissoni. 1906. a. «Kaagimehe ringvaates» paljastab Vilde eduerakondlaste ja nende liidri Tõnissoni «opositsiooni» tsaarivalitsusega. Stolõpin-Pooja kirjutab pärast Tõnissoni tema juures jutulkäimist oma päevaraamatusse: «Ülilõbusad mehikesed need Balti kadetid! Duumas aitavad mind rüüstajaks sõimata ja lasevad mu iga päev korra ametist lahti — kodus käivad mul kätt lakkumas ja saba liputamas, et lust vaadata! Tõepoolest, kui kõik niisugused oleksid, siis valitseks varsti liigutav üksmeel opositsiooni ja valitsuse vahel.»

«Eduerakondlaste» rahvareeturliku tegevuse vaimseid sisseõnnistajaid, pastoreid, näitab Vilde kui palvevendade väe organiseerijaid, «tõrva ja veevlis» valajaid revolutsioonilise Tallinna rahustamiseks. Tallinna «edumeelse» linnavolikogu erakorralise kiirkoosoleku protokolli vormis kirjutatud satiiris «Tee tööd ja palu isandaid» suunas Vilde oma löögi linnavolikogu töölistevastase olemuse vastu.

Selles satiiris kõneldakse Tallinna linnavolikogu vastusest protestivaile töötatöölistele, kes alandliku palumise asemel olid julgenud nõuda. Selline «julgustumus» paneb volikogu määratsema. Vilde laseb linnavolinik Poskal öelda: «Töölised näikse arvavat, et kui meie endid edu- ja rahvameelseks nimetame ja nende kohta valimiskõnedes sõbralikke sõnu ütleme, siis nemad meiega kui omataolistega, kui oma meestega ümber võivad käia, mitte kui kõrgemate isikutega, kui härradega, kui valitsevate isandatega!» Koosoleku poolt vastuvõetud otsuses kohustatakse töölisi tööd tegema, isandaid austama ja vait olema.

Oma pikemas poliitilises artiklis «Kodanlus, proletariaat ja revolutsioon» paljastas Vilde põhjalikult kodanlike natsionalistide «parteituse» ja «klassidest kõrgemal seismise». Sellist klassivõitluse kinnimätsimist ning selle paratamatut ebaõnnestumist on ilmekalt naeruvääristatud pikemas satiiris «Mis emand Weinerlichile juhtus, kui ta klassivahesid käis kinni kliisterdamas». Sedasama teeb ta veelkordselt satiiris «Miks ma ajakirjanikuks ei hakanud», kus Vilde paljastab kodanliku ajakirjanduse «parteitust», ironiseerides kodanliku ajalehe nõudeid ajakirjanikule: «Kas mõistate parteidest niivõrd kõrgemal seista, et Teie teatavatel aegadel... erapooletult ikka sinnapoole hoidute, kus on suurem võim?»

Vilde poliitilises satiiris domineerib küll tagurlust ründav osa, kuid tal leidub ka töid, kus ta kujutab revolutsioonilise liikumise võitmatut jõudu ning näitab rahvavaenlaste surmahirmu revolutsionääride ees. Ajalehe kaastöö vormis kirjutatud satiiris

«Kui ei kardeta surma» kujutatakse valitsevate klasside hirmu revolutsiooniliselt meelestatud rahva ees.

Vilde näitab, et reaktsionäärid ei julge enam «ilma kasakasalgata ja kuulipilduja-rooduta oma korteriski ühest kambrist teise astuda» ning kaasametniku taskus leiduvat apelsini peetakse pommiks. Revolutsionääride hävitamiseks õpitakse välismaal inkvisitsioonikunsti ja koostatakse plaane kõigi Venemaa revolutsiooniliste tööliste ja talupoegade mahatapmiseks. Kuid Vilde rõhutab suure poliitilise ettenägelikkusega ja optimismiga, et reaktsionääre ei aita välikohtud ega võllad, sest «ühe rippuja asemele ilmuvad kümme mässajat — nagu maa alt kerkivad üles».

Eesti kodanluse reaktsioonilist kultuuri paljastav satiir. E. Vilde on kogu oma elu jooksul, alates varasemast loomingust peale, paljastanud reaktsioonilisi jõude, on halastamatult naeruvääristanud kirikut, tagurlust, tõusiklust jne., ühesõnaga — paljastanud peale majandusliku ja poliitilise rõhumise järjekindlalt igasugust mahajäämust, moraalset laostumist, vaimset kultuuritust jne. Sellel teemal on tema sulest ilmunud rida kunstiväärtuslikke jutustusi. 1898. a. ilmunud jutustuses «A s t l a v a s t u» ründab kirjanik teravalt balti-saksa luterlike pastorite silmakirjalikkust ning moraalitust ja käsitleb naise emantsipatsiooni. Kunstiliselt õnnestunud pikemas jutustuses «Dr. A a d u R e b a n e» (1899) on antud realistlik pilt XIX sajandi lõpu kadakasaksikust eesti kodanlusest, kes orjalikult jälgis balti-saksa manduva kodanluse traditsioone. Hoopis teravama kriitika alla on Vilde võtnud eesti kodanlaste elu jutustuses «K o i d u a j a l» (1904). Siin paljastab kirjanik balti-saksa ja nendega liitunud eesti kadakliku äri- ning intelligentsiringkondade reaktsioonilisust, kultuuritust ning naise õigusetut olukorda. Vilde, kes tundis vene töölisklassi ja intelligentsi eesrindlikkust, on teose peategelasena kujutanud demokraatlike vaadetega vene üliõpilast ning pannud teda paljastama balti-saksa intelligentsi tagurlust ja tühisust.

Satiirilises jutustuses «N a i s õ i g u s l a s e d» (1908) naeruvääristatakse kodanlike «naisõiguslaste» tagurlust ja silmakirjatsevat närusust, rahva petmist ning moraalset alatust.

Kodanluse moraali, eriti aga kirjanduspoliitika paljastamisele on Vilde pühendanud rea lühemaid või pikemaid satiire. Eespool mainitute kõrval väärivad veel lähemat käsitlust satiirid «Uuel teel» ja «Dunkelmannide suguvõsa».

Vilde satiir kodanliku kultuuri kohta näitab selgesti, et kirjanik mõistis seda tõde, et kultuur ja kirjandus ei seisa ega saa seista väljaspool klasse, väljaspool klassipoliitikat, ja on järelikult seotud k a s kodanluse v õ i töötavate klasside huvidega.

«Vanemuise» uue teatrihoone avamise puhul 1906. a. kirjutas Vilde, et teatri juhatus on kodanluse käes ning see rakendab teatri vastavalt ka kodanluse huvide teenistusse. Satiirilises luuletuses ««Rahvale»» («Kaak» nr. 2) paljastab Vilde sõnakõlksutamist klassivahede olematusest, kunsti apoliitilisusest ja eesti rahva

«ühtsusest». Vilde kõneleb siin uue «Vanemuise» avamise pidust, millest aga osa võtavad ainult need, kellel «uhked, tuliuued / siidikleidid, sabakuued, / kõhud ümarad!». Ta näitab, et kodanlus kasutab rahva nime oma reaktsioonilise kultuuripoliitika maskeerimiseks.

Rahva nimi ainult sildiks —
klassivahe kattepildiks
n e n d e templi peal,
nende templi peal.

Vilde satiiri hoopide eest ei jää kõrvale peaaegu ükski tolle aja kultuuritegelane, kes seisis ajutiselt või pidevalt kodanluse teenistuses.

Vilde satiirilistest töödest selgub ilmekalt, kuidas kodanluse kultuur ja kirjandus olid rahvahulkade huvide reetmise teenistuses. Ta rõhutab, et eesti kodanluse kultuur oli vene mustsadalaste, balti parunite ja pastorite ning eesti kodanluse bloki huvide teenistuses — rahvahulkade vastu («Koidu laulupidu»).

Kirjanduslik satiir «U u e l t e e l» (1908) on kirjutatud «Noor-Eesti» rühmituses esinevate estetistlike ja dekadentlike joonte paljastamiseks. See ilmus esmakordselt a. 1908 «Virulase» veergudel, kuid sai rahvahulkades ulatuslikult tuntuks Lilienbachi kirjastusel 1914. aastal väljaantud satiiride kogu «Muiged» kaudu. Üldtuntuks on «Uuel teel» saanud «Tokerjate» nime all. Vilde naeruvääristab selles erakordse sarkasmi ja haruldase meisterlikkusega loodud paroodias «Noor-Eesti» kunstlikkust ja elukaugust. Paroodia lõpus laseb autor irooniliselt absurdset «kirjanduslikku pala» nooreestlaste poolt ülistada kui kunstiväärtuslikku modernset novelli ning end õnnitleda, et ta on leidnud vaimset «jõudu ja valgust... selga pöörata vanadele, ajast ja arust läinud luuleradadele ning jalga tõsta meie leitud uutele, kõrgematele kunstiteedele», mispärast ta kutsutakse vaimustusega «Noor-Eesti» liikmeks.

Satiiri «Uuel teel» aktuaalsust rõhutab autor hiljem (1933 aastal) oma kogutud teoste väljaandes. Vilde kirjutab seal ülalnimetatud paroodia kohta: «Ja mul on hea meel, et ta evib nüüdki veel aktuaalsust: pole meil lakanud need, kes... asendavad aateid ja mõtteid neologismide ja arhaismide ülikuhjamisega ning poeetilist sügavust paksusti tumedusse mähitud fraasidega. Oma aateid ja mõtteid loorida püüab vaid see, kel neid ei ole või kel nad on näitamiseks liiga nigelad. Tõsine poeet ja tõsine mõtleja aga ei tunne suuremat auahnust kui olla mõistjaile mõistetav...»

«D u n k e l m a n n i d e s u g u v õ s a s» (1910) naeruvääristatakse kodanlikku «ajalooteadust». Nagu satiiri «Uuel teel», nii ka «Dunkelmannide suguvõsa» on Vilde kirjutanud välismaal maapaos viibides. See tõestab, kui tähelepanelikult ta jälgis eesti kultuurielu arenemist. Üha reaktsioonilisemaks muutuv eesti

kodanlus hakkas balti parunite päritolu-uhkust orjalikult jäljendades endale otsima «kuulsat» päritolu. Selle ülesandega tegeles Eesti Kirjanduse Selts eesotsas pastoritest ajaloolaste M. Lipu ja V. Reimaniga. 1909. aastal avaldati Eesti Kirjanduse Seltsi poolt sellesisuline üleskutse ning asuti levitama vastavaid küsitluslehti. Oma satiiris pilkabki Vilde konkreetselt seda aktsiooni. Ta annab siin ühe kodanliku «tähtsa» perekonna «Dunkelmannide suguvõsa» minevikupildi. Kuid seejuures lõikab kirjaniku sulg teravalt kogu kodanluse põhialuseid. Ta näitab, et eesti kodanlus on arenenud välja just rahvareetureist, mõisnike käsilastest, kes on rikastumiseks kasutanud kõige mustemaid teid, või nagu Vilde seda ilmekalt väljendab: «jumala abiga omast jõust ligimeste õlul paksema punga juurde». Nende eesti «ajalootaevasse» pääsnute hulka kuuluvad kõik, «keda jumal ajaliku varaga või kasuliku ametiga oli õnnistanud... Kõik meie opmanid, möldrid, kaupmehed, kõrtsmikud, suurtalunikud, mõisarentnikud, kõik meie advokaadid, tohtrid, kirikuõpetajad, apteekrid — kõik peavad oma suguvõsadega Eesti ajaloo auväravast sisse saama».

Vilde kujutab eesti kodanluse ajalugu kui rahvusliku reetmise ajalugu, kui tüüpilist kurnajate ajalugu (seostades seda ilmekalt kirikuga), andes samas aga erakordselt terava karakteerse iseloomustuse ka tema tulevikule, soovitades talle vappi, mille «süsimustal väljal näeme lahtilöödud Piiblit, sellel suurt kuldset kukrut, mille ümber, ristamisi püsti, on seotud kepid, vitsad ja nuudid; üleval läigib raudne rüütlikübar, millest välja löövad usu ja isamaa-armastuse leegid».

Käsitletavas satiiris ründab Vilde konkreetselt kogu kodanlikku ajalooteadust, näidates, et see on «riigivalitsejate... ja muude võimumeeste» ajalugu.

1905. a. revolutsiooni sündmusi kajastavad jutustused. Vilde jutuloomingu paremiku hulka kuuluvad tema 1905. a. revolutsiooni ainelised jutustused.

Jutustuses «Seadusemees» (kirjutatud 1906, ilmunud 1910) kujutatakse, kuidas senisest seadusi austavast, valitsusele ja mõisnikele kuulekast taluperemehest Kadaka Jaanist lühikese aja jooksul — 1905. a. karistussalkade ja kohaliku mõisniku ning pastoriga kooskõlastatud verise arveteõiendamise ajal — areneb revolutsionääride mehise käitumise mõjul veendunud võitleja. Passiivsest inimesest võitleja kujunemine — see ongi jutustuse teema.

Jutustuse «Seadusemees» tegevus toimub 1905. a. lõpul. Selles kujutatakse karistussalkade metsikut, verist arveteõiendamist talurahva kallal ning mõisa renditaluperemehe Kadaka Jaani läbielamisi ühe sellise jubeda sündmuse puhul.

Kirjanik on kujutanud detailselt ja elavalt Kadaka Jaani läbielamisi, tema arenemist, kuid selle kõrval küllaltki üksikasjaliselt lugeja silme ette mananud karistussalga julmusi. Karistussalga

liikmed peksavad julmalt inimesi nii areteerimisel kui teekonnal mõisa, röövivad nende vara ning lõpuks põletavad maha veel taluhooned.

Kadaka Jaan oli veel eelmisel päeval viimast nähtust parastades pidanud karistuseks mässajatele. Nagu paljudki püsside vahel veetavad vangid on ka Jaan olnud koosolekutel tumm või pole nõustunud tsarismivastaste kõnedega. Nad pole olnud mingid revolutsionäärid. Kogu elu jooksul, samuti ka revolutsiooni ajal on Kadaka Jaan olnud alandlik, on alati hoidnud keisri ja tema poolt väljaantud seaduste poole, austanud iga liiki ülemusi ning alistunud nurisematult nende korraldustele. Ta on olnud «läbi ja läbi seadusemees». Ta on alati õigustanud ainult palumist, ei iialgi nõudmist, rääkimata vägivalla vastu võitlemisest. Palumine pidi Jaani arvates toimuma ainult mõõdukuse piirides. Ta on olnud ikka «liiga suure vabaduse vastane».

Jaan on veendunud, et ta vabastatakse ja tõde tuleb peatselt ilmsiks, eriti paruni või pastori abiga, sest nemad ju tunnevad teda ja mõistavad eesti keelt.

Kirjanik kujutab ühelt poolt Jaani-taolisi alandlikke, orjameelsusest läbiimmutatud talupoegi ning toob esile nende naiivset õiglusetunnet, mille mõjul nad loodavad õigust ka mõisnikult ja pastorilt. Orjusesajandid on nende enesetunde ja -teadvuse hävitanud: enda või perekonna pärast on nad valmis orja kombel mõisniku reit kaapama.

Teiselt poolt põimitakse kirjeldusse aga juba algusest peale revolutsiooniliste võitlejate kujud: vallakirjutaja, kes oli oma kõnedes esitanud nõudmisi, metsavaht, kes maatameeste kõnemehena oli kutsunud üles võitlema, ning noormehed, kes olid levitanud revolutsioonilisi lendlehti. Nemad kõnnivad püstipäi, neile on tundmatu oma verivaenlaste palumine või koguni nende ees põlvitamine. Revolutsionääridena lähevad nad uhkelt surma.

Enamik vangistatuist loodab «kohut» mõistvate timukate südant pehmendada alandliku palumisega. Kõige rohkem lootusi paneb sellele Kadaka Jaan.

Nad tarduvad julma tõe ees, kui näevad seitset puusärki ja hunnikut vitsu ning keppe ja viimaks hingeõnnistamiseks kohal olevat pastorit. Halastust ega pääsu pole kelleltki loota. Jaani usku, lootust tõe, «eksituse» ilmsikstulekusse võrreldakse nüüd juba unenäoga, sest ta hakkab taipama, et mitte pokri ei taheta neid pista, vaid peksta ja maha lasta. Ometi püsib temas veel lootusesädemeke politsei, sõjakohtu või paruni poolt tuleva «õigluse» suhtes. Ta kõigub lootuse ja hirmu vahel.

Järsku selgub, et senini vangistamist juhatanud tragunohvitser kõneleb sulaselget eesti keelt — see on ju kohalik balti parunite võsuke, kes juhtis verist karistustegevust. Sama ohvitser loebki ette kindralkuberneri (tegelikult tema enda ja kohaliku paruni ning pastori poolt koostatud) julma otsuse: seitse meest

mahalaskmisele, teistele ihunuhtlus. Tõde paljastub — halastamatu, julm.

Ainult Kadaka Jaan näeb veel und. Kirjanik piitsutab siin sajandite jooksul talupoegadesse kasvatatud hirmu ja alandlikkust. Me näeme, kuidas peale Jaani paljudki põlvili roomavad ja orja kombel mõisniku kintsu kaabivad ja ta läikivat saapanina suudlevad, et tõestada oma alandlikkust ja süütust.

Kui ei aita noor ja ülbe traguniohvitser, jääb ometi veel üks lootus — oma mõisnik, kes aga tegelikult on olnud pealekaebaja ja otsusetegija. Silmakirjatseva lubadusega alustabki see vestlust, kuid esitab oma kalgid ja südametud seisukohad, mis ilmneb järgmises kahekõnes mõisniku ja karistatavate vahel.

«Jaa, armsad inimesed,» algab ta, «leeme, mis te enestele keetsite, peate nüüd ära sööma. Ei saa osa võtta mässulistest mürgeldustest ja jääda karistamata...»

«Härra,» kostab Kadaka peremees, «kas meie oleme puutunud teisse või teie omandusse —?»

«Küllap te oleksite puutunud, kui mul neid seal poleks olnud,» — ja ta näitab põidlaga üle õla kasakate poole.

«Ei, seda me poleks mitte teinud, sihukest mõtet meil kellelgi ei olnud —.»

«Teil oli ju veel palju pahemaid mõtteid,» naeratab heldemeelne leplikult. «Kas te eneste miitinguil mitte täie tõsidusega ei nõudnud, maavalitsus ja ka riigivalitsus mingu rahva, see on talupoegade, tööliste ja kõiksuguste pättide kätte?»

«Meil kõneldi üldisest valimisõigusest, parunihärra.»

«Ja kas te ei tahtnud mõisnikult tema vanad seaduslikud õigused ning kirikuõpetajalt ta kirikumõisa ära võtta?»

«Ühetaolisest õigusest kõigile olen kuulnud kõneldavat, härra, ning eesõiguste kaotamisest.»

«No kas sellest siis küllalt ei ole? Kas te seda mässamiseks ei peagi?... Ja vägivallaga tahtsite seda läbi viia, kui muidu ei saa —.»

«Mina pooldasin palumist, truualamlikku palumist,» pudendab kooliõpetaja nuttes vahele.

Parun peab ka mässuliseks palvekirjade saatmist Peterburi, mis olevat olnud «täis ülekohtusi kaebusi mõisahärra ja maavalitsuse üle». Selliseid kirju võinuks saata vaid nälgivad vene talupojad, mitte Baltimaade talupojad, kellede kõhud olevat täis.

Selle dialoogi abil toob kirjanik esile kogu balti parunite poliitika ja karistustaktika. Kadaka Jaanile ja teistele «selgitatakse» nende süüd: nad on oma palvetega keisrit tülitanud ja esitanud ülekohtusi kaebusi mõisahärra ja maavalitsuse üle; nad on linnast tulnud «ässitajaid» kuulanud, selle asemel et neile vastu vaielda või nad kinni võtta, nad on lugenud lendlehti ja läkitanud oma saadikud — vallakirjutaja ja metsavahi — Tartu kongressile, kus võeti vastu need punased otsused. (Jutt on siin Tartus 27. novembril 1905. aastal toimunud üle-eestilisest rahvaesindajate koosolekust, mis kutsuti kokku küll kodanlaste poolt, kuid mis oma saadikute tõttu võttis vastu revolutsioonilised otsused.)

Kadaka Jaanile tehakse selgeks, et ta pole mingi seaduste eest

võitleja: «Kõnelejaid ta maha ei karjunud, maha ei löönud samuti mitte, ei viinud proklamatsioonide levitajaid seotult politseisse, ning märgukirjale, mis saadeti kohalikkude agraarolude üle ministeeriumile, oli temagi alla kirjutanud.»

Peksukaristust peab parun koguni armuandmiseks. Tabavalt iseloomustab seda autor: «Otsegu räpane käsi laksatab see künism inimestele näkku: nad võpatavad tagasi ja vaikivad.»

Hirmsast meeleheitest ahastusse viidud inimesed on äärmisel piiril. Ja alles nüüd taipavad nad kohutavat tõde, neid haarab äkki «nimetu jälestus», nende ees pole «enam inimlik nägu, mis vaatab nende peadele maha, vaid see on murdja nägu... Jäleda murdja nägu... Klassimurdja nägu... See on see murdja, kes millestki ei hooli ega midagi ei kingi...».

Ja sinna kutsutud pastorgi hoolitseb vaid «taevaliku õndsuse» eest — tegelikult on ta julma veretöö «jumalast» seatud sisse-õnnistaja.

Ja nüüd lõpuks ärkab ka Jaan. Ta unelmad on otsas. Ta taipab, et kogu seda jõledat karistust ei teostata ainult selle eest, mis on tehtud, vaid rohkem selleks, et hävitada juba eos igasugune soov või püüd paremusele tulevikuski.

Jaan näeb revolutsionääre uhkesti sirgelt ja alistumatult surma minevat, kusjuures nad süüdistavad julgelt rahvavaenlasi ja kutsuvad allasurutuid võitlusesse vabaduse eest. Kadaka Jaan ärkab pärast seniseid kõhklusi ning piinlemisi ning avastab koraga tõe, et temagi tahab olla võitleja. Puruks pekstud näoga Kadaka Jaan hüppab suurele kivile ning väljendab oma uusi tõekspidamisi hoogsas kõnes:

«Elagu vabadus! Elagu vabadusevõitlus! Maha mõrtsukad!» Ta on mõistnud surmaminejate keelt: «Nüüd ma mõistan ja ka teie peate hakkama mõistma... Vabaduse peate endile kätte võitlema, õigused peate endile vallutama! Ja tasu andma tapjaile — silm silma vastu, hammas hamba vastu!... Ja kõri peate neil vereimejail kinni nöörima, et nad kauemini ei saaks endid teie elumahlast nuumata!...»

Jutustuse «Seadusemees» emotsionaalne jõud on saavutatud väga kompaktse ülesehituse teel. Teose psühholoogilise pinevuse loob Jaani naiivse usu kokkupõrge julma tegelikkusega, milles väga oluline osa on revolutsiooniliste võitlejate meelekindlusel. Kõik see hajutab peategelase senised arusaamad ja viib ta uutele seisukohtadele, võitluse vajaduse tunnetamiseni.

Tõusva pingega läbiviidud konflikt ongi aluseks jutustuse kompositsioonile. Jutustuse optimism avaldub teose revolutsioonilises lõpplahenduses, mille tuumaks on Kadaka Jaani sütitav väljaastumine.

Jutustus «Nimekiri» (1906) on teos täis põlevat viha ja hukkamõistu balti junkrute ja nende käsilaste vastu. Teravas satiirilises toonis kujutab

kirjanik, kuidas mõisnik koos proua ja valitsejaga koostab mahalastavate nimekirja, samal ajal karistussalga ohvitserid ja sõdurid joovad ja vägivallatsevad mõisateenijate kallal. Surmamõistetute nimekirja pannakse need, kes kuidagi on ilmutanud iseseisvust, on julgenud vastu astuda mõisniku ülekohtule, või talupojad ja nende lapsed, kes lihtsalt on taotlenud kõrgema hariduse kaudu paremat põlve. Jutustus «Nimekiri» on äärmiselt kompaktne, klassivaenlase vastu viha kasvatav teos.

Jutustuses «Viaburi» (1909) kirjeldatakse Helsingi lähedal saarel asuva Viaburi merekindluse revolutsiooniliste sõdurite ülestõusu 1906. a. ning pealtvaatajate meeleolusid. Suure psühholoogilise meisterlikkusega kirjeldatakse jutustuses «Tooma tohter» (1908) haavatud revolutsionääri Toomas Marjapuu naiivset usku sakslasest arstisse, kes teda ravib. Toomas avaldab arstile oma saladuse, et ta on karistussalkade poolt mahalastute hulgast raskesti haavatuna haiglasse toodud. Kuid arst annab Marjapuu tervekssaamisel üle karistusorganeile. Seega veendume, kuidas kodanlust teeniv intelligents kaitseb ekspluateerijate huve.

Töölisklassi elu kirjeldamisele välismaal on pühendatud Vilde romaan «Lunastus» (1909). Vilde kirjutas selle pagulaspõlves Saksamaal Stuttgardis 1909. aastal. Romaanis käsitletakse tööliste elu Taani pealinnas Kopenhaagenis. Vilde kirjutab, et elades Kopenhaageni tööliskvartalis on ta oma kolmandal korrusel asuva korteri aknast näinud all kõnniteil sibamas neid väikseid inimesi — «hall kandam muret kukil, hinges palju vaeva ja vähe rõõmu — puhast, mürgitamatut rõõmu. Mõistsin neid, tundsin või tajusin nende hingust, hakkasin neid joonestama. Kuni sai raamat.»

«Lunastus» tähistab eesti kirjanduses tööstusproletariaadi elu kujutamise alal uut etappi. Kapitalistliku kurnamise paljastamise kõrval kujutatakse siin proletaarlase klassiteadvuse kasvu.

Romaanil on õieti kaks peategelast: ema Jensine Nielsen ja poeg Jens Nielsen, kusjuures mõlema saatust käsitletakse teoses terviklikult.

Peamiseks kujuks romaanis aga on Jens. Teoses on erilise detailsusega analüüsitud Jensi sisemaailma, tema tundeelu. Kirjanik on loonud rea kunstimeisterlikke, psühholoogiliselt sügavalt veenvaid situatsioone Jensi kannatusrohkest ja mürgistatud lapsepõlvest ning noorukiaastaist. Tõetruult on kujutatud Jensi hingelist moondumist, põlguse ja viha tekkimist prostitueeriva ema vastu ning selle mürgi hukutavaid mõjusid tema hilisemas elus.

Pärast ränki kannatusi, pärast ekslemisi moraalses laostumises, pärast armastatud neiu kaotamist vabrikandi armukeseks tekib Jensis sügav murrang. Otsustavat osa mängib Jensi klassiteadlikkuse kujunemises marksistliku kirjandusega tutvumine. See avab Jensi silmad. Ta hakkab mõistma kapitalismi kiskjalikkust ja selle laostavat mõju töölisklassile. Südamesoojusega kujutab kirjanik, kuidas poeg hakkab mõistma oma ema minevikku, nähes temas kodanliku ühiskonna ohvrit. Senise vihkamise asemele astub armastus ja seltsimehelikkus. Ema sureb, surm istub ka poja kopsudes tuberkuloosi näol —, nad hukkuvad, kuid nende töö ja võitlus ei kao. Vilde kirjutab: «Aga lootus uue päästva tuleviku peale heidab selle hädapõlve peale juba nüüd helki: minu peategelane... tunneb enese «lunastatud» olevat, kuigi ta kui surmalaps ise seda tulevikku maitsta enam ei saa, vaid tema klass.» Kahju ainult, et just selles osas on kirjanik loobunud romaanis seni rakendatud sügavamast psühholoogilisest analüüsist ning kujutanud Jensi kujunemist teadlikuks töölisklassi eest võitlejaks konspektiivselt ja vaid väliste, pinnaliste sündmuste kaudu.

Rahvusvahelist imperialismi paljastavad tööd. 1911. a. kevadel sõitis Vilde Ameerikasse, kus tema abikaasa Linda Jürman toimetas eestikeelset töölisajalehte «Uus Ilm».

Vildel oli enne vahetuid isiklikke kogemusi Ameerikast teatav mulje. Ta oli Ameerika kohta lugenud kirjandusest, tõenäoliselt tundis ta M. Gorki Ameerika reisi ja tema vastavaid satiire. Juba 1906. a. kirjutas Vilde oma «Kaagis» satiiri «Isand Pätsi maakuulamise-teekond», kus ta ühelt poolt paljastab K. Pätsi kui eesti rahva müüjat ameerika kapitalistidele, teiselt poolt aga juba

ka ameerika rahameeste pettusi, kes endale väljarändajate näol meelitavad odavat tööjõudu.

Ameerikasse sõidu eel kirjutab Vilde: «Midagi mu sisemuses... tõrgub Ameerikale vastu... Ma ei tee enesele Ameerikast illusioone, aga ta läheb mustaks mu meelest, ikka mustemaks, mida tõelikumalt ärasõidu moment... läheneb.»

Saabunud Ameerikasse, ta kirjutab: «Ameerikas! Miski vaenulik-võõras ning jääkülm pitsitab mu südame kokku, imeb mul väriseva ooterõõmu hingest ja puhub mulle irvitavaid ähvardusi kõrva... Tund aega hiljem teadsin, et ma enam ei ole vaba inimene.» (Reisikirjeldus «Üle suure vee».)

Ellis Islandil õpib Vilde isiklike karmide kogemuste põhjal tundma ameerika elulaadi, seal valitsevat dollaritüranniat ja ohjeldamatut silmakirjalikkust, fraasitsemist vabadusega, kuna tõeliselt on seal vabadus ainult kapitalistidel tööliste halastamatuks ekspluateerimiseks pööraseks rikastumiseks.

Täis viha ja sappi kirjeldab kirjanik-immigrant elu Ellis Islandil, kuidas koheldakse sisserändajaid ja kuidas neid sallitakse ainult selleks, et nende hulgast vajalikku tööjõudu valida. «Kes Ameerika kapitali enam ei jõua orjata või ülearuseks osutub, see lendab välja Vanderbiltide ja Rockefellerite paradiisist!»

Vilde koges ja mõistis Ellis Islandi vanglas, aga samuti peatselt Ameerika «vabaduses» ameeriklaste-rahahaide tõelist iseloomu. «Jänki... ei tunne halastust. Ükski maa... pole mulle niisugust algjõulist vastikusetunnet peale ajanud kui Ameerika... Midagi sellest lõhnast, mida lihunikkude hoovid välja hingavad, tikub mulle siin ninna ja paneb hinge põdema,» kirjutab ta.

Mõne kuu pärast lahkub demokraatlik kirjanik Ameerikast. Ta ise kirjutab ühes erakirjas selle kohta, et ta ei suutnud sealseid barbaarseid olusid välja kannatada ning sõitis tagasi Euroopasse.

Ameerikas vahetult kogetud muljete mõjul kirjutab Vilde peale reisikirjelduse «Üle suure vee» ja «Minu vangipõli Ellis Islandil», mis ilmusid 1911. aastal Eestis ajalehtede veergudel, kaks satiiri «Jack Brown» ja «Minu esimene business» ning lühijutu «Punane viir». Neist esimene ilmus New Yorgi eestikeelses töölisajalehes «Uus Ilm» (1911), teine proletaarses kalenderalbumis «Kiir» (1911) ja kolmas J. Lilienbachi «Üleüldise raamatukogu» sarjas (1913). Laiemalt said nad tuttavaks Vilde satiiride kogu «Muiged» (1914) kaudu.

Nendes suure kunstimeisterlikkusega kirjutatud satiirides paljastab Vilde halastamatult ameerika elulaadi, kapitalistide silmakirjalikkust ja pettust, aga eriti nende võimuiha. Nendes kolmes töös on Vilde andnud ühtlasi kolm Ameerika Ühendriikidele iseloomulikku põhitüüpi: miljonär Johnson, ameerika elulaadi produkt Jack Brown ja tööline kullakaevanduses Douglas Islandil.

James William Johnsonis kehastuvad Wall Streeti rahahaide tüüpilised jooned. Vilde kujutab temas kõigepealt ohjeldamatut maailmavalitsemise iha, kes igatseb näha «tähtedelippu lehvivat põhjanabast lõunanabani ja Greenwichi kraadist Greenwichi kraadini... Tuntakse ühtainust isamaad, ühtainust rahvust, ühtainust presidenti, ühtainust Valget Maja, kõneldakse ühtainust keelt».

Kuid samas manab Vilde lugeja silmade ette nende maailmavalitsemisele pretendeerijate surmahirmu sotsialismi ees ning nende alatut iha kasutada töölisklassi mahasurumiseks kõige metsikumaid vahendeid.

Johnsoni kuju abil näitab Vilde, kuidas ameerika imperialistid kelgivad oma «kultuuriga», mis on Euroopast kokku röövitud. Korruptsioon ja dollari piiramatu omavoli iseloomustavad ameerika elulaadi. Täis viha kirjutab Vilde seepärast: «Saadana jänkid! Oma lipule on nad pannud tüki sinist taevast siretavate tähtedega. Nagu oleks neil midagi, mis viib hinge ülespoole, tõstab tundeid tähtede poole, kannab mõtteid mudapinnalt kõrgustele! Rusikas, suur rusikas, pihku pigistatud dollarilipakatega — see sümbol peaks nende standardil seisma...»

Jack Brown on ameerika elulaadi produkt, kes on kaotanud igasuguse inimlikkuse. «Business», dollarid on talle ainukeseks elu eesmärgiks. Ta on

olnud öölokaali kelner, oopiumikõrtsis suurmaailma naiste kaitsekaaslane, aktsiaseltsi agent, kupleede laulja, isegi näitekirjanik, ta poksib tänavail kihlveo peale, on ameerika kiriku jutlustaja jne. — et aga teenida dollareid. Jack Brown on tüüpiline imperialistlike haide teenistuses olev kuju.

Kust aga tulevad need rikkused, miljonid dollarid, millega priiskavad Wall Streeti magnaadid ja mille abil nad hävitavad töörahvahulkade vabadust, sellele annab vastuse «Punane viir». Vilde näitab kullakaevanduse töölise elukäigu kirjelduses, kuidas imperialistid maksimaalsete kasumite jahil ekspluateerivad mitte ainult tööliste tööjõudu, vaid rikastuvad nende vere, nende elu arvel, kulutamata minimaalsemaidki summasid ohutustehnikale.

Vilde lahkus Ameerikast 1911. aastal ja tema poolt kirjeldatud punane viir, mis ujus «laevatee vahuvöödis pikalt ning punaselt järele», sümboliseerib kapitalistide metsikut, verist ülekohut töölisklassi vastu.

Ameerika imperialismi paljastavates töödes näitab Vilde kahe Ameerika olemasolu: ühel pool on miljardäride Ameerika, kes vägivallatseb ja haub maailmavallutamise plaane, teisel pool on töörahvahulkade Ameerika.

See määrab Vilde satiiri jõu ka tänapäeval: ta on abimeheks rahvusvahelise imperialismi paljastamisel ning töötajate võitlusel demokraatia ja rahu eest.

Kokkuvõte.

E. Vilde satiir ja jutustused 1905. a. revolutsiooni perioodil ja sellele järgnevail aastail on revolutsiooniliselt võitleva kunstiloomingu paremaid saavutusi eesti kirjanduse ajaloos Oktoobri-eelsel perioodil. Seadnud oma teoste ideeliseks ülesandeks kodanluse paljastamise — alates eesti kodanlusest ja lõpetades rahvusvahelise imperialismiga, on kirjanik välja arendanud eesti demokraatliku satiiri vormi ja andnud kõige hävitavamaid hoope kõigele manduvale, reaktsioonilisele nii poliitilise kui ka kultuurilise elu valdkonnas. Kirjaniku selle perioodi loomingule on andnud erakordse jõu see asjaolu, et ta on lähtunud oma loomingus ühiskonna kõige eesrindlikuma klassi — proletariaadi — positsioonidelt. Vilde ei piirdu üksnes töörahva vaenlastelt igasuguse maski maharebimisega, vaid kujutab ühtlasi proletariaadi kasvavat jõudu ning kutsub revolutsioonilise võitluse teel hävitama kurnajaid. Vilde siin käsitletud satiir ja jutustused tõendavad kirjaniku poliitilist küpsust ja revolutsioonilisust, tema ühtsust proletariaadi võitlusega.

NÄIDENDID.

E. Vilde näidendid «Tabamata ime» (1912), «Pisuhänd» (1913) ja «Side» (1917) on otseselt seotud võitlusega eesti kodanliku reaktsioonilise kultuuri ja eriti kirjanduspoliitika vastu, kaasa arvatud kirjastus- ja raamatukaubanduse küsimused. Pagulaspõlvest hoolimata oli Vildel eesti tolleaegsetest kultuurilistest eluavaldustest laialdane ülevaade, mis kajastub ilmekalt tema emigratsiooniaja töödes, kõigepealt draamaloomingus.

1905. aasta revolutsiooni perioodil ja sellele järgnevail aastail hakkas eesti reaktsiooniline kodanlus organiseeritult vallutama juhtivaid positsioone eesti kirjanduse alal. Sel eesmärgil asutati 1907. aastal Tartusse Eesti Kirjanduse Selts. Selle seltsi tegevussuund ilmnes muuseas ka iga-aastastes eesti kirjandusteoste auhindamistes, kus auhindu määrati sageli dekadentlikele ja tagurlikele töödele. Samal ajal aga jäeti näiteks 1908. aastal auhindamata E. Vilde romaan «Prohvet Maltsvet» selles võimsalt avalduva progressiivse ühiskondliku mõtte tõttu.

Kuid Eesti Kirjanduse Seltsi tagurlik püüe meie kirjandust juhtida kodanlusele meelepärases suunas sai tugeva vastulöögi eesti progressiivsete kirjanike ja kriitikute poolt. Üheks selliseks vastulöögiks oli ka Vilde satiiriline näidend «Tabamata ime».

Avalikuks skandaaliks kujunes aga 1913. a. Eesti Kirjanduse Seltsi poolt ilukirjanduslike teoste auhindamine. Nimelt jättis žürii 1912. aastal ilmunud eesti kodanluse kultuuritust paljastava Vilde näidendi «Tabamata ime» auhinnata. Et aga Vildest kui rahva hulgas väga armastatud kirjanikust ei julgetud lihtsalt vaikides mööda minna, siis määrati talle «Tabamata ime» asemel auhind järgmisel aastal ilmunud «Jutustuste» eest. Kuid seltsi esimehe, tuntud tagurliku kultuuritegelase pastor V. Reimani jämedal survel tühistati seegi auhind ja Vildele määrati, arvestades tema suurt populaarsust ja ilma konkreetset tööd nimetamata, mingi ebamäärane toetusraha. Vilde keeldus kategooriliselt seda vastu võtmast, sest ta mõistis õigesti, et selle taga oli Eesti Kirjanduse Seltsi tagurliku kliki sihilik vaenuavaldus tema kui kapitalistliku ekspluateerimist paljastava ja töölisklassi huve kaitsva kirjaniku vastu. Vilde esitatud protest Eesti Kirjanduse Seltsi eestseisusele ei andnud mingeid tulemusi, mille peale Vilde avaldas J. Lilienbachi kirjastusel oma «Avaliku kirja...», kus ta tõi avalikkuse ette auhindamise telgitagused. Kui Eesti Kirjanduse Selts ka nüüd ei parandanud oma jämedat eksimust, katkestas Vilde lõplikult sidemed seltsiga ning keelas kategooriliselt Eesti Kirjanduse Seltsil tema töid edaspidi auhindamast.

See auhindamine andis Vildele kavatsusel oleva komöödia kirjutamiseks konkreetset materjali. Sellest kujunes Vilde parim komöödia «Pisuhänd». Seal naeruvääristatakse teravalt reaktsioonilise kodanluse kirjanduspoliitikat ja Eesti Kirjanduse Seltsi auhindamispoliitikat.

«Tabamata ime» (1912). «Tabamata ime» põhiideeks on reaktsioonilise kodanluse tagurliku kultuuripoliitika paljastamine. Rea ilmekate karakterite abil loob kirjanik satiirilisi situatsioone, mis piitsutavad reaktsioonilise kodanluse tühisust ja kultuuritust, mida maskeeritakse «ühtse rahvusliku» või «euroopaliku» kultuuri loosungitega.

Näidendi keskseks kujuks on klaverikunstnik Leo Saalep. Saalep on keskpärase andega kunstnik. Kuulsuseiha, õhutatuna auahne Lilli Ellert-Saalepi poolt, teeb temast tühise ja haiglase inimese, kes tahab end kujutada geeniusena. Ta on Lilli poolt nii vaimselt kui kehaliselt ruineeritud mees. Leo iseloomustab oma traagilist olukorda, konstateerides: «Viimased viis aastat on mind hommikust õhtuni piitsutatud. Piitsutatud nagu mustlase hobust.» Ja selle tulemused on kurvad: «Minu sooned ei soenda mind küllalt. Vere asemel vist külm vesi sees.» Kirjanik mõistab Saalepit hukka seepärast, et ta allub kodanluse «geeniuseotsimise» läbinähtavalt väärale poliitikale, kuid kujutab kaastundega tema kui inimese kurbloolust ja tema igatsust eluterve õhkkonna järele.

Eesti kodanluse tõusikliku kultuuripoliitika taotluse kandjana esineb Lilli Ellert-Saalep, kelles kuulsuseiha on arenenud äärmiste mõõtu-

deni. Lilli Ellert on andetu ja võimetu ise midagi saavutama. Ta võtab endale hüpiknukuks noore klaverikunstniku Leo Saalepi, kelle auahnust üles piitsutades ta tahab vallutada kuulsust Lääne-Euroopas. Kuid kuulsuse i m e jäi välismaal t a b a m a t u k s. Ei aidanud ka enda hangitud lilled, priipiletitega kontserdile meelitatud plaksutajad ja tundmatuilt arvustajailt ostetud kiitvad arvustused vähetähtsate ajalehtede veergudel. Tühi kukkur ja Saalepi vaimne laostumine sunnivad «eesti kunsti» esindajaid kodumaale tagasi pöörduma. Lilli poolt serveeritud petlik kuulsusesära leiab eesti kodanluse hulgas ülistava vastuvõtu. Lilli Ellerti kuju kaudu paljastub eesti kodanluse tühine karjerism. Lilli Ellerti egoism ilmneb väga selgelt näidendi lõpus — kaotanud Leo nii mehena kui kunstikuulsuse maskina, toob ta kalgi südametusega päevavalgele Leo «edu» välismaal ja ka enda kuulsusetu ning näruse «kunstnikukarjääri».

Näidendis esineb peale Lilli Ellert-Saalepi veel terve rida kodanlust esindavaid kujusid, nagu endine apteeker, hiljem kolme maja omanik ja enda arvates muusika eriteadlane Gustav Laurits, kirjanik Kõrend, doktor Vaik, advokaat Kurg jt. Nende kujude kaudu on antud satiiriline pilt nn. koorekihi «kultuurimaailmast», mis on täis karjerismi ja tühist eneseülistamist ning kultuuritust. Vilde iseloomustab kõiki neid kui posööre, «kes kõigest hingest *suurilma inimesed* himustavad olla, seda aga mitte ei ole, vaid on ainult koomilised imitatsioonid».

Näidendi esimene, eriti aga viimane vaatus sisaldavad suurepäraselt antud tüüpilisi olukordi, kus kirjanik lõikava satiiriga piitsutab tõusikkodanluse «kultuuri» tühisust ning rahvavaenulikkust, mida maskeeritakse kõlavate fraasidega.

Demokraatlikku kultuuri esindavad näidendis Eeva Marland, maalikunstnik Magnus Kull, laulja Salme Pedak, organist-muusikaarvustaja Heinmann, Juta Laurits jt. Nad oskavad hinnata või luua tõelist kunsti ja nende kriitikameelt ei tumesta pimesi Lääne ees lõmitamine. Neid iseloomustab ausus, siirus, loomulikkus ja side rahvaga.

Reaktsioonilise kodanluse kultuuripoliitika peamiseks arvustajaks näidendis on E e v a M a r l a n d. Kuigi Eeva on mõnevõrra idealiseeritud, nn. päikesenaine, ja kuigi temast pole loodud nii meisterlikult isikupäraste joontega varustatud kuju, on ta siiski meeldejääv. Eeva Marland elatub oma tööst, mida ta armastab. Ta nimetab end ise humoristlikult saunanaiseks, kellele kuulub väike nägus maiake ühes aiaga. Peatööalaks on Eeval mesilastepidamine. Selle elukutsega on Eevat õnnestunult iseloomustatud: nõuab ju mesilaste kohtlemine rahu ja tasakaalukust, aga samuti hoolt ja armastust oma usinate ja arukate «töötajate» vastu. Värske mulla ja mee lõhn sümboliseerivad Eevat ja tema kodu, tema tuba, mis harmoneerub selle omanikuga.

Eeva on mitmekülgne andekas intelligentne naine. Noorena on ta harrastanud luuletamist, kuid oma tugeva enesekriitika tõttu on loobunud sellest, kuna saavutused sel alal ei rahuldanud teda. Ta on musikaalne, tegutseb klaveriõpetajana. Kuid teda huvitavad veel teaduslikud probleemid pedagoogika alal.

Kunsti käsitleb ta rahvalikkuse seisukohast, toetades kunstis kõike elutervet ja realistlikku (hindab kõrgelt Kulli maale jne.). Tema seisukohad on kirjanik seadnud vastamisi valitsevate ringkondade tagurlike seisukohtadega.

Eeva Marland on veendunud, et rahvalikkuse põhimõttest lähtuv kunstnik täidab oma missiooni mitte ainult suurlinnas, vaid samal määral ka külas, et seal «oma kuulajate elujõudu ja tööröömu tervisejoogiga karastada». Siit ilmneb Eeva kunstiliste vaadete kaks sügavalt progressiivset põhimõtet; esiteks, kunst olgu pühendatud rahvale, ja teiseks, kunstil on elus tähtis funktsioon — ta õilistab inimesi, on neile üheks elujõu ja tööröömu allikaks.

Eeva Marland hindab suurte talentide kõrval kõiki, kes siiralt oma panuse annavad kunstile. Tema seisukoha järgi ei paku rõõmu mitte ainult Alpid, vaid ka Otepää kingud. Talendid, geeniused võrsuvad rahva keskelt, selle kunstilise loomingu ja kunstilise maitse üldisest kasvust. Messiate ootajad, tõusikud, kellele kunst on karjerismi vahendiks, sigitavad vaid «vale-messiaid», kuna

nad pole võimelised nägema ega hindama kunsti sisu, sellega tegelikult surmates tõelise kunsti juba eos.

Eeva Marlandi südikus ja aktiivsus oma põhimõtete ellurakendamises tuleb ilmekalt esile stseenides Salme Pedaku ja Magnus Kulliga II vaatuses. Siin näeme, kuidas Eeva sisendab loovaisse kunstnikesse õigeid, rahvalikke põhimõtteid. Aga veel rohkem — siit ilmneb samuti tema sügavalt õige suhtumine lihtsamassegi töösse. See on vastandatud kodanluse tööpõlgusele. Eeva soovitab siiralt Kullil teha lihtsat maalritööd, et selle kaudu luua võimalus pühenduda vabadel tundidel kunstilisele loomingule. Ka Kull igatseb sellist ühiskonda, kus töö, ka katuste võõpamine, on auasi, mitte aga põlguse objektiks.

Magnus Kulli kujus on esindatud kunstniku siiras armastus oma töö vastu ning kurbloolus, mida tuleb ausal kunstnikul läbi elada kapitalistlikus ühiskonnas. Kullis näeme kunstniku sügavat traagikat, kelle andele on suletud avaldumisvõimalused kodanluse kultuurivaenulikkuse tõttu.

Salme Pedakul on põhiliselt õiged kunstilised vaated, kuid tal ei jätku jõudu nende elluviimiseks: ta on end lasknud tõusikkodanluse ebaterveist karjeristlikest taotlustest mõjustada ning seetõttu hakkab kaotama usku oma võimeisse.

«Tabamata ime» tegevus areneb teravais konfliktides, mis kajastavad ühiskondlikke vastuolusid kultuurilisel alal. «Tabamata ime» on satiiriline draama, mille põhiidee — eesti kodanluse reaktsioonilise kultuuripoliitika paljastamine — on edasi antud ilmekalt joonistatud kujude kaudu.

«Pisuhänd».

(1913)

Vilde komöödia «Pisuhänd», mis nii oma saamisloolt kui sisult, nagu eespool mainitud, on tihedalt seotud «Tabamata imega», käsitleb sama teemat, piitsutades tõusikkodanluse kultuuritust, reaktsioonilisust, eriti kirjanduspoliitika alal. Komöödia tegelaste isiklikud konfliktid on aga seotud eesti kapitalistide äriliste mahhinatsioonidega.

Ainestik. «Pisuhänna» tegevustik on järgmine. Rahajõmm Vestmanni tütar Matilde nõuab oma andetult mehelt insener Sanderilt kirjanikukuulsust. Sanderi koolivend Piibeleht, kes tahab kosida Vestmanni nooremat tütart Laurat, loovutab oma «Pisuhänna»-nimelise romaani käsikirja Sanderile, kes selle eest saabki auhinna ning Matilde — ihaldatud kuulsuse. Kuid vastutasuks laseb Piibeleht «Pisuhänna» saladuse avalikuks tegemise ähvardusel Sanderil Vestmanni nina eest. Vestmanni enda rahaga osta oma nimele suuri kasumeid toova krundi. Piibeleht saab Vestmanni väimeheks.

Komöödia esimese ja teise vaatuse sündmustik on tihedalt seotud eesti kodanluse kirjanduspoliitikaga, lähemalt Eesti Kirjanduse Seltsi poolt teostatud auhindamisega ja kirjanduskriitikaga. Nii näiteks Sanderi pateetiline hüüe Piibelehe «Pisuhänna» nime kandva romaani kohta, et see «rahva psüühi selgitab, nimelt selle painajalikku, salapärastest võimudest piiratud ja luuleliku ebausuga põimitud külge», on võetud

Eesti Kirjanduse Seltsi auhindamiskomisjoni otsusest Kitzbergi «Libahundi» kohta, millele anti esimene auhind, samal ajal kui Vilde «Tabamata ime» jäeti üldse auhindamata. Vilde parodeerib siin kodanlike natsionalistide kirjanduspoliitikat, lastes Sanderit hüüda: «Mis on kirjanikul linnaga tegemist! Mis kunstiväärilist ainet saab ta linnast! Keda huvitab linnainimese madal hingeelu! — — Kirjanik peab jääma k ü l a s s e! ... Ainult parsil elab luule, ainult vommil sigib suur idee, kõik meie omapärasus on laudas ja aganikus!»

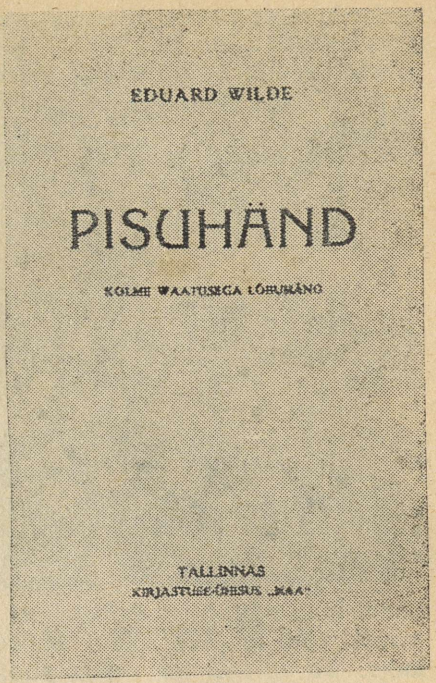
EDUARD WILDE

PISUHÄND

KOLME WAATUSEGA LÕBUSKÄNO

TALLINNAS
KIRJASTUSE-ÜHISUS „MAA"

«Pisuhänna» tiitelleht (1913).

Et teha Piibelehe realistlikust ja kritiseerivast vaimust kantud teost valitseva kodanluse nõudeile vastuvõetavaks, selleks tuli romaan ümber töötada, kritiseerimise ja negatiivsete kujude asemele «positiivset kraami» sisse panna, või nagu Sander seda esitab: «Need kraabi maha vennas! Kraabi neid niipalju maha kui vähegi saad! — Mõistad isegi: ma tahaksin «akadeemiale» (s. t. Eesti Kirjanduse Seltsile) meeldida. — — Ja kui siin ehk irisemist sees on — ühiskondlikkude olude ja tegelaste kallal — sinu töödes leidub sellesarnast, ja see on kahtlemata üks põhjus, miks neid heaks ei võetud — — i r i s e m i n e. Tiit, see kitku kah välja!»

On enam kui selge, et siin on piitsutatud kaasaegse eesti kodanluse reaktsioonilisi seisukohti, mida Vilde oma eelmises näidendis «Tabamata ime» oli teravalt paljastanud.

Samas on aga näidatud Eesti Kirjanduse Seltsi ringkondade tegevuse reaktsioonilisust, selle sõltuvust kapitalist. Sander näitab neid põhjusi, miks Piibelehe tööd pole seni leidnud heakskiitu: «Sul ei ole seltskondlikku positsiooni, sul ei ole sidemeid, sul ei ole tutvusi arvustajate ja «auhindajate» hulgas, — sul ei ole ka äia, kellel oleks ajalehtede aktsiaid, ega ole neid sul endal! — Kas tead, Tiit, kui sinu tööd oleks m i n u sulest — sa võiksid nende kriitikaga rahul olla!»

Kuid Vilde «Pisuhänd» ei jäänud ainult Eesti Kirjanduse Seltsi auhindamispoliitika arvustamiseks. Näidend kujunes eesti

kodanluse reaktsioonilise kultuuripoliitika ja kodanluse paljastamiseks üldse.

Selle suure üldistava tähendusega idee on kirjanik edasi andnud rea satiiriliselt joonistatud tüüpiliste tegelaskujude kaudu.

Tegelased. Tiit Piibeleht on meisterlikult individualiseeritud karakter. Komöödia algul on teda kujutatud boheemlase ja veidriku kirjanikuna, kes oma suhteliselt arenenuma ja iseseisvama kunstimaitse ja kriitilise meele tõttu pole leidnud tunnustamist kodanluse ringkondades.

Piibelehe minevik, tema senine elu ja tegevus annavad esimeses vaatuses põhjust teda hinnata progressiivse mõttelaadiga intelligendina, kes asub kritiseerima kodanlikku ühiskonda ja kodanluse vildakat kirjanduslikku maitset. Piibelehe teod — oma käsikirja kerge äramüümine ja selle ümbertöötamine oma veendumuste vastaselt — on küllaltki läbimõeldud riukad, et saada rikka Vestmanni täieõiguslikuks väimeheks. Nii Sander kui Piibeleht on tüüpilised väikekodanlikust keskkonnast pärinevad intelligentsi esindajad. Esimene püüab endale karjääri luua «vilajama piha ja saksema nimega», teine tahab endale soodsamaid elutingimusi luua erandlikkusega, boheemlase välimuse ja käitumisega. Näidendi lõpp näitab, et Piibelehest ei saa siiski Vestmanni-taolist ärimeest, vaid ta jääb edasi boheemitsevaks intelligendiks-kirjanikuks. Ta väidab ise: «Mis puutub aga minusse — ma tahaksin endale nüüd seda toredust lubada, et jään luuletajaks, a i n a luuletajaks...»

Piibeleht on ka väliselt meeldejäävalt iseloomustatud. Tema murdeline kõne, päevalilleseemnete närimine, erivärviliste sokkide kandmine jne. loovad laval hästi mõjuva koomilise kuju. Tema dialoogide teravmeelsus oma kasvatusliku lihtsameelsusega ja lakoonilisus kasvavad usutavalt välja kogu tema iseloomu individuaalseist joontest.

Vana Vestmann on eesti suurkapitalisti kuju. Osava spekulandina on ta oma miljonid kokku ajanud, nii et nimetab end ülbelt «Vestmann Vestmanni uulitsast». Kõigi väärtuste mõõdupuuks on talle raha. Raha on talle püsivama väärtusega kui mis tahes kunst, sest viimane sõltub ka rahast. Vestmann konstateerib sellega lihtsalt fakti, et kodanlik kunst on sõltuv kapitali huvidest.

Ilma pikema mõtlemiseta ja südametunnistuse piinata on Vestmann valmis oma tütart ükskõik kellele mehele sahkerdama, et aga hiiglakasu, mis ähvardab kaduma minna, tema perekonna miljonitele lisa tooks. Vestmannis on kehastatud kapitalist, töörahva vaenlane, kelle arvates töölised streigivad ainult ahnusest ning ähvardavad segada tema rikkuste kokkukuhjamist. Kirjanik on varustanud teda rea üpris humoristlike ja lõbusat tuju äratavate käitumisjoontega.

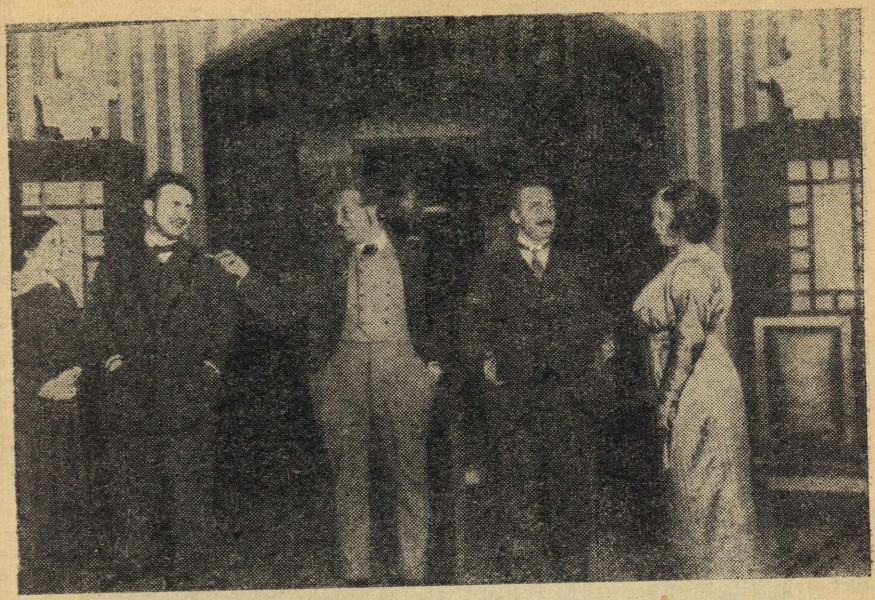

Stseen «Pisuhänna» lavastusest «Estonia» teatris 1914. a.

Lõikava satiiriga on kirjanik Ludvig ja Matilde Sanderi kujudes naeruvääristanud kodanliku maailma ohjeldamatut egoismi, omakasu, variserlust ja auahnust, samuti kultuuritust, vaimset tühjust. Ludvig Sander pärineb väikekodanlikust keskkonnast. Karjääri on Sander teinud rikka naisega abielludes. Matilde Sander on Lilli Ellert-Saalepi täisvereline õde, kuid Vestmanni kui suurkapitalisti tütrena omab määravat kohta kodanlikus seltskonnas. Et ta raha eest ostis endale mehe, seda tunnistab ta avalikult. Kuid Lilli Ellerti kombel taotleb temagi kuulsust vaimumaailmas oma mehe kaudu, kes talle mõrsjapõlves on saatnud kuulsate poeetide luuletusi oma loominguna. Tundmata ise vähimatki huvi kirjanduse vastu, nõuab ta oma mehelt, kes insenerina on täiesti läbi kukkunud, kirjanikukuulsust. Tänu Piibelehe abile ja äraostetud kriitikale saavutab Sander kirjanikukuulsuse.

Kompositsioon. «Pisuhänd» on *süžeeliselt ülesehituselt* sirgjooneline ja ühtlane. Siin on põhijoontes jälgitud klassitsistliku draama koha ja tegevuse ühtsuse nõuet. Komöödia tegevus areneb algusest kuni lõpuni väga hoogsalt.

Juba «Pisuhänna» esimestel lehekülgedel selguvad Vestmanni, Ludvig ja Matilde Sanderi ning Laura kujude olemus, nende üldised ja isikupärased jooned. Peatselt ilmub lavale ka teose intriigi arenemist juhtiv tegelane, boheemlik-koomiline kuju Tiit Piibe-

leht. Esimese vaatuse lõpul valmib teose intriigi *sõlmitus*: Piibeleht müüb oma «Pisuhänna»-nimelise romaani käsikirja Sanderile, et viimane saavutaks sellega Matilde poolt nõutud kirjanikukuulsuse. Selle esimese vaatuse põhisündmuse ette ja taha on põimitud Piibelehe ja Laura armastusprobleem. Viimase õnnelikuks lahendamiseks rakendab Piibeleht teises vaatuses oma kosjavankri ette Sanderi — «Pisuhänna» õige autori paljastamise sunnil. *Konflikt* kujuneb teravaks, ühtlasi aga äärmiselt koomiliseks. Piibeleht osutub kavalamaks ja nupukamaks kui vastane. Piibelehele annab see, et ta on «Pisuhänna» autor, vääramatu enesekindluse ja rahu, Sander seevastu on muudetud tahtejõuetuks käsutäitjaks — ta on sunnitud ostma Vestmanni rahadega Piibelehele suuri sissetulekuid toova krundi. Esimeses ja teises vaatuses areneb näidendi intriig peamiselt Sanderi ja Piibelehe vahel, kusjuures Sanderi tegutsemise ajendiks on Matilde auahnus. Teises vaatuses osutuvad sisuliselt võitluspoolteks küll juba Vestmann ja Piibeleht, sest Sanderist pole enam viimasele väärilist vastast. Teises vaatuses hoogsalt väljakujunenud situatsioonist kasvab välja kolmanda vaatuse võitlus ja ühtlasi intriigi *kulminatsioon* — nüüd juba Vestmanni ja Piibelehe vahel. Sander mängib siin ainult kõrvalist osa. Viimast vaatust iseloomustab niisiis Vestmanni ja Piibelehe vaheline duell. Vestmanni tugevuseks on tema rikkus ja suurärimehe kogemused, Piibelehe jõuks aga esimese rahade eest saadud väärtusliku krundi ostuleping ning siit tulenev iseteadvus, aga samuti tema loomukohane teravmeelsus. Piibeleht väljub täieliku võitjana, kuigi komöödia lõpeb kõigile osalistele õnnelikult.

«Pisuhänd» on kirjutatud sädeleva huumoriga. Esimeses ja teises vaatuses domineerib *sõna-* ja *karakterikoomika*, kolmandas — *situatsioonikoomika*. Dialoogid on haruldaselt tabavad, vastavalt tegelastele individualiseeritud, kõnelused arenevad loomuliku voolavuse ja pingega.

Kokkuvõte.

«Pisuhänna» teravik on suunatud eelkõige eesti reaktsioonilise kodanluse kultuurituse ja karjerismi naeruvääristamiseks. See annab näidendi esimesele ja teisele vaatusele ühtse sisu, kolmas vaatus aga keskendub juba ainuüksi äriliste mahhinatsioonide ümber, mis kasvavad loogiliselt välja esimeses vaatuses disponeeritud situatsioonist.

Vilde on «Pisuhännas» andnud järjekordselt tõendi endast kui andekast stiili- ja karakterite meistrist.

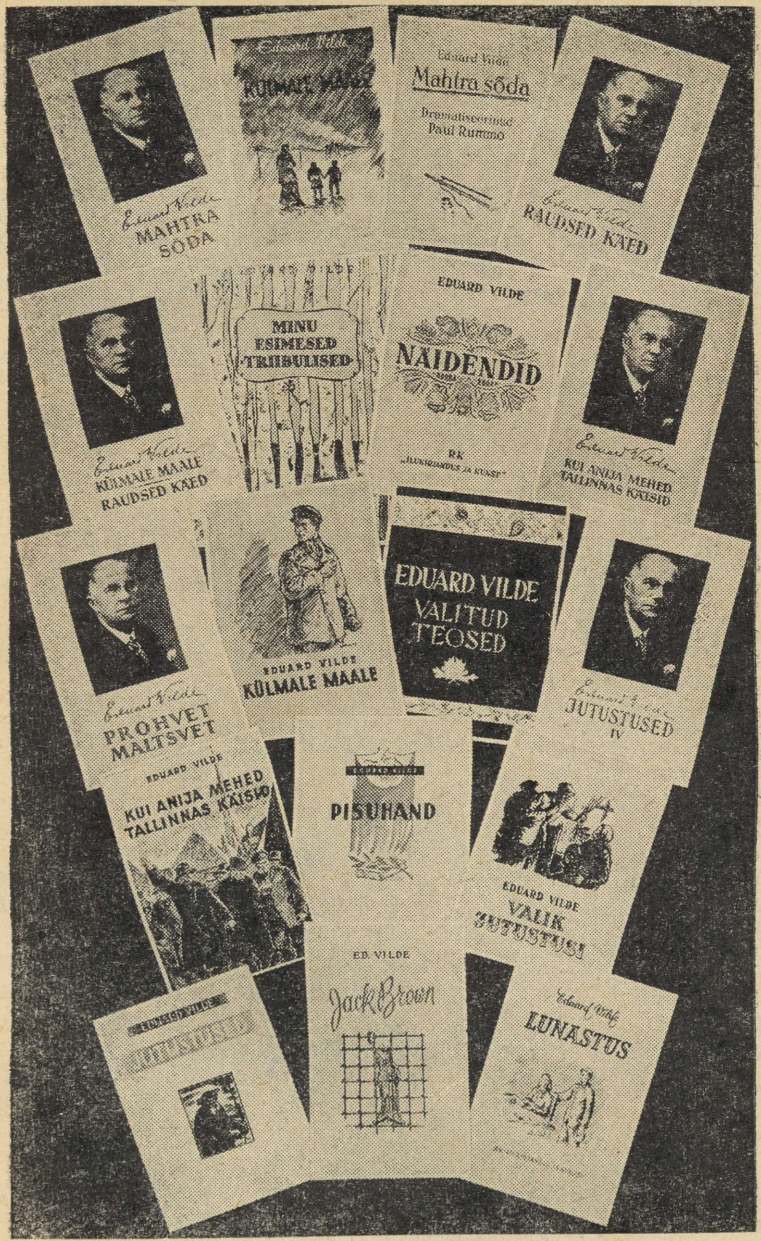

Nõukogude Eestis ilmunud E. Vilde teoste kaanepilte.

«Side».

(1922)

1917. aasta sügisel esietendus Tallinnas «Estonia» teatris Vilde kolmas ja viimane näidend «Side» (trükis ilmus ta aga alles 1922. aastal). Näidend on kasvanud välja kirjaniku isiklikest kogemustest kirjastajatega, kellega tal tuli lakkamatut võitlust pidada, et saada oma tööde eest minimaalsetki honorari.

Kirjaniku subjektiivseks kavatsuseks oli näidata kapitalistliku ühiskonna raamides kahesuguse — ühelt poolt nn. spekulatiivse, musta ärimoraali ja teiselt poolt «kõrgemal arenemis- ja eetikaastmel seisva moodsa» ärimoraali vahelist võitlust.

Oma kavatsuse teostamiseks on Vilde loonud isa ja poja vahel konflikti, mis johtub nende erinevast suhtumisest äriasjusse. Raamatukaupmees ja kirjastaja Hans Ilves on ehtne rahajõmm, südametu ja julm, kes ei kohku tagasi ükskõik millisest riukast rublade kokkukraapimiseks või oma konkurentide hävitamiseks. Ta poeg Voldemar tahab olla ärimees, kelle firmal on hea kuulsus oma «euroopalike» ärikommete ja «ärilise aususega».

Sellest vastuolust kasvab välja avalik kokkupõrge isa ja poja vahel, neist saavad konkurendid. Hans Ilves kasutab igasuguseid võtteid, mis ärimaailmas on aga kõige tavalisemad konkurendi hävitamiseks, nagu — valitsusvõimude äraostmine, vastase vekslite kokkuostmine jne.

Voldemar Ilvese ja tema kaaslaste illusioonid aga purustatakse kapitalistlikus ühiskonnas kehtiva halastamatu konkurentsi tõttu. Näidendis näeme realistlikku situatsiooni: kahe konkureeriva ettevõtte võitlus elu ja surma peale. Hävib see, kes pole küllalt kaval, küllalt julm ega südametu. Hans Ilvese karakter on algusest lõpuni suure järjekindluse ja täie usutavusega välja joonistatud. Juba ainult selle kuju pärast on «Sidemel» kindel koht eesti dramaturgias. Vanale Ilvesele lisanduvad veel sellised meisterlikud kujud, nagu proua Kurvits, poesell Padar ja trükikojaomanik Vehik.

Vilde kui kirjanik-realist, kes oma peamised karakterid ja situatsioonid lõi elu järgi, jäi truuks oma loomingulisele põhimõttele ja nii kujunes «Sidemest» hinnatav lavateos, mille põhiväärtuseks on kapitalistliku ühiskonna terav kriitika.

KOKKUVÕTE.

E. Vilde oli suure emotsionaalse jõuga loov kirjanik ja laialdaste teoreetiliste teadmistega kriitik. Tema loominguliseks meetodiks oli realism. Ta kirjutab: «Kunst on üks elu mõistmise vormidest — ta püüab teisel teel sellelesamale eesmärgile nagu teaduski. Kunst tahab tunde kaudu sedasama kätte saada, mida teadus mõistuse kaudu... Ainult kunst, mis elu allikast aineid hoovab, võib ju elu ning seega ühiskondlike vahekordade ja vastuolude loovat mängu kriitiliselt tabada, see on, mõista ja mõistmist neile edasi anda, kelle hinged selle tõe järele janunevad — neile, kes tulevat uut ja paremat igatsevad.»

E. Vilde on seadnud oma loomingu ülesandeks tunnetada ajaloolise arenemise seaduspärasusi, anda võimalikult sügav ja objektiivne elutõe kujutus, näidata ühiskondliku elu arenemist vastandlike jõudude võitluse vormis, kujutada uue võitlust vanaga.

Nõukogude Eestis ilmunud E. Vilde teoste kaanepilte.

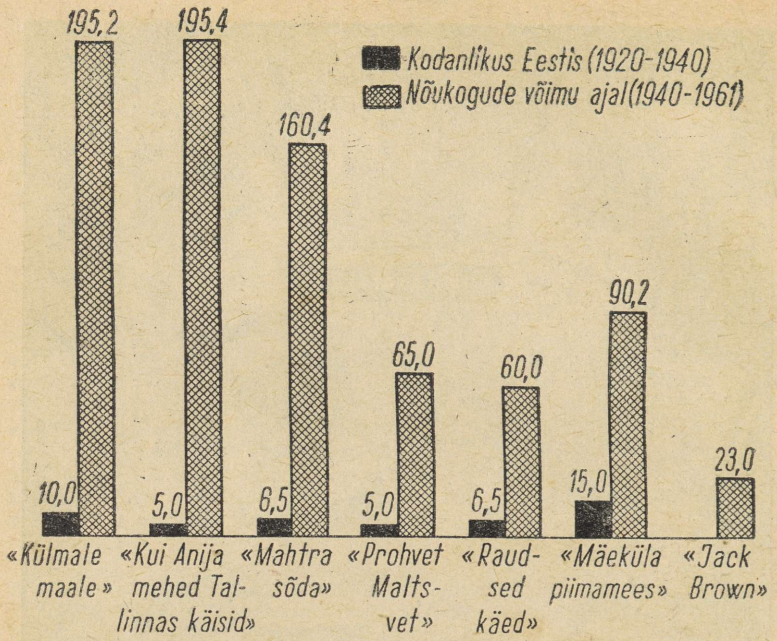

Diagramm E. Vilde tähtsamate teoste tiraažide kohta (tuhandetes eksemplarides).

Vilde oli lapsepõlvest alates kõige tihedamas kontaktis rahvaga, tema kõige laiemate kihtidega ja nende võitlusega kurnajate ja orjastajate vastu. Ajaloolise ja kaasaegse tegelikkuse tundmine ja rahva eluavalduste õige mõistmine, progressiivsete ideede arvestamine — selles peituvad Vilde kunstiloomingu ammendamatud allikad. Suure andega kirjanikuna oskas ta kunstiliselt meisterlikku vormi valada rahva elu kõige tüüpilisemaid nähtusi.

Oma parimates töödes on Vilde suutnud näidata väljapääsu ühiskondlikest vastuoludest *klassivõitluse näol* (ajaloolises triloogias, eriti aga 1905. a. poliitilises satiiris ja jutustustes).

Marksism õpetab, et elu edasiviivaks teguriks on vastandite võitlus, võitlus vana, väljasureva, ja uue, tekkiva vahel. Progressiivse ja revolutsioonilise kirjanikuna on Vilde oma loomingu paremikus kujutanud neid jõude, mis antud ajaloolisel etapil sisaldasid endas edasiviivaid momente, ning laiemas perspektiivis just võitlust elu arenemist pidurdavate jõudude vastu. Järelikult on Vilde suutnud elus näha ja oma loomingus kunstiliselt meisterlikus vormis käsitleda neid jooni ja nähtusi, mis elu edasi viivad.

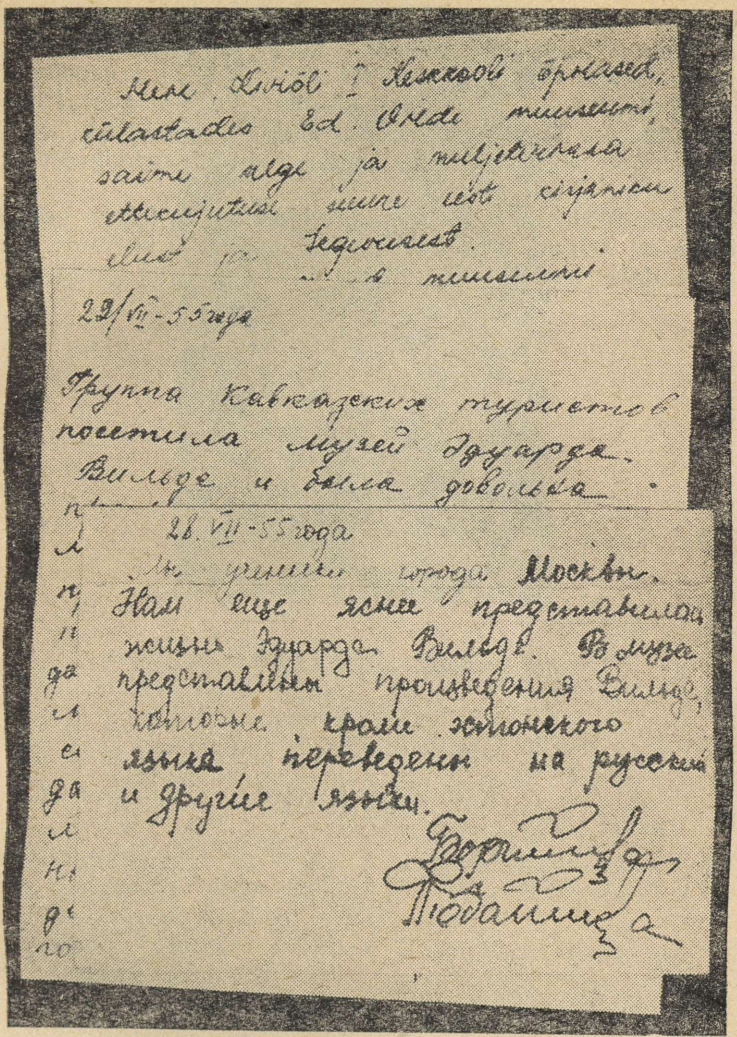

Väljavõtteid E. Vilde memoriaalmuuseumi külalisteraamatust.

E. Vilde loomingu paremik on kõige otsesemalt inspireeritud rahva-, eriti talurahvahulkade revolutsioonilistest võitlusmeeleoludest. Ning jõudnud kunstiteostena tagasi rahva sekka, aktiviseerisid sinna kätketud progressiivsed ideed omalt poolt rahvast võitlema klassivaenlaste — mõisnike ja kapitalistide vastu.

E. Vilde parimad tööd võitlevad igasuguse kurnamise ja seda kaitsva religiooni vastu.

E. Vilde on suurepärane karakterite looja, võrratu stiilimeister. Tema sõnavaralise rikkuse ja kunstiliste väljenduste kujundlikkuse allikaks on olnud rahvakeel ja rahvalik fraseoloogia. Ta on oma paljudes töödes andnud hiilgavaid näiteid eesti keele kui ilukirjandusliku loomingu vahendi rikkusest. Andeka stiilimeistrina on Vilde oma paremates töödes loonud klassikalisi näiteid sisu ja vormi ühtsusest.

E. Vilde tähtsamate tööde sügav ideelisus ja kõrge vormimeisterlikkus on teinud temast eesti demokraatliku kultuuri ühe suurima esindaja, kelle loomingul on jäädav väärtus ka tänapäeval.

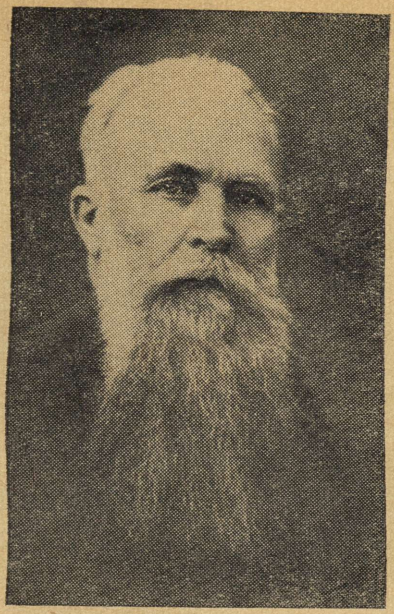

ERNST PETERSON-SÄRGAVA

(1868—1958)

ELULUGU.

1905. aasta revolutsiooni eelsel perioodil kujunes eesti demokraatliku kirjanduse üheks silmapaistvamaks esindajaks Ernst Peterson (alates 1935. a. — Särgava).

Lapsepõlv ja kooliaastad. Ernst Peterson-Särgava on sündinud ja kasvanud Vändras, metsade- ja jõgederohkes, linnadest eemal asuvas maakohas. Tema isa Jüri Peterson, kes pärines Vändrast Särgava talust, töötas Kadaka külakooli õpetajana, kusjuures ta pidas ühtlasi ka koolikohta. Ta ema, lätlanna Lisette Birsgall, oli tulnud Roopest ja teenis kuni abiellumiseni Vändra pastori juures virtinana.

Siin, Kadaka koolimajas sündis 29. (17.) aprillil 1868. aastal Ernst Peterson-Särgava, tulevane kirjanik.

Kirjaniku isa, erksa vaimu ja laia silmaringiga mees, tegeles õppetöö kõrval põlluharimise ja mesilastepidamisega, aga ka komponeerimise ja luuletamisega. Ta käis ümberkaudsetes peredes, samuti kaugemal (Uue-Vändras jm.), ja kogus rahvaluulet — rahvakombeid ja -viise, muinasjutte, rahvalaule, mõistatusi.

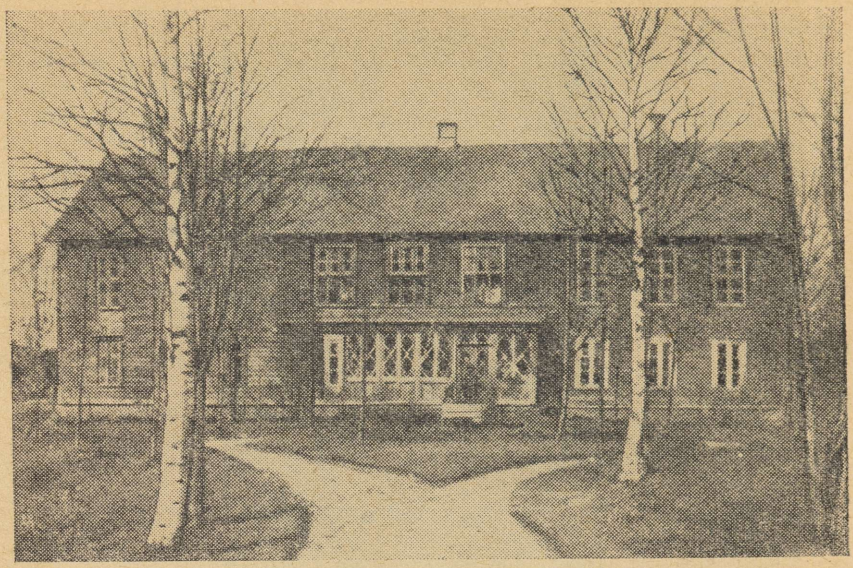

Vändra kihelkonnakool.

Niihästi kogumisel kui ka ümberkirjutamisel abistas teda poeg Ernst. Kogutud materjalid on ta saatnud J. Hurdale. Isa armastas sagedasti muinasjutte vesta. Õhtuti jutustas ta ka koolilastele, jätkates vahel isegi siis, kui lapsed, kes ööseks koolimajja jäid, juba voodis olid. Isa kõrval osutus meisterlikuks muinasjutuvestjaks teenijatüdruk Ann Sander. Kuuldud muinaslood, mida enamasti õhtuti jutustati, erutasid sügavalt lapse meeli. «Nende mõjul uinusin ja ärkasin,» ütleb E. Peterson-Särgava seda aega meelde tuletades. Siit võrsus tulevase kirjaniku elav ja püsiv huvi rahvaluule vastu.

Viieaastaselt oskas poiss soravalt lugeda. Ja «...umbes selsamal ajal kirjutasin ma kanga telgede all oma esimese jutu «Lindude ja loomade sõda» rahvasuust ülesse», märgib ta hiljem ühes kirjas.

Külakoolmeistri perekond pidi elama majanduslikult kitsastes oludes, seda enam, et isa haigestumise tõttu oli vajalik koolitöös pidada palgalist abilist. Ernstil kui vanemal lapsel tuli juba varakult hakata karjas käima; samal ajal pidi ta olema emale abiks nii põllul kui ka koduste talituste juures.

Alates poisi seitsmendast eluaastast võeti ta kaasa klassi, et ta võiks õppida koos teiste lastega. Kui Ernst oli kümneaastane, viidi ta Vändra kihelkonnakooli, kus ta õppis 1882. aastani. Siin äratas ta tähelepanu oma heade kirjalike töödega. Ühtlasi ärkas temas elav huvi kirjanduse vastu. Kooli kogust ja õpetajailt sai

ta raamatuid. Kooliõpetaja vahendusel tutvus ta ka saksakeelse kirjandusega. Noorukit köitsid iseäranis Anderseni ja Grimmi muinasjutud ning varsti ka F. Schilleri draamad «Röövlid» ja «Wilhelm Tell».

Noor Ernst Peterson, tulvil tegutsemistungi ja vahetevahel väljalöövat vallatushimu, sattus vastuollu korranõuetega ja pidi Vändra kihelkonnakoolist lahkuma. Edasi õppis ta Tori kihelkonnakoolis (1882—1884). Läheduses asuva vene kirikukooli õpetajalt Tambergilt said poisid raamatuid, mille lugemine kihelkonnakoolis oli keelatud. Selle lugemisvara hulka kuulusid saksa loodusteadlase Ernst Haeckeli teosed, kus propageeriti loodusteaduslikku materialismi. E. Haeckeli võitlus eesrindliku teaduse ja ateismi eest omas sel ajal suurt tähtsust kodanlik-klerikaalsete ja teiste tagurlike ringkondade ideoloogia paljastamisel ja selle vastu peetava võitluse õhutamisel. Keelatud kirjandus pani nooruki mõtlema, õpetas teda ümbritsevat elu kriitilise pilguga vaatlema ja sai tulevase kirjaniku maailmavaate arenemises mõnel määral suunavaks.

Õppimise Toris katkestas isa haigus; Ernstil tuli asuda tööle isa asemikuna Kadaka külakoolis. Koolitöö kõrval täiendas noormees ennast iseõppimise teel, käies tunnis Vändra kihelkonnakooli juhataja A. Jürgensteini juures. Viimane liitus paar aastakümmet hiljem reaktsioonilise Eesti Rahvameelse Eduerakonnaga ja töötas selle häälekandja «Postimees» toimetajana, kuid tollal, Vändras olles, oli ta rahva hariduse tõstmisel ja silmaringi laiendamisel igatahes edasiviivaks jõuks. Tema katsetused kirjanduse alal aga innustasid ka noort Ernst Petersoni kirjanduslikule loomingule.

Sel ajal, 1860—1880-ndail aastail, käsikäes eestlaste kujunemisega rahvuseks ja kapitalistlike suhete süvenemisega, arenes talurahva hoogne võitlus balti-saksa mõisnike vastu. Ja siinsamas Vändras elas 70-ndail aastail demokraat-valgustaja, mõisnikevastase võitluse tulihingeline juht C. R. Jakobson. Viimane oli Vana-Vändra vallakirjutajaks, hiljem aga ostis Uue-Vändras Kurgja talukoha (suri seal 1882. a.). Tema ajalehe «Sakala» ilmumine (1878—1882) märgib rahvusliku lipu all toimuva pärisorjusevastase liikumise haripunkti.

E. Peterson-Särgava mäletab, et siis, kui ta oli veel poisike, käinud C. R. Jakobson vahel Kadakal. Isa lugenud kodus ette Jakobsoni «Kolme isamaa kõnet». Kuid C. R. Jakobson pidas sageli kõnesid ka Vändra vallamajas. Nende kohta ütleb kirjanik hiljem, et need olid sädemed... Aastate pärast kujutab ta jutustuses «C. R. Jakobsoni matusel» enda ja teiste Vändra kihelkonnakooli poiste vaimustatud suhtumist Jakobsonisse: «Kes Vändra kihelkonna-kooli poistest ei tundnud Jakobsoni?! Kõik!» Paljud tundsid teda isiklikult, tema poolt väljaantud «Lugemise raamat» ja geograafia õpik aga olid koolis tarvitusel. Õpilased teadsid,

et C. R. Jakobson oli «rahva huvide eest võitleja, sakste võimu murdja», ja sellisena ta oli nende «ootus ja lootus». «Kes meist ei mäletanud seda imestust-äratavat, otse põrutavat stseeni, kui Jakobson, haritud ja koolitatud mees, ilmus kord Vändra vallamajja kõnet pidama, eesti must kuub punaste äärispaeltega seljas, ja pidas vaimustava kõne eesti vanaaegsete rõivaste iludusest ning otstarbekohasusest ja uhkles oma kuues, mis tõesti tundus ilusana, suurepärasena. See oli vägitegu sel ajal, mil eesti rõivad olid visatud kolikambrisse kui ajast ja arust läinud kehakatted, mil häbi tunti talurõivaist ja uhkeldati saterkuubede ja pika sabaga kleitidega...» E. Peterson-Särgava kirjeldab ka seda vapustavat muljet, mille tekitas C. R. Jakobsoni surm nii temas, teistes kooliõpilastes kui ka laiades rahvahulkades.

Ajajärgu ühiskondlikud nähtused, võitlus balti-saksa mõisnike vastu ja progressiivse rahvuskultuuri eest avaldasid E. Petersonile sügavat ja kestvat mõju. Ja esijoones just C. R. Jakobsoni kõnede ja tegevuse mõjul tärkaski noorukis kindel soov hakata tööle rõhutud rahva kasuks.

Õppinud Tartus korraldatud kursustel vene keelt, astub E. Peterson 1886. aastal Tartu Õpetajate Seminari. Tollal valitses seminaris range ja läbinisti tagurlik režiim. Nagu kirjanik hiljem ühes oma kirjas kibedusega märgib, on ta seminarist kaasa toonud peamiselt põlguse selle asutuse vastu.

Kuid siiski, tänu õpilaste eneste huvidele ja aktiivsusele, oli seminariaastate elul ka teine külg. E. Peterson oli aktiivsemaid osavõtjaid teoste arutlustest, mis toimusid seminariõpilaste salajases kirjanduslikus ringis. Need arutlused, samuti kirjandus, millesse noormees süvenes, etendavad tähtsat osa ta maailmavaate ja kirjandus-kunstiliste tõekspidamiste kujunemisel. Innukalt loeb ta Fr. R. Kreutzwaldi teoseid, E. Bornhöhe «Tasujat», samuti A. Saali ajaloolisi jutustusi. Seda tuli teha vargsi, sest eestikeelse kirjanduse ja ajakirjanduse lugemine oli kõige valjema karistuse ähvardusel keelatud. E. Bornhöhest ja A. Saalist innustatuna asus ta ka ise ajalooliste jutustuste kirjutamisele; kuid pidi need pooleli jätma, kuna ta ei tundnud vajalikul määral kujutatavat ajajärku, elu ega olusid.

Samal ajal köidavad teda vene klassikud, eeskätt Gogol, Tšehhov, Tolstoi ja Gleb Uspenski. Seminariaastail tõlkis ta E. Bulwer-Lyttoni noorsooteose «Pompeii viimsed päevad» eesti keelde (ilmus «Olevikus» 1887. a.). Saadud raha eest ostis noormees L. Tolstoi teoseid.

Seminaris olles kirjutas E. Peterson-Särgava ka mõned luuletused, näit. «Kodune kask», mis ilmusid 1892. aastal ajalehtedes («Olevik» ja «Postimees»). Juba 1888. aastal alustas ta jutustuse «Ei iialgi!» kirjutamist.

Pedagoogiline töö ja kirjanduslik tegevus. Lõpetanud 1889. a. kevadel seminari, asub E. Peterson-Särgava pedagoogilisele tööle.

Aastail 1889—1891 on ta Vändra kihelkonnakoolis abiõpetajaks, andes vene keelt, kirjandust ja ajalugu ning eesti keelt.

Siin algas muide ta tutvus luuletaja ja vene klassikalise kirjanduse tõlkija Jakob Tammega, kes külastas koolijuhatajat A. Jürgensteini. E. Peterson-Särgava võis kasutada koolijuhataja rikkalikku raamatukogu; ühtlasi sai ta temalt kriitilisi näpunäiteid oma teoste kirjutamisel. Vändras olles liikus ta rohkesti kohalike inimeste hulgas, jälgides tähelepaneliku pilguga ümbruskonna elu.

E. Peterson 1905. a.

Alates 1891. aasta algusest töötab E. Peterson-Särgava Pärnu lähedal Sindi vabrikualevis ministeeriumikooli õpetajana. Sindis nägi ta vabrikutööliste halastamatut ekspluateerimist. Siin, olles asutanud kohapealse karskusseltsi, sattus ta peagi vastuollu vabriku direktoriga. Viimane nõudis nimelt, et talle antaks teateid tööliste kohta, kes alkoholi pruugivad. E. Peterson-Särgava aga, nagu ta ise ütleb, ei saanud lubada, et karskusseltsist tehtaks ebaausate võtete asutus tööliste vastu. 1893. aastal asub ta Põltsamaale Aleksandri linnakooli õpetajaks — Jakob Tamme asemele, kes oli läinud Väike-Maarja kihelkonnakooli juhatajaks.

Põltsamaal tutvub ta alevi ja ümbruskonna talupoegade eluga. Kuigi Põltsamaa ümbruse põllud on tuntud oma viljakuselt, elasid talupojad otse kisendavas vaesuses ja viletsuses, ekspluateerituna mõisa poolt. Progressiivselt meelestatud kaasõpetajate, esmajoones venelaste Nikolajevi ja Goveino ning vene kirjanduse mõjul jõudis E. Peterson-Särgava siin sotsiaalsete nähtuste sügavama mõistmiseni. Põltsamaal kirjutas ta oma kunstiküpsed ja ühiskonnakriitiliselt teravaimad tööd: «P a i s e d» I—III (ilmunud 1899—1901), «O h e l i k u - o n u j õ u l u n ä g e m i n e» (1901) ja mitmed teised jutustused.

Õpetajana võitis E. Peterson-Särgava kooliõpilaste sügava lugupidamise; ta oskas neis äratada armastust rahva paremate püüdluste, eesrindliku kirjanduse ja kultuuri vastu. Ent peagi muudeti Aleksandrikool põllutöökooliks. Kuigi E. Peterson-Särgava oli 1894. aasta suvel osa võtnud Gorõ-Gorki põllutöökoolis korraldatud aiatöökursustest, olid ta põllutöö-alased teadmised siiski liiga vähesed selleks, et kooliõpetajaks edasi jääda. 1902. aastal lahkus ta Põltsamaalt ja asus Harjumaale, Tallin-

nast neljakümne kilomeetri kaugusel oleva Kose-Uuemõisa ministeeriumikooli juhatajaks. Siin töötas ta 1905. aasta revolutsioonile vahetult eelnevail aastail, lõpetas oma pikema jutustuse «Rahvavalgustaja» (1902—1904) ja võttis aktiivselt osa koosolekuist, kus, nagu kirjanik mäletab, esinesid sõnavõttudega kõnelejad Tallinnast, Raplast ja mujalt.

1905. aasta sügisel siirdus E. Peterson-Särgava Rakveresse, kus töötas ühe aasta algkooliõpetajana. Nagu hiljem selgus, lahkus ta Koselt õigel ajal, sest varsti õiendasid seal karistussalgad veriselt arveid kõigiga, kes kuidagi olid osa võtnud revolutsioonilisest liikumisest. Rakveres kirjutab ta allegoorilised lühipalad «Maa ägab» ja «Kurvad linnud».

1906. aasta sügisel asub kirjanik Tallinna. Siin töötab ta rea aastate jooksul õpetajana mitmesugustes koolides. Hoolimata rohkest pedagoogilisest tööst ja tegevusest seltsides, ilmusid tema sulest pikem jutustus «Elsa» (1907), muinasjutukogud «Ennemuistsed jutud lastele» (1909) ja «Ennemuistsed jutud Reinuvaderist Rebasest» (1911). E. Peterson-Särgava andis välja koolilugemiku ja õpikuid õigekirja ning kirjatööde koostamise kohta. Esimese maailmasõja ajal avaldas ta uuesti oma varem ilmunud teoseid. 1916. a. ilmub proletaarse kirjaniku J. Lilienbachi «Mõtte» kirjastusel pealkirja all «Jutustused» viis aastail 1900—1906 avaldatud tööd. Need on mõeldud kavatsetava «Kirjatööde kogu» esimese köitena, kuid jäävad tegelikult ka viimaseks. Eri raamatutena ilmusid «Oheliku-onu jõulunägemine» ja paar teist jutustust sama kirjastuse väljaandes.

Teostest, mis kirjanik on loonud kodanlikus Eestis, tuleb nimetada näidendeid «Sõnajala õis» (1920) ja «Uus minister» (1922). Aastail 1938—1939 ilmuvad tema «Kogutud teosed» kolme mahuka köitena.

E. Peterson-Särgava suri 12. aprillil 1958. a. ja on maetud Tallinna Metsakalmistule.

E. PETERSON-SÄRGAVA LOOMING.

Kirjandusliku loomingu algperiood. E. Peterson-Särgava kirjanikuande kujunemisjärgu töödes kajastub üldiselt veel autori vähene süvenemine elu põhilistesse küsimustesse. Sel perioodil — see hõlmab põhijoontes ajavahemikku 1888—1898 — püüab ta inimesi hädadest üle aidata nende moraalsete omaduste tugevdamise õhutamisega, tahab sisendada inimestesse ausust, karskust, armastust töö vastu.

E. Peterson-Särgava loomingu algperioodi töödes kajastub naiivne usk sellesse, et nälga ja vaesust, mille tõeliseks põhjuseks, nagu teame, on klassiühiskond oma ekspluateerimissüsteemiga, saab võita töökuse ja karskuse abil. See vaate-

koht peegeldub jutustustes «Nälg» (1890) ja «Ei iialgi!» (trükis ilmunud 1895). «Ei iialgi!» tõstab esiplaanile karskusküsimuse, näidates joomise laostavat mõju nõrgaloomulisele inimesele. Jutustuse käsitlusviisis, karakterite ja sündmuste kujutamises, samuti stiilis valitseb veel romantiline element. Kuid esineb juba ka realistlikus laadis kirjutatud lehekülgi, milles kajastub autori lemmikkirjaniku N. Gogoli mõju. Karskusepropaganda teenistusse rakendub ka ühevaatuslik näidend «Adam Tips. Tunnike joodiku elust», mis on kirjutatud Sindis (Eesti Karskuse Seltside Kalender, 1900). Näidendis avalduvad puudused on igati iseloomulikud kirjaniku kujunemisperioodile.

Märgatavat edenemist kriitilise realismi suunas tähistab jutustus «Õnnetu õnnelik» (kirjutatud 1897—1898, ilmunud ajakirjas «Linda» 1899). Peamine tähelepanu pöördub siin jõuka Kõrkaru talu nägusale peretütrele Katale, kes kõigest väest püüab endale leida «kõrgemast» seisusest meest, kuid lõpuks peab leppima «ainult» puusepaga, keda ta pealegi ei armasta. Jutustuses kujutatakse külaelu ja tegelasi juba reljeefsemalt paiguti peegelduvad üsna ilmekalt kapitalismi arengust tingitud klassivastuolud 1890-ndate aastate külaühiskonnas.

E. Peterson-Särgava kirjanikutegevuse kõige produktiivsemaks ja kunstiküpseimate tööde loomise ajaks osutuvad XIX sajandi viimased ja XX sajandi esimesed aastad.

1890-ndate aastate lõpuks jõuab kirjanik rahvahulkade viletsuse tõeliste, sotsiaalsete põhjuste mõistmiseni. Selle pöörde lähtekohtadeks on ühelt poolt kaasaja ühiskonna kisendavad vastuolud, teiselt poolt aga kirjanduslikud mõjud.

1890-ndail aastail jätkus kapitalismi arengust tingitud ühiskondlik diferentseerumisprotsess, mida eriti hoogustas kapitalistliku suurtööstuse arenemine ka Eesti alal. 1905. a. revolutsioonile vahetult eelneval perioodil avalduvad klassivastuolud külakehvistu ja kujuneva kulakluse vahel juba täie teravusega, samuti tööliste vastuolu nii saksa kui eesti rahvusest kurnajate-kapitalistidega. Nende sotsiaalsete vastuolude kriitiline paljastamine tõuseb E. Peterson-Särgava töödes keskkele kohale sajandi vahetusel — revolutsioonilise liikumise tõusuperioodil.

E. Peterson-Särgavat iseloomustab algusest lõpuni kalduvus ammutada oma teoste ainestik ja inimesed vahetult tegelikust elust. Nüüd, sajandite vahetuse paiku, jõuab kirjanik oskuseni näha külaühiskonna tüüpilisi kujusid ja siduda neid ajajärgule tüüpilise keskkonnaga. Siitpeale võidavad ta tegelaskujud ja käsitluse alla võetud küsimused suure üldistava tähenduse. Ta kujutab inimesi Vändrast, Sindist, Põltsamaalt ja teistest kohtadest, kus ta töötas kooliõpetajana ja elas kaasa seltskondlikule tegevusele. Nagu eespool märgitud, oli kirjanik tuttav ka vabrikutööliste ja talurahva eluga; revolutsioonilise liikumise tõusuperioodil võttis ta aktiivselt osa arenevaist päevasündmustest.

Tema maailmavaate ja kunstiliste tõekspidamiste kujunemisele aitas palju kaasa ka vene ja eesti progressiivne kirjandus.

Vene kirjandusega, nagu nägime eespool, tutvus E. Peterson-Särgava juba alates koolipõlvest. «Vene kirjandus,» ütleb ta ise, «õpetas mind elule tõsisema pilguga vaatama.» Süvenemist vene kirjandusse soodustas mitme nimeka autori tõlkimine. E. Peterson-Särgava tõlkes ilmusid L. Tolstoi jutustuse «Kaks vanakest» järgi «Rändajad» («Olevik», 1893), V. Garšini «Sellest, mida pole olnudki» («Olevik», 1898) jt. Käsikirja jäänud tõlgete hulgas on L. Tolstoi «Peremees ja sulane».

Vene realistlik kirjandus, mis jõuliselt kajastas ühiskondlikke küsimusi, sai oma kõrge ideelisuse ja kunstilise meisterlikkusega Peterson-Särgavale realistliku käsitlusviisi eeskujuks. Vene progressiivne kirjandus aitas avada silmi ja juhtis sotsiaalse ebaõigluse olemuse mõistmiseni.

Viimases mõttes kujunevad kirjanikule eriti tähtsateks Põltsamaa-aastad. Siin tutvub ta esmakordselt M. Gorki teostega — «Foma Gordejev», «Kuradist» jt. M. Gorki on temas esile kutsunud sügava elamuse. Samuti tuleb esile tõsta, et Põltsamaal tutvus E. Peterson-Särgava esmakordselt suure vene revolutsioonilise demokraadi V. G. Belinski töödega.

Vene eesrindliku kirjanduse kõrval said E. Peterson-Särgavale küpsete ühiskonnakriitiliste teoste loomisel suureks tõukeks eesti kriitiliste realistide E. Vilde ja Juhan Liivi tööd 1890-ndail aastail.

Niimoodi toimub järkjärguline vabanemine idealismi eksitavaist mõjudest. Sel kombel, õppinud põhjalikumalt tundma elu, innustunud vene kirjanduse parimate teoste, samuti eesti realismi esikteoste ideelisest sisust, õppinud nende kunstilistest vahenditest, hakkab E. Peterson-Särgava lahkama ekspluataatorliku ühiskonna sotsiaalseid paiseid tõelise realisti sulega. Sajandi vahetusel ilmunud teostega, nagu jutustustesari «Paised», «Rahvavalgustaja» jt., kindlustab ta enesele ühe väljapaistvama koha meie kriitiliste realistide hulgas 1905. a. revolutsiooni eelsel perioodil.

«Paised». Jutustusteseeriaga «P a i s e d» (1899—1901) asub kirjanik juba otsustavamalt klassiühiskonna väärnähtusi paljastama, elu realistlikult kujutama, rahvast kasvatama.

«Paised» on kirjutatud Põltsamaal, mõni aasta pärast seda kui ilmus E. Vilde romaan «Külmale maale» (1896). Sel ajal, nagu nägime, oli autor jõudnud veendumusele, et vastuolud mõisnike ja talurahva vahel ei võrsunud rahvuslikult pinnalt, vaid kasvasid välja ekspluataatorliku ühiskonna tingimusist, nii nagu viimaseist tulenesid ka klassivastuolud oma rahvuse piires.

«Ja nüüd sündis pööre minu hinges,» ütleb kirjanik seda aega meelde tuletades. «Mis teha? Nii edasi meie ei saa... ots on näha! Inimeste silmad peavad lahti minema! Kirjutada ajalehte artikleid? Kes neid trükib! Kõned? Kes neid lubab pidada!...

Ainus tee — kirjandus!... Siin tuli lõigata, lõigata... mu silmade ette kerkisid elu paised: sotsiaalne ja vaimne korruptsioon. Meie ise oleme süüdi, et meie ei näe, et meie ei taha näha. Oli tarvis asju(st) kirjutada nii, nagu nad tõesti on, et näha!»

E. Petersonile osutus igati vastuvõetamatuks kodanlik-natsionalistlik propaganda «rahvustervik-lusest», milline tollal hakkas pead tõstma; selle tagurliku olemuse avab ta ühena esimesist meie kirjanduses: «Elati ja elatakse mingis kunstunelises seisukorras. Mis see on? Jah, lauletakse ja räägitakse isamaast, tema ilust ja armastusest, aga missugune on see isamaa, missugune see «ilu» ja «armastus», seda ei osata mõista ega näha. Igal pool oma eneste pisikesed huvid, koguni naeruväärsed, esiplaanil; aga isamaa inimesed, kelle pärast on üleüldse olemas isamaa, on mingisugune selguseta mass, lüpsilehm...»

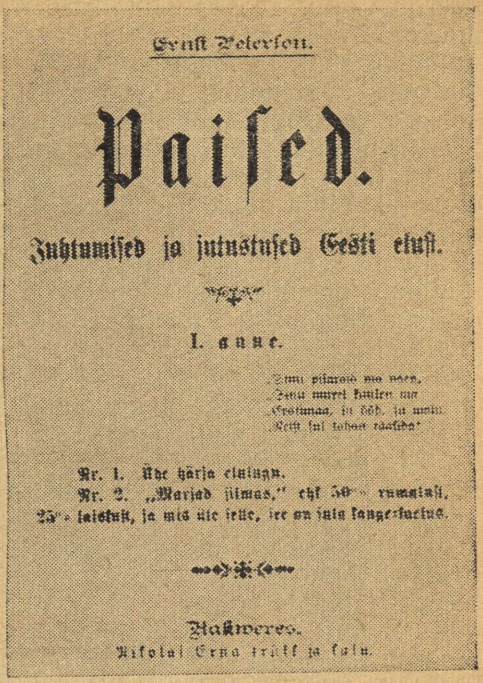
Ernst Peterson.

Paised.

Jutustused ja jutustused Eesti elust.

I. anne.

Nr. 1. Ühe härja elulugu.
Nr. 2. „Marjad silmas," ehk 50 ... rumalust, 25 ... laiskust, ja mis üle selle, see on juba langematus.

Tallinnas.

«Paisete» esiktrüki tiitelleht.

Samas ütleb kirjanik: «Ja seal kerkisid üles pildid nähtud elust: Allikõnnu Eeva (Kirjukannu Iba), tema mees Jaan..., tädid, onud, talupojad; nende juhid: kooliõpetajad, köstrid, pastorid; nende valitsejad: mõisnikud...» Selle loeteluga on põhiliselt antud enamik «Paisete» tegelasi.

«Paisete»-sarja motoks saavad Lydia Koidula värsid, kuid tunduvalt muudetud kujul:

Sinu pisaraid ma näen,
sinu muret kuulen ma:
Eestimaa, su ööd, su valu,
neist sul tahan rääkida!

Jutustused «Marjad silmas» ja «Ühe härja elulugu» on kirjutatud 1898. aasta suvekuudel ja ilmuvad — vahetatud järjestuses — 1899. aastal «Paisete» I andena.

«Ühe härja elulugu». Jutustus «Ühe härja elulugu» esitab süüdistuse täie jõuga ja otseselt baltlasest mõisniku-ekspluа-

teerija vastu. Teoses näidatakse rendimaapidaja väljapääsmatut olukorda; siin avaneb meile nõiaring, mida mööda käib renditaluniku ränk ja lootusetu elu: mida rohkem ta tööd teeb, seda halvem talle endale; mida jõukamale järjele ta koha seab, seda kõrgemale kruvib mõisahärra rendi!

Kirjukannu talu rentniku Jaani vanaisa oli koha juurinud põlisest laanest ja pidas seda üsna tühise tasu, mõne metslinnu eest. Jaani isal tuli, kui kohad «kruntidesse» aeti, mõisale juba 60 rubla maksta, Jaani enese ajal on rendiraha tõusnud 100 rublalt 160-le. Realistlike piltide kaudu, milles avaldub taluelu hea tundmine, kujutab kirjanik renditalupidajate rasket tööd, viletsaid elu- ja toitumistingimusi, ägamist rendiraha, valla-, kiriku- ja koolimaksude all. Lugejale saab selgeks: talurahvas on töökas ja edasipüüdlik, kuid julmad sotsiaalsed olud seovad teda käsist-jalust ja teevad mõttetuks igasuguse püüdlikkuse; kuidas talupoeg ka ei püüaks, paremat elujärge tal pole loota.

Kirjukannu perenaine Iba ostab mõisast kallihinnalise tõuvasika; teda söötes-jootes ja tohterdades loodab ta, et härja müümisest saadud raha tasub kord poole-aasta rendi. Leheküljed, kus kirjeldatakse kogu talu pere hoolitsust vasika eest ja tülisid, mis tekivad Punu kõhutäie ümber, märgivad autori üksikasjalist süvenemist talupoja hingeellu ja püüdlustesse. Kõige selle pinnal kerkib teravalt esile renditalupidaja olukorra traagika. Mõjukalt avaneb see jutustuse lõpulehekülgedelt. Kui Jaan Punu eest saadud raha rendi katteks mõisa viib, ütleb härra: «Sa kasvata kaks, kolm härga!» Ja samas teatab ta, et tuleval aastal teeb uue rendikontrahi...

Härja elulugu kujutab endast huvipaeluvat lugu, kuid pole muidugi mitte eesmärk omaette. Süžee osutub vaid abivahendiks, mille kaudu luuakse tõetruu pilt eesti renditalupoja olukorrast möödunud sajandi 90-ndail aastail ja avatakse teose põhiidee — mõisnik on paise rahva turjal.

Suure mõju saavutab jutustus reljeefsete kontrastpiltidega, milles vastandatakse mõisnike-kurnajate elu talupoja elule. Mõisas elatakse priiskavalt ja laiutatakse talupoja töövaeva arvel, valitsev ülemkiht on toores ja ebainimlik; isegi oma lõbutsemiste huvides rakendavad härrased talupoegi, tehes seda alandaval ja otse teotaval viisil. Seevastu esineb talupoeg vaesena, kuid moraalselt tugevana: näeme ta töökust, armastust loomade ja looduse vastu.

«Ühe härja eluloos» näitab E. Peterson-Särgava ka kapitalismi arengust tingitud vastuolusid eestlaste endi hulgas. Teravalt avaneb vahe ühelt poolt rendiperemeeste, moonakate ning pooleterameeste ja teiselt poolt päriskohaomanike vahel.

Realistlik, tihedakoeline, energilise sõnastusega jutustus haaras lugejaid sügavalt. ««Ühe härja elulugu» lugedes,» kirjutas ajaleht «Sakala» (1899), «täidab otse ahastus rinda. Kui palju

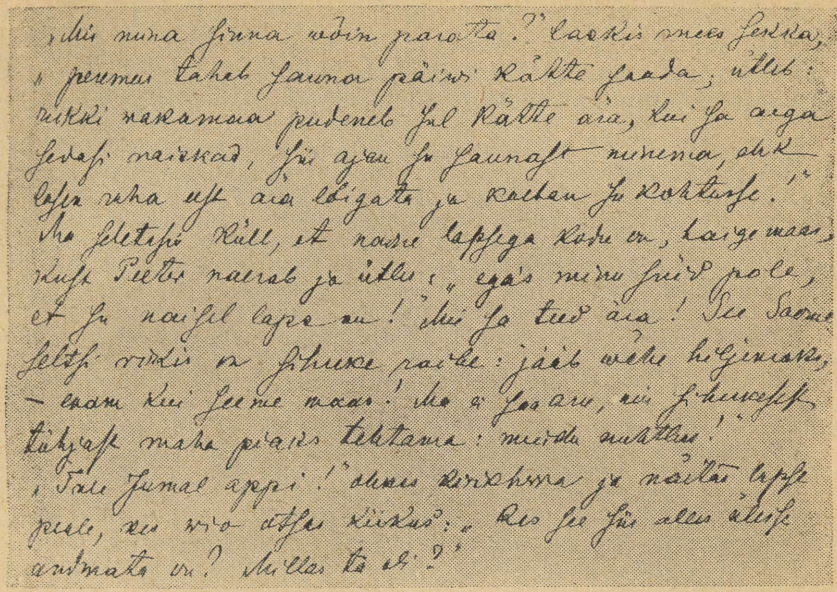

E. Peterson-Särgava käekirja näide.

tuhandeid meie sugurahvast ei ole veel praegugi selle «härja» saatuse osalised... Kui armetu, kui kurb ja vilets lugu, aga ometi nii tõsi!» Kaasaegses kriitikas hinnati «Ühe härja elulugu» kui värsket ja uudset, algupärase mõttega teost.

Jutustus «Marjad silmas» on, nagu kirjanik ise ütleb, «segu Vändra ja Põltsamaa elust».

Jutustus kannab alapealkirja: «50 protsenti rumalust, 25 protsenti laiskust, ja mis üle selle, see on sula kangekaelsus». Sellega on piiritletud teema, millel jutustuse tegelane pastor Weitling kavatseb pidada jutluse — talurahva «pahede» piitsutamiseks. Weitlingi näol, kes on joonistatud Vändra tolleaegse pastori Hoerschelmanni järgi, kujutatakse tüüpilist tagurlikku balti pastorit ja mõisnike käsikut. Kirjanik näitab, kuidas pastori ja üldse kogu valitseva kihi arusaamise järgi olevat talurahva vaesuse põhjuseks rumalus, laiskus ja kangekaelsus ning kuidas selles püütakse veenda ka rahvast ennast. Vaesel saunikul Kalda Jüril on marjad silmas; sellest asjaolust saab võrdkuju teose idee teravamaks esiletoomiseks. Lugejale selgub varsti, et tegelikult, ülekantud tähenduses, põevad silmahaigust pastorid ja teised reaktsioonilised tegelased: nad ei näe ega mõista rahva hädade tõelisi põhjusi.

Jutustus on üles ehitatud elulistele kontrastidele. Ilusal suvepäeval sõidab pastor Weitling oma perega jõe äärde — «kalale». Aga maantee ääres palava päikese all higist nõretades kiirustavad talupojad, mehed ja naised, lõigates sirbiga rukist.

Selle pildi aluseks on autori tähelepanekud Põltsamaalt. «Mäletan üht kuumpalavat lõikusaegset päeva,» kirjutab ta ise. «Vallarahvas tegi mõisa põllul tegu, kuna oma rukis kodus pudenes. Oli nii kuum ja sunniti töötama niisuguse kiirusega, et mõned ära minestasid. Sellest hoidumiseks tulid mitmed lõikajad kooli kaevule, valasid endile külma vett ämbrist pähe... Ja just siis, selle lõikuspäeva kõige kuumemal ajal... sõitis mitmehobuse-tõllas veskitammile kalu püüdma mõisavalitseja Ratzel. Uhked hobused ees, kellest igaüks maksis tuhandeid; sõrmes briljantsõrmus, mis lõi aina välku...»

Nagu näeme, ei esine jutustuses «Marjad silmas» antud tegelasena mitte mõisavalitseja ega mõisnik, vaid pastor. Pastor Weitling ei võta vaevaks ise õngega kalagi püüda — seda laseb ta näruste kopikate eest teha saunik Kalda Jüril. Pastori jõudeelule vastandatakse Kalda Jüri ja kogu vaesema rahva tööorjus, pastoriprouale — töötava talunaise olukord.

Satiirilistes piltides naerdakse välja hingekarjase «humanism»: pastori mure rahva eest, tema «hoolitsemine» seisneb ainult viljatus targutamises ja avaldub vaid tühjas sõnakõlinas. Hinge põhjas on nii tema kui teisedki parasiidid tegelikult täiesti ükskõiksed rahva raskuste ja hädade vastu; nad mõtlevad vaid omaenda heaolule, ehk nagu kirjanik jutustuse motos märgib: «Nad on kõik pimedad, nad ei tea ühtigi... Nad vaatavad oma tee peale, kõik hoopis oma kasu peale...»

Meeldejäävalt esitatakse inimesi töötava talurahva hulgast; talupojad kõnelevad mahlakat keelt, me näeme neid — vastupidi pastori arvamustele — arukatena ja püüdlikena. Saunik Kalda Jüri kujus avab kirjanik kehvtalurahva kahekordse ekspluateerimise — mõisnike ja taluperemeeste poolt. Määru Hans kehastab paljude talupoegade nurjaläinud püüet — jõuda päristalu omanikuks; äganud kõrge ostusumma ja selle protsentide väljamaksmise all, jäänud raske tööga ilma tervisest, käib talle koha omandamine siiski üle jõu, — ta läheb linna voorimeheks.

Realistlikud, elavalt ja reljeefselt joonistatud pildid, olukorrad ja inimesed seob kirjanik meisterlikult jutustuse süžee keskse koega — pastor Weitlingi ja ta perekonna «rohelisse» sõiduga. Nii saabub kunstipäraselt terviklikus raamis läbilõige, mis ühelt poolt näitab töötavate talurahvahulkade ahistavalt-ränka elu kurnajate ikke all, teiselt poolt aga ühte neist, kes rahva arvel mõnulevad külluses — pastorit, kirikumeest. Jutustuse «Marjad silmas» keskseks ideeks ongi näidata pastoreid paisetena rahva turjal.

«Issanda kiituseks». «Paisete» II andes ilmunud jutustus «Issanda kiituseks» (1900) on suunatud jälle balti-saksa pastorite ja kiriku, aga samal ajal ka tagurlik-klerikaalse kodanluse, ta variserluse ja rahvavaenulikkuse vastu.

Teoses kujutatakse külakehvik Mardi noore ja nägusa tütre Miina langust, mis sai alguse köstri kirikukoolis.

Kirjanik näitab juba jutustuse algul, et rahvas on muutunud jahedaks kiriku vastu, eriti balti-saksa mõisnikkonnast võrsunud pastorite vastu. Poolehoiu võitmiseks otsustab pastor muude vahendite kõrval rakendada ka koori, kes kirikus laulaks «issanda kiituseks». Koor asutati niisiis eesmärgil kindlustada kiriku võimu rahva üle. Selle asjaolu kaudu avaneb teose põhiidee:

seltside ja laulukooride organiseerimisega mürgitavad ja hukutavad usumehed inimesi. Seega liitub «Issanda kiituseks» ideeliselt jutustusega «Marjad silmas».

Kirjanik ründab ka kodanluse reaktsioonilist poliitikat, kodanluse, kes rakendas laulu- ja mängukoore ning laulupidusid kodanlik-natsionalistliku «eesti-eest» propaganda teenistusse, et jutlustada rahvuslikust «üksmeelest». Terava satiiriga kirjeldatakse tagurlike ajalehtede kära 1894. aasta laulupeo kui üldrahvaliku «isamaalise vägitöö» ümber: rahvas voolab «püha Eesti pinnalt» kokku Taaralinna, et kuulda «eesti laulu ja mängu», peol esinevad suuremad «eesti helikunstnikud» jne.

Et kirikut süüdistades pidi «Issanda kiituseks» paratamatult paljastama ka eesti kodanluse reaktsioonilisust, polnud muidugi paljas juhus. Nii kirik kui ka kodanlus, kes «isamaalikkuse» ja «üldrahvalikkuse» loosungi all varjas tegelikult klassihuve ja omakasu, teenisid mõlemad rahvavaenulikke eesmärke. Pole midagi ootamatut selles, et jutustus sai ilmumisloa alles pärast autori selgitavat kirja tsensor J. Jõgeverile. Ja ootuspäraseks osutus ka vihane poleemika, mis teose lugejate ette jõudes vallandus tagurlaste leeris «Postimehe» ja «Ristirahva Pühapäeva Lehe» veergudel. Nii kirjutab «eduerakondliku» «Postimehe» ideeline juhendaja pastor V. Reiman taltsutamatu tigedusega: «Ja me tahame raisakullid eemale tõrjuda, kes oma terasnokkadega meie huulte ohvrit roojastavad ja neid küünlaid püüavad kustutada, mis meie rahva elu heledaks ja südame soojaks teevad.» («Postimees», 1901.)

«Tulge appi!» ja «Oheliku-onu jõulunägemine».

«Tulge appi!». «Paisete»-sarja senistes jutustustes paljastas E. Peterson-Särgava sotsiaalset ebavõrdsust eestlaste eneste hulgas veel suhteliselt riivamisi. «Paisete» III ande jutustuses «Tulge appi!» (1901) pöördub kulak Oheliku Madise, tema sulase Antoni ja kulakutalu sauniku Toomas Kiisa elukäigu kirjeldamisega juba kogu tähelepanu vastuoludele külaühiskonnas eneses, kapitalismi arengust tingitud klassivastuoludele. «Tulge appi!» kujunes autori loomingus ühiskondliku võitluse mõttes kõige jõulisemaks ja üheks kunstiliselt õnnestunumaks teoseks.

Jutustus kannab alapealkirja «Tükike misjonitööst Indiamaal», kusjuures teose ideeks on juhtida tähelepanu oma maa töötava rahva vaesusele ja viletsusele, eelkõige aga tahab ta näidata halliparuneid kurnajatena. Rahva hädasid esile tuues protestitakse ühtlasi usumeeste rahvavastase tegevuse vastu.

Tegelased. Teos võtab vaatluse alla kahe vaenuliku leeri, kahe antagonistliku klassi esindajaid, kujutades realistlikult talurahva elu ja tegelaste karaktereid kooskõlas klassikuuluvusega. Ühelt poolt näeme jõukat kulakut ja kiriku vöörmündrit Oheliku Madist ja perenaist Anu, teiselt poolt Oheliku sulast Antonit, tüdrukut Liisut ja Oheliku saunarahvast — Kiisa Tooma perekonda.

Oheliku Madise näol on antud tüüpiline külakurnaja ja vagatsev silmakirjateener. Madis on julm ja hoolimatu kiskja, kelle jõukuse kannavad kokku saunarahva ja palgaliste-teeniiate käed, kuid kes oma orjade viletsuse ja nälja vastu jääb jäiselt ükskõikseks.

Oheliku Madise kõne põimub läbi ohtrate fraasidega piiblist, jumalakartlikkusest ja sõnakuulmisest. Tema järgi tulevat hädad sellest, et inimesed «vana jumala on ära unustanud». Ta ütleb Antonile: «Meie elasime jumalasõnas ja kasvasime selle najal, aga teil on kõiksugu ilmalikud mõtted; need on kurjast, ja kurjal ei ole õnnistust. Meie teenisime ausasti oma peremehi ega nurisenud, sest meie teadsime: teenida ja sõna kuulda on jumala püha seadus.» Selle «seaduse» nimel pressibki variser oma jõukuse sulastetüdrukute tööst ja vaevahigist. Siin näitab kirjanik kunstilise veenvusega religiooni kui ekspluateerimisvahendi osa.

Sügavamalt avatakse Madise olemus looga 50-kopikalisest; selle raha annab Sauna-Juulale sulane Anton, selle eest ostab Juula Madiselt oma nälgivatele lastele toidu valmistamiseks jahu; nii satub see raha Madise taskusse ning alles raske siseheitluse järel ohverdab hallparun selle «Indiiamaa» paganate heaks. Madise võitlust enesega selle 50-kopikalise pärast on kujutatud meisterlikult. Misjonilehe manitsus «Kes Jehoova poolt on, need võtku oma raha ja mingu, viigu ...» liigutab kuulajaid, kellele Madis kirjatüki ette loeb; Madis ise aga läheb õige tõsiseks ... Kui perenaine Anu meelde tuletab India rahva suurt häda, millest misjonilehes oli maalitud värvikaid pilte, ja kui ka vallasant Vokikeps omalt poolt kaasa aitab, siis lubab Madis: «Selle raha anname homme misjoni heaks.» Järgmisel päeval kirikus kahetseb Madis oma lubadust, kujutledes, mida kõike 50 kopika eest saada võiks: «... selle raha eest oleks juba poole poodi tühjaks ostnud!» Temas tärkab mõte anda 50 asemel 5 kopikat. Kirikhärra jutlus, milles tuliste sõnadega kord paganate häda, kord kihelkonna rahva kombelist langust kirjeldatakse, tekitab Madises mitmesuguseid üksteisele vasturääkivaid mõtteid ja tundeid; kogu kirikuteenistuse vältel on tal iseenesega väga palju tegemist. Ent lõpuks jõuab Madis siiski otsusele — osalt võib-olla pastori jutluse lõpu mõjul, osalt võib-olla häbi pärast, mida tuleks taluda Anu ees; kirikust väljudes laseb ta 50-kopikalise vaskvaagnasse.

Madise kaudu näidatakse kiriku tagurlikku osa veel teiseski mõttes; nimelt tuuakse esile see, kuidas misjonipropagandaga püütakse tähelepanu kõrvale juhtida kohalikelt oludelt, oma rahva viletsalt elult. Ühtlasi läheb kirjanik jutustuses «Tulge appi!» usu reaktsioonilise olemuse paljastamisel kaugemale kui kuskil mujal, sidudes selle rahvusvahelise imperialismiga.

Anton osutub tolleaegses eesti kirjanduses üheks silmapaistvamaks töötava inimese kujuks. Kaotanud lapsena isa-ema, pidi ta varakult võõraid teenima, sealjuures veel ülal pidama oma väikest venda ja õde. Temas on kujunenud juba mingi arusaamine peremeeste ja teenijate vahekorrast. Anton ei ole küll veel jõudnud revolutsioonilise võitleja tasemele, kuid ta kritiseerib julgelt ja printsipiaalselt Oheliku Madise ja teiste temataoliste peremeeste rikastumist tööliste kurnamise abil. Antonile on selge, et piiblist nopitud lausod on Madisele vahendiks, mille abil saab edukamalt töölisi rõhuda. Madise-taolises näeb Anton verejanulist ämblikku, kelle näolt ta rebib variserimaski sõnadega: «Kuule, peremees, oma jumalasõna-tagavara jäta iseenese ja oma laste jaoks. Ma olen ka koolis käinud ja leeris olin kirikhärrale esimene poiss, aga seda ei ole ma veel jumalasõnast kuulnud, et sulane peab

saja rubla eest peremehele üle viieteistkümne tunni päevas tööd tegema, et peremees pisukesele Juulile, kui see mehele läheb, 1000 rubla kaasavaraks võiks anda, Jukule ükskord uue koha osta, mis oma 3 kuni 4 tuhat maksma tuleb, ja vanale Anule ka veel mõne hea kopika lesepäevade jaoks järele jätta. Jaa, jaa — see tuleb vist kõik suurest jumalaarmastusest! Aga katsu ise oma väest ka seda teha, ja siis ütle, mis sulase-elu maksab. Kui kõik see, et sulane sinu põllu sandileiva eest peab ära harima, peaks kusagil jumalasõnas üleval olema, siis on ta küll Oheliku Madise tarvis üksinda kirjutatud!»

Anton jääb, tõsi küll, vähe individualiseerituks, ometi on tema protest klassivahede vastu esimesi ja jõulisemaid eesti kirjanduses.

Vähem tähelepanu on pühendatud teisele Oheliku talu teenijale — Liisule. Sellest hoolimata on autor tema kujus suutnud anda tabavaid jooni kulakuorjuses talutüdruku elust. Ka temas hõõgub viha pererahva, eeskätt perenaise vastu, kelle tõugatav ja tõmmatav on esmajoones teenijatüdruk ja kelle alandavaid norimisi ta peab taluma. Liisut hoiab vaos kartus kaotada vastuhakkamisega seegi vilets teenistuskoht.

Talumatuna näeme Kiisa Tooma ja ta perekonna vaesust. Oheliku saunahurtsiku või selle elanike viletsuse kirjeldus on oma sugestiivsuselt võrreldav E. Vilde romaanis «Külmale maale» ja Juhan Liivi «Varjus» esinevate kirjeldustega; Oheliku sauna elanike elujärg ei ole millegi poolest parem Väljaotsa või Kukulinna saunikute omast. Sauna- ja pererahva elu kõrvutamisega avab kirjanik veel kord need masendavad vastuolud, milleni Eesti külaühiskond oli välja jõudnud sajandite vahetusel.

Kiisa Toomas kuulub vähemteadliku maakehvistu hulka; temas hõõgub stiihiline viha kurnajate vastu. Toomas on töökas inimene, kuid tal käib üle jõu toita haiglast naist Juulat ja nelja last. Alatine puudus, lootusetus ja meeleheide teevad saunaema ükskõikseks laste kasvatamise vastu ja tõukavad Tooma unustust otsima viinaklaasist. Kõige sellega rõhutab kirjanik viletsuse tuimendavat ja hingeliselt laostavat mõju inimesele. Kiisa sauna ning sauna ja talu vahekorra kujutamisega tehakse klassiühiskonnale ränk etteheide.

Möödunud sajandi külale iseloomulikku tüüpi esindab vallasant Vokikeps. Nagu kirjanik mäletab, liikus tema noorpõlveaastail Vändras rohkesti kerjuseid. Üks selline elust nähtud ja huvitavalt joonistatud kuju on ka Vokikeps, peredes korralisena elav kerjus. Tema olukord on võimaldanud tal küla elust tähelepanekuid teha; ja viisist, millega Vokikeps esitatakse, võime arvata, et vallasant jälgib üht või teist eluavaldust küllaltki kriitilise pilguga. Ainult majanduslik sõltuvus ja võib-olla kibedad kogemusedki hoiatavad armuandidest elatuvat vanakest ettevaatlik olema.

Kompositsioon. Jutustuse «Tulge appi!» tegevustik toimub lühikese ajavahemiku — ühe ööpäeva jooksul. Nagu näeme, on siin ette toodud konkreetsed sündmused; need ei kujuta endast üksikuid, juhuslikke nähtusi, mis on seotud ainuüksi teose tegevust haarava ajavahemikuga; ei, neil on kujutatava elulõigu suhtes tüüpiline tähendus. Samal ajal saavad kirjeldatud nähtused laiemalt üldistava tähenduse kogu kaasaja külaelu suhtes.

Jutustuse süžee areneb kahes liinis: ühes neist kujutatakse talu-, teises saunapere elu. Kummaski liinis areneb tegevus pingeliselt, paiguti otse dramaatilise hooga. Kaht süžeejoont siduvaiks sõlmedeks on Antoni käik sauna, Juula jahuostmine pererahvalt, Tooma poja appikutse ja stseen saunas Juula abistamisel.

Kõige selle juures käsitleb autor mitmesuguseid kaasaja valusaid küsimusi: ühiskondlikku ebavõrdsust ja rahvahulkade vaesust, harimatust, laialdaselt levinud joomist, moraalset allakäiku noorte hulgas jne. Hüüd «tulge appi!» kõlab igalt poolt — ajakirjandusest, misjonilehest, pastori jutlusest, saunarahvalt. Milline neist hädadest on kõige tungivam, kõige pakilisem? Sellele küsimusele annab jutustus vastuse täie selguse ja rõhuga.

Perenaise Anu kutsel läheb Oheliku Madis Antonit noomima selle pärast, et see on soovitanud Pere-Juulil minna misjonitööle — saunarahva juurde... Täis pahameelt ütleb Madis Antonile:

«...Eks sa mine ise saunarahva juurde! Meie ometi müüsime talle, aga mis sina oled teinud, irvhammas?»

Selle peale vastab Anton vaikselt:

«Ju sa said Juula käest minu viiekümnekopikase!»

Need sõnad rabavad Madist; talle tundub, nagu oleks nendega öeldud: «Pühi enne oma ninaalune puhtaks, siis mine teise õue kasima!»

Sel kombel viiakse jutu süžeeliinid elulise tõepära ja kunstilise mõjukusega ühte ideelisse punkti kokku. Küsimuste veenva ja mitmekülgse käsitluse näol on jutustuse vältel loodud kõik eeldused selleks, et lõpus toodud üleskutse «tulge appi!» kõlaks jõuliselt ja ühemõtteliselt: tõeline, kõige tungivam häda valitseb meie endi keskel; see on tingitud ekspluateerimisvahekordadest ja siin on koht, kuhu kõigepealt abi vaja! See tulemus kriipsutab ühtlasi alla jutustuse motot: «Aga mis sa näed pindu oma venna silmas, aga palki omas silmas ei pane sa tähele?... Tõmba esiti palk omast silmast välja, siis seletad sa pindu välja tõmmata oma venna silmast.» Samal ajal näitab kirjanik siin, et moraal sõltub elutingimustest: selleks et tõsta moraali, on tarvis mitte pastorite jutlustamisi ega muud laadi sõnadetegemist, vaid rahva majandusliku olukorra parandamist.

Karakterite kujundamisest. Keelest. Autor on tegelaste klassiolemuse paljastanud teravajoonelises individuaalse karakteri vormis. Ta valgustab hingeelu mitmepalgeliselt, tuues lugeja ette elavaid ja usutavaid inimesi. Näiteks on Oheliku Madise juures

esiplaanil tema jälk kiskjapale; kuid samas näeme, et Madisegi hinges võib tekkida mõni tundevirvendus; me näeme, et ta püüab mõelda, mõne küsimuse üle selgusele jõuda. Saunarahva kujutamisel võib tähele panna, et hoolimata äärmisest viletsusest ja masendavast vaesusest ei ole saunaperes kadunud inimlik väärikusetunne, aususe ja õigluse mõisted; nende olemasolu ei suuda ka näotud tülitsemised varjutada.

Tegelaste karakterid avab kirjanik mitmesuguste kunstiliste vahendite abil. Ta kujutab inimesi konkreetses tegevuses, lisades tihti omapoolseid seletusi. Õige rohkesti rakendatakse otsest kõnet.

Näidates inimesi konkreetses tegevuses — näiteks pererahvast piiblitunnis, saunapere tülisid, jahu ostmist, Oheliku Madise hingelist heitlust 50-kopikalise pärast — kujutatakse kõike seda elavalt, dünaamiliselt.

Autorikõnet iseloomustab asjalik, napisõnaline, realistlik kujutamisviis. Jutustuses «Tulge appi!» leidub suurepäraseid talurahva elu kirjeldusi, milles on tabavalt edasi antud ajajärgu tingimused, ekspluateerimisvahekorrad, külamiljöö. Autorikõne realistliku laadi ja kujundava jõu näiteks olgu toodud katkend Oheliku sauna kirjeldusest:

Väljastpoolt oli saunakesel väga õnnetu, kaebav-vilets nägu. Nagu mõni vana inimene, keda jooksjatõbi kurnab, kelle liikmed kokku kistud, selg küürus ja jalad kõverad, nõnda seisis ta. Katuseks olid ärakatkenud, tolgendama läinud mitme-ealised õled, nõnda et see mõnest kohast hall, valge ja must paistis. Harja rõhusid kivid, lauatükid ja puurondid, et tuul sealt viimast õlenatukest ära ei puhuks. Siit ja sealt vahtisid roovilatid välja, nagu otsalõppenud hobuse küljekondid.

Karakteriseeriv jõud peitub jutustuse «Tulge appi!» dialoogides. Tegelaste suust võib kuulda mahlakat, tabavat ja kujundirikast keelt. Sealjuures avavad kõneleja sõnad ka tema enese omapärase näo, olgu need siis Madis, Anton, Sauna-Juula või mõni teine. Paneme näiteks tähele kas või seda, kuidas Vokikeps pererahva ees lipitseb:

«Oh sa kallikene, kulla perenaisukene, missugune helde inimene! Ei tea, kes teistes peredes silma pudrusse paneb! Lase paljalt! Vaata ikka, et pudrugi saad!...»

Tegelaste kõne on rikas rahvapäraseist väljendustest. Näit. ütleb Anu Antoni kohta: «Küllap sihukene elus tirelit saab lüüa!» «Mul jookseb juba kolm higi mööda selga maha, kui teie alles magate!» sõnub Madis Juulale, ette heites saunarahvale laiskust ja õigustades oma võla tagasinõudmist. Mitmel puhul esineb rahvalikke võrdlusi. Näiteks lausub Juula näljasele lapsele: «Sööb silmad peast nagu kaaren!»

Sagedasti võime kohata sõimu- ja vandesõnu, samuti mitmesuguseid halvustavaid metafoore; kuid jutustuse tekstis need lugejat ei häiri, kuna nad on kooskõlas kujutatava miljöö ja tege-

laste igapäevase kõnega. Näiteks olgu toodud koht, kus Sauna-Juula pahandab leiva järele kisendavate lastega:

««Kas sa pead oma lõuad!» põrutas ema, «justkui hundikutsikas! Ei tea, kust ma selle leiva tõmban! Sähke, sähke, sööge, viimane kild!» Ja ema viskas leivapõhja poisi kätte.»

Jutustuses «Tulge appi!» on rohkesti satiirilist elementi. Seda rakendatakse juba Oheliku Madise ihnsuse kujutamisel. Hävitava satiiri suunab autor kiriklik-tagurlike ringkondade pihta. Sel puhul tuuakse leidlikult tsitaate ajakirjandusest, esmajoones mitmesugust poleemilist materjali, näiteks sõnu raisakullidest ja huulte ohvrist, millega pastor V. Reiman oli tunginud kallale jutustusele «Issanda kiituseks»; tihti tarvitatakse piibli stiili elemente, jutluste fraseoloogiat jms.

«Postimehe» ja pastorite-köstrite leer võttis «Paisete» III ande vastu etteheidete ja näägutamisega. Sellevastu jagasid teised arvustajad (ajalehtedes «Edasi», «Olevik», «Teataja») tööle täit tunnustust, seda niihästi sisulis-ideeliste kui ka kunstiliste väärtuste pärast; nad leidsid, et ettetoodud pildid vapustavad inimest hingepõhjani ja panevad ta tõsiselt mõtlema. Töötav rahvas võttis raamatu vastu siira poolehoiu ja tänuga.

Jutustuse «Tulge appi!» otseseks jätkuks on «Oheliku-onu jõulunägemine» (1901). Viimane ilmus omal ajal küll väljaspool «Paisete»-seeriat, kuid osutus jutustuse «Tulge appi!» põhiidee edasiarendamiseks samade tegelaskujude kaudu. Klassivastuolud külas leiavad siin veelgi teravamat esiletõstmist, ka avalduvad tegelaste klassijooned mõneti suurema selgusega.

«Tulge appi!» lõppes pildiga, kus Oheliku Madis juurdleb mõtte üle: «mine ise enne soojaks, siis soojendad iseenesest ka teisi!» Ent see kõik jäi vaid hetkeliseks mõtte- ja tundevirvenduseks, ilma et sellel oleks olnud kestvamat tähendust; see ei viinud Madist mingile järeldusele, ei muutnud tema mõttemaailma ega andnud ta tegudele uut suunda. «Oheliku-onu jõulunägemine» esitab Madise kui kulaku iseloomulikke jooni koguni teravdatult, edasiarendatud kujul. Jutustuses kuuleme, kuidas Madis on oma käega kiskunud maha saunakatuse, et ajada välja Kiisa Tooma pere, ja kuidas meeleheitele viidud Juula süütas sauna, olles valmis hukkuma koos lastega.

Eredalt tuuakse Oheliku Madise kulakupale nähtavale unenäo kaudu. Terava satiiriga näitab kirjanik, et kulak võib kehvikule midagi lubada ainult unenäos, ja selgi puhul saab tegemist olla ainuüksi tühise asjaga. Madis ulatab Sauna-Toomale oma vana piibu, lisades: «Võta see pisku omale, ehk teised annavad tubakat.» Ent piipki jääb tegelikult andmata, kuigi Toomas sirutab juba käe, sest piip on Madise suus kõvasti kinni... Veenvalt saab siin selgeks, et kõigest hoolimata jääb kulak kulakuks. Madise nägemuses libistatakse meie silmade eest mööda rida teistegi hallparunite nägusid, neid hunte, karusid, rebaseid ja

teisi kiskjaid, kes ülekohtusel teel, olgu mõrtsukatöö, vägivaldse omastamise või kelmuse abil, on aluse pannud oma jõukusele: Jõe Hindrek, Külakoha Tõnis, Aru Kustas, Nuku Kaarel jt. Kirikus laulavad nad, variserid, täie häälega: «Meist meelehea on jumalal!»...

Sulane Anton esineb «Oheliku-onu jõulunägemises» juba sotsiaalse ebaõigluse teadlikuma, märksa otsustavama süüdistajana. See kajastub eeskätt meisterlikult sõnastatud dialoogis Antoni ja Oheliku Madise vahel.

«Võõra vara! Kust saadik on võõra vara ja varga piir? Usu järgi oleme meie ju kõik vagad ristiinimesed, üksteise vennad; aga mistarvis veel need vaod ja peenrad seal põldude vahel ja kupitsad piirinurkadel on? Ja kust sina tead, et see must hobune, kes sul praegu sõidu tarvis on, minu jagu ei ole? Ma võtsin ta sündides vastu, mina olen teda söötnud ja jootnud, suureks kasvatanud, kannan ta eest veel praegugi hoolt — miks ta's minu jagu ei peaks olema? Ja ega's sinu liha ja veri temas ei ole?»

«Aga kelle heinad, kaerad?»

«Mina külisin ja mina kündsin, mina niitsin, panin kuhja, ja sina aitasid kõrvalt!» vastas Anton.

«Aga kelle maa?»

«Maa ostsid sa paarisaja rubla eest ja maksid hea linasaagiga kinni, mitte aga omast väest!»

«Siis tuleb viimaks välja, et Oheliku koht sinu oma on!» naeris Madis kurjalt ja pilkavalt.

«Ja miks ei või ta minu oma olla?» küsis Anton aeglaselt ja külmavereliselt; «miks ei ole lugu nõnda: ma teenin sind 30 aastat, annan oma jõu sulle ja saan selle eest natuke palka, ja siis annad sa koha mulle...»

Antoni poolt väljendatud seisukoht haarab lugejat ekspluateerimisvahekordade üllatavalt põhjaliku esilekoorumisega ja mõtte ulatusega. Kuigi Anton oma teadlikkuse poolest ei jõua võitleva maaproletaarlase tasemeni, on ta siiski kujuks, kelle kaudu tuuakse nähtavale kulaku kiskjapale ja kes väljendab mõtet, et töötajate poolt loodud varandused peavad lõpptulemusena kuuluma töötavale rahvale. Sellega läheb E. Peterson-Särgava «Oheliku-onu jõulunägemises» tegelikult kaugemale kui kuskil mujal oma loomingus.

Kokkuvõte. Paljastava jõu tõttu, mida ideelise sisu ja kunstilise vormi ühtsus aitas mõjukamalt esile tuua, omasid «Tulge appi!» ja «Oheliku-onu jõulunägemine» revolutsioonieelsel perioodil silmapaistvat sotsiaalset funktsiooni. Eelmistes jutustustes oli peatähelepanu pühendatud pastori kui vaimse paise paljastamisele ja eesti talupoja ning saksa mõisniku vahelise vastuolu kirjeldamisele; kahes viimati vaadeldud töös aga on põhiliseks ideeliseks eesmärgiks näidata eesti kulakut kui töörahva vaenlast. Ka usu kui vaimse paise paljastamisel astub kirjanik siin kaugemale kui eespool: ta näitab, et vagatsemine, piiblisõnadega mängimine on üks ekspluateerija kiskjanäo maskeerimise võtteid.

Jutustustes «Tulge appi!» ja «Oheliku-onu jõulunägemine» kasutatud kunstilise kujundamise vahendid on suures osas ise-

loomulikud kogu «Paisete»-sarjale ja üldse E. Peterson-Särgava loomingu paremikule.

«Tulge appi!» ja «Oheliku-onu jõulunägemine» tegid lugejaile selgeks, et tõepoolest niiviisi enam edasi elada ei saa; nad panid inimesi mõtlema, juhtisid järeldusi tegema, õhutasid otsima väljapääsuteed.

«Paisete»-sari koos «Oheliku-onu jõulunägemisega» moodustavad paremiku E. Peterson-Särgava loomingu selles osas, mis paljastab balti-saksa mõisnike ja eesti maakodanluse ekspluateerijaolemust ning klassivastuolusid külas. «Paisetes» esineb rohkesti kunstiliselt ilmekaid kujusid, ideed tuuakse esile elulise veenvusega. Jutustused olid võrsunud autori kõige tihedamast seosest kaasaja tegeliku elu ja ühiskondliku võitlusega ning nad leidsid rahvahulkades elavat vastukaja.

«Paisete»-seeriale järgnevaist jutustustest. «Paiseile» järgnevaist külaainelistest jutustustest väärivad tähelepanu «H õ i s k a m a J a a g u p» («Rahva Lõbu-leht», 1900) ja «N i m e p ä r a s t» («Teataja», 1902). Esimene neist toob vapustava loo vagatseva usumehe Võllaste Mihkli julmuse ja rumaluse ohvrist, ta pojast Jaagupist, kes hirmutamise tagajärjel eluajaks ogaraks jääb. Jutukeses «Nime pärast» näitab kirjanik pastorite raevu rahva hulgast võrsunud haritlaste vastu, kelles nad kardavad ohtu oma autoriteedile ning võimule. Külaühiskonna paisete lahkamise osas on need jutustused väärtuslikuks täienduseks E. Peterson-Särgava loomingus.

Lühemate palade hulgas kuulub oma ideelise tähenduse ja löövuse poolest silmapaistvamaid kohti jutustusele «J õ u l u p u u» («Teataja», 1903). Siin võtab kirjanik lahkamisele kapitalismi arengust tingitud klassivastuolud l i n n a s. Peategelase Hans Toru kaudu, kes kulakuorjuse tingimustest pääsemiseks on siirdunud linna, avaneb linnaproletariaadi viletsus ja troostitu tulevikuperspektiiv. Eriti teravaks kujuneb nälg tööpuuduse tõttu. Kasutades meisterlikult elulisi kontraste, näitab autor sügavaid klassivahesid, kujutades ühelt poolt vaese töölisperekonna, teiselt poolt jõuka linnakodanluse — pastori, kaupmehe, gildihärra jt. elu. Terava satiiriga paljastatakse kodanliku «heategevuse» tõelist olemust, variserlikkust ja absurdsust. «heategijate» sisemuses sadestunud põlgust rahva vastu, kusjuures leiavad allakriipsutamist «abistajate» omakasupüüdlikud eesmärgid.

«Rahvavalgustaja». Käesoleva sajandi algusaastail valmib ja jõuab lugejate ette E. Peterson-Särgava pikemaid jutustusi «Rahvavalgustaja». Selle algusosa tuuakse ära «Rahva Lõbulehes» (1902), tervikuna avaldatakse töö «Uudistes» (1903—1904) ning peagi, veel 1904. aastal, «Uudiste» kirjastusel raamatuna.

«Rahvavalgustajat» nimetab autor «uudisjutuks», s. o. novelliks; kompositsioonilt ja üldiselt käsitlusviisilt võib teost õigustatult ka romaaniks pidada.

Sedapuhku võtab «Paisete» autor vaatluse alla küla kultuurielu probleemid ja aleviku väikekodanluse möödunud sajandi 80-ndate ja 90-ndate aastate murdekohal. Kirjanik ise ütleb, et selle teosega tahtis ta «anda pildi ja läbilõike selleaegsest elust tema tibatillukeste ideedega ja selle vaimuvaesuse ja närususega . . .»

E. Petersoni [illegible]va lähtub «Rahvavalgustajas» aleviku klassilisest lõhestatusest. Romaani algul eristab ta teravalt Mudila aleviku kaks poolust — ülemkihi ja töötava rahva, öeldes: «... Mudila suurnikkude ja Mudila rahva elu, need olid kaks ise asja, kaks ise maailma, mida ei sisemise ega välimise sidemega ei võidud köita.» Kirjanik rõhutab, et töötaval rahval, lihtsatel meestel ja naistel, talupoegadel, käsitöölistel, rätsepatel ja teistel ametimeestel ei olnud ega saanudki olla midagi ühist Mudila «suurnikkudega». Viimaste tuumiku moodustavad mõisa opman Kurg, poekaupmees Annemann, köster Arnikas, pastor Rümpler, vallakirjutaja Kivi — kogu «kõrgem seltskond», kes oma lahusolekut rahvast pidas enesele just auasjaks. Ent romaani edaspidises käigus ei jätku klassivastuolude süstemaatiline kujutamine.

Peamiseks vaatlusobjektiks «Rahvavalgustajas» kujuneb külaühiskonna üks poolus, nimelt Mudila «suurnikud» — maa-alevi väikekodanlik «koorekiht», ning haritlased — kooliõpetajad. Oma peatähelepanu pöörabki kirjanik noorte kooliõpetajate Madara ja Jürissoni taotluste jälgimisele. Madaras ja Jürisson, mõlemad joonistatud reljeefselt ja elavalt, esindavad mõnevõrra erinevaid arusaamisi kodanliku haritlaskonna hulgas, kuid kumbki neist kannab ajajärgule tüüpilisi jooni.

Heinrich Madaras, keda kirjanik iroonilise varjundiga nimetab rahvavalgustajaks, on vaimselt tühine inimene. Tema ülimaks lipukirjaks saab lõbu, oma isiklik heaolu ja auahnuse rahuldamine. Rahva tõelised tarvidused, silmaringi laiendamine ja valgustamine tegelikult Madarat ei huvitagi. See, mida ta taotleb, on puhtväline külg, tema õiendamistel pole midagi ühist tõelise armastusega rahva vastu. Madara poolt asutatud seltsi eesmärkide sisutust ja väärkultuuri viljelemist hukka mõistes läheneb kirjanik ideeliselt mõneti jutustusele «Issanda kiituseks».

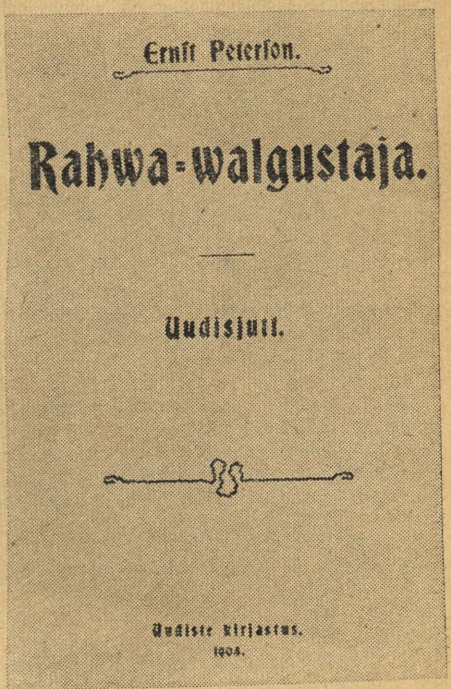
Ernst Peterson.

Rahwa-walgustaja.

Uudisjutt.

Uudiste kirjastus.
1904.

«Rahvavalgustaja» esiktrüki tiitelleht.

Madara iseloomustamisel on palju ära öeldud ainuüksi ta nimega (madaras tähendab üht ronivat umbrohutaime). Olles purutagurliku köstri Arnika «põhimõtete» vääriline, ulatab Madaras lõpuks käe kohalikule pastorile Rümplerile ning teose lõpul avaneb ta lugeja ees kui närune lipitsev variser. Lahkunud Mudilast ja sõitnud Volga äärde, kus ta saab köstri poja Rudolfi soovitusel kösterkooliõpetaja koha, jätab ta maha neiu Kaasikese ja abiellub Rudolfi mõrsjaga, jõuka veskiomaniku Reineri tütrega. Arnikale saadetud kirjas

kõneleb ta oma ilusast rikkast naisest ja suurest palgast, ning palvevennalikkusest nõretavates lausetes kiidab jumalat, kes teda on väga armastanud. «Närukael.» — nii kõlab Arnika otsus Madara kohta; ent Kaasike oleks valmis köstrile näkku kisendama: «Onu, see on sinu tõsine koolipoiss!» — Õigusega pööras kaasaegne arvustus tähelepanu Madara joontele, mis reedavad J. Tõnissoni «eduerakonna» tegelaste tüüpilisi jooni.

Madara tegevuse kritiseerijaks osutub teoses teine kooliõpetaja — Jürisson. Hinnates Madara üritusi, karskusseltsi programmi ja tantsuõhtuid tegelikult pseudokultuuri viljelemisena, esineb Jürisson protestijana. Selles peitub tema kuju tugevus ja huvitavus. Kuid tema tegevus piirdub põhiliselt vaid paljastamise ja protestimisega. Jürisson nõuab ägedalt ühiskondlike olude põhjalikku parandamist: «Mitte edasi ei tule meil ehitada, vaid uuesti ehitada, — see on õige tee!» Ent tõeliselt ei küüni Jürisson näitama mingit väljapääsuteed. Jürissoni ja tegelikult ka autori enese piiratust iseloomustab tabavalt kaasaegne proletaarne kriitika, mis peab E. Peterson-Särgava puuduseks seda, et ta ei näita õiget teed: Peterson käänab küll tooli ümber, aga — pöörab pärast selle jalgadele tagasi; elava siblimise järel langeb ta samasse maha nagu takus kana («Töö», 1909). Objektiivselt võttes on Jürissoni näol antud tüüpiline kodanliku haritlase kuju revolutsioonieelses olukorras; ta protestib ja süüdistab, kuid ei suuda otsustavalt kaasa minna töötava rahva võitlusega.

«Rahvavalgustajas» antakse tabav hinnang kogu Mudila väikekodanluse, vaimupimeduse ja rahvavaenlaste esindajaile, eeskätt köster Arnikale ja pastor Rümplerile. Neist esimene on saksiku köstri, silmakirjatseja ja liiderdaja hästi individualiseeritud kuju; Rümpler, kuigi ta on tülis kohaliku paruniga, kehastab tegelikult balti-saksa mõisnike ja nende «kultuuri»-poliitika käsikut, rahva pimestajat ja igasuguse progressi paadunud vaenlast. Analüüsides nende kujudes pastori- ja köstrileeri raevu põhjusi kõigi uenduslike püüete ja rahva hariduse tõstmise vastu, näitab E. Peterson-Särgava, et tegelikult lüüakse siin lahinguid juhtiva koha pärast külaühiskonnas. Tabavate joontega on antud alevikaupmees Annemann, keda Mudila «peenem» seltskond peab tahes-tahtmata arvestama. Selle kihi väikekodanlikku elulaadi aitavad tugevamalt varjundada köstri, mõisavalitseja ja vallakirjutaja naised — «emandad», koos nende ringi kuuluvate sugulaste või tuttavatega, nagu neiu Kaasike. Eeskätt just selle keskkonna tüüpide satiirilise kujutamise kaudu taotleb kirjanik eesmärki anda läbilõige oma kaasaegse maa-alevi tagurlike ringkondade elust. Mudila tühiste inimeste ringis liikuv pagariemand Maasikas on teosesse toodud kindla ülesandega aidata kaasa selleks, et aleviseltskonna silmaringi piiratust ja kopitanud moraali teravamalt esile tõsta.

Mitte küll ulatuslikult, kuid küllaltki eredalt valgustab kirjanik jõhkrust ja vägivalda, mille osaliseks saavad teenijad. Haaravalt on kirjeldatud lõik köster Arnika tööorjade — sulase Jüri ja tüdruk Liisa elust. Nende osaks köstrimajas on ränk töö, kuid tasuks leib soolveega ja pererahva alandav käitumine. Mõne reaga antakse siin alevi töötava rahva viletsusest masendav üldistus.

«Ei tea, kuhu sa lähed, kus see parem on?» kaebas Liisa. «Olin mõisas Kure juures. Seal veel hullem — käivad hinge peale! Läksin siis Rümpleri juurde — seal ei saa süüa. Proua kaalub isegi silgud ära ja leent keedetakse endistest leemekontidest. Tulin siis siia, aga siin jälle oma lugu!» — Jüri ja Liisa loo taustal kerkib Mudila koorekihi variserlikkus ja moraalne roiskumine esile kriiskava kontrastina.

Paaril korral kandub tegevustik alevist külasse. Neil puhkudel kirjeldatakse realistlikult ja kunstilise ilmekusega omaaegse küla elu; tõetruult näidatakse, kuidas balti-saksa mõisnike kõrvale oli kapitalismi arenemise protsessis astunud uus jõud — hallparun. Kröitsbergi varrupeol heidab E. Peterson-Särgava eredat valgust kulakule, eeskätt vallavanem Kröitsbergile, kuid ka teistele, jõukaile kohaomanikele, nagu Liiva-vana ja Angerja Mihkel. Uue ekspluateerijatekihi silmatorkavamaiks joonteks on hooplemine oma rahaga, harimatus, toorus, silmakirjalik vagatsemine, lömitamine endast jõukamate ees, põlgus vaesemate vastu. Neid jooni näeme ka veskiomanik Reimeris.

«Rahvavalgustaja» on huvitavalt, autori sügava kaasaelamisega kirjutatud teos. Romaani kujundamisvahendeist tuleb eriti välja tõsta kontrastiprintsiibi kasutamist. Tegelaste või olukordade meisterlik vastandamine on üheks tähtsaks teose kunstilise ilmekuse ja reljeefsuse põhjuseks. Alevi tõusikkodanluse tüüpide, pastor Rümpleri, kooliõpetaja Madara või kulakute kujutamisel saavutab kirjanik tugeva mõju satiirilise käsitlusviisi tõttu.

Nagu üldiselt E. Peterson-Särgava paremates töödes, nii on ka «Rahvavalgustajas» lause energiline, lööv ja tabav; konstruktsioonilt on see lihtne, sellest on välja roogitud igasugused «ilustused» ja ülearused sõnad. Oma sõnastusse suudab kirjanik kätkeda sügava elutunnetuse ja emotsionaalse sisu, poolehoidva või vihkava jõu, lürismi või terava satiiri. Autori «enda» lause ei kaota kuskil kokkukõla teose realistliku sisu ega käsitluslaadiga.

Tegelaste keel on rahvapärane, lopsakas ja tabav, dialoog on kõnelejaid ilmekalt individualiseeriv. Võtame Madara või Jürissoni, Kaasikese või Maasika, Arnika või Rümpleri — igaüks neist kõneleb ainult temale omasel viisil. Pangem tähele näiteks emand Maasika meeleolutsemist või pastor Rümpleri piiblisõnadega soolatud rahvavaenulikke raevupuhanguid. Oma elulisuse, dramaatilise pinevuse ja karakteriseeriva jõu poolest esindavad «Rahvavalgustaja» dialoogid oma aja eesti kriitilise realismi paremaid saavutusi.

«Rahvavalgustaja» leidis demokraatliku kriitika ja rahva poolt sooja vastuvõtu. Näiteks avaldati heameelt selle üle, et E. Peterson-Särgava ei kirjuta põhimõttel «kunst kunsti pärast» ega ajaviite pärast, vaid et ta analüüsib elu; et teoses leiavad paljastamist need, kes ei anna midagi rahvuse tõeliseks kasuks, need, kelle südamel on nad ise! («Edasi», 1905.)

Hilisemast loominguperioodist.

Ajajärk, mis hõlmab «Paiseid» ja «Rahvavalgustajat», tähistas E. Peterson-Särgava loomingus ideelis-kunstilist haripunkti. Selle perioodi tööd kasvasid välja kirjaniku vahetust seosest rahva elu ja võitlusega.

1905. aasta revolutsiooni päevil ilmub E. Peterson-Särgava sulest J. Lilienbachi albumis «Edasi» I (1905) rütmilises proosas allegooriline lühipala «M a a ä g a b»; poeetilises sõnastuses tuuakse esile äreva maa protest rõhujate vastu. Tsensorit kartes tegi kirjanik enne trükkimist töös mitmeid kärpimisi; kuid ta on sel puhul avaldanud lootust, et «mõistlik aga mõistab isegi...». Tabavalt kujutabki lühijutt «K u r v a d l i n n u d» («Teataja Kalender», 1906) kullide, ronkade ja teiste röövlindude näol mõisnikke; masendatud rahva nõudmistest ja ähvardavast jõust, kurdavad nad taga oma ekspluateerimisõigusi, mis neil on olnud «maailma algusest saadik».

Kuid kirjanik ei lähe lõpuni kaasa revolutsiooniliste hulkade võitlusega, vaid tõmbub tagasi, asudes võitluse õhutamise asemel propageerima lepitust. Endise hoiaku muutumist kajastab jutustus «Kolonist» («Sõnumid», 1906). Selles areneb ajalooliste vaenlaste, talupoja ja mõisniku vaheline vastuolu küll suure dramaatilise pinevuseni, ent teose lõpus lastakse talupojal suruda paruni kätt — leppimise märgiks.

Neil aastail algab E. Peterson-Särgava loomingus tagasitõmbumine aktuaalse ühiskondliku võitluse teemadelt. Ühtlasi hakkab avalduma tähelepanu lõtvumine tööde kunstilise kujundamise suhtes. Need jooned ilmnevad selgelt juba jutustuses «Liisi» («Teataja», 1905). Teoses, mille sündmustiku arenduses leidub paralleele jutustusega «Issanda kiituseks», võtab kirjanik vaatluse alla naise õiguste küsimuse.

Sama teemat üritab põhjalikumalt edasi arendada pikem jutustus «Elsa» («Sõnumid», 1907). Protestides kodanliku moraali vastu, toob autor esile naise, kes eeskätt oma tegeliku käitumisega esindab uut suhtumist naise õigustesse ja vallaslapsesse. Elsa taotleb seda, et naine saaks mehega samaväärseks nii ühiskonnas kui ka perekonnas. Siin püüab kirjanik kodanliku ühiskonna raamides leida küsimusele positiivset lahendust. Ent jutustuses avaldub ilmne kõrvalekaldumine elulisest ja psühholoogilisest tõepärast, üldse realistlikust käsitlusviisist. «Elsa» puhul märgib proletaarne kriitika tabavalt, et naise õiguste küsimuse lahendamisega on autor end «armetumalt lõnga mässinud»; kriitika juhib tähelepanu sellele, et ühiskondlikke paiseid saab kõrvaldada alles klassiühiskonna aluste muutmisega («Töö», 1909).

Kodanliku diktatuuri aastail ilmunud lavateos «Sõnajala õis» (1920) piitsutab usumeeste-pastorite silmakirjatsemist, käitumise kitsarinnalisust, dogmatismi ja eluvõõrust. Näidendis «Uus minister» (1922) paljastab E. Peterson-Särgava kodanliku «vabariigi» tõelist palet, kujutades haritlase kitsaid elatustingimusi, kodanluse kisklemist saagijahil, karjerismi, korruptsiooni, ajakirjandust. Lavateos osutub autori kodanliku Eesti perioodi töödest kahtlemata kõige tähelepandavamaks.

1940-ndate aastate algusest kuni elu lõpuni töötas E. Peterson-Särgava ulatusliku romaani kallal «Lähme linna kirjutama, oma elu kergendamal». Sellele pühendas vananev kirjanik palju hoolt ja kõik oma vabad silmapilgud. Enam kui tuhandel käsikirja-leheküljel avaneb võrdlemisi värvikais ja iseloomulikes piltides mitte üksi autori esivanemate kodutalu Särgava elu-olu, vaid kogu Vändra talupoegade elu ja võitlus möödunud sajandi keskel.

KOKKUVÕTE.

E. Peterson-Särgava ilukirjanduslik looming, kaasa arvatud ka jutustused, mis on jäänud käsikirja ja kaotsi läinud, ei ole eriti ulatuslik. Kuid selles on palju tuumakat, ühiskondlikult võitlevat, kunstiliselt väärtuslikku.

«Paisete» autor ei haaranud kaasaja elu kõiki külgi; ta piirdus eeskätt talurahvaga, maa ja alevi tõusik- ja väikekodanlusega, maa-haritlaskonnaga. Kirjanik kujutab elu tõetruult ja paljastab ning süüdistab kriitilise realismi positsioonilt. Tema loomingu paremik äratas kaasajal suurt tähelepanu ja erutas laiu rahvahulki. E. Peterson-Särgava teemad olid aktuaalsed, ta käsitlusviis realistlik. Kirjanik kasutas rohkesti publitsistlikku elementi, esitas üksikasjalisi andmeid rendi ja palkade suurusest, rakendas poliitilisi materjale ja poleemilisi sõnavõtte. Ta tegelaste rõhuv enamik oli nähtud tõelisest elust, ta keel lihtne ja rahvale arusaadav.

E. Peterson-Särgava seisukohad kirjanduse olemuse ja eesmärkide suhtes kajastuvad eelkõige ta loomingus. Kuid ka mujal, ajakirjanduses ja kirjavahetuses, on ta selgesti väljendanud oma kirjanduskunstilisi tõekspidamisi. Ta mõistab teravalt hukka dekadentlik-formalistliku suuna, mis eesti kirjanduses

hakkas pead tõstma käesoleva sajandi algusaastail. «Noor-Eesti» rühma kuuluvate «keeleuuendajate» (J. Aavik jt.) tegevust iseloomustas lõmitamine Lääne-Euroopa ees, keele «moderniseerimine» prantsuse ja soome keelest laenatud sõnade abil, eestipärase lauseehituse moonutamine. Selliseid taotlusi nimetab E. Peterson-Särgava ühes kirjas (1912) mitte keele rikastamiseks, vaid rikkumiseks ja solkimiseks. Ta ütleb, et sel kombel keel muutub «araks, kohmetuks, nagu taluneiu, kes enesele kaabu pähe on saanud». Ta tunneb tõsist muret selle pärast, et nooreestlased dekadentlikke teoseid loovad ja setu-prantsuse-soome seguga keelt kirjutavad ning seda kõike kui «haritud kraami» rahvale pakuvad, samuti selle pärast, et nad eesti rahvaliku kirjanduse rajajat Fr. R. Kreutzwaldi ja «Kalevipoega» teotavad. 1916. aastal ilmub E. Vilde «Mäeküla piimamees». Kahetsustundega märgib sel puhul E. Peterson-Särgava (ühes kirjas 1916. aastast), et romaani autoris ei ole enam tegemist endise Vildega, ja ütleb: «Kui kriitika selle jutu nüüd halvasti vastu peaks võtma, siis on see patt küll «Noor-Eesti» südame peal.»

Tolleaegse arvustuse hinnanguis E. Peterson-Särgava teoste kohta kajastub eredalt demokraatliku ja antidemokraatliku suuna võitlus meie kultuurielus.

«Postimees» ja kogu tagurlik-klerikaalse rinde häälekandjad püüdsid kirjanikku raevukalt mustata. Ent nende rünnakud vaid õhutasid ta võitlusvaimu. «Laidab «Postimees» — tähendab: töö on hea!» ütleb kirjanik.

Tõsist pahameelt kutsus avalikkuses esile «Noor-Eesti» III albumis (1909) ilmunud kirjutis «Eduard Vilde ja Ernst Peterson»; selle noorukist autor F. Tuglas nägi tollal formalistlik-dekadentlikus kunstikäsituses kõigi tarkuste tippu. Tõsi küll, artiklis leidub mitmeidki õigeid tähelepanekuid. Kuid suures osas koosneb kirjutis halvustamisest ja üleolevaist hinnanguist; siin tungitakse kallale E. Petersoni ühiskonnakriitilisele tendentsile ja realistlikule käsitluslaadile. Ühelt poolt märgitakse küll õigesti, et nagu Vilde, nii on ka Peterson tähtis «meie rahvusliku kirjanduse stiili edenemises»; kuid samal ajal leitakse, et see käsitlusviis «ei või enam praegu debüteeriva põlve ideaal olla», jne.

Kuivõrd erinev sellest on näiteks ühe meie kriitilise realisti Juhan Liivi poolt antud iseloomustus, mis kirja pandud umbes samal ajal! J. Liiv hindab E. Petersonile omast kujukust, plastilisust, selgust ja kindlust. Muljetest, mille on temale jätnud «Paisete» lugemine, kõneleb J. Liiv järgmiselt:

«... Mõju oli suur. Oli terve kogu Eesti kirjandusest käsitada. Üksi selle juurde pidin lugema jääma. Kõik väsinud stiili siidiline, endise aja kateedriline, kõik poleeritud sõnade kuhjav unehellituslik oli siit kadunud: siin oli lühike, tüse mees.»

Ka laiad rahvahulgad ja demokraatlik kriitika suhtusid kirjanikusse poolehoiuga. «Tulge appi!» ilmumisel saadab autorile tänukirja üks talusulane. «Paisete» puhul on E. Peterson-Särgavat igapäevaste inimeste ja elu tõetruu kujutamise poolest võrreldud isegi M. Gorkiga. Väärib märkimist, et suur osa ta töödest on välja antud J. Lilienbachi («Mõtte» kirjastuse) poolt.

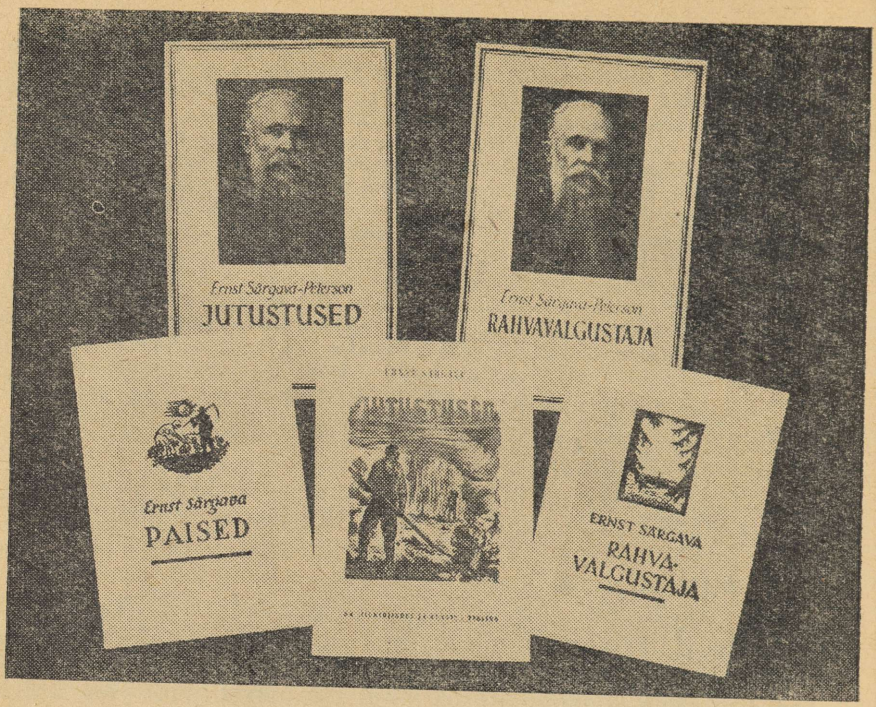

Nõukogude Eestis ilmunud E Särgava teoste kaanepilte.

Tänapäeval hindame E. Peterson-Särgava loomingu parimat osa kõrgelt. Kujutades mõisnikke, pastoreid, külakulakuid ja tagurlikku kodanlust, õpetab see põlgama ekspluateerimis-ühiskonda kõigi selle pahedega ja äratab armastust töötava inimese vastu. Kirjaniku teosed toovad kunstiliselt mõjukates piltides meie silma ette paisete-maailma, millest meid on välja viinud nõukogude võim. Ühtlasi on ta saavutuste paremik näiteks selle kohta, et kunstiloomingu väärtused saavad võrsuda vaid kõige tihedamast seosest rahvaga ja tema võitlusega.

E. Peterson-Särgava teostest on nõukogude võimu ajal uuesti välja antud «Paised» (1945 ja 1958), «Rahvavalgustaja» (1946), «Jutustused» (1947); 1952—1953 ilmusid E. Särgava-Petersoni «Teosed». Tema töödega on olnud mõnel määral võimalust tutvuda ka vennasvabariikide lugejail. Vene keeles on ilmunud «Ühe härja elulugu», «Marjad silmas», «Tulge appi!», «Oheliku-onu jõulunägemine» ja tema valitud teosed (1956). Nüüd, nõukogude ühiskonnas jõuavad kirjaniku tööd rahva kätte suures, üle 20 000-lises tiraažis — tõsiasi, mis märgib tema loomingu kujunemist tõeliselt rahva omaks.

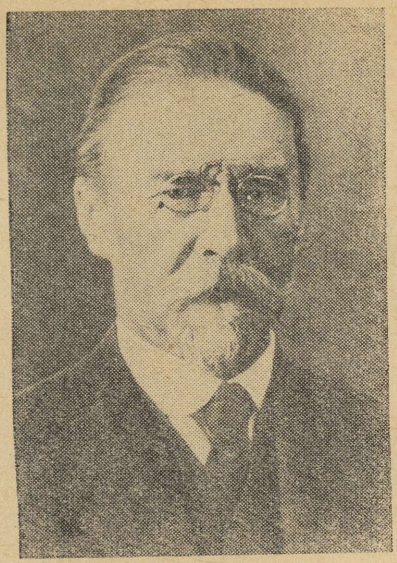

AUGUST KITZBERG

(1855—1927)

August Kitzberg on eesti realistliku kirjanduse väljapaistvamaid esindajaid, kelle loomingul on suur teedrajav tähtsus meie draamakirjanduse ajaloos.

ELULUGU.

August Kitzberg sündis 29. (17.) detsembril 1855. aastal Halliste kihelkonnas Laatre vallas Puldre talu sulastetares.

Kirjaniku isa Peeter Kits oli oma isa ja isaisa eeskujul rätsepaks õppinud, kuid jättis peagi ameti maha ja hakkas pidama väikest sulasekohta. Ta oli Laatre valla haritumaid mehi, üks kolmest, kes oskas kirjutada, luges ajalehti ja raamatuid ning mõistis ka saksa ja läti keelt. Oma keskmisele pojale Jaanile oli ta suutnud nii palju haridust anda, et see sai 1857. aastal koolmeistriks. Vanemad kolisidki Penuja Niitsaadu koolimajasse poeg Jaanile appi koolikohta pidama. Penuja Niitsaadul möödus kirjaniku lapsepõlv, siin sai ta vend Jaani juures koolitoas oma napi koolihariduse, mida ta hiljem on täiendanud rohke lugemise teel. A. Kitzbergi ema suri üsna varakult; tulevase kirjaniku kasvata-

jaks sai vend Jaan, valla agaramaid kultuuritegelasi-rahvavalgustajaid, kirjandushuviline ning ilumeelega inimene, kes luuletas, joonistas ja nikerdas. Koolimaja ümber oli ta rajanud kauni viljapuu- ja lilleaia. Koolitoas oli Kitzberg andekas õpilane ja igati lahtise peaga. Isa ja vend Jaani juurest, kellel oli palju eestikeelseid raamatuid ja peale selle veel saksakeelset kirjandust, omandas ta lugemishuvi ja sai ka tõuget kirjanduslikeks harrastusteks. Nagu Kitzberg ise oli märkinud, on tema «tähtedeks» ja kirjanduslikeks äratajaiks olnud Koidula ja Kreutzwald, kelle teostega ta oli hästi tuttav. Penuja Niitsaadu ja üldse Halliste ning Karksi kaunis ümbruses õppis Kitzberg varakult loodust armastama ja looduse ilu hindama, mis peegeldub kogu tema loomingus.

Kitzberg kasvas küll kehvades oludes, kuid üldiselt jõukas ümbruses. Tema kujunemisaastad langevad kokku ajaga, millal kapitalism oli hakanud maal hoogsalt arenema ja Eesti küla majanduslik ning ühes sellega hariduslik ja kultuuriline tõus oli silmanähtav. Talude päriseksostmine oli just hoogu läinud. (Kitzbergi mälestuste kohaselt ostetud Abjas esimene talu 1854. aastal.) Suuri tulusid andis taluperemeestele linakasvatus. Sooritasid oma võidukäiku ka rahvusliku liikumise ideed. Arenes laulukooride asutamine, levis kirjaoskus. Kitzberg mäletab, kuidas Penuja Niitsaadu koolimaja sai esimese petrooleumilambi. Tolleaegse Eesti küla klassivastuolud ei olnud noorele Kitzbergile selgelt nähtavad. See kõik on tugevasti mõjutanud ka Kitzbergi loomingut, kus sotsiaalsete vastuolude juured jäävad sageli tagaplaanile ja elu peegeldub patriarhaalselt idüllilisena, kus julge pealehakkamine ja ettevõtlikkus aitavad inimest edasi jõuka elu poole. Sotsiaalsete vastuolude mõistmisel ei jõudnud A. Kitzberg nii kaugele, kui mõni aasta enne teda realismi teele asunud E. Vilde ja E. Peterson.

1871. aastal asus vend Jaan Pöögle Maie koolikohale. Suvel käis Kitzberg karjas, oli tööpoiss, talvel aga aitas koolitoas venda laste õpetamisel. Kaheksateistkümneaastase noormehena pani Kitzberg rahvasuust kirja muinasjutu «Õisu ja Kariste järve sünnist», mis ilmus a. 1874 «Eesti Postimehes». See oli Kitzbergi esimene trükis ilmunud teos, millele järgnesid mõningad tõlked ja ajalehekirjutused. Sel ajal tekkis Kitzbergil ka huvi näitemängu vastu. Kui vend Jaan oli teada saanud, et Tartus Koidula eestvõttel jaanipäeval 1870. aastal hakatakse esimest korda eestikeelset näitemängu — «Saaremaa onupoega» — mängima, pani ta hobuse ette ja sõitis seda vaatama. Venna jutustuste ja trükis ilmunud näidendite mõjustusel katsunudki Kitzberg mõningaid ajakirjanduses ilmunud jutte «näitemänguks muuta», s. t. dramatiseerida. «Et näitemäng midagi muud peab olema kui jutt, sellele tõetundmisele tulin ma alles hoopis hiljem,» kirjutab Kitzberg ise oma esimeste katsetuste kohta.

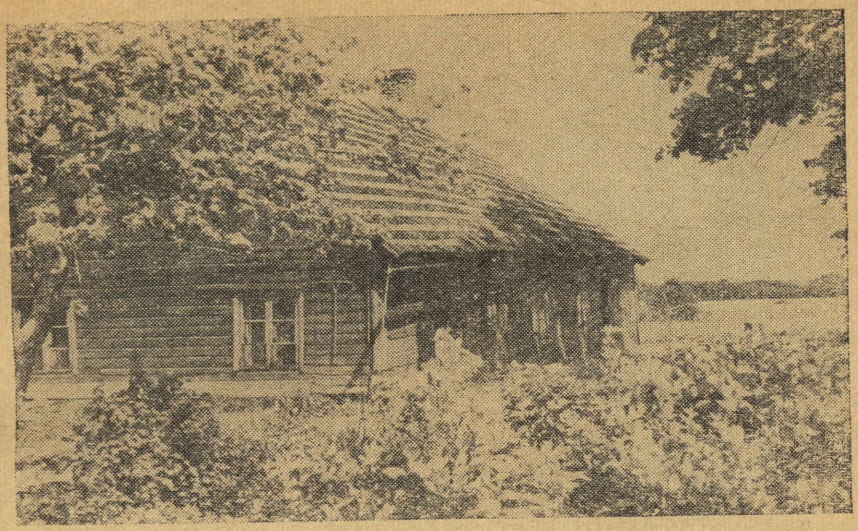

Endine Pöögle koolimaja.

Vend Jaan peab koolmeistriameti kõrval vahetevahel ka kohtu- ja vallakirjutaja ametit. See määrabki Kitzbergi elukutse: kaheksateistkümneaastaselt saab ta Pornusel asuva kihelkonnakohtu kirjutajaks, on sellel kohal poolteist aastat, aitab siis jälle vend Jaani koolmeistri ja vallakirjutaja ametis. Seejärel on Kitzberg paar aastat kihelkonnakohtu kirjutajaks Tartumaal Peipsi ääres Rannamõisas. 1876. aastal tõlgib ta Kotzebue jandi «Virvarr», mille eest saab honorariks 25 priieksemplari. (Kotzebue oli saksa kirjanik, kes korduvalt tegutses ka Tallinnas ja asutas seal 1784. aastal asjaarmastajate teatritrupi. Kotzebue ulatuslik, kuid üsna väärtuseta draamalooming oli Eestis kaunis laialt levinud.) 1878. aastal ilmub ka Kitzbergi esimene raamat, vähenõudlik mälestustekoguke «Kodu-kurukesest».

Rannamõisast siirdub Kitzberg jälle kodukohta, on seal kihelkonnakohtukirjutajaks. 1880. aastal hakkab ta kolme kõrvuti asuva valla — Karksi, Polli ja Pöögle vallakirjutajaks. Kohtu- ja vallakirjutajana töötab Kitzberg ligi kakskümmend aastat. See aeg on talle rikkalike muljete kogumise aeg, tema amet ja laialdane liikumine võimaldavad tal rohkem kokku puutuda arvuka hulga erinevate inimestega. Nende hulgast ongi Kitzberg saanud materjali oma teoste tüüpideks ja süžeedeks, nii et päris selgesti võib ära tunda peaaegu kõigi tema kirjanduslike kujude prototüüpe. Sel perioodil jätkab Kitzberg agaralt kirjanduslikku tegevust, millest aga ainult 1892. aastal ilmunud ajalooline jutustus «Maimu» äratab laialdasemat tähelepanu. Kuid see periood pakkus talle rikka-

A. Kitzberg 30—40-aastaselt.

likku ainestikku talupoegade elust ning oli seega hulga elulise, edaspidiseks kirjanduslikuks tööks vajaliku materjali kogumise ajaks.

1892. aastal lahkub Kitzberg vallakirjutaja kohalt. Aasta aega on ta Viljandi Põllumeeste Seltsis ökonoomiks. Aastail 1894—1901 töötab Kitzberg Lätis kontoriametnikuna, algul Daugavpilsi lähedal ühes mõisas, hiljem Riias «Phoenixi» vagunivabrikus. Riias puutub Kitzberg kokku juba nõudlikuma kutselise teatriga ja saab mõningat tõuget oma draamakirjanikutööks.

1901. aastal tuleb Kitzberg Tartu ajalehe «Postimees» ärijuhiks. Aastail 1904—1920 töötab ta Tartus Hüpoteegi Seltsis pangaametniku kohal. Need aastad (eriti aga 1908—1912) ongi üsna vanas eas kirjandusliku küpsuseni jõudnud Kitzbergi viljakamaks loominguperioodiks, millal sünnivad tema parimad draamad.

1920. aastal hakkas Kitzberg kirjanikuna saama pensioni ja loobus pangaametniku kohast.

A. Kitzberg suri Tartus 10. oktoobril 1927. aastal.

A. KITZBERGI LOOMING.

A. Kitzbergi looming langeb pikka, viiekümne-aastasse ajavahemikku, kui võtta arvesse, et tema esimene katsetus ilmus 1874. ja viimane näidend 1923. aastal. Kitzbergi kujunemine kirjanikuks oli aeglane ja visa, loomingulise küpsuse saavutas ta hilja, tema meistriteosed «Libahunt» ja «Kauka jumal» tulid lavale, kui Kitzberg oli juba 57-aastane.

Žanriliselt langeb Kitzbergi looming kahte pealiiki: jutustused ja näidendid. Nende loomine on Kitzbergil kulgenud paralleelselt, käesoleva sajandi esimesel aastakümnel on aga pearõhk kaldunud draamaloomingule. (Jutustuste ja näidendite kõrval on Kitzberg kirjutanud ka ajalehevesteid, peamiselt Tartu-perioodil. Tema vestetel pole kirjanduslikku väärtust ja nad peegeldavad kõige ilmekamalt autori tagurlikke, eduerakondlikke poliitilisi vaateid.)

A. Kitzbergi jutulooming.

Jutustava proosa osas areneb Kitzbergi looming muinsusromantilise ajaloolise teema juurest kaasaja külaelu realistliku käsitluse suunas.

Kitzbergi esimeseks tähelepandavaks teoseks on «Maimu», muinsusromantiline ajalooline jutustus (kirjutatud 1887. a., ilmunud 1892).

Selle teose eest sai autor 1889. aastal Eesti Kirjameeste Seltsi auhinna. Rahvusliku liikumise hoogne arenemine ja selle kõrgaeg, C. R. Jakobsoni «Kolm isamaa kõnet» (1868—70), ülemaaline vanavara kogumine avaldasid kirjanikule suurt mõju. Väga suur tähtsus oli aga esimeste muinsusromantiliste ajalooliste jutustuste, eriti aga Bornhöhe «Tasuja» (1880) ilmumisel; nende populaarsus pööras paljude kirjanike tähelepanu ajaloolisele teemale, mida kasutati rahvustunde, rahva iseteadvuse äratamiseks ning pärisorjuse igandite vastu peetava võitluse õhutamiseks.

«Maimu» tegevusajaks on XIV sajand ja ajalooliseks taustaks Karksi lossi taastamine 1359. aastal. Teose süžeeliseks teljeks on lugu eesti neiust, kelle ema müüriti elusalt kirikuseinasse ja kes ise põletatakse nõiana, sest ta oli kehtivate seaduste vastaselt abiellunud mungaga. Seda sentimentaal-romantilist armastuslugu ongi kirjanik kasutanud saksa orjastajate julmuse ja ristiusu rahvavaenulikkuse paljastamiseks. Mõisnike ja pappide pahelisusele on vastu asetatud eestlaste moraalne üleolek, ausus, õilsus ja inimväärikus. Jutustuse ideeks on näidata eestlaste igipõlist õigust oma maale ja vabadusele.

Kuigi teos on kunstiliselt üsnagi algeline ja ajaloolise miljöö kujutamises esineb suuri ebatäpsusi, oli Kitzbergi «Maimu» väga populaarne ja tema osa eesti kirjanduse arenemises suur.

Aastail 1891—1892 ilmus ajalehes Kitzbergi teine rahvapärimustel põhinev jutustus, õigemini ilma eriliste kunstikavatsusteta ülestähendus «Libahunt». Sellest jutustusest ongi ammendatud hilisema draama «Libahunt» süžee.

1890-ndaist aastaist peale pöördub Kitzberg kaasaja teema poole, tema jutustuste aineks on peamiselt kodukoha külaelu.

Paljud Kitzbergi jutustused, peale eri raamatuna ilmunud «Maimu», ilmusid kõik ajalehtedes joonealustena. Hiljem (1915—1921) andis kirjanik oma jutuloomingu välja viies raamatus «Külajuttude» nime all. «Külajuttude» eessõnas (1915) kirjutab Kitzberg ise: «Külatänavast olen ma ise, külatänavast on mu jutukesed pärit... Ühe väärtuse tohin ma jutukestele ikkagi lugeda, nad võivad meie tulevastele ajaloolastele nõndanimetatud «ärkamise ajale» järgnevatest aastatest, vähemalt minu kodukolga külaelust, õige pildikese anda... Leivateenistuse kõrval tehtud töö. Kui nõuti, sinna ja tänna vaja oli, kirjutasin. Selle

tähe all on minu lookesed sündinud ja kannavad siis ka seda märki otsa ees. Nad (on) *oma aja lapsed.*»

Kitzbergi külajutud on külaelust *õiget pildikest* anda tahtvad jutustused, milles maalitakse ladusas ja kerges vestlevas laadis, lihtsas vormis ja mõnusa rahvaliku huumoriga, aga mõnikord terava pilkegagi terve hulk suurepäraseid, küllaltki selgeilmelisi tüüpe, huvitavaid külaelu olustikupilte, antakse kauneid loodus- ja meeleolukirjeldusi. Juba varaseimaist külajuttudest peale avaldub Kitzbergi tüüpide, karakterite loomise oskus. Kitzberg on suutnud anda usutavaid pilte ja kujusid sellest olustikust, mis teda vahetult ümbritses ta töötamise ajal kohtu- ja vallakirjutajana. Ta ei kiiuni ühiskondlike vastuolude nägemisel ega lahkamisel sellise teravuseni nagu Vilde ja Peterson: tema juttudele on üldiselt iseloomulik idüll ja rahulike piltide andmine külaelust. Kitzbergile on omane teatav patriarhaalne, vaatlev, leplik ning lepitav laad, juba üleelatud sentimentalismi ja romantismi sugemed, magusus, mis takistab realismi täielikku võidulepääsu.

Kõige populaarsemateks Kitzbergi külajuttudeks on «Sauna-Antsu «oma» hobune» (1894), «Rätsep Õhk ja tema õnneloos» (1892), «Püve Peetri «riukad»» (1897), kaksikjutustus «Veli Henn» ja «Hennu veli» (1901—1904), «Räime-Reeda 10 kopikat» (1903), aga ka olustikupildid «Koopa-vana», «Kui lokku löödi» jt.

Kitzbergi humoristlik jutustamisanne, hea tüüpide loomise ja olustiku maalimise oskus avaldub eriti tema kaksikjutustuses *«Veli Henn»* ja *«Hennu veli»*. See on lugu sellest, kuidas kaks jõukat, enesega rahulolevat mulgi talumehest venda armuvad ja läbi mitmesuguste koomiliste takistuste õnnelikult abieluni jõuavad. Henn hakkab armastama naabruses elava Nõuni Jaagu tütart Mariet, kes on linnas õmbluskoolis pisut saksa haridust saanud ja kipub nüüd vägisi saksikuks muutuma, nii et ta täiesti väärib oma pilkenime Kniks-Mariihen. Siin on terava pilke objektiks saanud Kniks-Mariihenisse istutatud saksiklus, veel enam aga rumal kadakasaks madam Muru ja keigarlik mõisavalitsejaks õppija herr Perpentikel. Kniks-Mariihenit kisub algul herr Perpentikli poole, kuid viimaks võidab neius tubli talupoeglik natuur ja neist saab Hennuga, kes on vahepeal palju südamevalu kannatanud, õnnelik paar. Hennu veli Jaan aga kisub linna hukatuslike mõjude ja kergemeelse elulaadi käest välja neiu Torni ja saab temaga õnnelikuks. Kitzbergi külajuttude eesmärgiks on sageli asetada terve ja tubli talupoja poolpatriarhaalne, idülliline maailm vastu saksiklusele, mõisale ja moodsa linna pahedele. See tendents avaldub selles teoses täie selgusega. Hoolimata talumehe elulaadi idealiseerimisest kerkivad meie ette elulised tüübid, terav pilge peenutsemise, tühisuse, harimatuse üle.

Realistliku kujutamise oskuse näiteks Kitzbergi loomingus on

ühiskondlikult teravamalt paljastav jutt «Räime-Reeda 10 kopikat».

Vaene Räime-Reet on tulnud kirikhärra juurde, et saada temalt vanadusetunnistust, mida on vaja esitada vallavolikogule vallavaese-moona saamiseks. Kirikhärra aga ei anna Reedale sellist tõendit, sest Reedal pole maksta vajalikku 10 kopikat. Ja Reet läheb kõrtsi, nutab seal, linnahärra saab tema murest teada, annab talle sada rubla, käsib kirikhärrale anda need 10 kopikat, ülejäänu tagasi tuua. Kirikhärra vahetas raha ära, võttis 10 kopikat ja andis ülejäänu tagasi... Pärast linnas selgus, et sajarublaline oli valeraha. See õieti anekdootlikule süžeele ehitatud meisterlik jutuke paljastab kirikhärra vaga ja püha kesta taga rahaahne, hingetu variserikuju, mis on väikeses viieleheküljelises jutus suurepäraselt välja joonistatud. Autori idee pääseb mõjule tänu *miljöö* aktiivsele osale. Kitzberg on maalinud kirikhärra «pühaliku» kuju väga nappide vahendite abil; tõuseb esile teda ümbritsevast raskest ja pühalikust rahust otse nõretav ümbrus, mille sisuks on rahaahnus, tuim konservatiivsus ja hingetu suhtumine inimesesse.

Kitzbergi jutuloominguga liituvad tihedalt tema memuaarid «Ühe vana «tuuletallaja» noorpõlve mälestused» (I — 1924, II — 1925), kus ta näitab end osava jutustajana, hea tüüpide ja olustiku maalijana. Need memuaarid pakuvad praegugi head materjali ajastu tundmaõppimiseks, kuigi mitmed Kitzbergi hinnangud oma aja ühiskondlik-poliitiliste küsimuste kohta pole õiged ja annavad tunnistust tema maailmavaatelistest vastuoludest.

A. Kitzbergi draamalooming.

Varasem draamalooming. A. Kitzbergi näitekirjanduslik tegevus sai alguse ajal, millal eesti teatri ja ka lavakirjanduse olukord pakkus üsna viletsat pilti.

Ei olnud ühtki kutselist teatrit: teatrikunsti harrastamine oli linnas ning maal eranditult asjaarmastajate tegevuseks, nende võimalused, tase ja nõudmised aga küllaltki algelised. «Koidula teatri» periood oli lõppenud. Koidula lahkumisega Tartust 1873. aastal kaotab asjaarmastajate «Vanemuine» oma senise osa ja tähtsuse. Aastail 1878—1903 «Vanemuise» seltsi näitejuhina tegutsenud August Wiera oma laulumängude-harrastuse ja ärihuvidega kaldub kerge ajaviite pakkumisele ja annab teatrile lihtsalt lõbustuskoha ilme. «Wiera teatri» mõju levib üle maa.

Ka näitekirjandus ei paku pärast Koidulat ja Kunderit enam midagi rõõmustavat. Samal ajal aga laienes seltsitegevus, hoogustus karskusseltside loomine. On arusaadav, et nõudmine repertuaari järele üha kasvas. Niisuguses olukorras tekibki Kitzbergis huvi hakata kirjutama näidendeid.

Üsna noorukina teeb Kitzberg esimesi katseid näitekirjanduse alal. 70-ndail aastail püüab ta mõningaid ajalehejutukesi lava jaoks ümber seada ja tõlgib mõne tühise saksakeelse jandi. 1876. aastal tõlgitud Kotzebue «Virvarr», mis ilmub trükist 1878. aastal, saab üsna suure leviku osaliseks.

Kaheksakümnendate aastate lõpul, ajaloolise jutustuse «Maimu» loomise ajal, tekib Kitzbergil mõte hakata kirjutama algupärast näidendit. On mõningaid andmeid, et just sel ajal alustas ta mõisnikevastase draama «Enne kukke ja koitu» kirjutamist. Samast ajast on pärit ka Kitzbergi naljamäng «Pila-Peetri testament», mille aine on laenatud. Teose sisuks on võitlus varanduse ümber. (Trükis ilmus see alles kümmekond aastat hiljem — 1897. aastal.)

Varasema loominguperioodi näidenditest väärib suuremat tähelepanu rahvatükk «Punga Mart ja Uba-Kaarel» (trükki pääseb 1894. aastal). Näidend vallutab varsti kõik maalavad ja teeb Kitzbergi tuntuks draamakirjanikuna. Missugused olid Kitzbergi enda arusaamad draama ülesandeist ja kunstilisest kujundamisest ja milliseid nõudeid tuli arvestada maaseltsimajadele sobiva repertuaari loomiseks, jutustab Kitzberg ise oma mälestustes: «Mida ei olnud tüki kirjutamise juures kõik vaja silmas pidada! Et karskus kõrgele kohale saaks ja joomine hästi vitsu. Et ühed mustad oleksid kui tondid ja teised valged kui inglid... Siis — et mängijatel muud vaja mängida ei oleks kui iseennast, et näitelava niihästi kui tarviski ei oleks. Sest kus mängiti näitemänge maal? Küünides ja suuremates tubades. Paar kokkuõmmeldud voodilina eesriideks ja näiteseinteks — ka ikka midagi.»

Kuigi «Punga Mart ja Uba-Kaarel» on karskusepropagandast nõretav teos, kus ühed tegelased on nagu inglid ja teised nagu tondid, ning näidend kujutab endast kompositsioonilt lõdvalt liidetud üksikpiltide rida, on siin antud rida õnnestunult, realistlikult joonistatud tüüpe, nagu raha- ja võimuahne hallparun Punga Mart, tema tütred, samuti Piibu-Kadri. See asjaolu teeb näidendi tänapäevani mängitavaks ja nauditavaks. Teoses kuuleme head rahvakeelt.

Külaelu temaatika on haaranud Kitzbergi niivõrd, et ta asub mõne oma külajutu dramatiseerimisele. Nii ilmub tal 1903. aastal naljamäng «Rätsep Õhk», milles on ära kasutatud varem ilmunud jutustuse «Rätsep Õhk ja tema õnneloos» materjal. Siin on jantlikult ja karikatuurselt näidatud, kuidas külarätsepale osaks langenud loteriivõit muudab rea inimeste suhtumist temasse ja paljastab nende puudusi ning pahesid.

Komöödia aineks kasutas Kitzberg ka 1897. aastal ilmunud jutustust «Püve Peetri «riukad»», mille alusel loodud «Püve talus» ilmus 1910. aastal. Meie ette kerkib näidendis tüüpiline hallparun, kes igasuguste «riugastega» kogub varandust ja kindlustab oma jõukust.

A. Kitzbergi varasema perioodi näidendid, nagu võisime näha, on põhiliselt tema külajuttude dramatiseeringud. Kuigi neis näidendeis on jutustustega võrreldes mõnevõrra rohkem sotsiaalset teravust (näiteks hallparun Püve Peetri kuju jm.), ometi peab kokku võttes märkima, et nende üldine olemus langeb kokku jutustava loomingu üldolemusega.

Oma varase loominguperioodi suhteliselt napi arvu teostega on Kitzberg teinud üsna palju eesti teatrikunsti edendamiseks ja kaasa aidanud realistliku näitekunsti aluste rajamisele.

Kitzbergi edasisel arenemisel oli otsustav osa tema sidemeil kutselise teatriga. Kaua aega oli kirjaniku arenemist draama viljelemisel pidurdanud nimelt see, et tal täiesti puudusid sidemed nõudlikuma kutselise teatriga. Nagu kinnitab Kitzberg ise, arvas ta sidemete puudumise tõttu kutselise teatriga ka veel palju aastaid pärast esimesi näidendikatsetusi, et draama ei ole midagi muud kui eepiline teos, mille sisu antakse edasi tegelaste kõne kaudu. Samuti arvas ta veel kaua aega, et draama põhiline ülesanne seisab pildi pakkumises olustikust, mitte aga selles, et kujutada karakterite võitlust. Sajandite vahetusel, aastail 1898—1901, millal ta elas Riias, avanes tal võimalus tõelise teatriga tutvumiseks. Sajandi alguses oli Eestis tekkinud edasilükkamatu vajadus hoopis kunstinõudlikuma ja ühes sellega ka kutselise teatri järele. Nii tekivadki Tallinnas, Tartus ja Pärnus kutselised teatrid, mille sünnile on kaasa aidanud ka Kitzbergi looming. Eesti kutselise teatri tegevus on olnud üsna pika aja jooksul lahutamatult seotud Kitzbergi nimega.

Kutselise teatri sünniga langeb ka kokku draama «Tuulte pöörises» sünd. Uus kutseline teater «Vanemuine» kuulutas 1905. aastal avatüki saamiseks välja võistluse, millele saadeti 22 näidendit. Ainukesena anti auhind Kitzbergi draamale «Tuulte pöörises», mille esiettekanne toimuski «Vanemuise» teatrihoone avapeol 13. augustil 1906.

«Tuulte pöörises» oli Kitzbergil üldjoontes valmis enne 1905. aasta revolutsioonilisi sündmusi. Võistluse ja teatri juhi K. Menningu mõjustusel tahtis Kitzberg tugevdada draama sotsiaalset tagapõhja, püüdes teosele anda aktuaalset kõlavust.

Näidendi sisu on lühidalt järgmine. Draama peategelane Jaan on tulnud Soosaare tallu sulaseks. Soosaare kuulus kunagi Jaani isaisale ja isale, kes oma higi ja vaevaga olid võitnud põllud soo ja metsa käest, ehitanud hooned ning rajanud õitsva talu. Siis aga tulnud rahadega mees Jaak, ostnud mõisniku käest talu ära ning muutnud Jaani isa sulaseks, kes «tegi ainult päeval veel tööd ja nuttis naise ja lastega öösel, kui ta silmad kinni pani...». Jaan läks laia maailma varandust koguma, et talu tagasi nõuda. Kaheksa aasta pärast ongi ta jälle Soosaarel, et teha lõpp ülekohtule ja saada tagasi oma isade talu. Ta loodab võita Jaagu tütre Leena armastust. Leena pärast tekib tal võitlus noore naabriperemehe Kaarliga, kellele Leena on ammugi naiseks lubatud. Jaani on näidendi alguses näidatud kõigiti positiivse kujuna: ta on töökas, visa, aus, energiline, teda ei heiduta mingid raskused. Ta võidabki ajutiselt Leena armastuse. Jaan on külast ära olles omaks võtnud revolutsioonilised ideed ja ta juhib maatameeste ning sulaste võitlust peremeeste vastu. Autor jagab ohtrasti teravat kriitikat kodanlikule, «ülekohtu ja vägivalla peale ülesehitatud, ammu pehastunud» õigusekorrale.

Kuid edasi ei oska Kitzberg leida lahendust. Ta laseb Jaani armastusel nurjuda, talu tagasisaamise lootusel luhtuda. Jaan kaotab tasakaalu, sukeldub revolutsioonitormi, kust ta ilmub uuesti Soosaare tallu põletama ja tapma, metsikus vihahoos kätte maksma. Lastes Jaanil psühholoogiliselt põhjendamatult muutuda alatuks mõrvariks, põletajaks ja märatsejaks, mustabki näidend «Tuulte pöörises» revolutsioonilist liikumist ja kompromiteerib revolutsiooni-ideid.

Kunstniku-realistina nägi Kitzberg 1905. aasta revolutsiooni aegse Eesti ühiskonna teravaid vastuolusid ja mõistis, et olemasolev kord ning õiguslikud olukorrad on ülekohtused, kuid kodanliku vaadetega intelligendina pidas Kitzberg «inimliku õiguse» võidulepääsmiseks revolutsioonilist teed kõlbmatuks. Ta jättis «Tuulte pöörises» kõlama kahvatu Kaarli ja orjaliku lepitaja Jaagu kodanliku moraali ja õiguse.

Sellepärast mõistiski kaasaegne proletaarne kriitika Kitzbergi draama «Tuulte pöörises» ideelise suuna kohe algusest peale hukka. Kodanlik kriitika aga ülistas draamat «Tuulte pöörises» ja nii mõnigi kord kuulutas selle eesti näitekirjanduse parimaks ja kunstiküpsemaks saavutuseks üldse.

Tegelikult on «Tuulte pöörises» suurte kunstiliste puudustega teos; näidendis on rohkesti ülearuseid tagasivaatavaid ja teadustavaid episoode; kõige selgemini avaldub draama kunstiline nõrkus selles, et tegelaste tegevus ja karakterite ning tõdede järsk muutumine on psühholoogiliselt põhjendamata.

Kitzbergi draamaloomingu kõrgperiood. Kontakt kutselise teatriga ning kirjaniku enda kunstiliste vaadete arenemine viis Kitzbergi tõeliselt suure kunstilise väärtusega draamade loomiseni. Seesuguseks perioodiks on aastad 1908—1912, millal kirjanik lõi oma parimad draamad «Libahunt» (1912) ja «Kauka jumal» (lav. 1912, ilm. 1915).

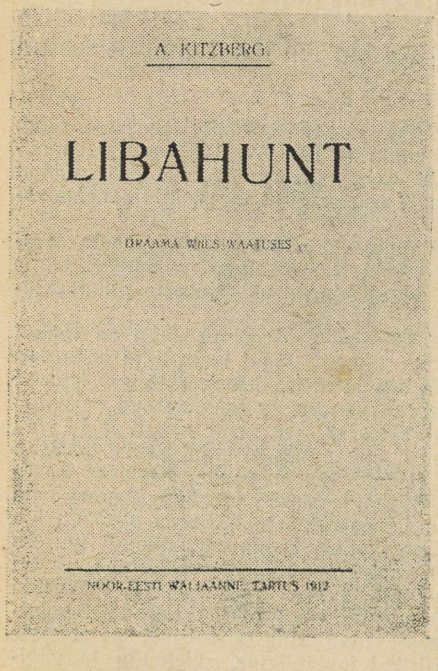
A. KITZBERG

LIBAHUNT

NOOR-EESTI WALJAANNE. TARTUS 1912

«Libahundi» esiktrüki tiitelleht.

Draama «Libahunt» (1912).

Näidendi «Libahunt» kirjutas Kitzberg aastail 1908—1911, toetudes seejuures mõningal määral 1891. a. ilmunud samanimelise jutustuse ainestikule. Teos käsitleb XIX sajandi alguse külaelu taustal ja olustikus toimuvat konflikti kahe erineva ellusuhtumise, kahe mõttelaadi vahel.

Teose põhiidee. «Libahundi» kandvaks ideeks on vabadust, õnne ja armastust ihkava inimese võitlus alandliku orjameelsuse ja vägivalla vastu. Draama jääb kõlama võimsa hümnina vaba-

dusele, tugevale ja julgele inimesele. Ja samal ajal on «Libahunt» vihane hukkamõist rõhumisele ja sellest tulenevale, inimest moonutavale ja muserdavale orjameelsusele, alistumisele, vaimupimedusele ja tardumusele. Teose idee kandjaks on T i i n a.

Tiina kuju ja draama süžeeline arenemine. Tiina on kirikutulbas surnuks pekstud «nõia» ja «libahundi» tütar, kes ema hukkamise õhtul külma ja huntide eest põgenedes satub Tammaru tallu. Väikese tüdruku vapustav saatus äratab peremehe-perenaise kaastunde ning nad võtavad Tiina oma kasutütreks. Selle otsustuse juures kerkib esile eelarvamus, kahtlus, kas võib võtta majja «nõia tütart». Perenaine kõhkleb, et «kuidas me võtame nõia lapse oma laste hulka», kuid peremees arvab: «Nõia või mitte-nõia! Kes meile ütleb, kui suur nõid ta oli või ei olnud.» Sügavad inimlikud tunded sunnivad neid e s i a l g u käega lööma pimedale eelarvamusele.

Selle eelarvamuse jõud aga ei ole surnud, ja just see asjaolu mängib draama konflikti edasises arenemises peamist osa.

I vaatus ongi näidendi *sissejuhatuseks* ehk *ekspositsiooniks*. Kümme aastat hiljem, nagu jutustab draama teine vaatus, kus hakkab hargnema dramaatiline võitlus, on Tiina sirgunud neiuks, neiuks on sirgunud ka Mari, juba varem tallu võetud kasutütar. Nad mõlemad on armunud perepoeg Margusesse. Mari on vanemate poolt ammugi määratud Margusele, kuid Margust tõmbab elurõõmsama ja igati elavama Tiina poole. Suvises metsas satub Mari Tiina ja Marguse jutuajamise peale ning saab teadlikuks nende omavahelisest armastusest. Armukadedushoos paiskab ta Tiinale näkku süüdistuse, et see käivat oma ema eeskujul libahundiks, et ta ise olevat näinud, kui Tiina murdnud Kivesti Kaarli varsa. Tiina mõistab, et teda ähvardab sama saatus, sama traagika, *mis oli tabanud* tema ema. Ta hüüab oma emale mõeldes ahastusega: «... Lase mind surra siiasamasse, enne kui nad nüüd ka m i n u kallale tulevad, nagu nad s i n u kallale tulid — hukka mõistetud juba ette —, ema, emakene! Miks jätsid mind ilma elama, tõugata ja tallata!... Sina, kes sa tark olid ja teadsid, et õigust ega halastust ilmas ei ole, ema, ema!»

Järgmises, kolmandas vaatuses, mille tegevus toimub mõni päev hiljem jaanitule ääres, konflikt teravneb. Jaanitulel mängitakse «nukku jooksmist», Margus tormab Tiinat püüdma, hüljates Mari, kes ise püüab Marguse käte vahele joosta. Armukadedushoos paiskab Mari Tiinale avalikult, kõigi ees näkku süüdistuse: «Libahunt!» Tuima, tardunud rahvahulka läbib mingi kahjurõõmu kahin. Peremees ja perenaine sõitlevad Margust. Margus püüab Tiinat kaitsta. Kujunevad selgelt välja leerid — ühel pool Tiina, teisel pool tema ümbrus, nende vahel Margus. See on dramaatilise konflikti *haripunkt*. Vaen Tiina vastu on võrsunud tardumuse, vaimupimeduse pinnal. Tiinale saab selgeks, et mitte ainult Mari, vaid ka eelarvamustest ja orjameelsusest läbiimbunud ümbrus on tema

Stseen «Libahundi» lavastusest V. Kingissepa nim. Tallinna Riiklikus Akadeemilises Draamateatris (1954).

vastu ülekohtune. Sellest solvunud Tiina paiskab ümbrusele süüdistuse: «Mis te tahate minust! Inimesteks loete ennast, aga olete hullemad kui kiskjad loomad! Libahundiks ütlete mind? — Olen jah, te ju teisiti ei taha! Parem tuhat korda hunt, hunt metsas huntide keskel, kui inimene parem ei ole kui teie!»

Neljas vaatus toimub Tammaru talu rehealuses. Margus on löödud, mures — Tiinat pole neljas päev näha. Ta on tehtud ülekohtu puhul varemgi metsa jooksnud, end tühjaks nutnud ja kolmandal päeval näljasena ning rahunenuna tagasi tulnud. Kuid nüüd teda pole. Vanaema manitseb Margust leppima vanemate otsusega, mis on Tammaru talu igipõliste, alandlike traditsioonide kohane. Isa ja ema on kurjad Margusele. Margus ei jäta... Siis ilmub ootamatult Tiina, kogu pere valab oma pahameele tekkinud tülide pärast Tiinale. Tiina kutsub Margust soode ja rabade taha laante sügavusse, eemale sellest, mis ängistab inimest, hävitab nende armastust, nende õnne. Kuid Marguses ei jätku aga jõudu astuda välja selle elulaadi ja mõttemaailma vastu, mille üle valitseb kirik ja mõis. «Ja kuhu?» ütleb ta õnnetult. «Ja kes meid paari, kes meid kirikukirja paneb, kui mõisakirja ei ole!» Tiina lahkub enesega võideldes, põgeneb uuesti metsa. Ent sellega ei ole veel antud lahendust, dramaatiline pinge astus ainult sammu lahenduse poole.

Lahenduse annab viimane, viies vaatus, mis toimub viis aastat hiljem samas rehetoas, kus oli toimunud esimene vaatus. Kõik näib siin olevat endine. Margus ja Mari on meest-naist ja peremeest-perenaist. Ka vanaema liigub nagu vari, kriipsutades alla, et endine tammarulik elulaad, häirimata alandlikkus püsib. Isegi dialoog kordab esimese vaatuse situatsiooni. Ja õues läheneb huntide ulumine nagu esimeseski vaatuses. Ent seda tardumust, Tammaru talu elulaadi on häiritud — Marguse ja Mari abielu on õnnetu... Huntide ulumise peale haarab Margus püssi ja tulistab õue, kust kostab kiljatus ja sisse vaarub surmaga heitlev Tiina. Masendav orjaöö, vaimupimedus ja orjameelsus on hukutanud inimese, kes julges protestida kõige selle vastu.

«Libahunt» on sügavalt psühholoogiline draama. Psühholoogiline ei eksisteeri aga väljaspool sotsiaalset. Teose ühiskondlik taust on lahutamatult seotud karakteritega, nende kujunemise, samuti ka konfliktiga.

T i i n a ei ole vabaduse eest võitleja selle sõna otseses mõttes, ta on kannataja, protestija, süüdistaja, kes võitleb oma õnne ja armastuse eest ning kelles põleb kirglik soov vaba ja kauni elu järele. Lugeja sümpaatia kuulub täielikult sellele tugeva romantilise värvinguga kujule. Kitzberg kannab draama tegevuse möödunud sajandi algusesse, orjaaega. Sellel masendaval taustal kerkib Tiina kuju esile kui üldse p r o t e s t igasuguse rõhumise, eelarvamusliku vaimupimeduse, orjameelsuse, alandlikkuse ja kõige selle vastu, mis moonutab, muserdab inimese hinge. Sellisena on Tiina kaunimaid ja haaravamaid kujusid eesti kirjanduses.

Kõrvaltegelased. Tiina vastu seisab kogu ümbrus. Selles ümbruses on Kitzberg suure meisterlikkusega joonistanud välja iga kuju, andes neile kordumatud individuaalsed jooned. Tiina ümbruses polegi Tiinale otseselt vaenulikke inimesi, kuid neid aheldav mõttelaad viib neid paratamatult Tiina vastu.

Tammarulikus ümbruses kerkib kõigepealt esile v a n a e m a kuju kui orjameelsuse ja alistumise väljendaja. Vanaema on kannatamise jutlustaja: «Kõik oleme loodud kannatama: üks nõnda, teine nõnda... Kui päike looja läheb, kui vanad ja hallid oleme, siis... on kõik kannatused ära ununenud nagu unenägu!»

T a m m a r u p e r e m e e s ja p e r e n a i n e toimivad lõppeks samuti, nagu mõtleb ja räägib vanaema; ümbruse tuimus, orjameelsus ja eelarvamused lämmatavad neis inimliku südamehea-duse, millega nad on kasvatanud Tiinat, ja nad kihutavad Tiina minema.

Sama teed, kuid palju raskema hingelise võitluse kaudu läheb M a r g u s. Ta on õnnetu, ei lepi oma ümbrusega, kuid ta ei suuda Tiinale ka järgneda. Tiina võistlejaks ja vastandiks on M a r i, kes võitleb samuti oma armastuse eest. Tiina tõeliseks vastaseks aga on tammarulik elulaad oma eelarvamustega ja tardumusega, mis hukutavadki Tiina.

«Libahundi» kujud on väga selgepiirilised, nende tegevus, mõtted, tundmused on leidnud sügava psühholoogilise põhjenduse. Kahe erineva ellusuhtumise kokkupõrke kandjatena loovad nad tugeva dramaatilise konflikti, erilise pinge. Draama ülesehitus on vastavalt selle konflikti tekkimisele, hargnemisele ja lahendamisele väga ühtlane, ilma kõrvalekaldumisteta. Keel on lakooniline ja kujundlik; näidendis ei ole ülearuseid seletusi ja selgitusi. Meisterlikult, draamakohaselt õnnestunult on antud pildid rahva elust ja olustikust.

«Libahunt» on Kitzbergi loomingu tippsaavutus, väljapaistvamaid teoseid eesti näitekirjanduses üldse. Teda võib kõrvutada maailmakirjanduse parimatega.

«Libahundi» kõrvale kerkib eesti näitekirjanduses ühe väljapaistvama saavutusena ka draama «Kauka jumal», mis esmakordselt tuli lavale «Vanemuises» 1912. aastal, ilmus trükis 1915. aastal.

Draama «Kauka jumal» (1915).

A. Kitzbergi pilku on alati paelunud rahavõimu küsimused, ta on oma teostes korduvalt puudutanud rahaahnust ja varanduslike vahede teravust, majanduslikku ebavõrdsust, mis röövib inimestelt armastuse ja õnne, millest tulenevad mitmesugused pahed, seisuseuhkus, kõrkus, ebainimlikkus. Juba 1894. aastal ilmunud näidendis loob Kitzberg võika rahavõimu esindaja Punga Mardi kuju, kes on mitmeti «Kauka jumala» peategelase Mogri Märdi eelkäija. Rahavõimu jõhkruse paljastamises on Kitzberg aga kõige teravam ja löövam draamas «Kauka jumal».

Saamisloost. Näidendi põhiidee. «Kauka jumala» loomiseks andis Kitzbergile ainet ja tõuget kodukoha külastamine pärast pikemat eemalolekut 1908. aastal. Sealt leidis ta näidendi peategelase prototüübi — jonnaka, isemeelse ja võimuahne inimese, ümbruse ja oma perekonna terroriseerija. Pikne põletas mehe talu maha, mille tagajärjel ta kaotas mõistuse.

Kitzberg ei jäänud «Kauka jumala» peategelase Mogri Märdi kuju loomisel muidugi elu kopeerija tasemele, vaid lõi elulise eeskuju järgi, liites sellele uusi jooni, äärmiselt jõulise ja usutava realistliku, tüüpilise rahavõimu esindaja kuju.

Draamas me näeme, kuidas raha — see kapitalistliku ühiskonna jumal — tungib halastamatult kõigisse ühiskondlikesse ja perekondlikesse vahekordadesse ja hävitab seal kõik inimliku, loomastab inimest ja irvitab armastuse, õnne, au, inimväärikuse üle.

«Kauka jumala» *keskseks probleemiks* on rahavõimu, despotismi, julmuse ja ebainimlikkuse paljastamine. See põhiidee on näidendis eredalt välja toodud Mogri Märdi kuju kaudu.

Mogri Märt. Mogri Märdis on meeletu rahakirg asendanud südametunnistuse ja au, ta mõõdab kõike rahaga. «Kes rikas, on

nagu jumal!» möirgab ta rinnale tagudes. «Jaa, nagu jumal! Võib kõik, — teeb, mis ta tahab! Mida rikkam keegi on, seda enam on ta — jumal!» Kui tema naine talle ütleb, et tal pole südant ega au, küsib Märt: «Mis mul siis on?» — «Raha, Märt, raha!» vastab perenaine. Ja Märt möirgab jälle: «Jaa! Raha! Raha peab mul olema, raha!... Mul ei pea naist olema ega last, sugulast ega sõpra, jumalat ega kuradit, raha peab mul olema, raha on jumal, raha on vägi, raha on võim! Ja võtta tahan ma teda ja olen teda võtnud ja võtan teda, kust ma aga saan.»

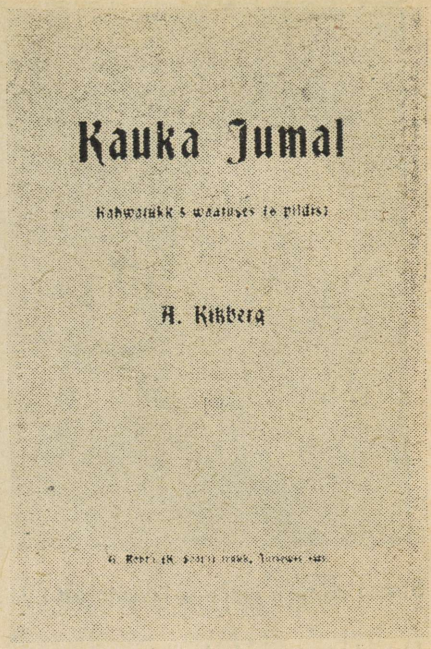

«Kauka jumala» esiktrüki tiitelleht.

Kitzbergi paljastuse jõud on koondunud «Kauka jumalas» ühte kujusse — Mogri Märti. Temasse on Kitzberg pannud kogu oma karakteriloomise oskuse, tema üksi kannab kogu draamat. Mogri Märdi karakteri, tema julmuse ja jõhkruse järkjärgulisse avamisse ongi mahutatud teose kogu dramaatiline pinge nelja vaatuse ulatuses.

Esimeses vaatuses näeme Mogri Märti poja kätte antud Räätsa talus. Märt murrab sellesse rahulikku pühapäevasesse idülli kui jõhkrus sisse. Kui ta kuuleb, et poeg — noor-Märt — tahab kosida talus teenivat vaest Leenat, Mogri Märdi võlglase Masa Antsu tütart, naerab ta poja välja: «Mogri Märdi pojale ei ole kõige rikkam ka veel rikas küllalt! Mis ma räägin! Nii rikast ei olegi!» Teises vaatuses avaneb Mogri Märdi jõhkrus töömeestega käitumises. Töömehi ei pea ta inimesteks, ta ei pea oma naistki inimeseks, sest see pole talle omal ajal midagi kaasavaraks toonud. Paluma tulnud poja kihutab ta kodunt välja, karjudes: «Kergem on olla Mogri Märt ilma pojata kui Mogri Märdi poeg ilma isata.» Kolmandas vaatuses kihutab Märt minema vana teenija Anu, kes tuleb Märdi käes hoiul olevat raha tagasi tahtma, niisama jõhker on ta uut maja ehitava meistri Marjapuuga, kelle väljateenitud palga viskab meistrile näkku kui armuanni. Kui kaupmees Pärn tuleb paluma Märdi tütre Miili kätt, kihutab Märt ta minema. Sama vaatuse teine pilt näitab Märti möirgamas ja ähvardamas Pärna

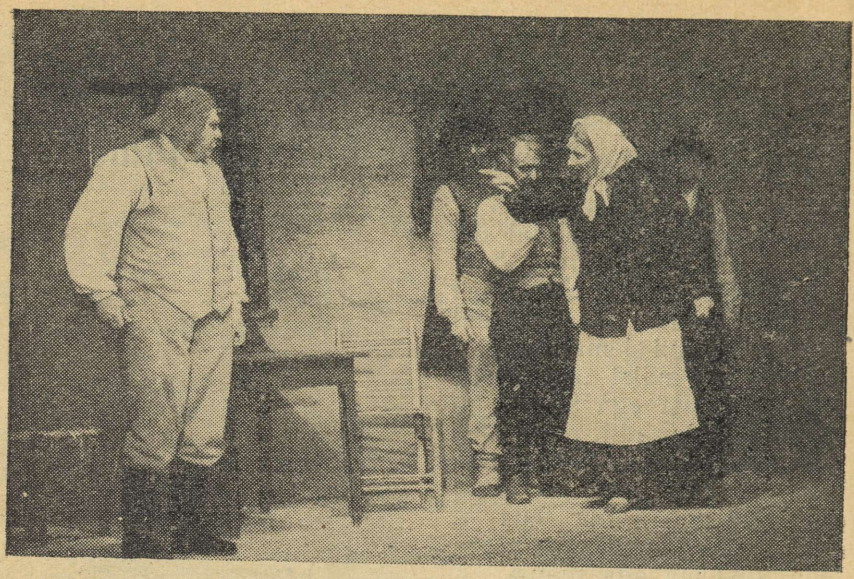

Stseen «Kauka jumala» lavastusest Lydia Koidula nimelises Pärnu Draamateatris.

kaupluse ees, kuhu on põgenenud tütar Miili. Märt neab ära oma tütre. Neljas vaatus toimub aasta hiljem. Mogri Märt kolib uude valminud hoonesse, kuhu esimese asjana kantakse sisse suur rahakapp. Perenaine teatab Märdile, et Pärnal ja Miilil on linnas halvasti läinud, nad on näljas, Miilil on väike laps. Märt ei mõtlegi halastada oma tütrele. Tütar vaarub haigena uksest sisse ja sureb. Märdil on piinlik, temas võitleb meeleliigutus ja kangekaelsus, kuid võitjaks jääb Märdi jumal — raha. Samal hetkel lööb pikne maja põlema. Märdi käsul raha päästma läinud poeg hukkub tules, Märt läheb hulluks.

«Kauka jumalas» leeridevahelist dramaatilist võitlust selle sõna otseses mõttes ei ole. Mogri Märdil pole vastasleeri, rahavõimu vastu ei saagi keegi, tal on ainult ohvrid. Kuid rahavõim on niivõrd julm ja ebainimlik, et tal ei või olla püsi, hävitagu teda siis kas või niisugune juhuslik abinõu nagu pikne, mille Kitzberg toob appi draamas ülestõstetud probleemi lahendamiseks.

Mogri Märdis on esitatud tüüpiline kulak, Mulgimaa hallparun, kes julma ekspluateerijana ja liigkasuvõtjana lasub nagu painaja ümbruse ja oma perekonna kohal. Märdi tegevus ja kõne on äärmiselt napisõnaline, kuid samavõrra väljendusrikas, hoogne, täpselt iseloomustav.

Kõrvaltegelased. «Kauka jumala» kõik teised kujud jäävad Mogri Märdi varju, on hõredamad ja episoodilised, kuid episoodilisusele vaatamata on igaüks individualiseeritud, oma näoga kuju.

Mogri Märdi poeg noor-Märt oli joodik ja prassija, kuid tallu võetud Leena teeb tast korraliku inimese. Noor-Märt on aus inimene, ta ei austa ega kummarda raha, vaid on valmis isast ja selle varandusest lahti ütlema armastuse nimel. Ta armastab Leenat ja ei nõustu loobuma Leenast ka pärandusest ilmajätmise puhul. Ent nõrga tahtejõuga inimesena ei suuda ta otsustavalt isast lahku lüüa, taotleb lepitust ja õnnistust ning lõpuks läheb tulle isa rahalaegast välja tooma.

Leena on pandud Räätsa tallu palgata orjaks, sest tema isa Masa Ants on Mogri Märdi võlglane ja pidi vana-Märdi tahtmist täitma. Leena on aus ja töökas kehvikutütar. Ja kuigi noortel on palju julgust võitluses oma õnne eest, purustab Mogri Märt ikkagi nende õnne: isa käsul raha päästma tormanud noor-Märt hukkub tules.

Mogri Märdi tütar Miili on otsustavam, ta põgeneb kodunt oma armastatud Pärna juurde, kuid hukkub samuti.

Kaupmees Pärn on samuti rahavõimu esindaja, väike ahnitseja, kes peab end moodsate, raha suurtesse äridesse mahutavate kapitalistide esindajaks, kuid kes jääb ise suuremate kiskjate ohvriks ning jätab saatuse hoolde ka oma poja.

Perenaine, meister Marjapuu ja Masa Ants on Mogri Märdi terrori all kannatavad alandlikud inimesed, kellest ainukesena julgust vastu astuda Mogri Märdi rahavõimule on Masa Antsul ja mõnikord ka perenaisel, kes on näidendi kõrvaltegelaste hulgas usutavamalt antud kujusid. Kõige rohkem julgust välja astuda Mogri Märdi jumala — raha — vastu (peale kaupmees Pärna) on teenijatüdrukul Anul, sest ka temal on — raha.

Näidendi kompositsioonist. Ülesehituselt on «Kauka jumal» 5-vaatuseline draama, mille tegevus toimub maal «lähemas minevikus». Konflikt hakkab arenema järjekindla pingega, alates 1. vaatusest. Konflikt saab alguse sellest, et rikas Mogri Märt keelab oma pojal abiellumast vaese Masa Antsu tütre Leenaga, teises ja kolmandas vaatuses toimub konflikti teravnemine: Märt ajab oma poja talust ja perekonnast välja; sama juhtub tütrega, kes samuti ei alistu oma despootliku isa tahtele. 4. vaatuses toimub kulminatsioon ja lahendus: Märt teotab kõiki — poega, tütart, «kogu valda» — raha nimel. Märdi lapsed hukkuvad. Märt ise läheb hulluks — ja seda mitte perekonna õnnetuse, vaid raha kaotuse pärast.

Näidendi viimane — viies — vaatus ei anna draamale ega kujude tüüpilisuse olemuse mõistmiseks midagi juurde. Samuti ei ole see vaatus näidendi konflikti edasiarendamise teenistuses. Autor näitab selles lepitavat lahendust. Draama viiendas vaatuses avaldub taotlus pehmendada eelmistes vaatustes käsitletud teravaid probleeme. Olles vähe kooskõlas elutõega, on see vaatus ka kunstiliselt nõrk.

«Kauka jumala» tunnetuslik väärtus seisab rahavõimu esin-

daja, julma rõhuja paljastamise jõus. «Kauka jumal» on A. Kitzbergi ja eesti klassikalise näitekirjanduse silmapaistvamaid saavutusi.

A. Kitzbergi hilisemast draamaloomingust. Kirjaniku hilisemas loomingujärgus — Oktoobrirevolutsiooni-järgsel perioodil — lavale tulnud ja trükis ilmunud näidendeist on tähtsamad draama «Enne kukke ja koitu» (lav. 1918, ilm. 1919) ja «Laurits» (1919).

«Enne kukke ja koitu» on teine A. Kitzbergi draama, mille tegevus on tagasi viidud pärisorjuse aega.

Selle teose loomist alustas kirjanik juba möödunud sajandi 80-ndate aastate lõpul. Kuid lavaküpseks sai see hulga aastaid hiljem (lavastati «Estonias» 1918. a.). See teravalt feodalismivastane teos on oma ideelise suuna poolest lähedane «Maimule».

Draama tegevus toimub pärisorjuse ajal, XVIII sajandi lõpul. Julm ja liiderlik mõisaproua Helene Chlopitzky võtab talle meeldima hakanud talupoisi Antsu oma teenijaks, Antsu armastatu Maie aga annab samasuguse julma ja liiderliku venna Karl Fabiani meelevalla alla. Ants põgeneb mõisaproua juurest, et vabastada oma armastatu, kuid ta tabatakse ja himur ning toores mõisaproua laseb ta surnuks peksta.

Näidendis langeb raskuspunkt feodaalsete rõhujate vägivalla, julmuse ja mandumise paljastamisele. Näidendi tegelastest on kirjanikul kõige täiuslikumalt välja töötatud mõisaproua kuju, kelle tegude ja psühholoogia esiletoomise abil toimubki teose põhiidee — pärisorjusliku rõhumise paljastamise edasiandmine. Sama kuju abil näitab kirjanik ka seda, kuidas mõis püüab talupoegi kõlbeliselt laostada alkoholi abil.

Pärisorjuse metsikuse all kannatava rahva esindajaist on rohkem viimistletud Antsu kuju; enam tähelepanu on pühendatud ka Maie kujule; ülejäänud teomehed ja vaimutüdrukud on jäänud näidendis üsna kahvatuks.

Kokku võttes võib rõhutada, et Kitzbergi «Enne kukke ja koitu» annab jõulise pildi mõisnike julmusest, metsikusest ning mandumisest.

Näidendiga «Laurits» (1919) pöördub A. Kitzberg tagasi rahavõimu probleemi juurde. Näidendi tegevus toimub kaasajal. Teoses paljastatakse majade omaniku ja kodanliku linnaomavalitsuse tegelase Mattias Luige mahhinatsioone, kuidas ta majade põletamisega, «lauritsa lakke laskmisest» suurte kindlustussummade saamise läbi on kokku ahnitsenud oma varandused.

Kitzbergi viimaseks pikemaks näidendiks on komöödia «Neetud talu» (1923). Selles teoses jääb kõlama küllalt terava pilguga antud taluperemeeste kõrgeltkoolitatud laste mandumise probleem, kuigi lööb jällegi läbi kitzberglik külaelu idealiseerimise tendents, mis avaldub ka näidendi kunstlikult-õnnelikus lõpplahenduses.

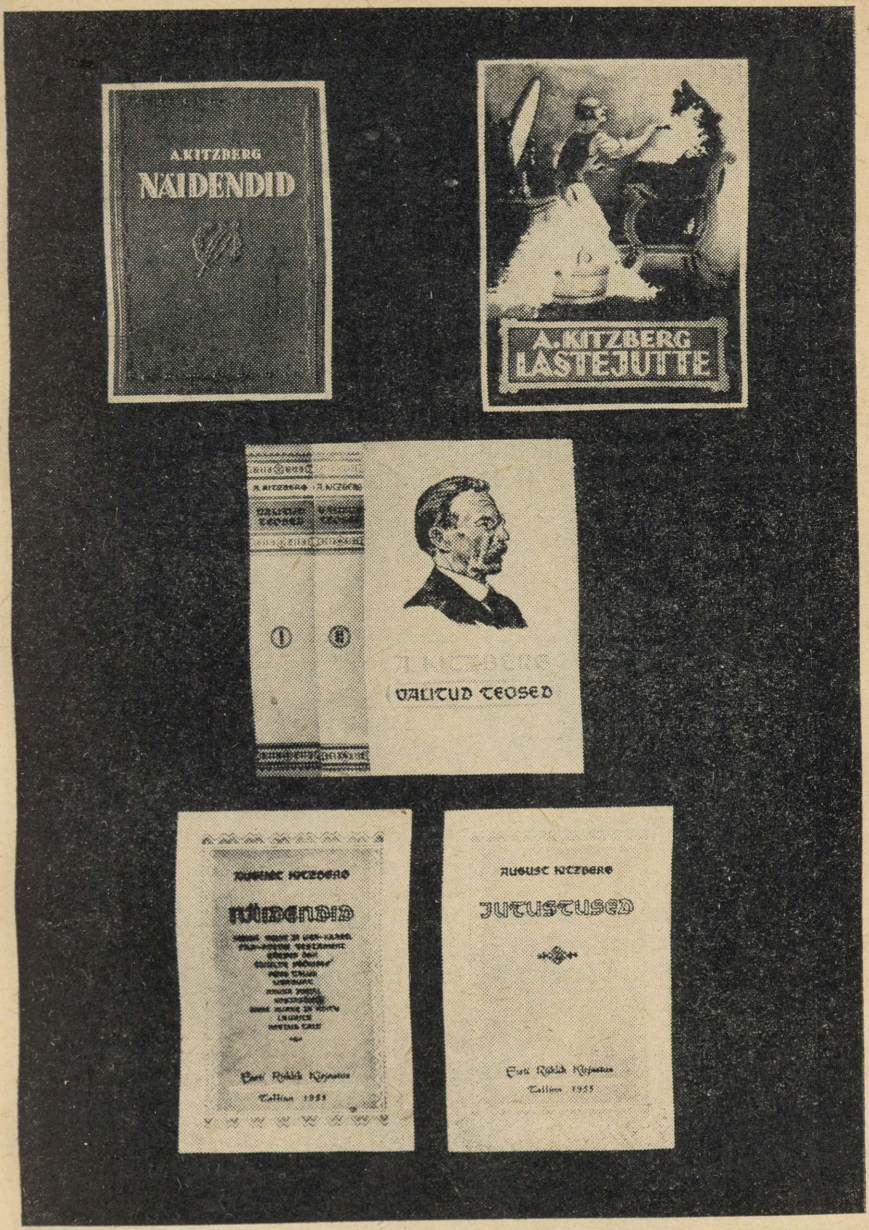

Nõukogude Eestis ilmunud A. Kitzbergi teoste kaanepilte ja tiitellehti.

KOKKUVÕTE.

August Kitzbergi looming pole eriti mahukas: see hõlmab kolmteist algupärast näidendit ja paar-kolmkümmend kõne alla tulevat jutustust ning jutukest. Kuid selle oma loominguga kerkib ta Eduard Vilde, Ernst Peterson-Särgava ja Juhan Liivi kõrvale realismi ühe rajajana ja eestvõitlejana eesti kirjanduses, kõigepealt aga draamakirjanduses, kus ta «Libahundi» ja «Kauka jumala» näol on andnud eriti väärtusliku osa eesti demokraatliku kultuuri arenemisse.

Kitzbergi tee on viiekümne aasta kestel kulgenud muinsusromantismi harrastuste juurest realismile. Oma külajuttudes, eriti aga oma draamades, on ta andnud tõepäraseid pilte peamiselt Eesti külaelust, ja kuigi tema töödes lööb läbi jõuka talupoja elulaadi idealiseerimine ning külaelu idüllitsev kujutamine, määrab Kitzbergi loomingu iseloomu ikkagi see terav ühiskonna ja oma aja pahede kriitika, mis on eriti tuntav tema draamades.

ÜLEVAADE PROLETAARSETE KIRJANIKE LOOMINGUST.

Üheks iseloomulikuks nähtuseks XX sajandi algusaastate eesti kultuurielus on revolutsiooniliste ideede tungimine kirjandusse. Suure demokraatliku kirjaniku Eduard Vilde kõrval, kes 1905. a. sündmuste mõjul jõudis oma loomingus revolutsiooniliste seisukohtadeni, oli meil revolutsiooniliste ideede väljendajaks veel rühm kirjanikke ja kriitikuid — H. Pöögelmann, J. Lilienbach, V. Mölder, Eessaare Aadu (J. Anvelt), V. Buk, O. Münther, G. Tikerpuu jt. Need on töörahva hulgast võrsunud kirjamehed, kes on hariduse saanud enamasti iseõppimise teel rasketes majanduslikes tingimustes. Kõige olulisemaks jooneks, mis ühiselt iseloomustab nende elukäiku ja tegevust, on nende vahetu side töölisliikumisega ja proletariaadi parteiga ning aktiivne osavõtt revolutsioonilisest võitlusest. Jäädes elu lõpuni truuks sotsialistlikele ideedele, tõid nad oma tööde kaudu eesti kirjandusse täie teravusega töölisklassi vabadusvõitluse probleemid ning kõikumatu veendumuse revolutsiooni võidus.

Lilienbachi väljaandel ilmunud raamatuid ja pilkeajakirju.

Hans Pöögelmann.

(1875—1938)

H. Pöögelmann (sünd. 30. (12.) detsembril 1875. a.) pärineb Viljandimaalt Paistu kihelkonnast kehvast talupoja perekonnast. Ta lõpetas Paistu kihelkonnakooli ja Aleksandri-kooli. Seitsmeteistkümne-aastasena läks noormees Pilistveresse koolmeistriks. 1896. a. asus Pöögelmann Viljandisse postiametniku kohale. 1899. a. kutsuti ta Tartusse «Postimehe» toimetuse liikmeks. Sajandi algusaastail siirdus Pöögelmann Tallinna ajalehe «Teataja» toimetusse. Nüüd täitus lõpuks ta ammune igatsus edasi õppida; ta astus 1903. a. Leipzigi kau-

banduslikku ülikooli. See samm sai tõukeks suurele pöördele ta maailmavaates. Kuulates Leipzigis loenguid, kus vanameelsed professorid Marxi ja tema majandusteadust maha tegid, tekkis Pöögelmannis tung Marxi õpetusega tutvuda. Järk-järgult formeerus tal kindel sotsialistlik maailmavaade ja temast sai veendunud marksist. Pärast õpingute lõpetamist pöördus H. Pöögelmann 1905. a. sügisel kodumaale, astudes uuesti tööle «Teataja» toimetusse. Ta ühines Sotsiaaldemokraatliku Partei revolutsioonilise tiivaga — bolševikega ja 1905. a. lõpul näeme teda energiliselt võitlemas tsarismi kukutamise eest.

Revolutsiooni taandumise ajal oli Pöögelmann sunnitud minema põranda alla. 1907. a. siirdus ta areteerimisohu tõttu Soome kaudu Pariisi, kus kuulas ühe talve Sorbonne'i ülikoolis loenguid filosoofiast ja kirjandusteadusest. 1909. a. näeme teda jälle Eestis revolutsioonilises tegevuses. 1. mail tabas politsei H. Pöögelmanni Tallinna Töölismajas ja ta saadeti Siberisse asumisele. Pöögelmannilt ilmus neil aastail rida majandusteaduslikke töid ja väike värsikogu «Jämedad jooned» (1910) Hans Rooskaja varjunime all.

1911. a. põgenes Pöögelmann Siberist New Yorki. Siin kutsuti ta eesti ajalehe «Uus Ilm» toimetajaks. Pöögelmanni juhtimisel muutus Ameerika eestlaste häälekandja revolutsiooniliseks ajaleheks.

Pärast Veebruarirevolutsiooni 1917. a. suvel tuli Pöögelmann Tallinna. Ta võttis aktiivselt osa võitlusest sotsialistliku revolutsiooni võidu ja nõukogude korra kindlustamise eest Eestis, olles Eesti Töörahva Kommuuni üks rajajaid.

Pärast kodusõja lõppu tegutses Pöögelmann Leningradis eesti kirjastuse «Külvaja» vastutava toimetajana ja pedagoogilisel tööl. Ta avaldas mitmeid publitsistlikke teoseid, luulevalimiku «Kevadetuuled» (1926), kirjanduskriitiliste artiklite kogu «Kirjanduslikult rindelt» (1933) ja värsikogu «Neile, kes langesid võitluses vendade eest» (1936).

H. Pöögelmann hukkus vaenuliku laimu ohvrina 1938. aastal.

Luuletee algus. H. P. initsiaalide all esinev noor luuletaja debüteeris möödunud sajandi viimastel aastatel ajalehtedes vähenõudlike salmidega õpetlikus või naljatlevas laadis. 1900. aastal aga ilmus talt «Postimehes» luuletus «Puid pillun küdevasse ahju», mis lugejatele meeldis ja meelde jäi. Siin on autor ilmeka poeetilise kujundi abil andnud isikupäraselt läbituntud lahenduse inimhinge alati erutavale küsimusele elu kaduvusest. Luuletaja lähtub lihtsast argipäevapildist, mille ta maalib lugeja ette ladusates, tõsistes värssides:

Puid pillun küdevasse ahju,
tükk tüki järgi sinna läeb.
Nad kaovad kiirelt leegi süles,
on vähe, mis neist üle jääb.

Võttes inimelu võrdpildiks puuhalgude saatuse küdevas kolldes, sisendab ta lugejasse veendumust, et ühiskonna kasuks antud elu pole elatud asjata.

Mul korraks nagu kahju puudest,
mis tuli söönud sootumaks,
kuid siis ma märkan, tuba nendest
on läinud märksa soojemaks.

Värssmõtisklus «Puid pillun küdevasse ahju» võeti varsti pärast ajalehes ilmumist koolilugemikku ja läks sel teel tervete põlvkondade teadvuses eesti luule põhivara hulka.

«Kevadetuuled». Lähenevale suurele ajaloolisele tormile 1905. a. läks H. Pöögelmann vastu otsusega pühendada oma elu revolutsioonilisele liikumisele. Oma värssidega sai ta esimeseks revolutsioonilise kevade kuulutajaks eesti luules. Üks H. Pöögelmanni luuletus 1904. aastast kannab nimetust «Kevadetuuled». See hästi leitud pealkiri sobib kõigi Pöögelmanni luuletuste iseloomustamiseks järgneval perioodil. Töölisklassi vabadusvõitluse ideed, peegeldudes poeedi ausas, tulises hinges, andsid ta värssidele senisest suurema jõu ja kõlavuse, milles tunneme revolutsiooni värskeid kevadtuuli.

H. Pöögelmann, nagu teisedki proletaarsed poeedid tol ajal, laulab revolutsioonist allegoorilistes kujundites. Pöögelmann käsitas seda paljutarvitatud võtet omapäraselt, maalides sümboolse looduspildi välja süvendatult. Luuletuse «Kevadetuuled» alguses leiame meeleoluka kirjelduse kevadtormi puhkemisest, kuuleme, kuidas tuulehood ärkavad, kasvavad, hoogu võtavad, kuni paisuvad kohisevaks maruks.

Viimases strofis aga kujutatakse uue ühiskonnakorra saabumist õhkuvas, romantilises valguses:

Siis hoovab kui vagune värin
õrn tundmus üle maa,
ja kuulutab, kevade õues,
torm ilmale toonud on ta.

Uudse võrdpildi on Hans Pöögelmann leidnud revolutsiooni võidule ja tsarismi paratamatule hävimisele luuletuses «Hanged». Meisterlikult on siin kujutatud külma, elule vaenulikku talve. Kõikvõimsana oma jäises ilus tunnevad end kirdetuulest kokkukuhjatud hanged. Mõnigi kord kumendab koit idas ja inimesed unistavad kevadest.

Kuid hangede vall jäi uhkesti üles,
ei vääranud võimu tal päikesehelk,
ta hari see sätendas kiirte tules,
kui kannaks kuldkrooni ta võidukalt peas.

Kui võimukad hanged talvepakases ongi, kuid äkilise võimsa kevadraju ees laguneb kõrk hangedemüür lobjakaks.

Ja aedade ääres, kus hangedevöö
on valitsend pika talveöö,
jääb järele ainult kord musta kõntsa —
rammuks tärkavale haljale murule.

See irooniline kontrast kutsub esile kergendus- ja vabanemistunde. Värskest looduspildist tuleneb sundimatult mõte ülekohtuse võimu kokkuvarisemisest revolutsioonis. Poeetilise mõju on autor saavutanud peamiselt heade kõnekujunditega ja pidulikult voolava värsiga.

Poeetiliste vahendite poolest on «Hangedele» lähedane luuletus «Anname auru, vennad!» (1906). Selles kujutatakse revolutsiooni võimsa teraslaevana, mis läbib äikesetormis mässavat merd. Piltlikult väljendab luuletaja siin tunnetust rahva jõust, temas peituvast revolutsioonilisest energiast. Sügaval hiiglase keres töötavad higised kütjad, kelle tugevate käte töö viib laeva läbi maru vääramatult edasi vabaduse kauni ranna poole. Selles ja reas teistes luuletustes on oskuslikult kasutatud vabavärssi, mis oli kohane revolutsiooniliselt võitlevale sisule.

Revolutsiooniperioodi luuletustest kõidab tähelepanu veel «Langenute mälestuseks» (1905), mille autor on pühendanud kauge Mandžuuria väljadel langenud sõjameestele, Vene-Jaapani sõja ohvritele. Ülevatest leina- ja võitlusmeeleoludest kantud pühendus on väljendatud romantilistes kujundites. Autor on valinud antiiksele heksameetrile lähedase värsimõõdu. Muistse Sparta kangelastest kõnelevaid antiikseid värsse meenutab luuletuses retooriline pöördumine rändaja poole.

Rändaja, seisata kalmul ja kuulata kohinat kaugelt —
kaugelt Mandžuuria rajalt, kus veriselt lamamas väljal
tuhanded langenud vennad...

Leinatundega inimeste pärast, kes kisti omaste käte vahelt ja paisati mõttetusse verevalamisse, kaasneb viha ja põlgus täitmatu ahnitseja vastu, kellele iialgi küllalt ei saa võõrastest maadest ja varadest. Sügavale leinale ja valule annab Pöögelmann romantilise kujundi abil revolutsioonilise lahenduse. Inimeste surmaohked sõjaväljal tõusevad kohisevaks pilveks, «kus piksel on kodu», kust «õiguse viha» tasub süütult valatud vere eest.

H. Pöögelmanni luuletegevuse hindamatuks saavutuseks aastail 1905—1907 on tähtsamate rahvusvaheliste revolutsiooniliste laulude tõlkimine. 1905. aasta maipühaks andis ta marssivatele tööliste kolonnidele «Marseljeesi» eestikeelsed sõnad:

Kauem raudu me kanda ei taha,
ike kaelast ja köidikud käest!

1906. a. levis Pöögelmanni tõlkes tormijõuga üle Eestimaa «Internatsionaali» võitlushüüd: «Nüüd üles, keda needus rõhub!»

Samal aastal andis ta rahvale paljulauldava «Varšavjanka» («Vaenluse tormid meist tuiskavad üle») ja «Leinamarsi» («Täis piirita ohvrimeelt leegitsev rind!») tõlked.

See oli H. Pöögelmanni luule ühiskondliku tähtsuse kõrgpunkt. Ta enda luuletajatemperament oli lähedalt sugulane nende laulude üleva paatosega, sellepärast on tema tõlked hästi õnnestunud ja tänapäevani püsima jäänud.

Rahvusvaheliseks saanud prantsuse revolutsiooniline laul «Marseljees» leidis väga vastuvõtliku kõlapinna Venemaa rahvaste ülestõusus tsaarivõimu vastu 1905. aastal. «Marseljeesi» eestikeelses tõlkes, mille H. Pöögelmann lõi P. L. Lavrovi variandi järgi, väljendub võimsalt ähvardav ahelate raputamine, sajandeid kestnud kannatuste mõõdu täissaamine.

Vennad, vere ja vara meilt kisub
selle eluka täitmatu lõug;
väevõimul me õigused riisub
tema janune timukatõug.
Anna raha — neil prassida vaja,
mehi suurtükisöödaks neil' vii;
ise nälgid sa, laguneb maja —
ainult hauas võid puhata prii.

Isandate verise võimu põlastav hukkamõist läheb refräänis ja lõpustroofis üle vabaduse ning vendluse võidu kuulutamiseks.

Läbi verise udu meil kumab
eemalt tõsise priiuse koit,
üle võitlusevälja ees punab
kaugelt tõe ja vendluse võit.

Pariisi kommunaaridelt pärandatud «Internatsionaal», mis on saanud proletaarse revolutsiooni hümniks kogu maailmas, on oma erakordselt väljendusrikka rütmiga ja töölisliikumise võitlusloosungiteks teravdatud stroofidega olnud tõlkimisel iga rahvuse värsikunstile tõsiseks jõuprooviks. «Internatsionaali» eestikeelne tõlge, mille H. Pöögelmann lõi põhiliselt 1906. a., lihvides seda 1917. a. avaldatud redaktsioonis, on oma ideelise teravuse ja jõulise väljenduse kooskõlaga meie rahvusliku poeesia uhkuseks. Kuigi hiljem on avaldatud ka teisi tõlkeid, siiski on eesti rahvas «Internatsionaali» alati laulnud H. Pöögelmanni sõnadega.

Hoogsalt ja väärikalt on tõlkija edasi andnud töörahva armastatud võitluslaulu «Varšavjanka» uljad deklaratsioonid.

Uhkelt ja võimsalt tõstame siiski
tööliste võitluselippu me käes,
astume rahvaste võitluseritta,
nõuame õigust ja vabadust väes.
Jälgid on meile türannide troonid,
püha meil orjade valu ja piin.

Üleva revolutsioonilise koraalina kõlavad «Leinamarsi» värsid:

Täis piirita ohvrimeelt leegitsev rind —
teid hävitas võitlusetuli,
kui rahva au, elu ja priiuse eest
te andsite kõik, mis teil oli.

Kui H. Pöögelmann polekski loonud midagi muud peale «Marseljeesi», «Internatsionaali», «Varšavjanka» ja «Leinamarsi» tõlgete, ta nimi oleks ka siis jäänud püsima eesti luule ajalukku.

«Raiun kui rauda». Reaktsiooni ajal leidis Pöögelmanni luuletustes väljendust murdmatu vastupidavus pealetungi löökide all. Kirjaniku meeleolule neil aastail on iseloomulik luuletus «Raiun kui rauda...» (1907). Siin kujutatakse inimest, kes üle jõu käivas võitluses ei mõtle alistumisele ega puhkusele. Seljataga ähvardab hukatuse ja surmaga pime orjusehaud, ees aga avatleb lootusteküllane valgusemaailm.

Tundelise tooniga südamlikus luuletuses «Lahkumisel», mis on kirjutatud kirjaniku Siberisse saatmise ajal, kõlab kindel usk uue revolutsioonikevade saabumisse.

Nüüd lähen ma ja loodan, kindlust jätkub
truuks jääda teile, vennad, võitlusteel,
ja kui kord raksub äike tormikeerul,
siis jõuab aeg, kus näeme üksteist veel.

Rasketest kaotustest ja vankumatust võidutahtest kõnelevad ka luuletused «Rahumäel» (1913) ja «Haual» (1914). 1905. aastal Tallinna turul langenute mälestusele pühendatud ballaad «Rahumäel» on ehitatud tugevale poeetilisele nägemusele: pimedal sügisööl tõusevad Rahumäe kalmudest mõrvatute varjud ja liiguvad alla linna verepulma paigale. Nad otsivad märke vabaduse võidust, mis lunastaks nende surmaöö. Kuid maad katab pilkane pimedus, rahvast rõhub orjus, ja varjud vaibuvad kurvalt tagasi Rahumäele.

Ballaad kannatab laialivalguvuse all. Keskendamatuse muljet süvendab eepilisele teemale ebasobiv, liiga lühike värss, mistõttu luuletus venib kuidagi pikaks ja hõredaks. See puudus ähmastab õnnelikult leitud romantilist kujundit, mis pääseb mõjule ainult üksikutes salmides.

Luuletuses «Haual» on lein kaotatud seltsimehe pärast ühendatud rusikas käel antud võitlusvandega. See on sisult ja vormilt kooskõlaline luuleteos, milles mehiselt kantav kaotusevalu on väljendatud selgetes, traagiliselt ülevates värssides.

Mõnedes reaktsiooniajal kirjutatud luuletustes kõneleb Pöögelmann ägeda vihaga revolutsiooni reetjatest intelligentsi hulgas («Roomajatele», «Sa, orjade kari»), kasutades orjameelsete kokkuleplaste piitsutamiseks satiiri.

«Las paukuda vasarad!». Esimese maailmasõja aastail hakkas H. Pöögelmanni luuletustes jälle uue jõuga kõlama uue maailma eest võitlemise paatos. Sõja algul kirjutatud luuletused «Las paukuda vasarad!» (1915) ja «Kevadepühaks» (1915) on oma uhkava võitlusvaimu ja elurõõmuga eredaks kontrastiks pessimismeeleoludele, mis verise sõjamõllu lahtipuhkemisel võtsid maad revolutsioonist eemaldunud kirjanike hulgas. Nii võis tol ajal laulda ainult karastatud, sihiteadlik revolutsionäär.

Las paukuda vasarad võimsal väel
ja lennaku sädemed säral;
hoop hoobile järgnegu tugeval käel
ja võlvid kajagu käral.

Kuum teras alasil valendab,
ja soontes keeb palavalt veri,
ning paugud kaugele kajavad,
kui müriseks mürtsudes meri.

Iga värss, iga sõna selles ulja refrääniga luuletuses väljendab tagasitõrjumatut jõutunnet, raskete ettevalmistusaastate jooksul kogutud võitlusenergia vallapuhkemist, kindlat usku võidusse.

Las kajada müriseV võitlusehüüd,
mis kuulutab tõusevat koitu,
mis peletab mammonaorjuse öö,
toob töörahval' — priiuseloitu.

Revolutsiooni suure pidupäeva lähedust hõõgub 1. mai puhul kirjutatud luuletuses «Kevadepühaks».

Ja kaua küll valitses talveöö,
nüüd välja ja võitluserinda löö,
las tormata lämmatud viha!
Kel vabadustuluke rinnus keeb,
see enese köidikuist lahti teeb
ja murrab orjuse piha.

Need suure sisendusjõuga luuletused paistavad silma mitte ainult kirjutamise aja tumedal tagapõhjal, vaid neil on vääriline koht kogu meie revolutsioonilise luule arenemisteel. Sõnastuse tundetooni tugevus ja puhtus ning hoogne mehine rütm väljendavad jõuliselt luuletaja mõtete ja tunnete tunglemist, tema revolutsioonilist kirge.

H. Pöögelmanni luuletused Oktoobrirevolutsiooni-eelseist ja kodusõja-aastaist on kirjutatud pingelise revolutsioonilise võitluse olukorras ning kannavad nende karmide loomistingimuste pitserit. Nad väljendavad küll siiralt luuletaja revolutsioonilist kirge, kuid neis jääb sageli puudu viimistlusest, sügavamast kunstilisest läbitöötamisest.

Nõukogude ajal Leningradis rahulikumates tingimustes asus

Pöögelmann ulatuslike lüürilis-eepiliste kompositsioonide loomisele, avaldades kolm poeemi töörahva vabadusvõitluse kõrglainetest. «Vive la Commune!» on pühendatud Pariisi Kommuuni kangelastele. Luuleteoses «Saaremaa ülestõusu kangelaste mälestuseks» kandub kirjaniku mõte jälgima Saaremaa 1919. a. ülestõusu ja Upa lahingut. «Neile, kes langesid võitluses vendade eest» kõneleb kolme kommunisti sangarlikust surmast Iru lahingus pärast 1924. a. 1. detsembri ülestõusu.

Need kirjaniku viimases värsiraamatus «Neile, kes langesid võitluses vendade eest» (1936) ilmunud tööd näitavad Pöögelmanni kui luuletaja tõsist edasiarenemist. Võitlevalt emotsionaalses valguses elustatakse siin lugeja silmade ees suured ajaloolised klassilahingud. Ühise joonena läbib kõiki neid töid optimistliku tragismi idee — veendumus hukkunud kangelaste püüete edasielamisest järeltulevates põlvedes. Luuletuste ülesehitus on kunstiliselt õnnestunud, rütm ilmekas ja vaheldusrikas. Ühiseks nõrkuseks aga on neil teostel sündmuste üldjooneline esitamine ilma elustava konkreetsuseta ja autori suhtumise liiga otsene väljaütlemine.

Pooleli on jäänud kirjaniku viimane luuleteos, poeem «Karu Andres». Kuid ajakirjanduses ilmunud katkend tõendab, et ta on nüüd loobunud deklaratiivsest ja abstraktsest laadist, mis ta senises luules ülekaalus seisis, pöördudes piltliku, varjundirikka kujutusviisi poole. Erutavalt ja omaselt kerkib juba põgusas sissejuhatavas piiritluses lugeja ette süngeilmeline väljarändaja, kes pääseb sillakohtunike haarangust ja põuapäeva koiduvalgel alustab uue kodu otsimise rasket teed ida suunas.

H. Pöögelmanni luule tugevaks küljeks on kõrge revolutsiooniline ideelisus. Vormi komponentidest valitseb Pöögelmann kõige kindlamini rütmi, kasutades seda sageli päris meisterlikult uue, võitleva sisu edasiandmiseks. Sellist kordaminekut ei leia me aga Pöögelmanni luule sõnastuses. Tema värsikeeles esineb palju vananenud kujundeid, mis on kammitsaks eesrindlike ideede väljendamisel. Kirjaniku viimased tööd näitavad siiski selgesti tema leppimatut suhtumist oma luule nõrkadesse külgedesse ning püüdu nende ületamiseks.

H. Pöögelmann publitsistina ja kirjanduskriitikuna. Kogu oma pika ühiskondliku tegevuse kestel on H. Pöögelmann näidanud ennast viljaka publitsistina. Temalt on ilmunud mitukümmend väärtuslikku tööd, millest võiks nimetada järgmisi: «Majandusteaduslised kirjad põllumeestele» (1905), «Majandusteaduse õpetus» I—II (1907), «Karl Marxi mälestuseks» (1918), «Viktor Kingissepp» (1923). Ühtlasi on Pöögelmann tõlkinud eesti keelde Marxi, Engelsi ja Lenini teoseid.

Hilisemas eas, 1930-ndatel aastatel on H. Pöögelmann üsna rohkesti tegelnud ka kirjanduskriitika alal. Ta võttis sõna paljude Leningradis elavate eesti kirjanike kui ka kodanlikus Eestis loo-

vate autorite teoste kohta. Kirjanduskriitikas esineb Pöögelmann teravmeelse ja löögivalmis võitlejana kirjanduse ideelise puhtuse eest. Ta on avaldanud õigeid ja uudseid seisukohti J. Madariku, E. Vilde, A. H. Tammsaare, A. Jakobsoni jt. loomingu kohta. Kuid võitluse ägeduses on ta vahel langetanud ka teenimatult karme otsuseid teoste kohta, mida kodanlus püüdis tol ajal rakendada oma huvide teenistusse.

*

H. Pöögelmannil on tulihingelise revolutsioonilaulikuna silmapaistev koht eesti kirjanduse ajaloos.

Nõukogude Eestis ilmus tema luuleloomingu valikkogu pealkirja all «Luuletused» (1957).

Juhan Lilienbach.

(1870—1928)

J. Lilienbach sündis 24. okt. (u. k. j.) 1870. a. Virumaal Paatna külas talurentniku lasterohkes perekonnas. Ta kooliharidus piirdus paaritalvese õppimisega külakoolis. Varakult ärkas noorukis huvi rahvaluule ja kirjanduse vastu. 13-aastasena hakkas ta rahvaluulet üles kirjutama ja jätkas seda tegevust paarikümne aasta kestel. 1890. a. pidi Lilienbachide perekond oma rendikohast lahkuma, sest mõisnik müüs talu teisele.

Teenistusvõimalusi otsides siirdus J. Lilienbach 1901. a. Tallinna, mis oli kujunemas tõusva revolutsioonilise liikumise keskuseks Eestis. Siin leidis haridusejanuline noormees mitmeid võimalusi tutvumiseks marksismi teooriaga ja Venemaa tööliste võitluse eesmärkidega. Oma ülesannet revolutsioonilises liikumises nägi Lilienbach töörahva huvisid teeniva kirjanduse väljaandmises. Sellele tööle asuski ta bolševike partei Tallinna Komitee toetusel ja Lenini «Iskra» ning tema kuulsa artikli «Partei organisatsioon ja parteiline kirjandus» innustusel. Väsimatult ja ennastsalgavalt võitles Lilienbach oma kirjandusliku tegevusega eesti demokraatliku ja revolutsioonilise kirjanduse väljaandmise eest.

1919. a. siirdus Lilienbach Leningradi, kus töötas eesti kirjastuses «Külvaja». Ta suri 9. mail 1928. a.

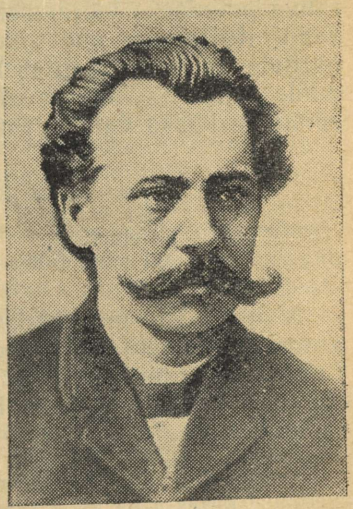

Juhan Lilienbach hakkas oma luuletusi ajalehtedes avaldama juba 1880-ndatel aastatel. Need on vähenõudlikud värsid tolleaegse epigoonliku luule tavalistel teemadel — isamaa-armastusest, emakeele ilust, vaimuvalguse võidust pimeduse üle. Noore Lilienbachi kaks tüseda-

mat luuletust on pühendatud leinatunnetele M. Veske surma puhul 1890. a. Iseloomulikuks jooneks Lilienbachi varasemates värssides on vanasõnade elutarkuse ja üldse rahvaluule elementide rohke kasutamine. Oma tee luules, proletaarse luuletaja tee leidis Lilienbach käesoleva sajandi algul seoses osavõtuga 1905. a. revolutsioonist. Lilienbachi värsid, mida ta nüüd avaldas peamiselt tema enda poolt väljaantavates töölisalbumites ja poliitilistes pilkelehtedes, omandavad revolutsioonilise iseloomu. Nad on pühendatud võitlusele rõhumise vastu.

«Hommikulaulud». 1909. a. avaldas J. Lilienbach luuletuskogu «Hommikulaulud»*, mis sisaldas valimiku autori viimaste aastate värssidest. Selle oma ainsa luuletuskogu pärast tuli Lilienbachil kaks korda vanglas istuda, kuigi ta oli püüdnud reaktsiooniaja olusid arvestades oma mõtteid väljendada mõistu ja peidetult. «Hommikulaulud» olid uudseks ja omapäraseks nähtuseks tookordses kirjanduselus. Ajal, millal valitsesid pettumuse- ja pessimismimeeleolud, millal suur osa kirjanikest kaotas usu revolutsioonisse, kuulutas see väike luulevihik julgesti võitluse edasikestmist ja veendumust rahvahulkade võidus.

Luuletaja paljastab oma «Hommikulauludes» karistussalkade veretööd rahva «rahustamisel» pärast 1905. a. revolutsiooni. Põlguse ja vihaga kõneleb ta mustsajalistest timukatest, kes on katnud maa võllastega. Luuletuses «Hävitavad jõud» võrdleb Lilienbach reaktsioonijõude surmavikatiga, mis laastab õitsvat elupõldu.

Sageli rakendab Lilienbach rahvavaenulike jõudude ründamiseks mürgist pilget, irooniat ja satiiri. Luuletuses «Koor ja sisu» naerab Lilienbach välja tsaari riigiduumat, osutades, et see oli rahva petmiseks väljamõeldud manööver, vana vihatud riigiaparaadi ilustamine uue nimetusega. Kõnesolevas luuletuses nagu paljudes teisteski kasutab Lilienbach vanasõnu. Luuletuse esimese poole ehitab ta üles kavaldava kurjuse eest hoiatavatele õpetussõnadele karva vahetavast hundist ja kesta ajavast ussist.

Hunt muudab karva,
kuid ära arva,
et eluviis
tal muutub siis.

Uss vana naha
küll ajab maha,
kuid taltsaks see
ei teda tee.

Vanasõnade mõtterikka pildikeele edasiandmiseks sobib hästi autori poolt kasutatud lakooniline, kuid elav ja vahelduv värsimõõt. Luuletuse lõpus kannab autor rahvatarkuse läbinägeliku üldistuse üle tsaari pettusepoliitikale ning teeb sellest lööva kokkuvõtte:

---

* Ilmumise ajal kandis pealkirja «Ommikulaulud», kuna Lilienbach ei märkinud kirjas sõna algul esinevat *h*-d.

Ei nimi asja parandada suuda,
ei uued vormid vana sisu muuda.
Ei muutust riigiduuma too,
ei uueks riigi t u u m a loo.

Kahes viimases värsis näeme Lilienbachi pilketoonilistes luuletustes sageli kasutatavat võtet, sõnamängu (riigi*duuma* — riigi *tuuma*), mis käesoleval juhul aitab luuletuse lõppjärelduses peituvat põhiideed efektsemalt esile tuua. Sama otstarvet teenib ka lõppstroofi rütmiline ehitus, kahe viimase värsi lühendatud kuju.

«Koor ja sisu» on iseloomulikuks näiteks Lilienbachi satiirilise luule ideelisest selgusest ja teravusest ning lihtsatest, kujukatest vormivahenditest.

Võideldes revolutsioonilise teadlikkuse kasvatamise eest töörahvahulkades, astub Lilienbach «Hommikulauludes» välja alandlikkuse ja leplikkuse moraali vastu, millega püüdsid rahvahulki uinutada kurnajaid teeniv kool ja kirik (näiteks luuletus «Lambatall»). Mitmetes luuletustes on Lilienbach teravalt piitsutanud eesti kodanluse reaktsioonilist ideoloogiat — kodanlikku natsionalismi («Siis ja nüüd», «Olupoliitik»). Pidevat võitlust peab Lilienbach religiooni vastu. Luuletuses «Küllalt» kuulutab ta vabanemist usu orjastavaist köidikuist:

Ristiraskuse raputame
endi õlgadelt maha,
orjakstegevaid õpetusi
kauem me kanda ei taha.

Kujutades oma värssides mitmekülgselt tsaarirežiimi süngust ning valet, viib luuletaja lugeja veendumusele, et valitsev ebainimlik kord ei või kauemini kesta. Lilienbach ei väsi veenmast, et reaktsioonijõudude võidutsemine on ajutine, et see ei suuda hävitada rahva vabaduspüüdeid. Just sellele teemale on pühendatud kõige rohkem luuletusi «Hommikulauludes» ja sellest lähtudes on autor luulekogule andnud sümboolse nimetuse. Reaktsiooni südaööl tahtis ta laulda saabuvast hommikust. Veendumust revolutsiooni uue tõusu tulekus väljendab Lilienbach peamiselt allegooriliste piltide abil talvest, mis paratamatult peab taganema saabuva kevade ees, või tõusvast koidust, mis võidab pimeduse.

Lilienbach kuulutab oma luuletustes seda tõde, et proletariaat peab ise enda ja kogu inimkonna vabastama kurnamiseahelatest. «Hommikulauludes» kõlab selgesti proletaarse revolutsiooni idee. Luuletuses «Veevoog» kõneldakse hõbedasest allikast, mis purustab teda kütkestava kalju, vabastab enda ja tungib edasi kuni laia avara mereni. Luuletuses «Kalevipoeg» esitab Lilienbach rõhutud rahva võrdkujuna vägilase, kes pettuse teel on köidetud kalju külge. Autor toonitab, et ainult oma jõud võib kangelase päästa ahelatest.

Pärast «Hommikulaule» on Lilienbachilt ajakirjanduses ilmunud üksikuid luuletusi, mis samuti nagu vaadeldud kogus esitatud töödki kujutavad endast elavat, spontaanset reageeringut ühiskondlik-poliitilistele sündmustele. Esimese imperialistliku sõja vastu on suunatud epigramm «Tõsiisamaalastele», milles luuletaja õigesti osutab, et sõja lahtipäästjaks oli kodanluse täitmatu saagiahnus ja himu sõjas teenida.

Sõda on leib
ja kasulik äri.
On veskile vesi,
tuul, mis purjele päri.

Sest lase ja torka
ja laima ja näri.
Sõda annab leiba
ja on isamaalik äri.

*

Juhan Lilienbachi luuletusi iseloomustab teravalt agiteeriv laad. Autor näeb oma värssides kõigepealt vahendit lugeja mõistuse mõjutamiseks, temasse õigete ühiskondlike hinnangute sisendamiseks. Niisuguse ühekülgsuse tõttu kaldub ta sageli kuiva õpetlikkusse. Ka värsivormi suhtes oli Lilienbach vahest vähenõudlik. Kuid tema parematele töödele annab ilmekust ja omapära poliitilise teadlikkuse ühendamine lihtrahvaliku elukäsituse ja ütlemisviisiga. Tema värsid on rikkad igapäevase kõne teravmeelsetest väljenditest, nagu «kaheperekoer», «ta aitab kodanlaste kelku vedada», «ei sedaviisi pidu pikka saa». Kõige paremini õnnestub Lilienbachi sule all poliitiline satiir. Mitte asjata polnud Lilienbachi epigrammid Oktoobri-eelsetel aastatel rahva hulgas laialt tuntud. Kuid mõnikord suudab Lilienbach oma lihtsate vahenditega saavutada poeetilist mõju ka südamepõhjast tuleva mõtte tõsise, otsekohese väljaütlemise teel, nagu see ilmneb näiteks «Hommikulaulude» lakoonilises lõppsalmis:

Me orjapõlves sündisime,
meil kätes, jalus ahelad,
kuid orjad pole meie mitte,
vaid vabadusevõitlejad.

Vassili Mölder.

(1878—1943)

V. Mölder on pärit Saaremaalt Laimjala vallast, kus ta sündis 25. (13.) detsembril 1878. a. teenijatüdruku pojana. Koolis sai ta käia ainult kaks talve, kuid lõpetas selle ajaga 3-klassilise külakooli. Karjasepõlvele järgnes töötamine sulasena ja teenistuse otsimine ehitustöödel. Adra taga ja tellingutel aga unistas ärksahingeline noormees vaimsest tegevusest ning saatis kaastööd Kuressaare ajalehele. Hiljem hakkas Mölder rändavaks raamatumüüjaks, milline amet võimaldas rohkem tegelda kirjandusega.

Suurt mõju V. Mölderi vaadete kujunemisele avaldas 1905. a. revolutsioon. Mölder võttis aktiivselt osa kodukihelkonna Põide töörahva koosolekutest, kus

seati üles resoluutseid poliitilisi nõudmisi. Karistussalga haarangust pääses Mölder rettuminekuga. Revolutsioonisündmuste mõjul kirjutatud luuletusi saatis Mölder näha J. Lilienbachile, kellest ta oli kuulnud kui töörahva õiguste eest võitlevast kirjastajast. Lilienbachilt saabus julgustav vastus ja osa Mölderi luuletustest ilmuski Lilienbachi väljaannetes. Lilienbachi kaudu tutvus Mölder marksismi põhialustega ja põrandaaluse parteilise ajakirjandusega. Aastail 1913—1915 töötas V. Mölder Kuressaare (praeguse Kingissepa) ajalehe «Hääl» toimetuses. Hiljem pidas ta koduvallas Pöides väikest popsikohta ja võttis intensiivselt osa maatööliste liikumisest. Pärast 1924. a. detsembriülestõusu mahasurumist areteeriti ka Mölder, keda süüdistati kommunistliku liikumise juhtimises Saaremaal, ja tal tuli seitse ja pool aastat vanglas istuda. Kuid kõigist vintsutustest hoolimata võttis Mölder 1940. a. veel noorusliku energiaga osa nõukogude ülesehitustööst Pöide valla täitevkomitee aseesimehena ja avaldas ajakirjanduses uusi värsse. Suure Isamaasõja algul evakueerus ta Nõukogude tagalasse. V. Mölder suri 5. juulil 1943. a.

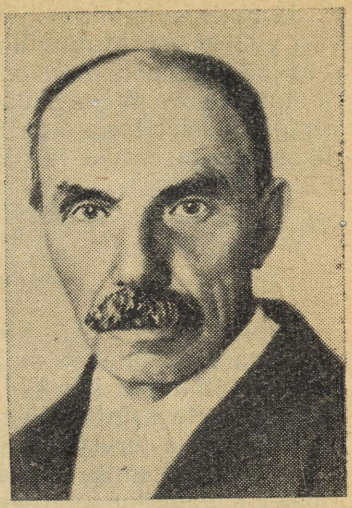

Luule. V. Mölder on noorusest alates kuni elu lõpuni muu töö ja tegevuse kõrval kirjutanud värsse. Kõige suurem ja ühiskondlik tähtsus on tema kirjanduslikul tegevusel aga poliitilise reaktsiooni ägeda pealetungi ja võimutsemise aastail 1907—1910. Siis ilmus J. Lilienbachi «Mõtte» kirjastusel tagasihoidlikus, maitsekas väljaandes Mölderi väike luulevihik «Sõnajalad» (1910), mis kandis V. Proletarlase varjunime. Koos Lilienbachi «Hommikulauludega» esindas see tolleaegses eesti luules häält rahva hulgast, kõneldes lihtsat ja selget keelt töörahva hädadest ja lootustest.

«Sõnajalgade» avaluuletuses «Minu püüded» väljendab autor oma eesmärki: mitte unele ei pea tema laulud rahvast suigutama, vaid nad peavad kutsuma «mööka tõstma».

Põhiline osa luuletuskogu värssidest on pühendatud külakehvikute muredele. Mõisa moonamees, sulane, renditalupoeg, kõige rängema ekspluateerimise ohvrid külas — need on Mölderi luule tähelepanu keskuses. Tsükkel «Eluvarjud» algab pildiga vildakile vajunud talutarest, kus rentnik oma perega istub rõhutud meelel õhtulauas. Raske ikaldusaasta pärast on puudus vägisi võõraks tikkumas, kuid mõisahärra ainult tõstab niigi juba kõrget renti, ähvardades kohalt väljaajamisega.

«Et te, nagu näen, mul juba
elate liig priskesti,
olen pannud renti juurde
kümme rubla kõigile.»

Palusin veel. «Ah, ei tahal
Hea, siis välja jalamaid.
Küllap juba mina leian
peremehi paremaidl»

Järgmises luuletuses jutustab kirjanik moonamehe elu vapustavast viletsusest. Mutimullahunniku-taolises hurtsikus elatab vigaseks jäänud moonamees oma naisega end kerjamisest. Noorena on ta olnud tugev ja osav töömees, kuid mõisa aurumasinal töötades kaotas ta käe. Irooniaga näitab luuletaja mõisaomaniku ja kogu rõhumiskorra otsust invaliidiks tehtud töölise saatuse kohta:

Mis siis muud kui lasti lahti
vigane mees sedamaid.
Ega mõis siis jõua toita
kõiki sante, viletsaid.

«Eluvarjude» tsüklit täiendavad pildid külakõrtsist, kuhu viinamüügiga meelitatakse mõisniku ja kõrtsmiku rikastumiseks töörinimeste viimased kopikad, ning viletsast lagunenud koolimajast, mille niiskete seinte vahele mõnigi väikemees teadmisi omandades jätab oma tervise.

Ränga kurnamise all kannatavaid töölisi ja kehvikuid kujutab Mölder südamliku soojusega, näidates nende väärtuslikke omadusi: ausust, töökust, vastupidavust ja arukust. Korduvalt tõstab Mölder esile tööinimeste tervet ja puhast perekonnaelu.

Mitmed liigutavad luuletused on Mölder pühendanud kehvikulaste saatusele. Sajad töörahva lapsed kuulevad oma südame häält Mölderi valusates lapsepõlvemälestustes.

Kes must hoolis!
Siiski koolis
veedetud sai talvet paar.

Koolist väljas
teadusnäljas
ümber eksles silmapaar.

Rahvalaulule omane hell kaasatundmine vaeslapsele on ühendatud terava süüdistusega rõhumise vastu luuletuses «Minu lapsepõlv». Kurnav töö viib enneaegu hauda ema, röövides kehvikulapselt ainukese armuallika. Väikesena antakse orvuke kulakutalusse karja, kus teda ootab:

Tühi kõht ja taplus,
ülearu sund.
Magada ei lastud
kunagi täis und.

Lapse kurba abitust mineviku ühiskonna kundiseaduste ees väljendab luuletaja lihtsa südamesselõikava võrdlusega:

Varsti anti kodust
võõra juurde mind,
kus ma leinasin kui
pesast lahkund lind.

Protesti vaesusest mürgitatud lapsepõlve pärast väljendab kahes strofis korduv motiiv:

Laulgu teised kiitust
lapsepõlvele.
Minus äratab ta
õudse tundmuse!

Hukkamõistu ja vihaga kõneleb Mölder kodanliku korra esindajaist. Luuletuses «Nemad ongi» väljendab poeet ekspluataatorite julmust rahvajuttudest tuntud kuradi kuju abil. Ta ütleb, et rahva fantaasias loodud kurja kehastus kurat eksisteerib tegelikkuses kurnajate näol.

Kes nülib, nöörib orjasid,
et ise priisata —
kas hirmsamat veel kuradit
võib olla, küsin ma.

Kodanlike natsionalistide kasuahnust ja variserlikkust piitsutab Mölder luuletuses «Kilpla kangelased». Siin on autor suunanud oma kaasaegsete reaktsionääride pihta Kreutzwaldi poolt eesti kirjandusse toodud kujundi naeruväärsetest tagurlastest ja kilplastest.

Kilpla mehed kirjutavad
lehte talurahvale,
selgest, puhtast armastusest
viimse vastu muidugi.

Kurjad keeled teavad aga
salakesi sõnuda:
leht neil olla lüpsilehmaks ...
Kuid — mis sellest rääkida!

Mitmed luuletused on Mölder pühendanud kiriku- ja usuvastasele võitlusele. Ta esitab värvikaid stseene usumeeste silmakirjalikkusest ja alatusest. Pastor jutlustab kantslist maise vara põlgamist, kuid ise lausa ujub mammona sees, nöörides rahvalt igasugu makse ja andameid (luuletus «Kirjatuum»). Samasugune omakasupüüdlik variser on sektantlik palvevend — baptistipapa, kes võtab kuulajatelt isukalt vastu nende higiga teenitud kopikad ja öösel lahkub koos öömaja andja rahaga nagu vilets varas (luuletus «Vaga mees»).

Oma luuleande laadi poolest meenutab V. Mölder rahvalaulikuid. Jõudmata kunagi välja elukutselise kirjaniku seisundini ja tegeldes luuletamisega enamasti muu töö kõrval, omab Mölder siiski vaieldamatut poeetilist talenti ja väljapaistvaid eeldusi kirjanduslikuks loominguks. Tema luule paatos seisab vahetus ühtesulamises töörahva kannatustega ja süüdistavas protestis rõhumise ja ülekohtu vastu. Mölderi luulet iseloomustab elamuslik siirus, südamlikkus ja lihtsus. Erinevalt Lilienbachist paistab Mölder silma luuletalendi eepilise kallakuga. Oma mõtteid annab ta edasi peamiselt konkreetsete elupiltide maalimise teel ja oskab olukordi ning sündmustikku kirjeldada elava loomulikkusega. Võtame Mölderi eepilise ande näitena järgmised värsid luuletsüklist «Eluvarjud»:

Videvikul sõjdab õue
naabritalu peremees;
reel tal lamab kõver kogu...
Eit jääb tummaks — *tema meest*

Võõras lausub: «Taevas kutsund
ära sinu vanameest;
leidsime ta linnast tulles
maantee äärest lume seest!»

V. Mölderi ladusad värsid trohheilises või jambilises neljareali-lises stroofis on väga lähedased lõppriimilisele rahvalaulule. Sellepärast on rahvas tema luuletused omaks võtnud ja mitmed neist on rahvasuus rahvalauluna edasi elanud. Näiteks on folkloristid veel 1933. a. Karksi kihelkonna rahvalauliku suust rahvalauluna üles kirjutanud Mölderi luuletuse «Talumehe häda».

V. Mölderi jutustused. Luuletuste kõrval on Mölder aastail 1906—1910 avaldanud ajakirjanduses ka jutustusi. Siingi on tema tähelepanu pööratud peamiselt tsarismi ja kodanliku korra ebainimlikkuse kujutamisele. Jutustuses «Mispärast?» (1906) kõneleb kirjanik karistussalkade ja saksa parunite metsikust arveteõiendamisest oma õiguste eest võitlevate talupoegadega. Jutustuses «Töölised» (1909) heidab Mölder pilgu tööliste raskele olukorrale.

Kodanliku natsionalismi pihta on sihitud jutustus «Suguvend». Eesti kodanlikus ajakirjanduses olid möödunud sajandi lõpul ja käesoleva sajandi algul laialt käibel fraasid «suguvend» ja «eesti vennad», millega püüti õendada, nagu valitseksid kõigi eestlaste vahel vennalikud suhted. V. Mölder oma jutustuses näitab, milline on tõeline vahekord rikka ja vaese eestlase vahel. Marduse peremees on ostnud mõisnikult suure talukoha ja lubanud oma rentniku elu kergendada, sest et nad «ühed eesti vennad» olevat. Tegelikult aga hakkab ta renti aasta-aastalt tõstma, olles kindel, et vaesel rentnikul pole oma suure perekonnaga kuhugi minna. Kulaku «vennalikkus» oma rahvusest kehviku vastu seisab selles, et ta tahab paruni asemel ise tema vaevast rikkust koguda.

Vassili Mölderi jutustused, samuti nagu ta luulegi, aitasid lugejal mõista valitsevat sotsiaalset ülekohut ja veensid teda kapitalistliku korra kaotamise vajaduses.

Eessaare Aadu.

(1884—1937)

Oktoobrirevolutsiooni-eelsel aastal debüteeris eesti kirjanduses Eessaare Aadu nime all lootustandev prosaist. Paljudele jäi teadmatuks, et selle kirjanikunime taga seisis oma aja silmapaistev poliitikategelane — Jaan Anvelt, üks revolutsioonilise liikumise juhte Eestis.

Eessaare Aadu — J. Anvelt pärineb Viljandimaalt Võisiku vallast, kus ta sündis 18. apr. (u. k. j.) 1884. a. talupoja perekonnas. Pärast küla- ja kihel-

konnakooli lõpetamist astus ta Tartu Õpetajate Seminari. Tartus tekkisid Anveldil varsti sidemed marksistlikult meelestatud üliõpilastega. Poliitikaga tegelemise pärast tuli tal seminarist lahkuda. Nüüd algas noormehel omal käel õppimine. Anveldil oli erakordne tahtejõud ja kontsentreerumisvõime. Igapäevase töö ja pingerikka poliitilise tegevuse kõrval õppis ta püsivalt ja plaanikindlalt. 1903. a. läks ta Peterburi, otsis endale kontoriametniku koha ja õiendas rahvakooliõpetaja eksami. Töötades Toilas kooliõpetajana, sooritas ta 1907. a. Peterburi II gümnaasiumi juures küpsuseksami ning astus sama aasta sügisel Peterburi ülikooli õigusteaduskonda. Temas oli küpsenud kindel soov laiendada oma silmaringi, et võiks rohkem kasu tuua revolutsioonilisele liikumisele. Ülikoolis astus Anvelt VSDT Partei liikmeks. Siin tutvus ta Viktor Kingissepaga ja neist said sõbrad ning võitluskaaslased kogu eluks. 1911. a. heideti Anvelt üliõpilasrahutustest osavõtmise pärast ülikoolist välja. Järgmisel aastal lõpetas ta ülikooli eksternina ning asus advokaadina Narva. Tema peatööks oli aga töölisajalehe «Kiir» toimetamine. Siitpeale näeme Anvelti koos V. Kingissepa ja H. Pöögelmanniga eesti töölisliikumise eesotsas. Ilukirjandusliku tegevuse viljana ilmub temalt novellikogu «Räästaalused» (1916) ja jutustus «Alasti» (1917). Revolutsioonilise võitluse rasketel momentidel seisab Anvelt vastutavatel tööpostidel. Kodusõja ajal näeme teda võitlusrindel. 1922. a. kuni 1925. a. alguseni on ta põrandaaluses töös Eestis. Neil aastail ilmub Anveldilt ajakirjanduses rida novelle ja romaan «Linnuprii» (1922—1923). Hiljem töötas Anvelt Kommunistliku Internatsionaali juhtivates organites. 1930-ndatel aastatel tegutses ta lennuväe alal ja omandas oma viiekümnendal eluaastal tsiviillennuala inseneri kutse. Leningradis anti välja tema ilukirjanduslikud tööd kahes köites (1934—1935). Seni on üles leidmata romaani käsikiri, mis Anveldil valmis viimastel eluaastatel.

J. Anvelt hukkus vaenuliku laimu ohvrina 1937. aastal.

«Räästaalused». Eessaare Aadu esimene novellikogu «Räästaalused» äratas lugejaskonnas elavat huvi. Põhjuseks oli seisukohtade uudsus, millega kirjanik lähenes oma ainele. Novellikogu pealkiri määratleb täpselt autori ainevalla: Eessaare Aadu tahtis jutustada varanduseta inimestest, keda leivateenistus pillutab mööda maanteed vihmas ja tuules. Kehvikute elu oli tavaliseks aineks eesti kirjanduses rohkesti esinevates külajuttudes, kus kehvikuid kujutati enamasti kas idülliliselt või siis viletsuse ohvritena. Eessaare Aadu lähtus aga uuest seisukohast. Ta ei rõhuta oma tegelastes ohvreid, ei lähene neile haletsusega. Ta ei ilusta neid ega püüa neid kujutada parematena, kui nad on. Tema räästaalustele on raske läheneda haletsusega, niivõrd okkalised ja trotslikud on nad. Kirjanik näitab, kuidas elu surub oma sünge pitseri tööinimestele, kuid ühtlasi tajub ta oma tegelastes selgesti jõudu, mis suudab vastu seista elu karmusele, säilitada erksat

õiglustunnet ja tõeotsimise vaimu. Eessaare Aadu ei näe kehvikutes mitte ohvreid, vaid protestijaid ja kohtumõistjaid.

Kirjanikku ei huvita niipalju töömeeste väline olukord kui nende sisemaailm. Ta ei sea eesmärgiks ka mitte tõestada, et karedate, pahkunud kätega inimesed on võimelised sügavateks inimlikeks tunneteks, see on talle selge niigi. Kuid ta tõestab, et nad suudavad mõelda, pealegi ohtlikult teravalt ja loogiliselt, kogu oma elukogemuste ränga jõuga. Tööinimestes elav tõe ja õiguse otsimine, nende tõekspidamiste kujunemine on põhiliseks küsimuseks, mis huvitab Eessaare Aadut ta esikteoses.

Lähtudes lihtsatest elunähtustest, avastades nendes seaduspärasust, jõuab kirjanik tunnetuseni, et elu võõraslapsed, kelle osaks on käske täita ja seadustele alistuda, suudavad jõuda oma tõdedeni, mis käivad risti vastu valitsevatele seadustele, ning et töömeeste tõde on kõrgem, inimlikum ja loogilisem kui rikaste tõde.

Iga tegelane «Räästaalustes» jõuab uute tõekspidamiste juurde omamoodi ja erinevad on ka nende tõekspidamised ise, kuid ühine on nendes protest valitsevate seisukohtade ja seaduste vastu.

Novelli «Viimne pauk» peategelane Hindrek Kütimees, põliste küttide järeltulija, on lahti öelnud talle talumatult vastikust peremeheorjusest ja tahab end elatada ainult oma püssist ja kütiosavusest. Teda ahistavad selles vabas ja uhkes elukutses eraomanduse seadused, mille vastu ta igal sammul põrkab, ja see ling tõmbub ikka koomale. Varem pidi ta salaja küttima ainult *mõisametsades*, kuid nüüd hakkavad peremehed ka vallamaade peal küttimist varguseks nimetama. Hindreku meelest on see ülekohtune ja isegi rumal. Küsimuse üle põhjalikult juureldes jõuab ta veendumusele, et metsloomad ei ole maaomaniku omad, vaid selle omad, kes nad vaeva ja osavusega kinni püüab. Kui mõisnik teda mõisamaal küttimise pärast kohtusse kaebas, püüdis Hindrek ka kohtule oma õigust selgeks teha, kuid kohus määras Hindrekule ülelüigse rääkimise eest kõrgema trahvi. «Ja nüüd ei arutanud Hindrek enam, kas ta linnuvaras on või mitte. Tal oli oma arusaamine sellest küsimusest ja teistel oma, ning tema toimetas oma arvamise järgi.» Kuigi kütielu läheb iga päevaga raskemaks ja Hindrek hukkub ühel haige pojakese elu päästmiseks ettevõetud jahiretkel, jääb ta lõpuni kindlaks oma õiguses, et «metsloomad on selle omad, kes nad kinni püüab».

Teistsugused on olukorrad ja põhjused, mis panevad kehtivates seadustes ja kõlblusemõistetes kahtlema ning nendest lahti ütlema vana mõisa puusepa Andrese novellis «Üle mädasoo». Saanud teada, et ta tütar on laulatamata abielus mässumehega, otsustab Andres esimeses vihahoos otseteed üle mädasoo raudteejaama tormata, et tütart tema häbielu eest valjult karistada. Mädasool ringi eksides ja kogu oma elu üle järele mõeldes jõuab ta teise hirmsa avastuseni, et tütar polegi tema tütar, vaid paruni sohilaps. Seniste tõekspidamiste järgi peaks ta nüüd tütart kahekord-

selt vihkama. Kuid Andreses hakkab viha muutuma õigeksmõistmiseks. Elu enda tõde, armastus hea, targa ja kauni võõrastütre vastu on tugevam kui kiriklikud kõlblusreeglid. Vana puusepp jätkab peatumatult oma teed üle tuisuse mädasoo, kuid tema eesmärk on nüüd juba sootuks teine, ta tahab tütrelt andeks paluda äsjast pimedat viha. Vana Andres hukkub tuisus, kuid tema uus tõde ja tõeotsimine jäävad elu seadusena edasi elama.

Õnne ja armastuse, tõe ja õiguse üle juurdleb noor kalasulane Juhan novellis «Kalal». Kodutu raudteetööline Juljus («Raudtee ääres») paneb kartmatult eluga rinnad kokku, on ise niisama karm ja halastamatu nagu elugi. Ta pillub hommikust õhtuni paelahmakaid vagunisse, töö vaheajal hullutab tüdrukuid ja kakleb. Kuid kuskil ta teadvusesopis tuikab kibe rahulolematus maailma ja iseendaga.

Tööinimeste mõttemaailma, mis seisab kirjaniku tähelepanu keskuses, on «Räästaalustes» kujutatud orgaanilises seoses tegelaste käitumisega, sündmustikuga. Kirjanik näitab oma kangelast harilikult mingil murrangulisel momendil, mis sunnib teda endale aru andma oma minevikust ja tulevikust. Mõtete tunglemist ja otsinguid saadab harilikult ekslemine, takistuste ületamine teekonnal. Tegelaste mõttekäikude täpne jälgimine tekitab Eessaare Aadu novellides sageli korrutamise mulje ja kirjanikule on kriitikas õigusega ette heidetud kompositsioonilist lõtvust.

«Räästaaluste» peamine võlu seisab elulise materjali ehtsuses. Kaasaegne kriitika märkis, et Eessaare Aadu tunneb põhjalikult asja, millest ta kirjutab, ja see tunnustus peab täiel määral paika. Noor autor kujutab inimesi ja nende tööd, küttimist, kalastamist, metsa- ja rannamaastikku harukordse täpsusega ning värskusega. Samuti reprodutseerib ta suure loomulikkuse ja ehtsusega lihtsate tööinimeste mõttemaailma.

«Alasti». Selles 1917. a. avaldatud jutustuses jätkab Eessaare Aadu «Räästaalustes» käsitletud temaatikat. Ka kujundusvahendite poolest on see jutustus lähedane autori esimesele novellikogule. Seejuures näeme siin autori võimete tunduvat kasvu, eriti karakterite loomise osas. Psühholoogiline kude uues teoses on muutunud tihedamaks, varjundirikkamaks. Jutustuses kõneldakse Saaremaa kraavikaevaja Mihkel Tammesaare elujuhtumustest ühel saatuslikul pärtliööl, kuid tagasihaaravalt valgustatakse peategelase kogu elu. Meie ette kerkib traagilistes vastuoludes jõurikas, järsk hiiglane, lapselikult hea ja aus ning ühtlasi suur patune, joodik ja kaardimängija. Leivapuudus pillutab teda igal suvel suurele maale tööd otsima, äge, impulsiivne loomus ajab meeletutele tegudele. Kaardimänguhasardis mängib ta valemängijale kõrtsmikule maha kogu oma suvise teenistuse, riided ja lõpuks ka kraavipõhjast leitud potitäie hõberaha. Mihkli õigustunne ütleb, et hõbe on siiski tema oma. Ta vaidleb mõtetes selle õiguse pärast maiste ja taevaste võimudega. Jumalast saab ta

hindas Buk rahvaluulet kui rahva elavat kirjandust, kui rahva arvamuste, püüete ja ootuste väljendust.

Oma kirjanduskriitilistes sõnavõttudes astus Buk teravalt välja dekadentlike tendentside vastu kirjanduses, naeruvääristades näiteks paroodias «Saul» (1911) nooreestlase J. Aaviku reaktsioonilist, töörahvasse põlglikult suhtuvat teost «Ruth».

V. Buki parematekst, terviklikumateks ilukirjanduslikeks töödeks on jutustused «Abi», «Enne rukkilõikust» ja luuletus «Peremeestele». Temale kuulub kindel koht Oktoobrirevolutsiooni teema esimeste viljelejate hulgas.

Otto Münther.

(1864—1929)

O. Münther sündis 6. augustil (25. juulil) 1864. a. Järvamaal Kuksema mõisas veskitööline perekonnas. Alghariduse omandas ta Ambla kihelkonnakoolis. Pärast kihelkonnakooli lõpetamist siirdus Münther soodsamaid töövõimalusi otsides Krimmi (1884), kus töötas juhuslikel töödel kuni 25. eluaastani. Aastail 1889—1894 õppis ta Tartus H. Treffneri gümnaasiumis. 1897. a. lõpetas Münther Berliinis kõrgema põllutöökooli. Pöördudes pärast õpingute lõpetamist Eestisse, ei leidnud Münther siin võimalust oma erihariduse rakendamiseks. Mõisnike teenistusse astumisest ta keeldus. Ta tegutses algul keskkooliõpetajana Tartus ja asus 1901. a. tööle ajalehe «Teataja» toimetusse. 1905. a. käis Münther koos «Teataja» toimetuse teiste revolutsiooniliste liikmetega maal kõnesid pidamas ja võttis osa meeleavaldustest. 1906. a. siirdus Münther jälle Venemaa sisekubermangudesse, töötades õpetajana põllutöökoolides Samaaras (praeguses Kuibõševis), Astrahanis ja Umanis.

Pärast Veebruarirevolutsiooni tuli Münther Eestisse ja töötas uuesti ilmuma hakanud «Kiire» toimetuses. Saksa okupatsiooni ajal areteeriti ta kui bolševistlik ajakirjanik ja saadeti vangilaagrisse. Kodanlikus Eesti jälitati Müntherit võimude poolt ja kirjanik oli seepärast sunnitud pedagoogilisest tööst loobuma. Oma vanaduspäevad veetis Münther Järvamaal Vajangul, kus suri 19. veebruaril 1929. a.

Müntheri ilukirjanduslik looming koosneb paarikümnest jutustusest, mis on kirjutatud aastatel 1900—1906. Paremiku neist koondas autor koguks «Sulejoonistused» (1906). Müntheri jutustuste peamisteks teemadeks on kapitalistliku korra ülekohtu valgustamine ja ausate tööinimeste raske saatuse kujutamine kodanlikus ühiskonnas.

Jutustuses «Üks nendest» näidatakse teravaid kontraste Eesti külas. Tegevus algab aleviarst Kahli ja kulak Ambergi küllase elu kujutamisega. Ilmekalt on kirjeldatud stseen Kahli ja Ambergi tütre kihluspeost. Siis toob kirjanik jutustusse kapitalismiaegse küla vastandkülje — kurnatuse ja vaesuse maailma, millesse on surutud töötava talurahva hulgad. Kehvikunaine Reinu Kai tuleb arst Kahlilt oma surevale lapsele arstiabi otsima. Murest aukuvajunud silmadega, viletsates riietes, seisab Kai Ambergi toredas majas «nagu porine plekk parkettpõrandal». Kahl lükkab haige juurde mineku järgmisele päevale. Samal ajal kui Ambergi

häärberis täissöönud kodanlased lõbutsevad Kahli kihluspeol, sureb kehviku armetus hurtsikus arstiabi puudumise tõttu vanemate ainuke rõõm ja lootus, 12-aastane terane poisike.

Reas jutustustes («Keldris», «Öömaja onu juures», «Viie aasta pärast» jt.) kujutab Münther kaastundega väikese, ausa tööinimese rasket saatust, tema alandamist kodanlikus ühiskonnas.

Jutustuses «Siina» maalib Münther soojalt ja veenvalt progressiivse naisharitlase kuju vene neiu Siina Verigina näol, kes vaesuse ja seltskondlike eelarvamustega võideldes omandab armastatud arstikutse ja rakendab oma võimed rahva teenimisele pimedas külas, kus teaduse abi on kõige rohkem tarvis.

O. Müntheri «Sulejoonistuste» väärtuseks on, et nad 1905. aasta revolutsioonilise liikumise olukorras astusid välja tööinimeste kaitseks ning tõstsid üles terava süüdistuse kodanluse ja kodanlust teenivate haritlaste vastu.

O. Münther kirjanduskriitikuna. Pärast jutustustekogu «Sulejoonistused» avaldamist pühendas Münther oma loomingulise jõu peamiselt kirjanduskriitikale. Tema tähtsamaks kirjanduskriitiliseks tööks on Peterburi Eesti Üliõpilaste Seltsi albumis «Ääsi tuli» II (1910) avaldatud essee «Uusromantismus ja «Noor-Eesti»», mis ilmus *O. Minori* varjunime all. Siin tegi Münther teravat kriitikat kirjanduslikule rühmitusele «Noor-Eesti», kelle tegevus sel ajal võttis ilmselt reaktsioonilise suuna.

O. Müntheri töö on tähelepandavaks sammuks eesti kirjanduskriitika arenemises. See on eesti kirjanduse ajaloos esimene ulatuslikum katse seletada ja hinnata imperialismiajastu kirjandus-elu proletaarse parteilisuse seisukohalt.

Kui O. Münther oma ilukirjanduslikus loomingus jäi põhiliselt kriitilise realismi positsioonidele, siis oma kirjanduskriitilistes töödes arendas ta märkimisväärselt edasi eesti proletaarset kirjanduskriitikat.

*

Peale eespool vaadeldud kirjanike on 1905. aastast alates eesti töölisajakirjanduse veergudel avaldanud revolutsioonilisest teadlikkusest kantud töid veel kümned poeedid ja kriitikud, nagu G. Tikerpuu, J. Kreek, J. Kruberg jt. Silmapaistvam nendest on Gustav Tikerpuu, põrandaaluse Sotsiaaldemokraatliku Partei

(1907). Jutustuse peategelase Palu Juhani kuju kaudu näitab kirjanik uute arusaamade, uue elukäsituse tekkimist külas 1905. aasta revolutsiooni mõjul. 1905. aastal oli Juhani vend õigusenõudmise eest maha lastud, kuid Juhan usub, et võitlus pole lõppenud, vaid kestab edasi. Sõjaseaduse olukorras avaldab ta oma lootusi mõistu: «Hämarus katab viil maad... Aga noh, ajatuul virvendab juba mere pääl, küll virvendamisest torm tõuseb ja õhk puhtaks saab.» Peremeestesse ja võimumeestesse suhtub Juhan sisemise üleolekutundega. Tema näilises alandlikkuses on alati tubli osa pilget, mõisnikust ja kaupmeestest kõneleb ta kõrtsis avalikult kui varastest ja röövlitest.

Jutustuses «Enne rukkilõikust» nagu teisteski külaeluainelistes töödes kasutab Buk tegelaste kõnes lõuna-eesti murret.

Kiriku silmakirjalikkusest ja kisendavaist sotsiaalseist vastuoludest külas kõneleb V. Buki jutustus «Abi» (1909). Teravat süüdistust kapitalistliku korra ülekohtu vastu on kirjanik siin edasi andnud ilmekate tegelaskujude abil, seades vastamisi ühelt poolt isatuks jäänud paljulapselise popsiperekonna ja teiselt poolt ülbed, kulaklikud vallavolikogumehed ning südametu pastori, kellelt abi otsiv popsilesk kuuleb ainult näägutusi ja variserlikke tröösti sõnu. Meeldejääv on emaarmastusest ja lihtsa tööinimese väärikusest hingestatud noore popsinaise Maie kuju.

Vangi päevaraamatu vormis kirjutatud jutustuses «Kivine raamat» (1911) annab kirjanik edasi mõtteid ja muljeid tsaristlikust vanglast, rõhutades, et hoolimata julmadest tingimustest hõõgub vanglamüüride vahel vabadusiha ja võitlustuli, et vanglakoledused ei suuda vangides lämmatada protesti, vaid vastupidi — kasvatavad veelgi nende viha kurnajate vastu.

Hiljem pöördus V. Buk rohkem värsivormi poole. Poeemis «Lina» (1913) püüdis kirjanik linakiu «eluloo» kaudu anda üldistust kapitalistlike suhete tekkimisest Eesti külas ja kapitalismi paratamatust hukkumisest. Poeemi läbib keskne mõte, et saabub kord aeg, mil töötav inimene — kõigi materiaalsete väärtuste looja — saab vabaks. Kunstilise kujunduse poolest on poeem «Lina» ebaühtlane. Siin on huvitavaid, konkreetseid kirjeldusi lina harimisest ja puhastamisest, milles tõepäraselt kujutatakse vaevarikast füüsilist tööd. Kuid need poeemi osad, milles kirjanik püüab anda suuri üldistusi ühiskonna arenemisest, kannatavad abstraktsuse ja värsikeele kohmakuse ning ebatäpsuse all.

1920-ndail aastail on Buk mitmeid luuletusi pühendanud Oktoobrirevolutsiooni teemale. Iseloomustavaks näiteks on luuletus «Proletaarne revolutsioon», milles kujutatakse Oktoobrirevolutsiooni jõudu. Poeet tõstab esile proletaarse revolutsiooni kaks külge — õigusttoova ja kohutmõistva. Ta näitab, et Oktoobrirevolutsioon oli tõelise vaba elu alguseks ning õnneks töörahvale, kuid ta on katastroofiks töörahva vaenlastele — parasiitidele ja türannidele. Tema leegis põlevad tuhaks kõik kaagipuud ja troonid,

võllad ja altarid. Proletaarse revolutsiooni õiglust ja humaansust väljendab luuletaja sõnadega: «Leek mööda läeb õlekõrtestki õiglaste põllul.»

V. Buki kujutusviis revolutsiooniteemalistes luuletustes on kõrgelt paatoslik. Luuletaja kasutab proletaarse revolutsiooni suuruse väljendamiseks selliseid kujundeid, nagu «tulemäe tormine jõud», «heledaid välke nooliv kõuepilv». Kuid kohati kaldub ta liiga kaugetesse, «kosmilistesse» võrdlustesse («tuleplaneet», «meeletuste uragaan»), mis ei anna õigesti edasi sotsialistliku revolutsiooni teadlikku, sihikindlat iseloomu. Tunduvalt kahjustab ka siin luuletuste mõju keele ebakorrektsus, rohkete murdeliste ja vigaste vormide esinemine.

Ühtlasemana ja õnnestunumana paistab Buki revolutsiooniteemalistest töödest silma luuletus «Peremeestele», milles autor väljendab Oktoobrirevolutsiooni rahvusvahelist tähtsust. Satiiriliselt iseloomustab kirjanik imperialistlike võimumeeste iha võõraste maade ja rikkuste haaramiseks.

Kui küüniks te küüned nii kaugel kui suu,
te pimestaks päikse ja kustutaks kuu.

Buk näitab, et rahvaste kasvava vabadusvõitluse laienemist ei suuda imperialistid pidurdada ei endiste ega uute survevahenditega.

Päev-päevalt teil väheneb voli ja pind,
päev-päevaga laieneb võitluserind.
Teid jumal ei avita paganamaal,
ei kihvtised gaasidki kristlastera'al.

Julgelt ennustab poeet rõhutud rahvaste vabanemist ja imperialistlike orjaperemeeste hukku:

Aeg vaagib ja vabastab Niiluse veed,
säeb Siiami sillad ja India teed.
Saab lahti Kalkutta ja Kapimaa reid,
ning vaba Gibraltar ei tunnegi teid.
Kuis võeti teilt Piiter ja Moskva, Tiflis —
nii võetakse Rooma ja London, Pariis.

V. Buki publitsistikast. Buk on kirjutanud rea publitsistlikke töid ja kirjanduskriitilisi artikleid, mille põhiülesandeks on võidelda kodanliku ideoloogia väärõpetuste vastu. Eriti elavat vastukaja leidis kaasajal Buki raamat «Üks unustatud Eesti linn» (1912), milles kirjanik valgustas tõetruult Narva tööliste elu ja näitas, kui võõras tõepoolest oli töölistele eesti kodanluse poolt 1912. a. suvel Narvas korraldatud laulupidu. Huvitava ülevaate ühe Eesti maakonna elust-olust annab Buk teoses «Petseri eestlased» (1909). Siin väärib märkimist Buki õige arusaamine rahvaluulest. Vastupidi tol ajal levinud tõlgitsusele, mille järgi rahvaluule oli minevikunähtus, ilma elulise tähtsuseta muuseumivara,

jagu, kuid kohtunik ja politsei ei tunnista Mihkli õigust. Nii jõuab Mihkel otsusele, et talle jääb ainult kaks teed: «Ole alasti, või tee seaduse vastu.» Liigkasuvõtja ja valemängija kõrtsmik muutub ta silmis nagu kurjuse kehastuseks, kelle ta peab ükskõik mis hinna eest maha lööma. Ta tapabki oma vaenlase ja paneb kõrtsi põlema, kuid päästes pööningult hirmunud kukke, jääb ta ise tulle ja hukkub.

Kirjanik on osanud selle jõuküllase vastuoluderikka iseloomu teha hingepuutuvalt lähedaseks.

Jutustuse puuduseks on kompositsiooni nõrkus, süžee ülekoormamine Mihkli mõttekäikudega. Kuid peategelase omapärane, jõuline ja täisvereline kuju teeb teose omamoodi paeluvaks ja meeldejäävaks.

*

Pärast Oktoobrirevolutsiooni kirjutatud novellides «Metsa serval» (1919), «Teel» (1920) ja «Välgu valgel» (1922) näitab Eessaare Aadu inimeste klassiteadlikkuse karastumist kodusõja võitlustes. Ta asetab oma tegelased raske valiku ette ühelt poolt sugulustunnete ja teiselt poolt revolutsioonilise südametunnistuse vahel, viib klassivõitluse rinde omaste ja armastajate vahele. Novellis «Metsa serval» võtab punaväe luuremees Ants vangi oma valgete väes teeniva venna ja peab endaga võitlust, kas murda kolme piinatud seltsimehe põrmu juures antud vanne iga valge sõduri hävitamiseks või lasta maha oma vend. Novellis «Välgu valgel» tapab tüdruk oma armastatu ja lapse isa, kohates teda võitlusmöllus valge ohvitserina, kelle käed on määritud tööliste verega. Nendes novellides on tunda mõnevõrra skemaatilisust, probleemi liiga sirgjoonelist lahendust, kohati ka psühholoogilise põhjenduse nõrkust.

Eessaare Aadu viimane trükis ilmunud romaan «Linnupriid» jutustab revolutsioonilisest võitlusest kodanlikus Eestis. See on probleemiderikas teos, milles kirjanik tõstis üles väga aktuaalsed küsimused revolutsionääri kohustustest põrandaaluses olukorras, parteilise juhtimise iseloomust, kodanlusest pärineva haritlase ühinemisest revolutsiooniga. Kuid töö on jäänud pooleli. Romaanist on säilinud ainult esimene osa ja ka selles on tunda ilmseid kiirustamise ja lõpetamatuse jälgi.

*

Iga teos Eessaare Aadu võrdlemisi vähearvulisest loomingust peegeldab mingit uut astet proletaarlase ja maatamehe teadvuses, klassiteadvuse ärkamist ja kasvu, mis viimaks viis rõhutud hulgad võitlusele vana korra vastu. Revolutsiooniline elutunnetus on kirjaniku sule all leidnud kunstilise ja isikupärase väljenduse. Eriti kaasakiskuvalt on tal õnnestunud tavaliste, elu näinud töö-

meeste mässulise mõttemaailma avamine. Eessaare Aadu looming kaudu jõudis eesti revolutsiooniline kirjandus suurema küpsuse astmele.

Nõukogude Eestis ilmus tema proosaloomingu valikkogu pealkirja all «Eessaare Aadu jutustusi» (1957).

Villem Buk.

(1879—1941)

V. Buk (sünd. 25. märtsil 1879), Kambja külasepa poeg Tartumaalt, õppis Kambja külakoolis ja Maaritsa kihelkonnakoolis. Hiljem lõpetas ta kooliõpetajate kursused Kaareperes ja töötas õpetajana mitmel pool Tartumaa koolides. 1905. a. revolutsiooni ajal, olles Põlvas Jaanimäe kooli juhatajaks, võttis V. Buk osa kooliõpetajate põrandaalusest ringist. 1905. a. detsembriülestõusu päevil korraldasid ringi liikmed rahvakoosolekuid ja organiseerisid relvastatud vastupanu karistussalgale, 1906. aasta algul vallandasid võimud Buki õpetajakohalt. Kohus määras talle rahvakoosolekute organiseerimise pärast vanglakaristuse. Buk läks põranda alla. Ta elas Tartus, kus võttis osa tööliste salajastest koosolekutest. Sel ajal tekkis Bukil side J. Lilienbachiga, kelle väljaannetele ta hakkas pidevalt kaastööd tegema. 1907. a. juulikuus tabas politsei Buki ja tal tuli poolteist aastat vanglas istuda. Vanglast vabanenud, jätkas Buk kirjanduslikku tegevust. Temalt ilmus 1909. a. jutustustekogu «Kolm suurt muret» ja publitsistlikud tööd «Petseri eestlased» ning «Rahvas ja maa». 1911. a. avaldas ta jutustused «Jumala rahvas» ja «Kivine raamat».

Kui bolševistliku partei Eestimaa organisatsioon hakkas 1912. a. juunikuus Narvas välja andma töölisajalehte «Kiir», kutsuti V. Buk selle toimetusse. 1912. a. kirjutas Buk Narva linna olevikust ja minevikust brošüüri «Üks unustatud Eesti linn». 1913. a. ilmus temalt poeem «Lina». 1915. a. saadeti Buk revolutsioonilise tegevuse pärast asumisele. Pärast Veebruarirevolutsiooni tuli kirjanik tagasi Eestisse ja töötas uuesti ilmuma hakanud «Kiire» toimetuses. Kodusõja puhkedes astus ta Punaarmeesse ja võttis Kurski rindel osa lahingutest Denikini vastu. Pärast sõda jätkas Buk pedagoogilist tegevust ja töötas kirjanduse alal, avaldades vanu ning uusi luuletusi sisaldava kogu «Sula» (1926). Alates 1934. a. elas Buk Kalinini linnas, saades Nõukogude valitsuselt revolutsiooniliste teenete eest personaalpensioni. Pärast nõukogude võimu taaskehtestamist Eestis tuli ta 1941. a. veebruaris 62-aastase mehena tagasi oma nooruse linna Tartusse. Villem Buk suri 1941. a.

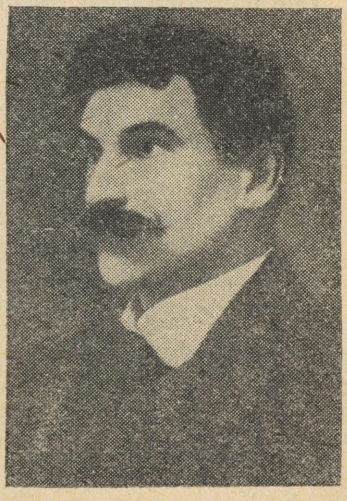

V. Buki jutustused aastatest 1907—1911 käsitlevad peamiselt maaproletaarlaste ja kehvikute elu. Buk tõi tolleaegsetesse eesti külajuttudesse uue elemendi, nimelt klassiteadlikkuse kasvu kujutamise külakehvikute hulgas. See teema avaldub jutustuses «Enne rukkilõikust»

Proletaarsete kirjanike valikkogu kaanepilt (1951).

aktiivne tegelane, kelle elu murdis enneaegselt poliitilises vangipõlves saadud tiisikus (1913. a.). G. Tikerpuu satiirilised luuletused, enamasti paroodiad kirikulauludele, mis piitsutasid mustsadalaste veretöid, levisid 1905. aasta revolutsiooni päevil lauludena rahva hulgas. Tuntud oli ka tema luuletus «Vanemuine laulupidul», milles kujutatakse rahva vaeslapse osa kodanluse laulupeol. G. Tikerpuu publitsistlikest töödest on hinnatav kodanliku kunsti allakäiku paljastav kunstikriitiline essee «Kunst ja eesti kodanlus» (1910).

Kokkuvõtteks.

Proletaarsete kirjanike loomingul, hoolimata selle väikesest mahust ja vähenõudlikust vormist, on oma koht eesti kirjanduse revolutsiooniliste traditsioonide arenemises. Proletaarsed kirjanikud tõid meie kirjandusse proletariaadi revolutsioonilise elutunnetuse, mis on inimkonna arenemist edasiviivaks jõuks. Nende töödes peegeldub teravalt ja selgepiiriliselt rahvahulkade viha tsarismi vastu, tung marksismi õpetuse vabastavate tõdede poole. Tsarismi poolt halastamatu tagakiusamise ja kodanluse kõrgi põlguse all, läbi vangistuste ja maapagenduste kandsid proletaarsed kirjanikud suuri humanistlikke, meile kalleid ideid ja andsid need edasi järgnevatele põlvkondadele. Need kirjanikud on varajasteks teerajajateks nõukogude kirjandusele.

TEISI OKTOOBRIREVOLUTSIOONI-EELSE AJAJÄRGU KIRJANIKKE.

Ajajärgul 1890—1917 on eesti kirjanduse ajaloos kahtlemata kõige suuremad teened E. Vildel, Juhan Liivil, August Kitzbergil ja E. Peterson-Särgaval, kelle nimedega on seotud kunstiliselt kõrgel tasemel seisva realistliku romaani, jutustuse, luule ja näidendi väljakujunemine. Kriitilise realismi kõrvale tekkis ideeliselt kõige eesrindlikumail, revolutsioonilistel positsioonidel asuv proletaarne kirjandus, mida vaatlesime eespool.

Kuid kõik eespool käsitletu ei haara veel täielikult meie kirjanduse arenemise kogupilti. Seepärast peatume lühidalt teiste (X kl. õppeprogrammi mittekuuluvate) kirjanike elu- ja loominguteel, kellega käsitletav ajajärk on lahutamatult seotud.

Eesti luule arenemise seisukohalt on suur tähtsus Anna Haava, Karl Eduard Söödi ja mitmete teiste luuletajate loomingul.

Anna Haava on sündinud Juhan Liiviga ühel aastal (1864) ja samas Kodavere kihelkonnas. Koos kodukooliõpetaja-ametisse asumisega algas ka tema luuletajatee. Seejärel — ligi viis aastakümmet — töötas ta elukutselise kirjanikuna. Tema pika loomingulise tegevuse tulemusena on ilmunud üle 700 luuletuse, üks proosateos («Väikesed pildid Eestist»), rida luuletõlkeid Heine, Schilleri, Goethe, Shakespeare'i, Koltsovi jt. loomingust.

Anna Haava astus eesti luulesse möödunud sajandi 80-ndate aastate teisel poolel, pärast Koidulat, tema vaimustatud õpilase ja järglasena. Haava esimest luuleperioodi tähistavad kogud «Luuletused» I—II (1888—1897). Nende kogudega sai Anna Haava tuntud armastuslüürikuks, kelle laulud äratasid tähelepanu oma tundeehtsuse poolest. Sõna otseses mõttes muutusid rahvalauludeks tema luuletused «Kõik kallile», «Nõmmelill», «Ei saa mitte vaiki olla», «Kalamehe mõrsja», «Ööbiku surm» ja paljud teised. Nendes luuletustes on ilmekalt näha luuletaja silmapaistvamad omadused: peenetundeline ja kõlbeliselt kõrge armastustunne ladusas, otse lauldavas vormis:

Lauluke,
sõua sa,
kalli kambri jõua sa!
Laula lained magama,
kurbus põues kustuma. («*Lauluke*», *1899*)

Enno järgmisest kogust («Hallid laulud», 1910) on silmapaistvad ballaadilaadilised, sümbolistlike sugemetega luuletused «Võiks otsast alata . . .», «Kolm eite», samuti ka «Rändaja õhtulaul» ja «Vaenelaps jaaniööl». Oma hilisemas loomingus ei jõudnud Enno eespool nimetatud luuletuste taset ületada. 15 viimast eluaastat oli E. Enno pedagoogilisel tööl ning lõi peamiselt lastelaule.

E. Enno edasiviiv osa meie luules avaldub vabavärsi edasiarendamises; eriti hinnatav on tema luule hell, laulev toon.

Oktoobrirevolutsiooni-eelse eesti luule pilti täiendab ka Marie Heibergi (1890—1942) ja Jaan Lõo (1872—1939) võrdlemisi napp looming. Esimene neist astus luuletajate perre samuti 1905. a. revolutsiooni ajal.

Üldiselt igatseva ja nukra põhitooniga värsside hulgas leidub aktiivset unistust uuest, õnnelikumast elust, uue koidu kumast (luuletused «Kuula: valgusest imelist juttu», «Ju kumab koit . . .» jt.), samuti ka lihtsaid laule töötava inimese elust. M. Heibergi lõplikku väljakujunemist takistas kirjaniku haigestumine, mille kütkeis ta viibis pikemat aega.

Jaan Lõo on avaldanud vaid ühe luulekogu («Nägemised», 1916), mille paremikku iseloomustavad hoogsad värsid eesti rahva mineviku («Hingede päev») ja töö kirjeldamisest («Kodumaa metsad») jt.

Eesti proosakirjanduse arendamise seisukohalt on käsitletaval ajajärgul E. Vilde ja E. Peterson-Särgava kõrval oluline osa F. Tuglasel, J. Mändmetsal, J. Lintropil, A. H. Tammsaarel, M. Metsanurgal ja O. Lutsul. (Neist viimased annavad peamise osa oma loomingust järgmisel, Oktoobrirevolutsiooni-järgsel perioodil, mistõttu ka käsitleme neid Oktoobri-järgse perioodi kirjanduses.)

Friedebert Tuglas (sünd. 1886. a.), Ahja mõisa puusepa poeg, astus eesti kirjandusse sajandi algusaastail. Tema esimeseks tõsisemaks teoseks on realistliku põhitooniga humoristlik rahvaelukujutus «Hunt» (1903), mille teravik on suunatud ebausu vastu. Kauneid lüürilisi ridu loodusest ja lapsest sisaldab üldtuntud «Ema viis hälli heinamaale», mis pärineb 1904. aastast.

Noor kirjanik võtab aktiivselt osa 1905. a. revolutsioonist. «Elasin täie hingega talle kaasa, põlesin ja kannatasin ühes temaga. Selliselt anduda võib inimene vist küll ainult kord elus,» kirjutab F. Tuglas hiljem. Revolutsioonisündmused avaldavad suurt mõju ning toovad tema loomingusse revolutsioonilise romantismi tooni.

Oma esimeses eri raamatuna ilmunud teoses — kandimehe võitlust kujutavas jutustuses «Hingemaa» (1906) — toetub F. Tuglas J. Weitzenbergi, E. Vilde ja E. Petersoni loomingus väljendunud kriitilise realismi võitlustraditsioonidele; reas revolutsiooni tõusu ajal või selle mõjul loodud lühivormilistes teostes sammub

ta koos revolutsiooniliselt võitlevate rahvahulkadega. Näiteks 1906. a. pärinevas «Kätkilaulus» kirjutab autor:

«Kasvad suureks, tunda saad siis valu, orjapiina ilma otsata! Ära iialgi siis armu palu: armu sul ei ole oodata!
Kõnni i s e elu adra taga, murra i s e enesele teed! Maga, maga, marjukene, maga: palju ees meil on veel pilkast ööd!»

1905. a. revolutsiooni mõjust Tuglasele kõnelevad veel kirglik hümn vabadusele «Meri» (1906), jutustus «Oma päikese poole» (1905) jt.

1906. a. algasid F. Tuglase pagulasaastad. Tema loomingus hakkab revolutsiooniline romantism järk-järgult asenduma aktuaalsetest ühiskondlikest küsimustest kõrvalehoiduva ning end realismile ja selle traditsioonidele vastuseadva nn. uusromantismiga. Üha sagedamini saab Tuglase novellide objektiks armuvahekordade käsitlemine, kus kirjanik kaldub hingeelu pisipeensuste nokitsevale käsitlemisele. Seesugust muutust põhjustasid revolutsiooni lüüasaamisega kaasnevad pessimismimeeleolud, samuti ka estetismi ja dekadentsi mõju.

Novellikogudes «Kahekesi» (1908) ja «Õhtu taevas» (1913) avaldatud töödes käsitletakse armastusprobleeme külaolustikus, põimides neisse ühiskonnakriitilisi jooni («Suveöö armastus», «Toome helbed»), ent samal ajal saavutab mõnedes novellides dekadentlik põhitoon juba ülekaalu (näit. «Vilkuv tuli», kus kirjeldatakse haiglasliku armukadeduse piinades elavaid intelligente).

Peamiselt maailmasõja aastail loodud novellides (kogu «Saatus», 1917) seab kirjanik ülesandeks fantastiliste novellide kaudu kujutada elus valitsevat õudust, ülekohut, omavoli. Neis teostes jääb kõlama fataalne hukkumismeeleolu, kajastub nende kihtide lootusetus, kes tunnetavad kodanluse peatset hukkumist ning — leidmata teed võitleva töölisklassi juurde — arvavad, et koos kodanluse hukkumisega hävib kõik. Sama üldmulje jääb ka 20-ndail aastail avaldatud fantastilisi novelle sisaldavast kogust «Hingede rändamine» (1925).

Seesuguse üldmulje kõrval aga ilmneb Tuglase neil aastail avaldatud teostes rida väärtuslikke jooni. Nii näiteks estetistlikus romaanis «Felix Ormusson» (1915) on palju meeldivaid looduskirjeldusi, fantastilises ja võikas novellis «Maailma lõpus» on antud piltlik, värvikas ning stiililiselt viimistluselt silmapaistev merelesõidu kirjeldus.

Vara hommikul, kui päikese ketas vaevalt taevarannal kerkis, hiivasime ankru.
Sõudsime välja lahest ja tõmbasime lahe suul purjed üles. Tuul paisutas purjesid, köied pingutusid, mastid naksusid, — sõitsime avarale merele.
Kakskümmend meest oli aerudel, kümme kummalgi pool.
Kerkisid punased mõlad, sinised pisarad jooksid mööda mõlasid, — laulsid punased huuled, heitsid nalja habesuud.
Nõnda kulus esimene päev, — rand kadus, — õhtu jõudis. («Saatus», 1917.)

Ja müüdava valguse poole hõikab
hämarikus surija hääletu nutt.

Kuid õigust on vähe, ja valgus on pime,
ja näojume pimedas kahvatab...
Küll sündima peaks üks üleilmne ime,
kui veskikivi vaesele jahvatab.

Suure väärtusega on K. E. Söödi lastelaulud, tema «lood ja lallitused, upatused ja häälitsused», mis ta avaldas koondatult kogus «Lapsepõlve Kungla» (1923). Selliste lastelauludega, nagu «Äiu, lahke lapsukene», «Maga, memme marjukene» ja paljude teistega, on K. E. Sööt meie lasteluule üks viljakamaid ja silmapaistvamaid edasiarendajaid.

Oma tundeküllaste kodulaulude, humoristliku põhitooniga armastuslaulude ning lastelaulude loojana ja peamiselt rahvalaulupärase trohheilise värsimõõdu kasutajana on K. E. Söödil auväärne koht meie realistliku luule ajaloos.

Anna Haava ja K. E. Sööt kuulusid meie vanema põlve luuletajate hulka, kes alustasid oma luuleteed 80-ndate aastate keskpaigast. XX sajandi alguses ja esimese kümnendi jooksul astub eesti luulesse ridą nooremaid jõude, kellel samuti on oma kindel koht meie luule ajaloos. Siia kuuluvad Hans Pöögelmann, Gustav Suits, Villem Grünthal-Ridala, Ernst Enno, Marie Heiberg, Jaan Lõo. Oma maailmavaate ja loomingulise meetodi poolest on nende näol tegemist väga erinevate poeetidega.

H. Pöögelmann, nagu nägime eespool proletaarsete kirjanike käsitluses, kuulub ideeliselt kõige eesrindlikumate luuletajate rühma, sotsialistliku realismi algatajate ja edasiarendajate hulka. Ta oli luuletaja ja revolutsiooniline võitleja, üks eesti kommunistliku liikumise silmapaistvamaid tegelasi.

G. Suitsu (1883—1956) elu- ja loominguline tee on vastupidine eelmisele. G. Suits astus eesti kirjandusse valitsevate olude vastu protestiva laulikuna 1905. a. revolutsiooni eel. Tema esikkogu «Elu tuli» ilmus 1905. aastal, revolutsiooni ajal. Selles kogus jätkas ja arendas G. Suits edasi L. Koidula pateetilise, üleskutsuva isamaaluule traditsioone (näit. «Noorte laul», «Mehed», «Ühte laulu tahaks laulda» jt.):

Ühte laulu tahaks laulda,
ühte ainukest:
mis kui vägev merelaine
kerkiks südamest.

Mis kui vägev merelaine
veereks üle maa,
kohaks läbi rahva hingest,
keelata ei saa.

G. Suitsu üleskutsuvad luuletused teenisid objektiivselt revolutsioonilise võitluse huve. Tema luuleloomingu paremikule on omane mehine lürism, viimistletud vorm ja tihe sõnastus.

Ent G. Suitsu, «Noor-Eesti» ideoloogi maailmavaates algusest peale ilmnevad natsionalistlikud sugemed kasvavad kohati revo-

lutsioonivastaseks meelsuseks, mis leiab kajastuse tema publitsistlikes artiklites, kus ta asub marksismi-leninismi suhtes vaenulikule positsioonile. Pärast 1905. a. revolutsiooni avaldatud luuletuskogudes hakkas üha enam domineerima pettumus- ja nukrustunne (kogus «Tuulemaa», 1913).

G. Suitsu «Tuulemaal» ei olnud enam seesugust ühiskondlikku funktsiooni ning mõju rahvahulkades nagu tema «Elu tule» värssidel, kuid luulekeele rikastamise seisukohalt, värsi lihvimise, sõnavara ja kujundlike piltide mõttes, seega eesti luule stiililise arendamise mõttes on «Tuulemaal» suur tähtsus eesti luule ajaloos.

Villem Grünthal-Ridala (1885—1942) esines oma esimeste luuletustega 1905. a. revolutsiooni päevil ja avaldas trükis esimese luulekogu 1908. aastal. Ridala luuletustest paljudki on lugejale vastuvõtmatud ja sageli lausa arusaamatud nooreestiliste keeleuuenduslike eksperimentide tõttu; ka oma eepilistes rahvalaulu ümbertöötamise katsetes ei õnnestunud Ridalal anda midagi oluliselt märkimisväärset. Ridala luule paremiku hulka kuuluvad 1905. a. revolutsiooni sündmusi kajastavad luuletused, eriti aga üksikud kordaläinud looduslaulud («Talvine õhtu», «Kevade tunne» jt.).

Üle hämara, varjudest tume,
õrna ja sinava lume
heidab veerev, kustuv päike
punava läike. («*Talvine õhtu*», *1905*)

Ernst Enno (1875—1934) alustas luuletamist sajandi vahetusel. 1905. a. revolutsiooni ajal lasteajakirjas ilmunud esimesed luuletused tegid ta üldisemalt tuntuks. E. Enno esikkogus «Uued luuletused» (1909) ja hiljemgi tihtipeale domineerib individualistlik, üksildaselt unistav ning müstilis-religioosne toon.

Tema luuleloomingu paremiku moodustavad luuletused, mis kõnelevad südamlikult lapsepõlvekodust ja kujutavad töötava inimese rasket elu. Seesuguste hulka kuuluvad esikkogus avaldatud «Õhtu kodutalus» ja «Kojuigatsus». Viimane on Enno kõige populaarsemaid ja ühtlasi ka meie luule südamelähedasemaid luuletusi.

Nüüd õitsvad kodus valged ristikheinad,
tuul mängib lillelõhnaga —
mu ümber sala laulvad vaiksed leinad.
Ja sääl, kus tee, nii pikk ja tolmune,
viib sinimetsa poole kaugele,
sääl kasekõne loob kui pilvi teele,
et kanda kojukutset minu meele.
Ja sala laulvad minu vaiksed leinad,
et õitsvad kodus valged ristikheinad.

Järgmistes luuletuskogudes («Lained», 1906, «Ristlained», 1910, «Põhjamaa lapsed», 1913) tõuseb armastuslüürika kõrvale ühiskondliku ülekohtu tunnetamise motiiv. Selliste luuletuste hulka kuuluvad vallutussõdade-vastane «Mõõk ühes, piibel teises käes», palavast kodumaa-armastusest õhkuvad «Oh, kodumaa!», «Üks on minul püham koda», üleskutseline «Meie»; siia kuuluvad ka tööinimese raskest elujärjest jutustav «Kandimees», tõusikliku kodanluse kultuuri paljastav ««Kultuurikandjad»», «Valitud kunst» jt. Temaatilise avardumise kõrval paistab silma ka vormi mitmekesistumine. Humoristlikes luuletustes («Kas on veel rohtu, mis avitab» jt.) rakendab autor tabavat rahvapärast väljendusviisi ning on saanud üheks meisterliku vabavärsi kasutuselevõtjaks meie luules.

A. Haava hilisematele luulekogudele («Meie päevist», 1920, «Siiski on elu ilus», 1930, «Laulan oma Eesti laulu», 1935) on üldiselt iseloomulik pettumustunde, kibestumise ja masendumise kajastumine.

A. Haava oli Koidula vaadete ja luulemaneeri järgijana õhutanud rahvuslikku ühtekuuluvustunnet juba oma esikkogust peale. Mõistmata klassisõja olemust, astus ta rahvusluse nimel veel üksikutes luuletustes välja ka kodusõja-aastail. Ent kodanluseaegne «rahvuslik iseseisvus» tõi luuletajale pettumuse. Ta laulab selleaegsetes luuletustes katusekambris elava luuletaja elu raskustest, kes kannatab koos oma rahvaga («Kui puhus mu katusekambri tuul»). Pärast pikki vaheaegu avaldab ta kaks optimistliku pealkirjaga luuletuskogu, kuid nende sisu on pessimistlik: ilmneb luuletaja tahe olla üksi, oma jumalaga. Pessimismi- ja masendusmeeleolude kõrval sähvatab poeedi viha tõusikluse, ülekohtu vastu, kuigi see ei saavuta enam varem ilmunud luuletuste mõjujõudu.

A. Haava luule on vormilt lihtne, tuginedes peamiselt rahvalaulule. Tema laulud sisaldavad rohkesti romantilisi motiive ja kujundusvõtteid, mis asenduvad hilisemas luulejärgus — koos temaatilise avardumisega — realistlikega. Talle kuulub Oktoobrirevolutsiooni-eelse eesti luule edasiarendamisel silmapaistev koht.

1954. aastal — poetessi 90. sünnipäeval — anti Anna Haavale Eesti NSV rahvakirjaniku austav nimetus. A. Haava suri 13. märtsil 1957. a.

Karl Eduard Sööt (1862—1950) hakkas oma luuletusi ajakirjanduses avaldama 80-ndate aastate esimesel poolel. Ta töötas algul vallaametnikuna, hiljem trükikoja omanikuna, raamatukaupmehena ja kirjastajana (1895—1914) Tartus. Kirjastajana avaldas ta üle 100 raamatu paljude eesti kirjanike (Kitzbergi, Juhan Liivi, Müntheri jt.) töid.

K. E. Sööt on avaldanud alates möödunud sajandi 80-ndaist aastaist kuni käesoleva sajandi 40-ndate aastate teise pooleni üle 500 luuletuse ja luuletõlke.

Tema esimeseks luuletuskoguks on aastail 1890—1891 ilmunud «Aasa õied» I—II. Selle luuletuskogu peamisteks motiivideks on isamaa, loodus, kodu, armastus ning iseloomulikuks jutustav laad. Samad motiivid ja laad on omased Söödi edasistele luuleraamatutele. Tema luuletuste paremiku moodustavad tundeküllased kodulaulud, kus kajastub austus lihtsate tööinimeste vastu, ning humoristliku põhitooniga armastuslaulud. Esikkogudes kuuluvad selliste luuletuste hulka «Endised vaimud», mis jätkab Jakob Tamme ballaaditraditsioone, ühiskonnakriitiline «Lapsel paljad jalad», armastuslaulud — «Malemäng», «Varas» jt., mis nagu arendavad edasi Mihkel Veske iseloomulikku luuletraditsiooni.

Järgmistes luulekogudes «Rõõm ja mure» (1894), «Saatus» (1899) ning «Mälestused ja lootused» (1903), mis kokku sisaldavad üle kolmandiku autori loomingust, näitab K. E. Sööt, et ta on truuks jäänud endiste, varasema loominguperioodi teemade viljelemisele. On tähelepandav vaid eleegilise tundetooni suurenemine nii vanemate mälestusele pühendatud luuletustes kui ka isamaalauludes. Üha enam süveneb kirjaniku kartus rahvuse hävimise, ümberrahvustumise ees, mis toob ta luulesse kodanliku «rahvusühtsuse» pooldamise toone ja isegi üksikuid ülistuslaule natsionalistliku kodanluse liidreile (kogus «Mälestused ja lootused»). Selle ajajärgu parimate luuletuste hulka kuuluvad ballaadiline «Kukeristi peremees», ema mälestusele pühendatud ja leegitsevast pojaarmastusest kantud «Annetuseks ema kalmule», «Mälestus», lüüriline «Kevadele vastu»; armastuslaulud «Saladused», «Lauljad»; ironiseerivad ühiskonnakriitilised luuletused tööpõlgaja-laiskvorsti («Meie Mikukene ohkab») või ärahellitatud perepoja-peretütre aadressil («Teistre Nanna», «Meie Leenikene tantsib») ja teised.

Kodanliku diktatuuri aastad on K. E. Söödi luules varasema ajaga võrreldes vähem viljakad. Ajutine aktiivne vaimustus kodanluse klassisõjast haihtub peagi, meeleolu muutub süngeks ja värsski raskemaks. See on iseloomulik eriti tema viimasele luulekogule «Kuusirbi õsu» (1937).

Paremiku kodanliku diktatuuri ajal avaldatud loomingust moodustavad varem loodud luuletused, lastelaulud ja (eriti ungari luuletaja Petõfi) tõlked. Luulekogus «Kodu» (1921) on kõige jõulisemateks luuletusteks «Isa mälestuseks» ja «Näojume pimedas kahvatab». Viimane, 1910. a. loodud luuletus on teravalt ühiskonnakriitiline ja kuulub K. E. Söödi kõige paremate tööde hulka:

Ja rukis õitseb. Ja kasvab nisu.
Ja veskikivi jahvatab, jahvatab.
Kuid palju on neid, kellel päruseks isu,
ja kelle näojume päev-päevalt kahvatab.

Ja hädaldavad emad. Ja südamesse lõikab
palavikus põdevate laste nutt.

Reas selle perioodi novellides on üles seatud paljugi teravaid sotsiaalseid probleeme (näiteks novellis «Vabadus ja surm» endise hobusevarga Rannuse mõtisklused, sõja kui metsistumise põhjuse hukkamõist novellis «Inimese vari» jms.). Samuti avaldab F. Tuglas neil aastail õnnestunud reisikirjeldusi («Teekond Hispaania», 1918 jt.).

Kirjaniku puht-ilukirjanduslikus loomingus tekib pikem vaheaeg. 30-ndate aastate teisel poolel pöördub Tuglas taas realismi juurde.

F. Tuglase teened ilukirjanduse alal on eriti suured 1905. a. revolutsiooni sündmusi kajastavais realistlikes ja revolutsioonilis-romantilistes töödes. Tal on silmapaistev osa novelli ning reisikirjelduse žanri arendamises.

Novelli ja lühijutu viljelejana sai tuntuks ka Jakob Mändmets (1871—1930), Saaremaalt pärinev kirjanik. Nooremas eas töötas ta õpetajana kodukohas ja Loode-Eestis ning alates sajandi algusest ajakirjanikuna Tallinnas. Oma teostes (neid on üle 30 raamatu) kujutab ta peamiselt möödunud sajandi viimase veerandi küla- ja rannaelu, maalides selle inimestest ja olustikust tihti värvikaid pilte. Saanud tuntuks talupoegade ja pastori vahelist konflikti kujutava novelliga «Juhisaare kiriku kellamees» (1900), saab ta silmapaistvaks kirjanikuks — kriitiliseks realistiks, kes sajandi algusest peale avaldab hulga jutustusi, novelle ja laaste, mis on koondatud kogudesse: «Koduküla vainult» (1900), «Õitseliste jutud» (1901), «Pilpad» (1902), «Isatalus» (1913), «Meri» (1914), «Küla» (1915), «Hingekarjane Römer» (1917), «Hiilid karil» (1921), «Läbi rädi» (1927) jt.

Paljudes oma juttudes näitab J. Mändmets, kuidas mõisaorjuse ikke alla surutud küla ägab nii majandusliku viletsuse kui ka vaimupimeduse ja ebausu kütkeis (näit. pikem jutustus «Külamehed» jt.). Korduvalt jutustab ta mõisniku vägivallast, kes kihutab külainimesi minema nende poolt kogu eluea vältel haritud põldudelt mööda maailma virelema («Ahervare», «Kõnelus venel») või heidab saatuse hoolde vanadusest jõuetuks jäänud tööorjad («Lubjapõletaja»). Selle kõrval näeb kirjanik juba ka vastuolusid talurahva enda keskel, jutustades suure kaasaelamisega taluteenija raskest ja õigusteta olukorrast («Häbitundmatu») või kraavikaevajate rängast ekspluateerimisest nii tööandjate kui ka artelli vanema poolt («Kraavikaevaja»).

Tõusuajaks Mändmetsa loomingus on 1905. a. revolutsiooni periood. Hiljem, käesoleva sajandi teisel kümnendil, langeb ta ajuti dekadentlike mõjude alla, kuigi ta sellal kõrvuti psühholoogitsevate novellidega kirjutab ka õnnestunud realistlikke teoseid. Nii on üldtuntuks saanud Mändmetsa novellikogust «Meri» novell «Katkiraiutud kaljas», kus kirjanik on meeldejäävalt kujutanud rannaküla koos selle patriarhaalsete tavade ja kommetega ning jutustab mõjukalt randlaste eetika vastu eksinud inimese

hukkumisest. Mitmeid kriitilisi jooni leidub lühipalade kogus «Küla»; eeskujulikult ülesehitatud novellis «Vana püss» (1917) on kirjanik kujukalt paljastanud hallparunlike elementide kuritegelikku palet ja osa külaühiskonnas.

Head realistlikku jutustamisoskust näitab J. Mändmetsa viimane novellikogu «Läbi rädi», mille kõige kaalukam novell «Kolm laipa lumisel väljal» on pühendatud 1905. a. revolutsiooniliste sündmuste ja karistussalkade metsiku arveteõiendamise kujutamisele külas.

Saades viljastavaid mõjutusi vene novellimeistrilt A. Tšehhovilt, vähemal määral ka I. Turgenevi «Küti kirjadest», on Mändmetsal olulisi teeneid lühivormi — novelli- ja laastužanri arendamises.

Jaan Lintrop (1885—1962) on samuti lühijutu viljeleja, kes nagu Mändmetski alustas oma ilukirjanduslikku loomingut sajandi algusaastail Juhan Liivi, Anton Tšehhovi ja Juhani Aho eeskujul. Ajakirjanduse veergudel ilmunud lühijutud avaldas ta valikkogudes «Igapäevane elu» (1909) ja «Nutt ja naer» (1910). Esimese kogu lühipalad jutustavad külainimese ja väikeametniku ahistavalt raskest olukorrast. Teises kogus on paljude lühipalade tegelasteks 1905. a. revolutsiooni sündmuste keerisesse sattunud mitmesuguse maailmavaatega inimesed. Need kogud moodustavadki Lintropi loomingu paremiku ja annavad tunnistust autori oskusest luua tihedat, teravat ja humoorikat novelli. Neist töödest kajab läbi autori taotlus: muuta olusid ja inimesi kas või natukenegi paremaks. Ent aktiivne, teadliku klassivõitluse positsioon jääb J. Lintropile ja tema teoste tegelastele võõraks.

J. Lintropi hilisem tegevus ei anna nimetamisväärset lisa tema varasemale loomingule. Autori novelliloomingu paremik on ilmunud Nõukogude Eestis pealkirja all «Oma aja lapsed» (1959). Mõnevõrra sarnasust J. Lintropi arenemisega on temast kirjanikuna tunduvalt nõrgemal Mats Mõtslasel. Nagu Lintropki, polnud ka Mõtslane elukutseline kirjanik. Saavutanud E. Peterson-Särgava jälgedes käies teatava populaarsuse «Rahvavalgustajaga» samaainelise jutustusega «Kraavitajad» (1906), sai Mõtslasest hiljem kodanluse maaorientatsiooni ilukirjanduslik propageerija («Kusta Poland...» jt.), mis on tendentsilt kokkulangev Lintropi «Villem Elgasega» (1911).

Näitekirjanduse alal väärivad omaette märkimist Chr. Rutoffi (1936. aastast — Kristjan Rajasaare, 1879—1940) näidendid.

Saanud kirjandusliku äratuse Peterburis viibides, valmis 25-aastasel Rutoffil 1904. a. esimene näidend «Vastu vett». Autor laseb selles teoses tekkida konflikti südametu, tüssamishimulise isa — taluomaniku ja tema ausa poja vahel ning laseb õigluse- ja aususetundel võita. Siitpeale algas Chr. Rutoff-Rajasaare kir-

damist kõigil aladel. Artiklis «Revolutsioon ja kool» nõudis V. Buk kodanlust ja tsarismi teenivate õpikute kõrvaldamist ning uute loomist. «Ei või paberit raisata raamatuiks, mis palvega algab, keisrilauluga lõpeb,» kirjutas ta vanade kooliõpikute kohta, «ei või lastevanematelt raha nõuda piltide ja kirjutuste eest, mille peale rahvas põlastusega vaatab.»

Kõrgema hariduse andmine korraldati samuti ümber uutel alustel. Esmakordselt hakati Tartu ülikoolis õpetust andma eesti keeles, loodi eesti keele, eesti kirjanduse ja soome-ugri keelte professuurid.

Suurt tähelepanu pöörati *kultuurhariduslikule töö arendamisele täiskasvanute hulgas.* Linnas ja maal asutati uue, nõukoguliku kultuuritöö keskustena rahvamajasid ja raamatukogusid, arendati *teatrite tööd.*

Tallinnas alustas energilist tegevust tööliste näiteringide baasil rajatud Tööliste Teater. Teatri töö juhtijaks oli bolševik A. Umberg. Ajalehes «Tööline» rõhutati, et töölisteatrisse tuleb suhtuda kui klassiteadlike tööliste asutusse ja koondada tema ümber kõik oma kunsti jõud. Tallinna töölisteatri eeskujul loodi tööliste näiteringide baasil rahvateatrid ka Narva, Viljandisse ja mujale. Tallinnas kokkukutsutud proletaarsete kultuurhariduslike asutuste ja organisatsioonide konverentsil vastuvõetud resolutsioonis rõhutati, et rahvateater peab oma sisult vastama proletariaadi huvidele, vabanema rämpsust, mis kodanlikke teatreid üle kuhjab, seisma kõrgel kunstilisel tasemel.

Saksa okupatsiooni ja kodusõja rasketel päevadel leidis eesti haridus- ja kultuurielu kaitset ning edasiarendamist Oktoobrirevolutsiooni hällis — Petrogradis. Kodusõja aastail organiseeris Nõukogude valitsus vähemusrahvustele, sealhulgas ka eestlastele emakeelse hariduse saamist. Hakkasid tööle eesti õppekeelega koolid. 1919. a. avati Eesti Töörahva Ülikool, mis hiljem reorganiseeriti pedagoogiliseks instituudiks koos töölisfakulteediga.

Nõukogude võimu tingimustes sai ühiskondliku elu ümberkorraldamisel ja rahvahulkade kasvatamisel ning mobiliseerimisel erakordselt tähtsa osa uut tüüpi ajakirjandus — *bolševistlik ajakirjandus.*

Eesti bolševistliku ajalehe «Kiir» järglaseks sai «Tööline», VSDT(b)P Põhja-Balti Komitee ja Tallinna Komitee häälekandja (1918. a. alates bolševike partei Eestimaa ja Tallinna komiteede häälekandja). Selle ajalehe veergudel ilmusid II ülevenemaalise nõukogude kongressi ajaloolised dekreedid, Sõja-revolutsioonikomitee otsused ja Lenini kõned ning artiklid. Töörahva saadikute nõukogude häälekandjad ilmusid ka vabariigi teistes linnades (Tartus ajaleht «Edasi», Võrus «Rahva Hääl», Viljandis «Töörahva Hääl» jne.).

Bolševistlike ajalehtede ilmumist ei suutnud likvideerida ka Saksa okupatsiooni ning kodusõja rasked ajad. 1918. a. lõpul hakkas bolševike partei Tallinna linnakomitee välja andma ajalehte «Kommunist». Kui «Kommunist» kodanlike võimude poolt varsti suleti, hakati seda avaldama illegaalselt. Petrogradis jätkas ilmumist bolševike partei Petrogradi Eesti osakonna ajaleht «Edasi».

Tolle aja ajakirjandus pakub suurt huvi pilgu heitmiseks aastate 1917—1920 *proletaarsete kirjanike ilukirjanduslikule ja publitsistlikule loomingule.*

Lisaks eespool mainitud ajalehtedele jätkus ühiskondlik-poliitilise ja kirjandusliku ajakirja «Tapper» ilmumine J. Lilienbachi toimetusel. 1917. a. lõpul ilmus VSDT(b)P Eestimaa Komitee väljaandel kirjanduslik-publitsistlik album «Punane Lipp», Petrogradi ajalehes «Edasi» avaldati järjekindlalt eri lehekülg, mis oli pühendatud tööliskultuuri küsimustele. Petrogradis hakkas 1919. a. ilmuma ka kirjanduslik ja poliitiline ajakiri «Klassivõitlus». Nendes ja eespool nimetatud ajalehtedes ilmuski 1917.—1920. aastate revolutsiooniliste kirjanike ilukirjanduslik looming.

Rahvahulkade huve teenivate kirjanike ideeliselt kõige eesrindlikuma tuumiku moodustasid proletaarsed kirjanikud. Nad pühendasid oma loomingu nõukogude võimu ülesehitamisele. See ilmnes ajakirjanduses avaldatud luuletustes, revolutsioonilisest paatosest kantud artiklites ja publitsistlikes eri raamatutena ilmunud teostes.

Valitsevaks žanriks eesti proletaarses kirjanduses aastail 1917—1920 sai luule. Tuntud nimede J. Lilienbachi, H. Pöögelmanni ja V. Buki kõrval esinesid mitmed uued autorid, kellest suurem osa avaldas oma luuletused anonüümselt.

Tähtsamateks *teemadeks* ajajärgu proletaarses luules said Oktoobrirevolutsiooni maailmaajaloolise tähtsuse kujutamine ja klassivaenlase paljastamine. Märkimist väärivad on esimese teema osas J. Lilienbachi «Kas kevade», kus kirjanik kujutab Oktoobrirevolutsiooni elu uueks loova kevadena, H. Pöögelmanni «Laul revolutsioonile», V. Buki «Pööripäeval», kus näidatakse Oktoobrirevolutsiooni kui põhjalikku murrangut proletariaadi vabadusvõitluse ajaloos. Teise teema viljelemisel paistab samuti silma J. Lilienbach, kes kutsub töölisklassi juba eos paljastama kodanluse salakavalaid võtteid, aga samuti ka anonüümsed autorid (*näiteks Tartu ajalehes «Edasi» avaldatud luuletus «Kõnes ja teos», mis paljastab kontrrevolutsioonilise kodanluse ninamehe Jaan Tõnissoni sõnade ja tegude lahkuminekut*).

Silmapaistva proletaarse proosakirjanikuna ja publitsistina esines neil aastail Eessaare Aadu (Jaan Anvelt).

Oktoobrirevolutsiooni-eelse eesti proletaarse kirjanduse arenemisest nägime, et siis oli proletaarse kirjanduse ideeliseks peaülesandeks sotsialistliku revolutsiooni perspektiivi näitamine ja võitlus sotsialistliku revolutsiooni võidu eest. Nüüd, ajalooliselt uuel etapil, sai selleks võitlus töörahvahulkade võidu, proletariaadi diktatuuri, uue korra kaitsmise ja kindlustamise eest. Selles kirjanduses väljendus sotsialistliku realismi meetodi põhitunnus — *elu kujutamine revolutsioonilise arenemise protsessis* ja tegelikkuse revolutsiooniline mõjustamine. Samal ajal ilmnesid ka tema puudused: üsna tihti esinev skemaatilisus, konkreetsuse vähesus ning žanriline ühekülgsus.

Revolutsioonilisest paatosest kantud kirjanduse vastaspoolusele asus kirjanduslik rühmitus «Siuru», mis asutati 1917. a.

jaks. Sellega loodi võimalused *vormilt rahvusliku, sisult sotsialistliku kultuuri* arendamiseks.

Suurte tulevikulootustega asus eesti rahvas oma suveräänse, nõukoguliku riigi ülesehitamisele. Ent see loov tegevus, rahvavõimu organite tegevuse esimene periood kestis vaid mõned kuud. 1918. a. veebruari keskpaiku alustasid Saksa keisririigi väed ulatuslikul rindel — Balti merest kuni Musta mereni — interventsiooni Nõukogudemaa vastu.

Juba 1918. a. jaanuaris oli Saksa välisministeerium teinud Eesti töörahva verivaenlastele — kodanlike natsionalistide liidritele — ettepaneku teostada Eestis demagoogiline «Eesti iseseisvuse» väljakuulutamine, et selle katte all Saksa okupatsioonivägesid «vaba» Eestit «kaitsma» saata. Samal ajal saadeti eesti kodanlike natsionalistide poolt sellekohane palve Saksa valitsusele. «Vastukaaluks Eesti töörahva võimu maksmapanekule,» kirjutas V. Kingissepp, «tõstis kodanlik maapäev iseseisvuse hädalipu üles.»

Eesti kodanlike natsionalistide sobingul surusid Saksa imperialistlikud väed Eestis maha nõukogude võimu. 5. märtsiks oli kogu Eesti territoorium okupeeritud. Okupandid kehtestasid verise okupatsioonirežiimi. Eesti töörahvas alustas okupantide ja nende käsilaste, kodanlike natsionalistide vastu energilist võitlust armastatud rahvavõimu — nõukogude võimu taaskehtestamise eest. Eriti aktiivseks kujunes see võitlus 1918. a. lõpu poole. Toimus rida tööliste väljaastumisi. Lühikese aja jooksul loodi uued Kommunistliku Partei organisatsioonid linnades ja maal. Okupeeritud piirkondade parteiorganisatsioonide konverentsil 1918. a. oktoobris kutsusid kommunistid töörahvast üles alustama viivitamatut võitlust okupeeritud territooriumide vabastamise eest võõramaistest okupantidest.

Novembris 1918 puhkes Saksamaal revolutsioon ning Saksamaa oli sunnitud kapituleeruma. Okupatsioonivõimud nägid, et nad ei suuda lagunenud ja sõjast tüdinenud Saksa vägede lahkumist ära hoida. Et vältida võimu üleminekut töörahva kätte, upitati (vastava «üleandmise-aktiga») võimule eesti kodanluse nn. ajutine valitsus.

Eesti töörahvas aga hoogustas veelgi enam oma võitlust nõukogude võimu eest. 12. novembril toimus Tallinnas suur tööliste demonstratsioon loosungi all: «Maha kodanlik valitsus!»

Tallinna nõukogu abipalvel alustasid Nõukogude väed 22. novembril Narva suunas pealetungi, et anda abi saksa okupantide väljakihutamiseks. Koos Eesti nõukogulike vägedega (kommunistlike kütipolkudega) vabastatigi Narva. Pärast Narva vabastamist saksa okupantidest ning nendega koos töötavaist eesti kodanlikest natsionalistidest taaskehtestati Eestis nõukogude võim — 29. novembril 1918. a. kuulutati välja *Eesti Töörahva Kommuun*. Kommuuni Nõukogu manifestis märgiti, et «revolutsioonilise Eesti töörahva, revolutsioonilise Eesti punase sõjaväe nimel Eesti Töö-

rahva Kommuuna Valitsus ... kuulutab Eesti töörahva nõukogude valitsuse uuesti jõusse». Kõik Nõukogude valitsuse dekreedid jõustusid uuesti.

1918. a. detsembris tunnustas Ülevenemaaline Kesktäitevkomitee Eesti, Läti ja Leedu nõukogude vabariikide sõltumatust.

Nõukogude võimu tegevuse rahvahulkade majandusliku ja kultuurilise elu põhjalikuks ümberkorraldamiseks aga katkestas uuesti rahvusvahelise imperialismi ja kodanluse ühendatud jõudude pealetung 1919. a. jaanuari algul. Raske kodusõja käigus sai Eesti töörahvas kaotuse osaliseks. Nõukogude võimu lüüasaamise ja kapitalismi ajutise taaskehtestamise peamiseks põhjuseks oli vaenlase jõu ülekaal — noore Nõukogude Eesti vastu astusid välja rahvusvahelise imperialismi ja nende käsilaste — eesti kodanluse, balti parunite, vene valgekaartlaste, soome, rootsi ja taani avantüristide ja palgasõdurite ühendatud jõud. Seesuguse ülekaalu vastu võitlemiseks ei jätkunud Eesti töörahva võitlusjõududest. Balti naaberriigid olid samasuguse kallaletungi ohvrid ega suutnud abi anda. Balti nõukogude vabariikide tähtsaim tugi — Nõukogude Venemaa — oli sel ajal igast küljest vaenlasest ümber piiratud ning oli sunnitud suunama oma peajõud võitlusse Koltšaki ja Denikini (Antandi käsilaste) vägede vastu.

Need olid peamisteks põhjusteks, miks Eesti töörahval ei läinud korda kodusõja perioodil purustada kontrrevolutsiooni ühendatud jõudusid ja taastada Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni tulemusena kättevõidetud vabadust.

Ajajärgu haridus- ja kultuurielust. Oktoobrirevolutsiooni võidu tagajärjel asuti ümber korraldama mitte ainult majandusliku elu aluseid, vaid ka kultuurielu. Trükikodade, teatrihoonete ja teiste kultuuritööks vajalike vahendite üleminek rahva omandiks aitas kindlustada töörahvast teeniva kultuuri arendamist.

Väga suur tähtsus oli *haridustöö* ümberkorraldamisel. Rahvavõimu organite dekreetide alusel *muudeti kool kättesaadavaks töörahva lastele.* Õppetööd hakati läbi viima emakeeles; kool lahutati kirikust ning astuti samme kiriku mõju likvideerimiseks hariduselus.

1917. a. detsembri lõpus toimus kooliõpetajate kongress. Kongress toetas täielikult nõukogude võimu ja kiitis heaks Kommunistliku Partei hariduspoliitika. Sellest kongressist osavõtjad kutsusid oma resolutsioonis kooliõpetajaid üles aktiivselt toetama töölisklassi võitlust sotsialistliku ühiskonna ülesehitamise eest: «Oleme selle poolt, et rahvaõpetajad, kes on kõigepealt töötava noorsoo kasvatajad, võitleksid igati inimkonna parema tuleviku eest käsikäes töölisklassiga ja osutaksid viimasele tema raskes ülesehitustöös igasugust abi.» Õpetajate kongressil valitud täitevkomitee tegi ettepaneku välja töötada uued, nõukogulikud õppeprogrammid ning nõudis — lähtudes südametunnistuse vabaduse õigusest — usuõpetuse väljajätmist kooli õppekavast. Bolševistlik kirjanik ja koolitegelane Villem Buk kirjutas selle kongressi puhul ajalehes «Tööline»: «Detsembris 1917. a. algab Eesti rahvakoolis uus ajajärk.» Bolševistliku ajakirjanduse veergudel toetati energiliselt koolitöö ümberkorral-

javahetus A. Kitzbergiga, kes andis noore autori esiknäidendile hea hinnangu.

1911. a. avaldab ta kolmevaatuselise draama «Kahepaiksed», mis paistab silma vanemate riiurikkas õhkkonnas samasuguseks tigestunud ja metsikuks kasvanud naise tüübi loomise oskuse poolest. Järgmisel aastal esietendub Rutoff-Rajasaare ulatuslikum draama «Kivi» (ilm. 1914). Selles näidendis käsitletakse abielu ja armastuse probleeme. Kirjanik laseb perekonnapea humaansustundel vabastada naise salaarmastuse tagajärgede piinast, kivist, mis lasub koormana ta hingel ning tõukas teda pettuse teele. Sellele Rutoffi kõige populaarsemale lavateosele järgneb draama «Mässajad» (kirj. 1914, ilm. 1918). Siin püüab kirjanik lahendada teravat sotsiaalset probleemi — talupoegade-kalurite ja mõisniku vastuolu ning talupoja kättemaksu mõisnikule 1905. a. teostatud vägivallaakti eest. Ent kirjanik ei suuda lahendada probleemi, vaid laseb õiglaselt kättemaksu teostaval talupojal ennast — abstraktse humanismi ideest kantuna — süüdlaseks tunnistada. Rutoff-Rajasaare katsetus komöödia alal (1932. a. lavastatud «Väimehed») annab tunnistust tüübiloomise oskusest, kuid üldiselt kaob ära 30-ndail aastail moes olnud kergesisuliste ja vähepakkuvate külakomöödiate massi hulka. Rohkem mainimist väärib kodanlust paljastav, omal ajal käsikirja jäänud «Rahvamehed» (1936/1937).

Rutoff-Rajasaare looming — jõudmata küll Kitzbergi ja Vilde näidendite tasemele — on eesti realistlikule teatrilavale andnud hinnatavat täiendust. Tema näidendeid lavastati 20-ndate aastate esimesel poolel ka Nõukogude Liidu eesti teatrilavadel.

EESTI KIRJANDUS OKTOOBRIREVOLUTSIOONI-JÄRGSEL PERIOODIL JA KODANLIKU DIKTATUURI AASTAIL KUNI NÕUKOGUDE VÕIMU TAAS-KEHTESTAMISENI EESTIS.

(1917—1940)

OKTOOBRIREVOLUTSIOONI JA KODUSÕJA AASTAD.

Ajalooline taust. Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon on suurim kõigist revolutsioonidest, mida tunneb inimkonna ajalugu. Temaga algab uus ajastu maailma rahvaste ajaloos — kapitalismi hukkumise ja sotsialismi kindlustumise ajastu.

Oktoobrirevolutsiooni võidu tulemusena kehtestasid vene töölised ja talupojad oma kodumaal töörahva võimu — nõukogude võimu. Rõõmustav teade võidukast relvastatud ülestõusust Petrogradis 1917. a. ja proletaarse revolutsiooni edust võeti ka Eesti töörahva poolt vastu kui üleskutse ja eeskuju kehtestada nõukogude võim Eestimaal.

1917. a. oktoobris arendas Eestis loodud Sõja-revolutsioonikomitee ulatuslikku võitlust nõukogude võimu kättevõitmiseks Eestis. 1917. a. oktoobris-novembris oli nõukogude võim võitnud kogu Eesti territooriumil. Algas vana, kodanliku riigiaparaadi lammutamine ja uue, nõukogude riigiaparaadi rajamine. Vanad riigivõimuorganid — maanõukogu, maavalitsused, linna- ja vallavolikogud — likvideeriti ning nende asemele loodi töörahva saadikute nõukogud. Selle aktiga tehti lõpp kodanluse ja parunite *poliitilisele* võimule ning pandi alus *eesti nõukogude rahvusriikluse* arenemisele.

Uus võim kehtestas 8-tunnilise tööpäeva, seadis sisse töölis-kontrolli vabrikutes ja tehastes, alustas pankade, suurtööstuse ja väliskaubanduse natsionaliseerimist. Kogu maa natsionaliseeriti ja mõisamaad konfiskeeriti ning anti rahva omanduseks. Sellega *tehti lõpp eesti töörahva ekspluateerimisele* ning murti parunite ja suurärimeeste *majanduslik* võim.

Nõukogude võimu dekreetidega kaotati senised seisused ja seisuslikud privileegid, kirik lahutati koolist, asjaajamine asutustes ja õppetöö koolides hakkas toimuma eesti keeles. Töörahvas sai kõigi riigis leiduvate kultuurivarade peremeheks ja kasuta-

kevadel. «Siuru» rühmitus avaldas (1917—1919) kolm albumit. Oma põhiolemuselt kajastas see rühmitus kodanluse perspektiivituse- ja kaduvusmeeleolusid.[1]

Rühmitusse kuuluvad kirjanikud, asudes subjektiivse idealismi positsioonidel, eitasid reaalse tegelikkuse peegeldamise vajadust ning suhtusid eitavalt ühiskondliku võitluse vajadusse. Nende luuletused ja fantastilised novellid kuuluvad põhiliselt niisugusesse dekadentlikku suunda, kus domineerib kitsalt isiklike elamuste edasiandmine, mis jõuab tihtipeale pornograafiani, toimub sisu ja vormi ühtsuse lõhkumine sisu kahjuks, mis areneb välja vägivaldselt lühendatud lausete ja mõttetute üksiksõnadeni. A. H. Tammsaare iseloomustas siurulaste loomingu olemust järgmiselt: «Lugegem Underi Sonette, vaadelgem Gailiti kollase hullumeelse «siniseid põrsaid», nuusutagem Visnapuu «mõnituse» «värsket sõnnikut», maitskem Kivikase «lendavate sigade» «karbonaati», tundkem Barbaruse «lihalikku» meelt erootikas ja verehimu sajatuhande sõduri ja viiekümnetuhande kuninga tapmisel, mingem Rohti «Valgustatud akende tagant» läbi, kus näete, et ilusam ingel poeb iialseva hullumeelse asemele, või lugegem Tuglase «Merineitsit», küllap siis leiate, et armastame ikka veel elada kükakil, käpukil — neljal jalal. Sedasama iseloomu kannab suurem hulk hilisemaid tõlkeid.» («Instinktide pillerkaar», 1920.)

Seesuguse loomingusuuna tõttu ei õnnestunud «Siuru» organiseerijatel kaasa tõmmata nimekaid kirjanikke-realiste, nagu näiteks E. Vildet ja A. H. Tammsaaret, rühmitus ise aga lagunes peagi (1920. a.).

Aastail 1917—1920 avaldus eesti proletaarse kirjanduse ja eesti kriitilise realismi ühine võitlus dekadentsi vastu kirjanduses. Kuid samal ajal võib näha Oktoobrirevolutsiooni-eelsel perioodil endale suure populaarsuse võitnud kriitiliste realistide loomingus tunduvaid maailmavaatelisi kõhklusi. Nad nägid küll kodanliku korra kisendavaid vastuolusid ja mõistsid neid hukka, kuid samal ajal ei suutnud sisuliselt mõista Oktoobrirevolutsiooni tulemusel kehtestatud proletariaadi diktatuuri olemust. Nad ei hakanud toetama kodanlust, kuid ei suutnud asuda ka proletaarse revolutsiooni toetamisele.

See asjaolu oligi põhjuseks, miks E. Vilde, A. H. Tammsaare ega E. Peterson-Särgava ei avaldanud neil aastail uusi nimetamisväärseid ilukirjanduslikke teoseid. O. Lutsult ilmus Tootsi-lugude järjena «Suvi» (I — 1918, II — 1919), kuid teos ei tõusnud «Kevade» tasemele.

A. Kitzberg avaldas neil aastail kaks näidendit: «Enne kukke ja koitu» ja «Laurits». Esimeses siirdus kirjanik kaugesse minevikku, paljastades feodaalühiskonna paiseid. «Lauritsas»

[1] Milline oli «Siuru» rühmituse olemus, seda iseloomustas «Siuru» organiseerijaid F. Tuglas ise 1921. a.: «...polnud vahel enam yldse mingit väljavaadet ega perspektiivi, meid ymbritses... yksainus anarkia ning kaaos. Inimese hingeelu oli tuhandeks killuks käristet, inimene elas tihti ainult veel tänaselle päevale, teadmata, mis toob homne. See oli viimsepäeva meeleolu, kun vallandusid tänapäised maitsmiskired, suur elujanu, pyyd võtta elust ja kunstist, mis vähegi võimalik, sest keegi ei teadnud, kas seda elu ja kunsti homme yleyldse on.

Seda meeleolu peegeldas Eesti kirjandusen Siuru.»

arvustas Kitzberg kaasaja kodanluse äärmuslikke rikastumisvahendeid, andes kodanluse võimuletrügimise taotluste ajal viimast paljastava teose. Publitsistlikes Tiibuse Jaagu kirjades ei suutnud kirjanik sellest kodanluse paljastamise joonest kinni pidada, vaid pigem toetas kodanluse poliitikat. A. Haava oli Oktoobri-eelse perioodi nimekaist luuletajaist ainuke, kes andis lisa ajajärgu luuleloomingule oma koguga «Meie päevist» (1920). Luuletaja kõneleb kibestunult kodanlusest ja töörahva raskest olukorrast, kuid ka tema jääb vaid eraklikuks protestijaks, kes pole suutnud liituda revolutsioonilise töölisklassiga (kuid mõnes luuletuses, petetuna kodanluse «iseseisvuse»-loosungist, kaldub isegi seda toetama; sama võib muuseas tähele panna ka K. E. Söödi selle aja värssides.)

Nimekate kirjanike kõrval esineb sel perioodil neid, kelle kirjanikunimi sai üldiselt tuntuks alles rida aastaid hiljem. Johannes Barbarusele, August Allele, Johannes Semperile, aga ka Jaan Kärnerile on käsitletav periood maailmavaatelise kujunemise ning loomingulise meetodi mõttes otsingute ajaks. Seda pitserit kannavad nende värsid ja luuletuskogud.

Seesuguses olukorras kujunes proletaarsete kirjanike, eriti aga *proletaarse publitsistika* funktsioon eesti kirjanduse oleviku, eriti aga tema tuleviku seisukohalt tähtsaks: oli vaja võidelda *kogu demokraatliku kirjanduse ideelise puhtuse eest*, juhtida nimekate kirjanike-realistide tähelepanu nende kõhkluste põhjustele, mitte lasta kodanlusel endaga kaasa tõmmata kujunemisjärgus olevaid kirjanikke, kasvatada kõiki neid, kel oli eeldusi saada täielikult rahva huve teenivaiks kirjanikeks.

Selle ülesande lahendamiseks oli vaja teravalt paljastada kodanlust teenivat kirjandust, juhatada kirjanikele kätte eeskujusid uue, nõukoguliku kirjanduse loomiseks, avaldada maailmavaateliselt kasvatavaid, võitlevaid publitsistlikke töid.

Ägedalt astusid proletaarsed kriitikud ja publitsistid välja dekadentsi nähtuste vastu kirjanduses.

Toetudes V. Kingissepa traditsioonidele estetismi ja dekadentsi paljastamisel, märkis kriitik R. Kook artiklis «Ühe raamatu puhul» (Tartu «Edasi», 1917), et «Siuru» rühmituse luule on põhjani mäda, täiesti võõras tõelisele kunstile ja kõigele tõsiselt inimlikule. Ta rõhutas, et seesugusest «kunstist» ei ole proletariaadil midagi pärandada.

Proletaarne kirjanduskriitika võttis aktiivselt sõna mitte ainult «Siuru» (ja eeskätt seal avaldatud H. Visnapuu, A. Gailiti ja M. Underi loomingu) vastu, vaid paljastas ka samasuguse põhitooniga kirjanduslikku ajakirja «Odamees» ning sama nime kandvat poolkirjanduslikku nädalalehte, milles ägedate Nõukogude-vastaste toonide kõrval esines ka leebet opositsiooni tõusikkodanluse aadressil.

Oluline tähtsus Eesti kultuurielus oli V. I. Lenini seisukohtade avaldamisel proletaarse kultuuri ja demokraatia küsimustes, aga samuti ka Maksim Gorki kui uut tüüpi kirjaniku osa näitami-

Eesti kodanluse *välispoliitika* ei erinenud tema sisepoliitikast. Võimule upitatud rahvusvahelise kodanluse poolt, jätkas eesti kodanlus välismaiste imperialistide poolt soovitatud Nõukogude-vastast suunda. Kodanlik Eesti võttis osa kõigist Nõukogude Liidu vastase ühisrinde moodustamise katseist ning sõja ettevalmistamisest Nõukogudemaa vastu.

Fašistliku diktatuuri kehtestamisest peale hakkasid Eesti valitsejad fašistliku Saksamaa käsilastena toetama Hitleri välispoliitikat ning ette valmistama sõjaks tema poolel. Kutsuti rahvast üles unustama põlist viha saksa röövvallutajate vastu ning õhutati viha vene rahva vastu. Ideoloogilisele ettevalmistusele järgnesid ka puhtstrateegilised. 1939. a. suvel käis Eestis hitlerliku Saksamaa kindralstaabi ülem, kes instrueeris Eesti kindraleid ja ohvitsere. Samal ajal viibis Narvas Ameerika Ühendriikide Riia saadik, kes arutas kodanlike diplomaatidega küsimust Eesti osavõtust sõjast hitlerliku Saksamaa poolel.

Eesti kodanlus oli 1939. a. suvel valmis tõukama eesti rahvast rahvusvahelise imperialismi avantüüri — Nõukogude-vastasesse sõtta. Sama aasta sügisel tegi Nõukogude Liidu valitsus ettepaneku sõlmida vastastikuse abistamise leping Eestiga. Rahvahulkade survel kirjutas kodanlik valitsus 1939. a. septembris alla sellele lepingule, millega hoiti ära suur rahvuslik katastroof — Eesti sõttakiskumine Saksamaa poolel. Kuid kodanlikud võimumehed ei mõelnudki seda lepingut ausalt täita.

Võimu säilitamise eesmärgil arendas eesti kodanlus töörahva, eriti aga noorsoo teadvuse mürgistamist kodanliku natsionalismiga. Väga selgesti on see näha fašistliku diktatuuri aastail. See leidis ilmeka kajastuse ka ametlikes *õppeprogrammides*, millega määrati koolitöö sisu.

Kuigi kodanlikus Eestis deklareeriti, et kirik on riigist lahutatud, ning kuulutati isegi riigi põhiseaduses, et «riigiusku Eestis ei ole», oli usuõpetusele antud riigi poolt tähtis koht. 1923. a. anti välja seadus, mille alusel seati sisse usuõpetus algkoolis riigi kulul. Riigikogu tribüünilt nõuti korduvalt usuõpetuse tundide arvu tõstmist. Kodanlikus Eestis oli algkoolis usuõpetuse õpetamiseks ette nähtud niisama palju tunde kui geograafiale ning peaaegu niisama palju kui ajaloole. Ajaloo õpetamisel nõuti, nagu märgiti 1937/1938. õ.-a. programmides, «rahvuslikkuse printsiibi», s. o. kodanliku natsionalismi propageerimist ning laimu levitamist nõukogude võimu aadressil.

Kirjanduse õpetamisel püüti moonutada mineviku kirjanduse progressiivseid teoseid, kaasa arvatud ka ekspluateerimisvastase põhiideega «Kalevipoeg», ning kasutada neid kodanliku natsionalismi õhutamiseks.

Kirjandusliku lugemise raamatuis hakkasid üha rohkem maad võtma kodanluse ninameeste ning klassisõjast osavõtnud seiklejate elulood ning «kangelaslikud» juhtumised. On iseloomulik, et ühes õpetajaile määratud kasvatusteaduslikus ajakirjas soovitati 1938. a. progümnaasiumi II klassis (6. õppeaasta) kirjanduse tundides õpetada 6 silmapaistva tegelase («suurmehe») elulugusid. Nendest kuuest aga olid vaid kaks tõelised suurmehed (Fr. R. Kreutzwald ja C. R. Jakobson), ülejäänud neli aga — kodanluse liidrid või seiklejad, alates J. Tõnissoniga ja lõpetades J. Kuperjanoviga. Kõige selle juures hooples kodanlus, et Eesti kool peab olema «vaba poliitikast». Tegelikult nõudis kodanlus koolis kõige aktiivsemat kodanliku natsionalismi propageerimist, mis haaras isegi keeleõpetuse (grammatika õpikud kubisesid näitelausetest ja harjutustest klassisõjast osavõtnute elu- ja «kangelaslugude» kohta).

Eesti kodanluse rahvavaenulik kasvatuspoliitika ei piirdunud kaugeltki kooliõppetöö moonutamisega, vaid kasvava põlvkonna teadvuse mürgistamist teostati ka noorsoo-organisatsioonide abil nii koolis kui ka väljaspool kooli.

Reaktsioonilise, natsionalistliku ideoloogia levitamise abil lootis kodanlus mürgistada vähemteadlikke kihte, eriti aga meie noorsugu ning luua neist kodanlusele truid teenreid, viia kasvav noor põlvkond ja intelligents nii kaugele, et see valitseva kodanluse ja töölisklassi vahelises otsustavas võitluses jääks kodanlust toetavaks jõuks. Kodanlusel aga ei läinud korda oma alatuid kavatsusi ellu viia.

Meie rahva tuleviku otsustas eesti töörahva revolutsioonilise võitlus Eestimaa Kommunistliku Partei juhtimisel, mis asutati 1920. aastal ning sai tegutseda vaid illegaalselt.

Eesti kommunistid organiseerisid energilist võitlust rahvahulkade teadlikkuse tõstmiseks ning nende võitlust kodanliku diktatuuri kukutamise eest. 1922. a. asus EKP teostama ühise väerinde taktikat kodanluse vastu. Esitati kuulsad ühise väerinde nõudmised, millega ühinesid töölisorganisatsioonid üle kogu maa.

EKP ennastsalgav tegevus kandis vilja: töölisliikumine arenes pideva tõusu teed. Kui 1920. a. oli (ametlikult registreeritud) 27 *streiki*, siis järgmisel aastal kasvas streikide arv 53-ni. Toimusid võimsad kodanlusevastased *demonstratsioonid*. 1921. a. 1. mai demonstratsioonist Tallinnas võttis osa üle 10 000 inimese, 1922. a. — üle 20 000. Kodanlus vastas töölisliikumise tõusule *repressioonidega*: töölisajalehtede sulgemisega (1921—1923 suleti 16 töölisajalehte), töölisliikumise tegelaste üle kohtuprotsesside organiseerimisega ning nende hävitamisega. 1920. a. organiseeris kodanlus «35-protsessi» (protsessi nimetati kohtu alla antud töölisliikumise aktivistide arvu järgi), 1921. a. «50-protsessi», 1922. a. «115-protsessi», 1924. a. «149-protsessi». Revolutsionääre mõisteti pikaajalisele sunnitööle ning lasti maha nii «kohtuotsuse» põhjal kui ka ilma kohtuta. Reeturi abil läks kodanlusel (1922. a.) korda tabada ning hävitada eesti revolutsionääride juht Viktor Kingissepp.

Kodanluse metsikused ei suutnud kõigutada töörahva usaldust ega poolehoidu oma Kommunistliku Partei vastu. Terrori tingimustes saavutasid kommunistid — töörahva ühise väerinde taktikat kasutades — järjest suuremat mõju. «... igal pool,» kurtis 1923. a. valimiste tulemuste puhul kodanlik ajaleht «Päevaleht», «on kommunistid võimule tunginud ...» Hirmunud kodanlus korraldas järjekordse ülemaalise rüüstamise. 1924. a. jaanuaris rüüstati üheaegselt 300 töörahva-organisatsiooni, töörahva ühise väerinde rahvasaadikud vangistati. Kodanlik ajakirjandus kirjutas rõõmu tundes, et «ometi on kommunismi hädaoht Eestis lõppenud». Kodanlus aga eksis. *1924. a. 1. detsembril toimus eesti töölis-*

rasketööstuse arendamine. Kodanlikus Eestis toimus vastupidine protsess. XIX sajandi lõpul ja XX sajandi algul loodud rasketööstus suretati välja. Töölisklassi olukord halvenes.

Täielikult lakkas eksisteerimast laevaehitustööstus, laostus suur ja kuulus vaguniehitustehas «Dvigatel». Tööpuudus, raske, hingeängistav mure homse päeva eest oli eesti töölise kaaslaseks kogu kodanliku diktatuuri aja kestel. Eriti raskeks muutus olukord 1929.—1933. a. majanduskriisi ajal. Neil aegadel langes tööstustoodang ühe kolmandiku võrra. Kogu suur- ja keskmises tööstuses töötas sel ajal 28 000 töölist, töötatööliste arv (ametlike andmete põhjal) aga oli ligi 32 000.

1929. a. sai eesti tööline vaevalt poole sõjaeelsest reaalpalgast. Kodanliku statistika andmete järgi oli Eesti tööline oma reaalpalga taseme poolest Euroopa kapitalistlike maade tööliste hulgas kaheksateistkümnendal kohal.

Eesti kodanluse *agraarpoliitika* tõi kaasa töötava talurahva vaesumise. 1919. a. alustati maareformi läbiviimist, mis kestis 30-ndate aastateni. See maareform, mis sai mitmegi kodanlust teeniva kirjandusteose teemaks, oli põhiliselt maa ümberjaotamiseks ekspluateerivate rühmade vahel ja kulaklusele alalise ning käepärast oleva tööjõu kindlustamise vahendiks.

Rõhuv enamik (71%) talundeist kasutas pisikest osa (8%) harimiskõlblikust maast. Niiviisi oligi kulakutele loodud odava tööjõu reserv, mida täiendasid kümned tuhanded täiesti maata perekonnad. Kodanliku Eesti koolis õpetati noortele, et olevat täiesti normaalne selline olukord, kus väikekohtades jääb tööjõudu «üle» ja suurtaludes «tuleb» tööjõudu «puudu». «Paljud vanatalud,» kirjutati ühes selleaegses «kodanikuõpetuse» raamatus, «on nii suured, et tarvitavad alalist palgalist tööjõudu, kuna uut asundustalu... võib harida üks perekond. Väikekohad aga ei tarvita sageli ära kogu perekonna tööjõudu, nii et osa perekonnaliikmeid leiab teenistust vanataludes või mujal.»

Põllumajanduslik tootmine oli allutatud imperialistlike riikide turu nõuetele, mille tujust ning olukorrast sõltus eesti talupoegade olukord. Lõviosa toodangust andsid kulaklikud majandid, mida riigivõimu poolt ohtrasti toetati. Väikemajand ei suutnud toita perekondagi, keskmise suurusega majandid pingutasid jõudu, et omadega välja tulla.

Et «edendada» ja «arendada» oma põllumajandust ning soodustada kulaklike majandite kasvu ning laiendada nende tootmisvõimalusi, koormas kodanlik riik töötavat talupoega järjest suurema maksukoormaga. Talurahvahulkade võlg kasvas. Kodanliku diktatuuri lõpuaastail olid talurahva võlad tõusnud 150 miljonile kroonile, milline summa oli üle 40 miljoni krooni võrra suurem 1938/1939. a. riigieelarve tulude kogusummast.

Meie töörahva raske olukord leidis tõepärase kajastuse paljude demokraatlike kirjanike teostes. Reaktsioonilise eesti kodanluse arvustamine sai kõigi demokraatlike kirjanike loomingus iseloomulikuks jooneks.

Kodanliku Eesti *sõltuvus väliskapitalist* suurenes aastast aastasse. Väliskapital tungis maa majandusellu ning hävitas rasketööstust, ahendas kergetööstust ning sundis peale poolfabrikaatide tootmist, dikteeris põllumajandusliku toodangu suuna, röövis päev-päevalt meie rahvuslikku vara.

Kodanlus oli «oma» riigi rahvusvahelisele imperialismile majanduslikult ja rahanduslikult jõudnud täielikult maha müüa. Samasugune oli kodanliku Eesti «iseseisvus» ka *poliitilises* mõttes. Kodanliku Eesti sise- ja välispoliitika suuna dikteeris väliskapital ning hirm oma töörahva järjest kasvava vastupanu ja võitluse ees.

Kodanlikus Eestis oli võimul välismaist imperialismi truult teeniv reaktsiooniline kodanlus. Esialgu oli riigivalitsemine korraldatud 1920. a. põhiseaduse järgi. Selle alusel oli seadusandliku võimu organiks ühekojaline parlament — Riigikogu, valitsuse moodustasid ministrid eesotsas riigivanemaga. Põhiseadus deklareeris suuri vabadusi, tegelikult aga olid need tagatud eeskätt kodanlusele ning tema mitmesugustele parteidele.

Kodanlust teenivaid parteisid, kes kisklesid valimistel ja Riigikogus «riigipiruka» jagamise pärast, oli palju. Linnakodanlust ja hallparuneid esindas Rahvaerakond, hallparunite ladviku, suurkodanluse ja väliskapitalistide huve kaitses Põllumeestekogu, eksisteeris palju end sotsialistliku fraseoloogiaga maskeerivaid, ent tegelikult töörahvast reetvaid ning kodanlust teenivaid parteisid, nagu Tööerakond jt. Ainuke järjekindlalt töörahva huve teeniv partei — Eestimaa Kommunistlik Partei — oli «demokraatlikus» Eestis keelatud. Ent ka niisuguses olukorras hakkas kodanlus tundma üha suuremat hirmu oma võimu säilitamise eest.

Mida aasta edasi, seda rohkem sai kodanlusele selgeks, et töörahva kasvava vastupanu tingimustes pole senini demokraatliku sildiga varjatud vägivallasüsteem valitsemiseks enam kohane. Raske majanduskriisi ajal, eriti 30-ndate aastate algul, hakkab kodanlus tüürima fašismile. 1935. a. likvideeris riigivõimu eesotsas seisev K. Päts kõik senised poliitilised parteid. Nende asemele loodi Isamaaliidu kõlavat nimetust kandev fašistlik koondis. Aastail 1934—1938 ei tegutsenud parlament üldse.

Et lausa avalikku fašistliku diktatuuri olemasolu maskeerida, lavastati 1938. a. kodanluse ninameeste poolt koostatud nimekirjade alusel nn. Rahvuskogu «valimised». See «rahvuskogu» võttis vastu uue põhiseaduse, mis oli veelgi fašistlikum endisest, 1934. a. omast. Riigi eesotsas seisis president, parlament koosnes kahest kojast, mis tegelikult olid vaid presidendile nõuandjaiks. President võis «parlamendi» igal ajal laiali saata, ükski seal vastuvõetud seadus ei hakanud maksma ilma presidendi kinnituseta.

Riigipea dekreetidega likvideeriti kodanliku demokraatia jäänused ka vormiliselt ning fašistlik diktatuur oligi «seaduslikul teel» vormistatud. Riigi eesotsas oli diktaator, kes kandis ainult presidendi nime, maakondades ja valdades valitsesid presidendi poolt määratud maakonnavanemad, kelle võimupiirid olid suuremad kui tsaari-Venemaa vastavatel ametiisikutel. Igasugune vabam mõtteavaldus trükisõnas või koosolekutel keelati. Arendati erakordselt ägedat demagoogilist šovinistlikku ja natsionalistlikku propagandat ning Nõukogudevastast laimu.

Fašistliku diktatuuri kehtestamisega ning kõigi sellega kaasaskäivate vahenditega taotles eesti kodanlus pikendada oma võimuloleku aega.

sel. Nii seati Petrogradi «Edasis» perioodiliselt avaldatud «Tööliste kultuuri» lehekülgedel kirjanduslikuks eeskujuks M. Gorkit, kes on veresidemetega seotud revolutsioonilise tööliskassiga ja kes oma kirjanduslikus loomingus on eredalt kujutanud tööliskassi võitlust uue ühiskonnakorra eest ning seega kasvatanud töörahvast revolutsioonilises vaimus. Nimetatud artiklist («Kirjanik Maksim Gorki 50. aasta sünnipäeva puhul») nähtub, et kirjanike ja lugejate tähelepanu suunatakse sellele tähtsale asjaolule, et nõukogude kirjandus ongi tuleviku kirjanduse peateeks.

Tähtis koht eesti proletaarses publitsistikas juba Oktoobri-eelseist aastaist, aga ka käesoleval ajal kuulub Viktor Kingissepale. Aastad 1917—1920 on selle silmapaistva revolutsionääri publitsistliku tegevuse viljakaimaks perioodiks. Peale arvukate artiklite avaldab ta trükis sellised väljapaistvad tööd, nagu *«Kellele iseseisvus, kellele ike»* (1918) ja *«Iseseisvuse ikke all»* (1920).

Esimeses töös paljastab ta imperialismiajastu kodanluse kontrrevolutsioonilist liitu feodaalhärradega, toob päevavalgele eesti kodanluse «iseseisvuse» loosungi tõeliselt rahvavaenuliku olemuse, õhutab võitlusse nõukogude võimu eest. Teises, palju ulatuslikumas töös valgustab ta Eesti töörahva klassivõitlust, näitab tõetruult 1919. a. Saaremaal toimunud ülestõusu põhjusi ja käiku, toob täies selguses esile eesti kodanluse saagiahnuse ja röövelliku majanduspoliitika ning paljastab eesti kodanluse poliitikat sõja ja rahu küsimustes.

V. Kingissepa publitsistika kandvaks mõtteks on võitlus töörahva võimu kehtestamise eest, Nõukogude Eesti loomise eest, sõprus suure vene rahvaga. Tema tööd paistavad silma oma *revolutsioonilise ideelisuse* poolest, millega on ühendatud tema *meisterlikkus* publitsistlike vahendite kasutamisel. Kingissepa publitsistikas vahelduvad täpsed teaduslikud väljendused jõuliselt emotsionaalsetega, tähelepanu väärib oskuslike satiiriliste vahendite kasutamine vaenlase paljastamiseks ning südamlikkus, poeetiline kirg töörahva ja tema revolutsioonilise võitluse kujutamisel.

Viktor Kingissepal on suured teened eesti progressiivse kirjanduse arenemise ja kirjanike kasvatamise eest peetavas võitluses. Nagu nägime eelmise ajajärgu ülevaates, tegi V. Kingissepp suure töö eesti proletaarse kirjanduse arendamiseks ning kodanlust teeniva kirjanduse paljastamisel. Tema oli see, kes viis lõpule «Noor-Eesti» poliitiliselt reaktsiooniliste seisukohtade ideelise purustamise juba Oktoobri-eelsel perioodil. Kuid sugugi väiksemad ei ole tema teened eesti demokraatliku kirjanduse ideelise puhtuse eest võitlemises, selle kaitsmises kodanliku ideoloogia mõjude eest. Eriti tähtis on see aga aastail 1917—1920 seni silmapaistnud kirjanike kõhklemiste selgitamisel, aga ka noorte, kujunevate ja arenevate kirjanike õigele teele juhtimisel.

V. Kingissepp on E. Vildet korduvalt nimetanud «Eesti kuulsaks kirjanikuks». Hinnates kõrgelt Vilde võitlevaid teoseid,

arvustas Kingissepp karmilt Vilde piiratust, mis avaldus Oktoobrirevolutsiooni võidu tulemusel kehtestatud proletariaadi diktatuuri mittemõistmises. Samal ajal juhtis V. Kingissepp oma suurtes publitsistlikes töödes sel ajal alles kujunemisjärgus olevate kirjanike (J. Kärneri, J. Barbaruse jt.) tähelepanu nende loomingu nõrkusele ja seal esinevaile ideelistele vigadele, valmistades seega ette nende loomingulise arengu edasist tõusu.

Kokkuvõtteks. Oktoobrirevolutsiooni võidu tulemusena tekkis esmakordselt Eesti nõukogude riik ning sai alguse eesti nõukoguliku kultuuri ja kirjanduse arenemine. Hoolimata nõukogude võimu lüüasaamisest Eestis ei olnud meie töörahva rasked ohvrid Saksa okupatsiooni ja kodusõja perioodil asjatud. Võitlusega rahvusvahelise imperialismi vastu andis meie töörahvas kommunistidega eesotsas oma panuse Nõukogudemaa üldises võitluses tema arvukate vaenlaste vastu. Nõukogude võimu võit kodusõjas ning maailma esimese sotsialistliku riigi — Nõukogude Liidu — edasiarenemine ja kindlustumine sisendasid eesti rahvasse üha kindlama veendumuse, et on vaja taaskehtestada nõukogude võim Eestis. Kapitalismi ja kodanluse ülevõimu ajutise restaureerimise ajal Eestis ei suutnud mingisugused terrorivahendid hävitada töörahva tahet ja tungi võita endale tagasi nõukogude võimult saadud vaba ja õnnelik elu. See sai järgmistel aastakümnetel eesti rahva võitluse peaeesmärgiks.

Eesti kirjandusel oli selles samuti täita oma kindel osa. Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni ja kodusõja aastate kirjandus on väike oma mahult, nii nagu oli lühike selle loomise aegki. Kuid selle ajajärgu proletaarne luule ja publitsistika said aluseks eesti nõukogude kirjanduse esimestele traditsioonidele. Proletaarse publitsistika võitlusest kirjanduse ideelisuse eest õppisid paljud demokraatlikud kirjanikud kodanlikus Eestis. Eesti nõukoguliku kultuuri ja kirjanduse traditsioone arendasid Nõukogude rahvaste vennalikul toetusel edasi Nõukogude Liidus töötavad eesti kirjanikud ja kultuuritegelased.

KODANLIKU DIKTATUURI AASTAD.

Ajalooline taust. Kodanliku diktatuuri aastad (1920—1940) on raskeks ajaks eesti rahva ajaloos nii majandusliku kui ka kultuurilise elu seisukohalt.

Kodanlik Eesti oli majanduslikult ja poliitiliselt sõltuv imperialistlikest suurriikidest. See sõltuvus määras juba ette maa majandusliku kiratsemise ning töörahva olukorra halvenemise.

Rahvusvahelise imperialismi tahtel ja eesti kodanluse kaastegevusel sai Eestist odavat toorainet ja poolfabrikaate tootev maa, mille *majanduslikust iseseisvusest* ei saanud olla juttugi. Teatavasti on riigi majandusliku iseseisvuse aluseks omaenda

klassi revolutsiooniline ülestõus kodanluse vastu. Kodanlusel läks korda küll ülestõus maha suruda, kuid 1. detsembri ülestõus oli suureks revolutsioonilise võitluse kooliks eesti proletariaadile tema võitluses nõukogude võimu eest.

Eesti töörahva klassivõitluse kujutamine sai kõigi tol ajal tegutsenud revolutsiooniliste kirjanike südameasjaks.

Kodanlus organiseeris pärast ülestõusu uue valge terrori metsiku laine. 1925. a. kevadeks areteeriti üle 2500 töölise ja talupoja, 500 inimest lasti maha. Võeti ette järjekordne ülemaaline töölisorganisatsioonide rüüstamine. Terror saavutas seninägematud mõõtmed. Kodanlus aga tundis end kõigele vaatamata ebakindlalt. Seepärast elustati töörahva terroriseerimiseks alaline organisatsioon — kaitseliit, mille ülalpidamine lasus elanikkonnal raske koormana.

Kodanlusel läks korda anda ränk hoop töölisliikumisele ja tema parteile. EKP juhtivast kaadrist oli enamik kas tapetud või vanglais. Töölislehed olid suletud. Kodanlus lootis, et nõukogude võimu taaskehtestamise idee on meie rahva hulgas surmatud ning tee fašistlikule demagoogiale vabaks tehtud. Ent kodanlus eksis rängalt. Mingisugune jõud ei suutnud surmata *nõukogude võimu taaskehtestamise mõtet* eesti töörahvahulkades. 1927. a. Nõukogude Liidus viibinud eesti tööliste delegatsioon kinnitas, et «Eesti proletariaat tahab ka omal maal sotsialistlikku korda maksma panna».

Nõukogude võimu taaskehtestamise mõte, võitlus selle teostamise eest sai revolutsiooniliste kirjanike teoste keskseks ideeks.

Kodanlus eksis ka arvestuses, kui ta mõtles, et Kommunistlik Partei ei ole enam võimeline asuma rahvahulkade etteotsa fašismiohu paljastamisel. Eestimaa Kommunistlik Partei asus *fašismi vastu peetava võitluse etteotsa*, sidudes selle kodanluse võimu kukutamise ning töörahva võimu kehtestamise nõudmisega.

EKP Keskkomitee 1931. a. veebruaripleenumi otsuses märgiti, et partei tähtsaimaks ülesandeks on «töörahva hulkade mobiliseerimine fašistliku hädaohu vastu, selgitustöö kõvendamine läheneva sõjaohu reaalsuse vastu...». Kommunistide partei sai fašismivastase võitluse lipukandjaks, suutes sellesse võitlusse kaasa tõmmata demokraatlikult mõtlevaid inimesi kõigist rahvakihtidest, progressiivseid kirjanikke jne. Sel ajal ongi näha, et eesti demokraatlikus kirjanduses tõuseb esiplaanile fašismivastase võitluse teema. Olgugi et ka kõige nimekamad demokraatlikud kirjanikud oma väljaastumises ja töödes ei jõudnud nii kaugele, et nad oleksid otseselt sidunud võitlust fašismi vastu kodanluse kukutamise ning nõukogude võimu taaskehtestamise nõudmisega, andsid nad suure panuse fašismivastase meelsuse kasvatamiseks.

Ka fašistliku diktatuuri aegne terror ja demagoogia ei suutnud lämmatada rahvahulkades nõukogude võimu taaskehtestamise suurt, jõuduandvat ideed. Töölisklass uskus kindlalt oma partei

tegevusjoone õigsusse. EKP töötas raskeis põrandaalustes tingimustes ja koondas jõude fašistliku diktatuuri kukutamiseks. Partei mõju ametiühingutes ja fašistliku Itaalia eeskujul loodud «kodades», samuti ka töötute hulgas linnas ja maal suurenes.

1934. a. toimus EKP konverents. Konverents teatas, et partei ülesandeks on «organiseerida hulkasid võitlusele Pätsi ja Laidoneri fašistliku valitsuse kukutamise ja Nõukogude valitsuse maksmapaneku eest». Aastail 1935—1936 toimus rida streike. Majaseintele ilmusid loosungid: «Maha fašistlik diktatuur!», «Elagu Nõukogude Eesti!». Fašistliku diktatuuri vastu võitlemiseks organiseeriti rahvarinne.

Mõte nõukogude võimu taaskehtestamisest kui kodumaa päästmise ainuõigest teest hakkas järjest tugevamini kõlama töörahva teadvuses. Seda oli sunnitud tunnustama isegi kodanlik ajakirjandus. Ajalehes «Päevaleht» kurdeti, et 1935. a. 1. mail läks Narvast üle 300 inimese Eesti-Nõukogude piirile, et kas või kaugelt vaadata uude maailma. Ajaleht lisas, et «Narva inimeste matk 1. mail Eesti-Vene piirile on muutunud traditsiooniks. See on kestnud aastaid, vabariigi algpäevist alates».

Eesti töörahvas tervitas palavalt Nõukogude Liidu ettepanekut vastastikuse abistamise lepingu sõlmimiseks, kuna see vastas rahvahulkade soovidele ja taotlustele. Suurt viha tekitas rahvahulkades Eesti ja Nõukogude Liidu vahelise lepingu saboteerimine kodanliku valitsuse poolt.

Kodanlus oli sattunud kriisiolukorda ning püüdis üht fašistlikku valitsust asendada teisega. Rahvahulgad, kelles oli määratult kasvanud kommunistide mõju, olid valmis vahele astuma ja otsustava sõna ütlema. Olukord revolutsiooniliseks ülestõusuks oli soodus. «Väljaastumise puhul töörahva vastu ei tule Pätsi-Laidoneri-Uluotsa diktatuurile enam appi ei inglise tankid, saksa täägid ega soome pussid, nagu 20 aastat tagasi,» kirjutas EKP häälekandja «Kommunist».

1940. a. aprillis toimunud EKP illegaalsel konverentsil võeti vastu otsus fašistliku valitsuse kukutamiseks. Otsuse konkreetseks elluviimiseks loodi Parteikeskus eesotsas revolutsionääri ja kirjaniku J. Lauristiniga. 20. juuni õhtul toimus suur tööliste koosolek, kus 1000 koosolijat võtsid vastu otsuse korraldada suur demonstratsioon 21. juunil.

21. juunil tuli Eesti töörahvas tänavaile EKP loosungite all. 1940. a. juuni-juuli revolutsiooniliste sündmustega tegi meie töörahvas kodanluse võimule Eestis jäädava lõpu. Eesti rahva ajaloos algas uus ajastu.

Ülevaade kirjanduse arenemisest ja kirjanduslikust elust kodanliku diktatuuri aastail.

Kodanlik-natsionalistliku diktatuuri aegne Eesti kujutas endast tegelikult kahte teravalt vastandlikku ja võitlevat leeri: ühel pool välismaisele imperialismile toetuv ja läände orienteeruv kodanlus ning tema teenrid, teisel pool töörahvahulgad, kes võitlesid kodanluse vastu ning ammutasid endale vastupanujõudu oma senistest võitlustraditsioonidest ja sotsialismi ülesehitamise edusammudest NSV Liidus.

Kodanlik-natsionalistliku diktatuuri aegse eesti kirjanduse ajalugu on terava võitluse ajalugu, kusjuures võimulolev kodanlus ja tema ideoloogid ning teda teenivad kirjanikud ja kirjandustead-lased toetasid, arendasid ning püüdsid domineerivaks muuta see-sugust kirjandust, mis oma olemuselt on võõras ja vaenulik elu-tõele. Kirjanduslikus elus, kirjanduses ja kirjanduskriitikas toi-muv võitlus on klasside võitluse peegelduseks, kuid see on hulga keerukam nähtus kui poliitiline võitlus proletariaadi ja kodanluse vahel, ja seda sellepärast, et kirjanduse klassiolemus avaldub kunsti spetsiifiliste vormide kaudu, paljudes väga mitmekülgsetes erivarjundeid kandvais vooludes, suundades ja suunakestes.

Reaktsiooniline kodanlus, nagu nägime seda selgelt ka eelmise ajajärgu (1890—1917) eesti kirjanduse ajaloos, on alati olnud vaenulik realismile. Mispärast? Sellepärast, et realistlik kirjandus on elu tõetruu peegeldaja, mis avaldub mitte ainult detailide tõe-pärasuses, vaid ka tüüpiliste karakterite esitamises tüüpilises olu-korras. Kodanliku ühiskonna realistliku kirjanduse põhiliselt ise-loomulikuks jooneks on tõusikkodanluse paljastamine, kaasaja ekspluataatorliku ühiskonna pahede halastamatu piitsutamine. Niisugune kirjandus ei ole reaktsioonilisele kodanlusele vastu-võetav ja seepärast võitleb kodanlus realistliku kirjanduse vastu kõigi tema käsutuses olevate vahenditega.

Kuid reaktsioonilisel kodanlusel, sealhulgas ka eesti kodanlu-sel, ei ole kunagi õnnestunud lämmatada tõeliselt realistlikku kirjandust, vaid see areneb ning karastus võitluses estetismi, dekadentsi ning kodanlik-natsionalistlike tendentside vastu, selle kirjanduse vastu, mis reaktsioonilise kodanluse huve teenides mandus koos selle kodanluse endaga.

Heidame pilgu eesti kirjanduse arenemiskäigule meie rahva ajaloo erinevail etappidel ajavahemikul 1920—1940.

Eesti kirjanduse arenemisest kodanliku diktatuuri algusaastail. Kodanliku diktatuuri esimestel aastatel (1920—1922) on näha rea kirjanike lähenemist elu tegelikkuse kajastamisele. See oli tingi-tud sellest, et kirjanikud hakkasid ikka enam aru saama, et kodanluse «iseseisvus» ei vastanud nende ideaalidele. 20-ndate aastate algul loodi kirjanduslik rühmitus «Tarapita», mis hakkas

välja andma ka samanimelist ajakirja. Rühmituse koosseis oli «Siurust» suurem, kuid ka ebaühtlasem.

«Tarapita» tegutses sõjajärgseil töölisliikumise tõusu ning kodanluse terrori kasvu aastail. Kuigi «Tarapita» kuulutas enda väljaspool parteisid olevaks («Meie ei esita oman kogun mingit poliitilist eraköndа ega tee kihutustööd yhegi partei hääks,» kirjutati «Tarapitas»), ometi lasti ennast veel petta kodanluse «iseseisvuse» ja «rahvusliku kultuuri» loosungist. Sellega ongi seletatav, miks ajakirja veergudel tõusis kohati esile kodanliku «iseseisvuse» kaitsmine. «Tarapita» rühmituse üheks peamiseks programmiliseks nõudmiseks oli anda «iseseisvale» riigile iseseisev ja vaba kultuur, kuna «kultuur ... ainult võibki iseseisvuselle reaalset sisu anda...». Seesugustest eesmärkidest lähtudes arvustas «Tarapita» tõusikkodanlust. Selles tõusikkodanluse kultuurituse ja saamahimu arvustamises ning toetuse nõudmises seisiski «Tarapita» radikaalsus. Kunstivoolude ja -meetodi seisukohalt asus «Tarapita» põhiliselt ekspressionismi positsioonil.

Ajakirja enda veergudel paistsid silma oma võitleva hoiakuga A. Alle, J. Barbarus ja J. Semper. A. Alle tabavad epigrammid, kuigi nad ei jõudnud revolutsioonilise lahendustee näitamiseni, paljastasid teravalt kodanluse kultuuritust, aga samuti ka riigiaparaati ning -süsteemi üldse. Suur tähtsus on Lääne-Euroopa progressiivse, revolutsioonilise rühmituse «Clarté» vaadete tutvustamisel ajakirjas «Tarapita» J. Barbaruse jt. poolt, milles avaldub Oktoobrirevolutsiooni ideede kaudne mõju.

Ühelt poolt tutvustas Barbaruse artikkel Kommunistliku Internatsionaali platvormile asunud kirjanike rühmituse võitlevat programmi, teiselt poolt tõestas see igale poliitiliselt küpsemale lugejale, et meie «Tarapita» ja välismaa «Clarté» rühmituse programmilised vaated on põhiseisukohtades küllaltki erinevad. «Tarapita» toetas kodanluse demogoogilist «iseseisvuse»-loosungit ning nägi ette kompromissi kodanlusega, — «Clarté» aga oli hoopis vastupidistel seisukohtadel.

Kodanliku Eesti tegelikkuse mõistmise ning Oktoobri-ideede kaudse mõju tulemusel hakkas eesti kirjanduse eesrindlikumas osas, vastupidiselt kodanluse soovidele, tema taotluste kiuste, kõlama kodanlikku klikivõimu ja tõusikkodanlust paljastav toon, mis aastatega võttis üha ägedama kuju, saades kodanluse diktatuuri aja demokraatliku kirjanduse üheks iseloomulikumaks jooneks. Kodanliku diktatuuri algusaastail avaldus see nii «Tarapita» rühmitusse endasse kuuluvate kirjanike (Alle, Barbaruse, Semperi jt.) töödes, eriti aga lühikest aega ilmuda saanud radikaalse ajakirja «Murrang» (1921) veergudel avaldatud teostes ning eri raamatuina avaldatud luulekogudes. Tõusikliku kodanluse paljastamise toon leidis kajastuse kõigis põhilistes kirjanduslikes žanrides. Luules on see tuntud nn. *ajalaulude* nime all.

Kaasaja elu mitmesugustest nähtustest, sotsiaalse ülekohtu tunnetamisest, tõusikluse ja korruptsiooni vastu väljaastumisest ning sõjavastasest meeleolust annavad tunnistust paljude erineva maailmavaate ja erinevate kunstivaadetega poeetide (G. Suitsu ja J. Kärneri, A. Alle ja H. Visnapuu, M. Underi ja J. Barbaruse ning teiste) luuletused.

G. Suits avaldas neil aastail (1922) oma kõige mahukama luuletuskogu «Kõik on kokku unenägu». Tema luuletustes näeme pettumus- ja resignatsioonimeeleolusid, süüdistust sõja vastu, väljaastumist tõusikluse korruptsiooni vastu, poolehoidu tsaarivõimu kukutanud töölistele («Täitumine»); samas ei puudu ka kiidulaul kodanluse riigi ja tema lipu ülistamiseks («Tõsta lipp»).

20-ndate aastate teisest poolest peale loobub Suits peaaegu täielikult luuletajategevusest. Teise maailmasõja lõpp-perioodil siirdus ta välismaale, kus elas oma rahvast eemaldunud ja meie rahva taotlusi mittemõistva emigrandina. G. Suits suri 1956. a.

M. Under (sünd. 1883), kes oma luule esikkogudes oli siirulasena viljelnud erootilist maitsmismeeleolu, avaldab kaastundmust kannatajatele, kõneleb elust, mis iialgi pole olnud «nii verine, iial nii surev» (kogus «Verivalla», 1920); ta kirjeldab sõjaohvrite viletsust jms. Kuid maailma viletsusest ning hädaorust päästjaiks kuulutab ta mitte inimese, vaid — issanda enda («issand, tule alla... ise kõnele tribüünilt!»); teises luulekogus («Pärisosa», 1923) kuulutab ta inimese pärisosaks surma.

Futuristina eesti kirjandusse astunud H. Visnapuu (1890—1951), kes debüteeris oma rõveda luuletuskoguga «Amores» (1917), lõi naturalistlikku ajaluulet ning oma nn. isamaaliste helidega lauludes («Maarahva, talupoege vaba maa...») alustas teed kodanluse õuelaulikuks saamiseks.

Teistsugused on J. Kärneri, A. Alle ja J. Barbaruse sel ajal loodud ajalaulud. Kuigi ka nende autorite luules on tunda dekadentliku «moeluule» jooni ning sümbolistlikke mõjustusi, on positsioon ja ülesanne, mille nad endi ette seavad, tublisti erinev eespool nimetatuist. Nad ei näe mitte ainult kannatavat töölist ja prassivat tõusikut, vaid kuulutavad avalikult, et nende *poolehoid kuulub töölisele*, võitlevale töölisele.

Kõige silmapaistvamaid tulemusi on selles mõttes Jaan Kärneril (1891—1958). Astunud eesti luulesse peamiselt loodusemeeleolusid kirjeldavate kogudega «Tähtede varjud» (1913), «Maises ringis» (1919), kõneleb ta oma «Aja lauludes» (1921) haigest ajast, kuid avaldab veendumust, «et maailm peab saama vastseks». Luulekogu kõige paremad tsüklid kannavad pealkirju «Laulud Venemaale» ja «Vastsest tõest». Moskva (luuletus «Triolett Moskvale») ei ole luuletajale mitte ainult «kloostrite ja kunsti ema», vaid uue elu ehitamise keskus ja eeskuju:

> Uut ilma sünnita ja vanale tee lõpetus —
> nii kostab Moskvast hulkadelle armuõpetus.

Tsüklis «Vastsest tõest» kõneleb Kärner tööliste elust, kutsub üles vabrikut uut tõde kuulutama ning töölist kätt tõstma vana viletsuse lõpetamiseks. Tsükli lõpetab kirjanik luuletusega, mis kannab pealkirja «Elagu revolutsioon!».

J. Kärneri luuletustes on näha, erinevalt tema varasematest kogudest, jõulist, olgugi et kohati deklaratiivset, kuid siiski realistlikku käsitlusviisi, mis tõi muutuse ka tema värsi struktuuri; õrna soneti ja ilust, ajast ning õnnelikust armastusest kõneleva tertsiini asemele tuleb mehine, raskelt astuv värss.

August Alle (1890—1952) esikkogu ilmus 1918. a. Seda iseloomustab põgenemine tegelikkusest «üksinduse saartele» ning põhiliselt usu puudumine inimesse; luuletaja kui realisti pale avaldub vaid üksikuis luuletustes (näit. varem loodud, karjaseelu kirjeldav «Eesti pastoraal»). Esikkogu lõpus avaldatud epigrammid näitavad Alle oskust luua ilmekat, jõulist ja sarkastilist epigrammi. Need ongi nagu sillaks Alle ajalaulude juurde, mis ilmuvad 1921. a. tema teises kogus pealkirja all «Carmina barbata» (=«habemikud värsid»). Kuigi tema luules revolutsioon esineb nii mõnigi kord mässuna, ometi avaldub luuletuskogus autori poolehoid töölisele, kes on käe tõstnud vägivalla vastu (1917. a. revolutsioonilise Petrogradi elu kirjeldavad luuletused). Poolehoid töölisele ja viha tõusikkodanluse vastu — see on Alle selle aja vabavärsiliste luuletuste meeldejäävamaks tooniks.

J. Barbaruse (1890—1946) esikkogu «Fata-Morgana» (1918), «Inimene ja sfinks» (1919), «Katastroofid» (1920) kajastavad autori otsinguid. Neis on naturalistlikult joonistatud kontraste ning «ürgvaistuga» inimese kirjeldamist ja elunautimise ülistamist abstraktses ja ebarahvalikus sõnastuses. Kuigi Barbaruse esikkogudes ei toimu märkimisväärset muutust sõnastuse rahvalikkuse suunas, võib iga uue, järgneva kogu sisus näha reaalsele elule lähemale astumise tendentsi.

Sammuks edasi tema loomingus on neljas kogu «Vahekorrad» (1922), mille puhul võib kõnelda Barbaruse tolle aja ajalaulude paremikust. Luuletaja vahekorrad kodanluse ja proletariaadiga on enam-vähem selgepiirilised: luuletajal ja töörahval on ühine vaenlane — kodanlus. Kogu ühes paremas luuleteoses — poeemis «Paberist inimene» rõhutab autor, et «väikekodanline demokraatia» ega «sotsiaalne homöopaatia» ei ole võimelised parandama kodanliku korra paiseid. Luuletaja näeb ainult üht teed: sellest «Hädaorust — soost, meid kuhu tüürind võim valge», võib päästa ainult «võim veripunane».

J. Kärner, samuti ka Barbarus ja Alle olid oma ajalauludes üsna lähedal proletariaadi võitluspositsioonidele, kuid sel ajal ei suutnud nad veel luua otsest kontakti nõukogude võimu taaskehtestamise eest võitleva proletariaadi ja tema avangardi — Eestimaa Kommunistliku Parteiga.

Seega võisime näha, et ajalaulude, kodanlust süüdistavate ja paljastavate luuletuste, 20-ndate aastate alguse demokraatliku luule ühe põhiteema peamisteks esindajateks on J. Kärner, A. Alle ja J. Barbarus.

Kodanlikud kirjandusloolased ja kriitikud astusid teravalt välja paljastava luule vastu, soovides «tõsist suunamuutust».

Hakati kõnelema, et ajad muutuvat normaalsemaks, ning sellega seoses ei olevat poeetidel vajadust «oma tundmusi ning nägemusi käsigranaatidena välja paisata». Esitatakse nõudmine paljastava luule suuna vastu: «... meie ajaluulest selle praegusel kujul peaksime juba üle saama. Ta ained ja tendentsid on juba liig tuttavad ning ähvardavad kordumisega... Meie lüürika vajab uusi ideid, aineid ja vormilisi varjundeid...» Paljastuse asemel soovitati kirjanikele, et nad oma luulele annaksid «rahvuslikult-ülesehitava ja patriootiliselt-sõjaka tooni», s. t. kodanliku natsionalismi vaimu.

Kirjanduse arenemine aga näitas, et üleskutsed lõpetada paljastused luules ning need asendada kodanliku natsionalismi propageerimisega ei andnud kodanlusele soovikohaseid tulemusi.

Ka kodanliku diktatuuriaja algusaastate võrdlemisi napi *proosa- ja draamakirjanduse* iseloomulikuks ja domineerivaks jooneks saab kodanlikus riigis valitseva korruptsiooni ja tõusikluse vastu väljaastumise ning üldise elu kitsuse mitmekülgne kajastamine.

Selle ajajärgu proosa- ja draamakirjanduse kõige silmapaistvamaks esindajaks ning kõige kunstiväärtuslikumate teoste looja on A. H. Tammsaare.

Oma näidendis «Juudit» (1921) ja romaanis «Kõrboja peremees» (1922) astub kirjanik välja egoismi ja võimuiha vastu või kajastab kodanlikus Eestis valitsevat ummikut, mis ei lase inimesel oma võimeid rakendada. (Neid teo-

seid on pikemalt käsitletud peatükis «A. H. Tammsaare».) Kodanliku Eesti tegelikkuse mõningate külgede väärnähtuste esiletoomiseks aitasid kaasa ka vanameistrid E. Vilde, E. Peterson-Särgava ja A. Kitzberg, aga ka J. Kärner. 1922. a. jõudis trükist E. Vilde varem kirjutatud «Side», mille väärtuslikumaks jooneks on mogrimärdiliku rahamehe-kiskja tüübi loomine. Samal ajal ilmunud E. Petersoni «Uus minister» viib järeldusele, et kodanliku Eesti saaki ja võimu ahnitsev kildkond ei erine omaaegsest Mudila väikeste ja madalate ideedega inimeste seltskonnast. J. Kärneri näidendis «Ainus idealist» (1922), kuigi selles on ilmselt näha kompositsiooniline lõtvus ja tegelaskujude skemaatilisus, tuuakse esile sotside ja end sotsialistlike fraasidega maskeerivate «tööliste sõprade» pankroteerumine. A. Kitzbergi «Neetud talu» (1923) heidab arvustava pilgu kodanliku Eesti algusaastate maaelule.

Tammsaare, Vilde ja Kitzbergi eespool nimetatud näidenditega lõpebki nende aastate näitekirjanduse vähegi väärtuslike ja lavaliste teoste loetelu. Me võime näha, et arvustav ja paljastav toon on kõigi nende ühiseks ja iseloomulikuks jooneks.

Valitsevatele kihtidele sai peagi selgeks, et estetism ja individualism ei osutunud end õigustavaks, kuna see ei suutnud r e a l i s m i a r e n e m i s e l e midagi tõsist vastu panna. «...Mis tähtsus on rahvusliselt ja riiklikult niisugustest peenendatud tundmustega inimestest..., kes teojõuetult rohus lamavad ja oma tundmusi analüseerivad,» arutasid kodanlikud kirjandusmehed Eesti Kirjanduse Seltsi aruandekoosolekul 1921. a. kevadel. Nõuti murrangut «elulisema ja olulisema» poole. Kui aga eesti kirjandus üldiselt arenes kriitilise realismi traditsioonide vaimus, paljastades ning süüdistades, esitas kodanlus nõudmise otsustavalt muuta kirjanduse suunda nii, et kirjandus kujuneks kodanlikku võimu ning selle üritusi õigustavaks ja kaitsvaks vahendiks.

Üheks seesuguseks konkreetseks nõudmiseks oli *kodanliku maareformi ülistamine*.

Sellistele nõudmistele reageerijaid leiduski. Nii avaldas A. Kivikas 1921. a. oma romaani «Jüripäev», millele (1924—1925) järgnesid «Jaanipäev» ja «Mihklipäev». Selles eesti talurahva elu käsitlevas teoses püüti näidata, nagu märgiti kaasaegses arvustuses, et «Eesti iseseisva riigi püstitamine ja põhjaliku maareformi teostamine on toonud murrangu, mis ähvardab segi paisata senised ühiskondlikud vahekorrad». Teose põhiülesandeks oli näidata uue peremeestekihi (asunikkude) õnnelikku tõusuteed. Kirjanik on teoses järjekindlalt läbi viinud kodanluse maareformi õigustava ja ülistava tendentsi: maareform annab töötavale talupojale maa, laenu, hooned kerkivad, kogu nende elu edeneb nagu imeväel. Teose tahtlikult idealiseeritud sisuga kaasnevad küllaltki plastilised elupildid, lopsakas keel ja stiil, näiline poolehoid töötavale inimesele. Peab märkima, et A. Kivika loomingulisi võimeid arvestades oli tal võimalus saada tugevaks kirjanikuks-realistiks. Kuid ta müüs oma sule kodanluse sotsiaalse tellimuse täitmiseks.

A. Kivika asunikuromaanid kuulutati kodanlike kirjandusloolaste ja kriitikute poolt uue realismi esikteosteks, millest peale olevat alanud eesti kirjanduses nn. u u s r e a l i s m i ajastu. Lähtudes väljamõeldud teooriast, nagu oleks eesti kirjandus arenenud ühtse vooluna, kõnelesid ja kirjutasid kodanlikud kirjandusloolased, et «iseseisvuse» ajal sai valitsevaks uus kirjandusvool. Sellele anti kõlav «uusrealismi» nimi. Kodanlike kirjandusloolaste arvates pidi see endisest realismist, «vanarealismist» (kriitilisest realismist), mis kodanliku kirjan-

dusloo väidete põhjal olevat välja surnud juba 1905. a., erinema selle poolest, et ta ei lõhu, vaid aitab kindlustada kodanlikku korda, näitab positiivset, «pärineb meie oma rahvusliku, riikliku ja kultuurilise elu põhikihtidest».

Nagu näitavad seesuguse «realismi» esikteosed (Kivika triloogia), on siin tegemist vaid realismi sildiga maskeeritud kirjandusega. Sellised teosed kirjeldavad rida elust fotografeeritud üksiknähtusi, mida lõppkokkuvõtteks tendentslikult vääralt ja vägivaldselt üldistati. Näiteks jõudis A. Kivikas oma teoses välja selleni, et maareformi tulemusel olevat maad saanud asunikkond jõudnud õnneliku põlveni, mis näitavat selle reformi õnnistust ning kehvema talurahva üldise elujärje tõusu ja suurtalunike laostumist. Maareformi elluviimise tulemused aga näitasid hoopis vastupidist.

Kodanlikud kirjandusloolased kuulutasid Kivika teose murranguliseks eesti proosa arenemises, keda olevat järginud A. H. Tammsaare ja teised. Tegelikult aga ei arenenud kogu eesti kirjandus elutõde moonutava «uusrealismi» joonel, vaid üsna selgelt on näha kahe kirjanduse olemasolu. Ühel pool on demokraatlik kirjandus (eesti kriitiline realism ja eesti proletaarne kirjandus), teisel pool realismiga maskeerunud «uusrealism» rea kodanlust teenivate kirjanike loomingus, mille kõrval jätkus dekadentlike ja sümbolistlike teoste loomine.

Eesti kodanluse püüded muuta eesti kirjandus kodanliku Eesti elu positiivsust näitavaks kukkusid läbi. Veelgi selgemalt on see näha edaspidi, 20-ndate aastate teisel poolel.

Eesti kirjanduse arenemisest 20-ndate aastate teisel poolel. Sõjajärgsetele revolutsioonilise liikumise tõusu aastatele järgnes kodanluse positsioonide stabiliseerumine. See avaldas olulist mõju ka kirjanduse arenemisele ja kirjanduslikus elus toimuvate võitluste käigule. Juba 1922. a. oli ellu viidud varem päevakorda kerkinud üritus: kõik kirjanikud koondati (mitte ühiskondlik-poliitiliste ja esteetiliste vaadete, vaid lihtsalt elukutse järgi) ühte organisatsiooni — Kirjanikkude Liitu. 1925. a. lahendati ka (samuti varem alaliselt päevakorras olnud) kirjanikele materiaalse toetuse andmise küsimus: võeti vastu nn. kultuurkapitali seadus, mille järgi hakati järgmisest aastast peale kirjanikele toetust jagama. Selliste «vastutulekutega» lootis valitsev kodanlus suurendada oma mõju kirjanikele ja kirjanduse arenemisele, rakendada kirjandus kodanliku riigi reaktsiooniliste eesmärkide teenistusse. Kodanluse peamiseks taotluseks oli, et kirjanikud loobuksid oma teostes kodanluse arvustamisest, näitaksid rahvuslikku omapära ja kõike «positiivset» — «iseseisvusega» saabunud õnnelikku elu eriti maal, külas. Seega lähtus kodanliku riigivõimu «abistav ja toetav» käsi reaktsioonilistest eesmärkidest. Seda tunnetasid väga selgesti oma aja demokraatlikud kirjanikud. Nii märkis J. Barbarus, et kodanluse ««rahvusliku omapära» nõue on... saatuslikult kaasaegne nähtus poliitiliselt reaktsioonilise võimu stabiliseerimisele», ning kultuurkapitali päike mõjub nii pimestavalt, et võim kipub vaimu terroriseerima ja ihkab «külarealismi diktatuuri».

Kodanlusel ei läinud korda oma reaktsioonilisi kavatsusi teostada: need põrkasid kirjanikkonna demokraatliku osa vastupanule. Objektiivselt kujunes kultuurkapital oma esimesel perioodil kodanluse soovide kiuste kasutoovaks demokraatliku kirjanduse arenemisele: demokraatlikud kirjanikud võtsid toetussummad vastu, sest see aitas nende majanduslikku olukorda kergendada ja oma teoseid luua, kuid oma sulge kodanlusele ei müünud. Ka kodanlus ise ei olnud nähtavasti päris kindel, kas tal oma toetusega õnnestub kirjanikke ära osta. Sellepärast andis kodanlus kultuurkapitali heaks esialgu suhteliselt väikese summa: 1927. a. sihtkapitali kevadises eelarves nähti ette 1920.—1926. a. ilmunud kirjanduse auhindamiseks 800 000 marka. Selsamal ajal sai terroristlik kaitseliit 1925.—1926. a. elanikkonnale pealepandud täiendava maksu näol 200 miljonit marka, s. o. 250 korda rohkem. Seega pidas kodanlus terrorivahendeid otstarbekohasemaks demagoogilise äraostmise poliitikast. (Hoopiski suure-

mat ja lausa reaktsioonilist funktsiooni õnnestus kodanlusel oma toetusega teostada hiljem, eriti fašistliku diktatuuri aastail, nn. riigivanema ja presidendi preemiatega.)

Kirjanduse arenemises toimus kodanluse võimu ajutise stabiliseerumise aastail olulisi muutusi. Esikohale nihkus proosa, tõrjudes tahapoole seni domineerinud luule, näitekirjandus aga jäi sellest ajast peale — kuni kodanluse võimu lõpuni — kõige mahajäänumaks eesti kirjandus põhiliigiks. Kõige olulisem oli muidugi muutus kirjanduse sisus: saabus mõningane võitlusmeeleolude taltumine ja uutesse ainevaldkondadesse siirdumine nii luules kui ka proosas.

Kodanlikus Eestis tegutsenud kirjandusloolased on näinud 20-ndate aastate teise poole kirjanduse s i s u s kõige olulisemat muutust talupojaromaani esilenihkumises, «maaorientatsiooni võidulepääsus», millega endine võitlev toon asendus rahunemisega. Nad seletasid, et «maaorientatsioon» vastavat «meie talupoegliku ühiskonna arengutendentsidele»; rahunemine olevat aga seletatav sellega, et nüüd, «rahulikemais oludes», olevat kirjanikud saanud «rohkem mahti ümber vaadata olevas elutõelikkuses, mistõttu aegamööda taltus ka opositsiooniline vahekord kaasajaga, ümbritseva ühiskonnaga»; see kõik olevatki toonud olulise muutuse eesti kirjanduse arenemises: kirjanik olevat hakanud näitama «mitte üksnes negatiivset, vaid ka positiivset».

Selliste väljamõeldud tõlgendustega püüdsid kodanlikud kirjandusloolased näidata, et eesti kirjandus arenes kodanlusele vastuvõetavas suunas. See ei vasta tõele.

Meie kirjanduse arenemise sisuline jälgimine tõendab, et 20-ndate aastate teise poole kirjandusele *üldiselt iseloomulikuks* jooneks on olemasoleva elukorraldusega mitterahulolemine, protest (kuigi stiihiline ja kaudne) ja negatiivse näitamine ning pessimismimeeleolud, *erandiks* aga selle korra ja elu «positiivsete joonte» näitamine.

20-ndate aastate teise poole kirjanduses on tõepoolest näha opositsioonivaimu mõningat taltumist. Seda põhjustas mitte elu tegelikkusega tutvumisega kaasnev veendumus «heast elust» (tegelikkus selle kohta ju tõendeid anda ei saanud), vaid ajajärgu poliitiline reaktsioon. Selle mõju aga avaldus erinevate kirjanike loomingus erisugusel kujul.

Peatume lähemalt käsitletavate aastate (1925—1929) eesti kirjanduse arenemisel põhiliikide kaupa.

Iseloomulik on, nagu eespool märgitud, *proosakirjanduse* tõusmine domineerivale kohale. Proosateoste arv ja kogumaht suureneb aastast aastasse. Kui näiteks 1925. a. ilmus 6 romaani ja pikemat jutustust, siis 1929. a. oli neid juba 16, lehekülgede arv suurenes aga üle viie korra. Proosakirjanduse kvantitatiivne tõus oli ilmne. Missugune aga oli kvaliteet, sisu, arenemissuund?

Kodanlikus Eestis levitati laialdaselt arvamust, et neil aastail olevat eesti proosakirjandus arenenud nn. maaorientatsiooni suunas, s. t. kodanlikku iseseisvust, eriti maaelu jaatavas ja seda positiivselt näitavas suunas.

Niisugune väljamõeldud «eesti kirjanduse arengusuund» olevat olnud seaduspärases vastavuses «eesti iseseisvusaegse ühiskonna arengusuundadele ning -tendentsidele». Seesuguse seisukoha aluseks on kodanliku reaktsioonilise ajalooteaduse poolt väljamõeldud skeem. See skeem oli üsna lihtne: maareformi teostamisega olevat põhjalikult muutunud eesti rahva klassiline koostis. Endine maatamees olevat pääsenud «peremeheks mitte üksnes mõisapõllul, vaid ka riigivalitsuse laua taga»; töölisklass olevat kaotanud «ühe positsiooni teise järele», jäänud isoleerituks ning 1. detsembri ülestõusu mahasurumine olevat selgesti näidanud, et «meil iga pahempoolne võimuhaarang oleks mõttetu». Niisuguse skeemi alusel mõtles kodanlus välja mingi «ühtse talurahva» juhtiva osa eesti ühiskonnas, «arengutendentsi». Kirjandusloolased aga võtsid oma uurimise aluseks mitte kirjanduse arenemise, vaid sellesama kodanluse skeemi, ning hakkasid kõnelema «maaorientatsioonist» kirjanduses ja «positiivsusest» kui iseloomulikust joonest eriti proosa osas.

20-ndate aastate teise poole eesti proosakirjanduse üldise iseloomustuse andmisel ei ole õige kõnelda ei maa- või linnaorientatsioonist ega optimismist.

Nende aastate proosakirjandust iseloomustab pessimism, mis peegeldabki seda ummikut, kuhu kodanlus oma «vabariigiga» oli välja jõudnud.

Ummiku kajastamine on sellel ajavahemikul ilmunud proosakirjanduse sisu üldiseks *iseloomulikuks jooneks*. Erinevus seisab vaid erinevate kirjanike loomingumeetodeis. Ühed on põhiliselt realistid, teiste juures avaldub tugev kallak naturalismi, kolmandad siirduvad fantastika valdkonda; osa kirjanikke püüab oma loomingus otsida väljapääsu, teeb selleks katseidki, on aga neid, kes ei sea endale seesugust eesmärkigi, vaid loovad teoseid, milledes antakse fotograafilisi pilte mandumisest ja laostumisest.

Aastail 1925—1929 ilmunud proosakirjanduse massi (üle 50 romaani ja pikema jutustuse, hulk novelle) iseloomustab lootusetu pessimism, hukkumismeeleolu; surm, enamasti vabatahtlik, on paljude romaanide ja jutustuste põhimotiiviks ja lahendusekski.

On teoseid, mille tegelased suhtuvad elusse kui rändamisse öös, nende arvamuse järgi elu pole midagi muud kui eksimused või kõlvatused, millest avalikult ei räägita; paljudes raamatuis näidatakse, et elupõletamisele järgneb pankrot, hukkumine; üks mõtiskleb oma elu üle videvikust varavalgeni ning seob endale nagu tahtmatult nööri kaela; õde saab õe tapjaks; mõnele keskkooliõpilasele viirastub, et ta peab peatselt surema; naisüliõpilane tunneb ennast andekana, kuid eluga sobimatuse pärast lõpetab enesetapmisega; on kirjanikke, kes kirjeldavad pidalitõbiste elu selleks, et lasta nende surnud elu veel kord surmata, metsikult ja mingi naudinguga kõike seda kujutades; paljude teoste tegelasist keegi ei otsigi mingit reaalset väljapääsu. Paljudel sel ajal ilmunud teostel ei ole väärtust kirjanduse kui kunsti seisukohalt, kuid ometigi on nad kirjanduslikeks dokumentideks oma aja meeleolude, selle ummiku näitamise seisukohalt, kuhu oli ajanud inimesi kodanluse «vaba ja demokraatlik kord»; inimesed, kes ei olnud nõus elutingimustega, hukkusid või hukutasid end ise sellepärast, et nad ei suutnud leida oma õiget kohta elus.

Seesugune kirjandus on ühtlasi tunnistajaks kirjanduse teest realismilt naturalismile. Muidugi ei tule teema ja aine põhjal otsustada teose meetodi üle. Eespool mainitud aineil kirjutasid nii O. Luts kui ka R. Roht, A. Mälk, K. Ast-Rumor jt. Põhiliselt võttes on O. Lutsu puhul tegemist realistlike töödega, R. Rohu juures võib märgata tugevaid naturalistlikke jooni. August Mälk aga,

kes käsitletaval perioodil andis oma esimesed pidalitõbiste elu kirjeldavad teosed, on naturalismi positsioonil.

Kirjanduse mandumise kõige ilmekamaks näitajaks on psühhopatoloogilised novellid, mis ilmusid K. Ast-Rumori sulest. Tema puhul ei ole tegemist oma loomingulist teed algava kirjanikuga ega juhuslikult naturalismi kalduva autoriga. Naturalism on omane talle juba loomingu algusest (Esimese maailmasõja eelsest ajast) peale. 20-ndate aastate lõpul avaldub naturalism ta teostes kõige vastikumal kujul. Tema novellide tegelasi iseloomustab loomalik kirg, olgu siis tegelaseks lakkades vedelev rätsep, päeval ja öösel armuseiklusi otsiv pangaametnik või mõni muu. Selliste näol pole tegemist ilukirjandusega, vaid kirjanduslikus vormis antud rõvedustega.

Kodanlus ootas kirjanduselt positiivse näitamist. Selliste nõudmiste täitmine kajastus vaid üksikute kirjanike (näiteks eespool mainitud Kivika) romaanides. Tegelikult aga hakkas elu vaatlemise tulemusel paljusid kirjanikke valdama pessimism, mis kujunes kodanliku ühiskonna mandumise peegeldamiseks ja paljastamisekski. Iseloomulikuks selles mõttes on R. Rohu loomingutee.

R. Rohtu on peetud kodanlike kirjandusloolaste ja kriitikute poolt Kivika «realismi» kõige ilmekamaks jätkajaks teatud perioodil. See on lihtsustatud käsitlus. R. Rohu kirjanikutee on kaugelt keerukam ja vastuolulisem, tema loomingus esineb väga mitmesuguseid ja teineteisele vastukäivaid tendentse, mis eraldavad Rohtu Kivikast ja selle «uusrealistlikust» suunast.

R. Roht (1891—1950), Võrumaa taluperemehe poeg, astus eesti kirjandusse Esimese maailmasõja eelseil aastail futuristina ning sümbolistina. Kodanliku diktatuuri esimesel aastakümnel sai ta tuntuks peamiselt oma maaelu käsitlevate romaanidega «Kurgsoo» ja «Maa». Realistliku põhikoega ning romantilise tooniga varjundatud teostes kõneleb R. Roht talupoegade elust, kusjuures silmapaistev koht on tema kauneil, lüürilistel looduskirjeldustel. Tema teostest õhkub väga sooja poolehoidu lihtsatele tööinimestele, soo veeres elavaile popsidele ning varjamatut viha pärisperemehe-kulaku vastu; tema töödes (eriti «Kurgsoos») esineb kokkulangevust Kivika ja tema suunaga (töötav talupoeg saab kõike väga kergesti ja ladusalt); ei ole vastuvõetav ka tema poolt tarvitatav ja ühtlasi kõige armastatum võte — peategelase (intelligendi) põgenemine loodusesse, linna (kui hukutava) ja maa (kui tervendava) vastandamine. 20-ndate aastate lõpus aga toimub Rohu loomingus teatav muutus. Reas romaanides («See, millest avalikult ei räägita», «Aeg», «Nauding») avaldub kirjaniku täielik pettumus kodanliku Eesti elu «saavutuste» üle. Ei ole vajadust nõustuda nende meetoditega, mida kirjanik kasutab (linna ja maa vastandamine, kergesisuline ning tihtipeale tahtlikult liigne labasuste ja inetuste kuhjamine), kuid tähtis on järeldus: kõik see, millesse ta varem uskus ja mida ta isegi idealiseeris, laguneb, kodanliku Eesti jõukam kiht elab naudinguis, valitseva aja «vaim» mädandab ühiskonda. Positiivse näitamisel, mida ootas kodanlus, oli kirjanik 20-ndate aastate lõpul välja jõudnud pessimismi.

Pessimism avaldub rea kirjanike loomingus ka põgenemises fantastikasse, ebatavalisse. Selles mõttes on iseloomulikuks eeskätt A. Gailiti, aga osalt ka F. Tuglase looming käsitletaval ajajärgul.

F. Tuglase ja A. Gailiti elu ja loomingutee on põhjalikult erinevad. Kuid neil aastail on nende ühiseks, kokkulangevaks jooneks see, et nad on valinud

oma teoste aineks ebatavalise, et nad ei asu realismi pinnal, kuid ometigi on nad mõlemad e r i n e v a d nii oma loomingulise tee kui ka individuaalse omapära poolest.

A. Gailit (1891—1960) tuli kirjandusse Esimese maailmasõja eelsel ajal töödega, mida iseloomustab jõhker fantastika, rõvedus, erootika ning sõnadetegemine ja viimistlematus stiilis. Käsitletavail aastail avaldatud Gailiti novellide aine on samuti ebatavaline, tegelased on sageli ebanormaalsete, haiglaste kirgedega (legendidele rajatud novellid kogus «Vastu hommikut», 1926. a. ja «Ristisõitjad», 1927. a.). Erandiks Gailiti loomingus on optimistlik teos trallitades mööda maad rändavast boheemlasest — «Toomas Nipernaadi» (1928).

F. Tuglaselt sel ajal (1925) ilmunud novellikogu «Hingede rändamine» on samuti täis ebatavalist nii sündmustikuliselt kui ka tegelaskujude poolest. Siin jutustatakse ebatavalisest olendist androgüünist (meesnaisest), kellel on «rändav hing», mistõttu ta võivat hommikul olla naine, õhtul mees («Androgüüni päev»), kirjeldatakse lendavaid inimpäid ja ühe niisuguse jäämist ratsutaja sadula külge («Õhk on täis kirge»), või antakse pilt lõppevast koerast Pariisi tänaval («Õhtu saabub»). Tervet novellikogu läbivaks mõtteks on novelli ühe tegelase sõnad: «Ma ei taha näha ennast ega maailma.» Ent erinevalt Gailitist on Tuglase jubedasisulisele teosele omane kompositsiooni läbitöötatus ja stiililine viimistletus.

Fantastilise, ebatavalise sisuga teosed, vastupidiselt eespool mainitud arvukaile teistele pessimistliku sisuga teostele, moodustavad ajajärgu kirjandusest väikese osa. Kuid nendes, nagu eelmisteski, ei tehta mingeid katseid olukorrast väljapääsu leida, ei asetata isegi sellist küsimust.

1925.—1929. aastate eesti proosakirjanduses on ka selliseid teoseid, milles pannakse kahtluse alla kehtiva korra mitmesugused olulised küljed, *otsitakse mingit väljapääsu*, antakse omapoolseid retsepte kirjanikule ning rahvale vastuvõetamatust olukorrast väljapääsemiseks. Seesugusteks teosteks on A. H. Tammsaare ja M. Metsanurga nende aastate romaanilooming, eeskätt «Tõde ja õigus» I—II (1926—1929) ja «Punane tuul» (1928). Need on käsitletava ajajärgu demokraatliku kirjanduse *kesksed ja parimad teosed*, raamatud, millel on suur ühiskondlik funktsioon mitte üksnes teatud kihtide otsinguid peegeldavate dokumentidena, vaid ka kirjanduslik-kunstiliste saavutustena. Neil on püsiv koht eesti kirjanduse klassikas.

Kodanlikud kirjandusloolased ja kriitikud madaldasid nende teoste ajaloolist ja kirjanduslikku tähtsust. Lähtudes sellest, et «Tõe ja õiguse» I osa ja «Punase tuule» tegelasteks on talupojad, paigutati need teosed lihtsalt talurahvaromaanide hulka. Tegelikult aga ei ole Tammsaare ja Metsanurga nimetatud teosed tavalised talupojaromaanid (sest mitte keskkond, ainevaldkond ei määra teose sisu, vaid probleemid), nad pole ka «tõusutungide», s. o. reaktsioonilise kodanluse ürituste õigustamise teenistuses; nende teoste näol pole tegemist elutõde moonutava «uusrealismi» jätkamise ja edasiarendamisega, vaid eesti kriitilise realismi silmapaistvate teostega. Peatume mõnevõrra lähemalt selle selgitamisel.

A n t o n H a n s e n - T a m m s a a r e (1878—1940), Vargamäe soode ja rabadega ümbritsetud väljamäel asuva Põhja-Tammsaare taluperemehe poeg, ja M a i t M e t s a n u r k (1879—1957),

keset suuri soid ja metsi asuva Metsanuka küla talupidaja poeg, on astunud eesti kirjandusse peaaegu ühel ajal.

Tammsaare esimene jutustus ilmus sajandi esimesel, Metsanurgal — kolmandal aastal ja mõlemad käsitlevad talurahva elu, selle viletsusi ja raskusi. Mõlemad nad saavad eesti demokraatliku kirjanduse silmapaistvateks esindajateks, kusjuures nende loomingu paremikku ühendavaks jooneks on protest valitseva tõusikkodanluse vastu, tõe ja õiguse otsimine, stiihiline tung parema elukorralduse poole.

Kui A. H. Tammsaare oma esimeses romaanis «Kõrboja peremees» näitab psühholoogiliselt veenvalt, kuidas Katku Villu taolise inimese unistused paremast elust jooksevad väga mitmesugustel põhjustel täielikku ummikusse, siis umbes sama probleemi oli Metsanurk puudutanud juba oma «Vahesaare Villemis» (1909): kodutalu, mida Villem armastas ja mida ta lootis edasi viia, sai talle lõpuks needuseks.

«Kõrboja peremehega» ühel aastal ilmub Metsanurga romaan «Taavet Soovere elu ja surm». Vähese haridusega kehvavõitu talupidaja Taavet Soovere unistuseks on seada oma talu teistele eeskujuks, ise saada valla juhtijaks oma inimesearmastuse, mõistuse ja eeskuju abil, olla vastandiks senistele — rahakoti ja ülbuse esindajaile; kuid ta unistused purunevad karmi tegelikkuse vastu.

Kahekümnendate aastate teisel poolel asuvad mõlemad kirjanikud veelgi otsesemalt üles seadma suuri probleeme: küsimusi tõest ja õigusest ühiskonnas. Tammsaare alustab kaugemast minevikust, Metsanurk hilisemast ajast. Oma suurromaaniga «Tõde ja õigus» seab Tammsaare küsimuse: kas töötaval inimesel on võimalik saada kätte oma tõde ja oma õigust? Kirjeldades talupoegade elu möödunud sajandil, talupojast põlvneva õppiva noore elu 1905. a. revolutsiooni eelseil aastail ning intelligentsi elu 1905. a. revolutsiooni ajal, siirdudes perekonnaelu probleemide juurde kodanliku Eesti seltskonnaelu taustal ning lõpetades taas külaelu kirjeldamisega, vastab Tammsaare sellele küsimusele eitavalt. Kirjeldades kahe põlvkonna inimeste elu kõigis üksikasjades ja kogu keerukuses, rõhutab Tammsaare oma teosega, et inimene ei leia õnne selles ühiskonnas ja seepärast ei või leppida niisuguse elukorraldusega.

Tammsaare on arvustaja ja paljastaja, kes väljapääsuteed ummikust nägi inimese parandamises, tema moraalses ja eetilises täiustamises, ümbersünnis. Me oleme nõus Tammsaare paljastusega, mis kajastab rahvahulkade vaateid, me naudime tema oskust kirjeldada inimhinge kõige keerukamaid avaldusi, meie ei saa nõustuda tema poolt pakutud idealistlike kontseptsioonidega.

Metsanurk seab oma teostes üles samasuguseid probleeme. Tema 20-ndate aastate teisel poolel loodud romaanides kajastuvad väiketalupojast võrsunud haritlaskihi vaated ja otsingud, seesuguse kihi otsingud, kes ei ole nõus kodanlusega, kuid kes ei suuda asuda proletariaadi positsioonidele, kes protestib valitse-

vate olude vastu, kuid kes ei suuda luua kontakti selle ühiskonnakorra vastu peetava võitluse juhtiva jõuga — Kommunistliku Parteiga. «Valges pilves» (1925) ja «Punases tuules» (1928) käsitleb Metsanurk nende teoste ühise peategelase, popsitütre Verihurma Alma otsinguid, tema pingelist siseheitlust tõe ja õiguse leidmiseks.

Metsanurga tööde, eriti aga «Punase tuule» kui küpsema teose väärtuslikumaks jooneks on autori täielik sümpaatia ja poolehoid kehvikule ja rõhutule, «punasele», põhjendatud laitus ning hukkamõist rõhuja, «valge» vastu.

Nagu Tammsaaregi juures, nii on ka siin väärtuslikuks *probleemi asetus*, mitte aga selle lahendus, üleskutse inimeste enesetäiustamiseks. Nende teostes jäävad kõlama mitte need sobimatud retseptid, vaid probleemi asetus ise, rahulolematus valitseva korraga, poolehoid lihtsale, tõde otsivale inimesele ja lõpuks see, et just kodanliku ühiskonna ebaõiglased vahekorrad ise sünnitavad «punast tuult», sunnivad otsingutele.

Mis puutub Metsanurga nendesse teostesse, kus ta püüab heita pilku 1924. a. revolutsioonilistesse sündmustesse (näidend «Kindrali poeg», 1925 ja romaan «Jäljetu haud», 1926), siis nende tegelaskujud ei kujuta endast *tüüpilisi* revolutsioonilisi tegelasi, vaid kajastavad seesuguse inimese vaateid ja otsinguid, nagu seda oli kirjanik ise, kes ei olnud seotud revolutsioonilise liikumisega, ei tundnud revolutsionääride-kommunistide tegevust ega nende töötingimusi ja -olukorda ja katsus neid kujutada *väikekodanlikult mõtlevate kihtide seisukohalt*. See tõigi kaasa nende teoste tegelaste kõikumise kommunismi ja religiooni vahel, sisaldades järjekindla, revolutsioonilise võitluse asemel inimese enesetäiustamise retsepti.

On vaja rõhutada, et Tammsaare ja Metsanurga 20-ndate aastate teise poole looming oli tunduvalt erinev teiste selle aja proosakirjanike loomingust; nende teosed on silmapaistvad oma meisterlikkuse tasemelt ning sisult, andes olemasoleva elukorraldusega rahulolematuse mõtte ning asetades tähtsale kohale sellest korrast väljapääsu otsimise *probleemi*. Mõlema kirjaniku probleemiasetus oli ühine, põhijoontes langeb kokku ka inimese enesetäiustamise retsepti andmine ning skepsis. Nende loominguline pale aga pole ühesugune: Tammsaarele (eriti «Tõe ja õiguse» I köites) on iseloomulik rahulik eepiline elukujutus, protest koorub välja kogu teose koest, Metsanurk (eriti «Punases tuules») on ägedam protestija, tendentslikum (tema poolehoid kehvikule ja hukkamõist jõuka suhtes on selgepiirilisemalt ja otsesemalt väljendatud). Tammsaarel asendub huumor pikkamisi sarkasmiga (nagu see on näha «Tõe ja õiguse» hilisemais köiteis), Metsanurga sarkasm on ilmne algusest peale.

Tammsaare ja Metsanurk väljendasid oma rahulolematust kodanliku korra vastu peamiselt talupoegade ja haritlaste elu kirjeldades.

Lihtsate, töötavate inimeste eluraskuste kujutamisel on silma-

paistev ja omapärane koht Metsanurga ja Tammsaare kõrval kirjanikul-realistil Oskar Lutsul (1887—1953).

O. Luts on andekas jutustaja, kes maalib pilte töötava inimese raskest olukorrast, ei sea suuri probleeme ega püüa neid lahendada, vaid kirjeldajana, jutustajana ja vestlejana loob elupilte, millest lugeja järeldab, et olemasolev kord on õnnetuseks lihtsale, tavalisele, igapäevasele inimesele.

Kirjanikuna sai O. Luts tuntuks käesoleva sajandi teise aastakümne algul (oma esikteostega «Kevade» I — 1912, II — 1913). See on oma aja kooli- ja noorte elust kirjutatud teos. Pehmeloomuline Arno, vembumees Toots, heasüdamlik kooliõpetaja-pedagoog Laur ja köster-kooliõpetaja Julk-Jüri on meisterlikult loodud tüübid; oma loomulikkusega võitis Luts laia lugejaskonna poolehoiu. Edasistes Tootsi-lugudes aga lahendas Luts oma kangelaste elu ja tegevuse küsimusi üha pinnalisemalt («Suvi» I—II, 1918—1919) ning pingutas üle põnevate episoodide otsimise ja kirjeldamisega («Tootsi pulm», 1921); Tootsi-lood ulatuvad kirjaniku võrdlemisi hilisesse loominguajajärku («Äripäev», 1924, «Sügis», 1938), kuid suudavad pakkuda järjest vähem. Meisterlike Tootsi-lugude autor Luts jäi kirjanduse ajalukku ikkagi eeskätt oma «Kevadega». Ka Luts kui näitekirjanik on peamiselt märkimisväärne varasemast perioodist («Paunvere», «Kapsapää», 1913), kus ta piitsutab alevi jõukamat kihti ja selle vaimset piiratust või näitab külakurnaja ahnust ja vaeste inimeste rasket saatust külas. O. Lutsu hilisem draamalooming ei ole jätnud nimetamisväärseid jälgi meie kirjanduse ajalukku.

Kodanliku diktatuuri algusaastail kirjutab Luts rea töid inimese traagilisest olukorrast; õnnetust abielust, kus abielupooled ei mõista teineteist ja nende elu möödub nagu karavan kõrbes, kus polegi oaasi («Karavan», 1920); ta jutustab kirjaniku tragöödiast ebasoodsais perekondlikes oludes («Harald tegutseb», 1921); loob följetoni laadis tabavaid pilte sahkerdajaist-tõusikuist («Vähkmann ja Ko», 1922); jutustab südamlikke lugusid lastele («Inderlin», «Nukitsamees», 1920).

Peamiselt iseloomustab O. Lutsu loomingut kodanlikus Eestis linnaelu kirjeldamine, väikekodanlike kihtide varjukülgede näitamine, selles keskkonnas elavate *noorte elusaatuste* kujutamine.

O. Lutsu teosed kõnelevad oma tädi meelevalla alt põgenenud noore Andrese kurvast elust («Andrese elukäik», 1923), popsipojast üliõpilase elukäigust («Ants Lintner», 1926), õpilase raskest elujärjest («Õpilane Valter», 1927); kodanlust paljastav toon astub üsnagi jõuliselt esile oma õnne eest võitleva Olga Nukruse traagilise elukäigu kirjelduses («Olga Nukrus», 1926) või juttudes moraalsest langemisest ning priiskamise õhkkonnast, mis viib majandusliku ning hingelise pankrotini («Pankrott», 1929).

Need on põhilaadilt niisugused teosed, kus autor tagasihoidlikult ja objektiivselt, nukralt ja troostitult, kuid tabavalt valitud kujundite abil loob pilte vana ühiskonna lihtsate inimeste elust, kellele kuulub kirjaniku poolehoid. O. Luts ei pretendeerigi väljapääsu näitamisele, vaid jätab selle lugeja hooleks. Seda joont jätkab kirjanik ka hilisemas loomingus.

O. Luts on kirjanik, kes 20-ndate aastate teisel poolel siirdus linnaelu varjukülgede näitamisele, kuid ta ei jõudnud proletariaadi elu kujutamiseni. Proletariaadi elu kujutamisel 1920-ndate aastate teise poole eesti kirjanduses, samuti ka revolutsionääride elu tõe-

truul kirjeldamisel kuulub keskne koht eesti proletaarsetele kirjanikele, aga ka eesti kirjandusse astuvatele teistele noortele jõududele.

Nagu võisime näha, on 1925.—1929. aastate kirjanduses domineeriv proosa. Nimelt proosakirjandus on andnud ka kõige meisterlikumaid teoseid. Käsitletava ajajärgu kirjanduse arenemisele on iseloomulik luule tagaplaanile jäämine proosakirjanduse kõrval, kusjuures sisus on ilmne opositsioonivaimu mõningane taltumine ning pessimismi süvenemine.

Ajavahemiku algul on luule arenemises, eriti uute kogude ilmumises, näha lühikest seisakut, siis aga hakkab pikkamööda suurenema nii luuletajate kui ka ilmuvate kogude arv. Aastail 1926—1929 ilmus tavaliselt aastas kümmekonnalt autorilt 11—15 luulekogu. See muidugi iseloomustab ainult kvantiteeti. Luule kvaliteeti arvesse võttes aga saab kõnelda kõige rohkem 5—6 poeedist ning kahest-kolmest luulekogust aastas.

Avaldatavate luuletuste massi seisukohalt on luulele, nagu proosalegi, iseloomustavaks pessimism; see leiab kõige selgema väljenduse eeskätt Visnapuu ja Underi nende aastate loomingus.

H. Visnapuu esineb käsitletavail aastail mitme koguga («Ränikivi», 1925, «Maarjamaa laulud», 1927, «Puuslikud», 1929), milledes on ühelt poolt näha autori sünget meeleolu ja kibestumist, esineb kohati protestitoonigi; kuid protest «meie praeguse elu» kui «igavesti koriseva umbjärve» vastu lõpeb resignatsioonitundega, et surm olevat hinge lunastamise algus, esineb mõtteid armastusest oma kodumaa vastu («mina armastan sind, minu kodumaa pind»), kohati on näha õnnestunud kodu- ja looduslaule («Üle kodumäe» jt.), kuid põhitooniks jääb ikkagi «sügis südames». Luuletaja tunneb end olevat «ümbritset ööst». Mitte ainult pettumuse ja sünguse tunded ei ole selleks, mis iseloomustavad selle ajajärgu Visnapuud. Luuletaja tunneb mingisugust haiglast hirmu ja kartust, et tema kodumaa olevat «tõmbetuulte käes», «söödamaaks võõrastele täkkudele» («Maarjamaa laulud» III), keda ähvardavat arvukas vaenlaste hulk. Tõenäoliselt on see hirm revolutsiooniliste jõudude ees. Kõige selgemalt avaldub see neis värssides, kus luuletaja seab oma ja rahva huvid vastuseisvaiks: «kuis mina julgen laulda oma viit, / kui rahvas jälgib teisi nagu vari?» H. Visnapuu seab enda kui luuletaja huvid vastu rahva huvidele, rahva võitluse huvidele. Pessimism sisus, üsnagi raske, kohmakas värss, viljatud filosoofilised arutlused ning mõistuslikud ülepingutused poeemides ja lõpuks luuletaja huvide vastandamine rahva huvidele isamaa-armastuse sildi all — see on iseloomulik Visnapuu luule arenemisele, milles on näha üha hoogsamat lähenemist kodanliku natsionalismi ideoloogia teenimisele.

M. Underilt neil aastail ilmunud luuletuskogudes «Hääl varjust» (1927), «Rõõm ühest ilusast päevast» (1928) ja «Õnnevarjutus» (1929) on näha luuletaja pessimismi vaheldumist üksikute optimistlike toonidega ning siit aimatava isesuguse saatusega, mis pidavat kuulutama õnnetust ja hukku. Esimeses kogus esineb õnnestunud looduslaule (näit. «Tuisk»), kohati on näha jõulist protestitooni («ei aidanud jumal, ei aidanud kurat, / ja teiste päralt on vara ja au»), kuid need ei suuda muuta luuletuskogu üldmuljet: äärmist pessimismi, mis on täis kõige naturalistlikumaid, võikaid pilte ja kujundeid (näiteks luuletused pullpunasest noorest lihunikust, kelle silmad kiirgavad neitsit nähes, kooljast, kuutõbisest, enesetapjast jne.). Teises luuletuskogus tunneb luuletaja rõõmu loodusest, avaldab soovi laulda koos lindudega, kuid kõik see jääb pinnaliseks optimismiks. Kolmas kogu sisaldab rea ballaade, mida iseloomustab sõnavara laie-

nemine ning värsi ladusamaks muutumine, kuid ballaadides domineeriv saatuseidee annab neile pessimistliku üldilme.

Underi luulekogude pessimismiga sarnaneb A. Adsoni võrumurdeline «Kaduvik» (1927), erinevuseks on pehmemad toonid ning huumorivarjund; kuid kõlama jääb ikkagi täielik lootusetus: iga elu alguses on juba näha ka tema lõpp, «ei päse keaki ajaliku rakkest, / üts alaline surm om eläden».

Enesekordamise ja loomingulise allakäigu tunnuseid võib näha vanemate, varem tuntud luuletajate V. Grünthal-Ridala ja K. E. Söödi nende aastate loomingus.

Ridala mälestus-, samuti ka looduslaulud kogus «Tuules ja tormis» (1927) ei tõuse tema varasema kogu («Kauged rannad», 1914) paremiku tasemele. Kui eelmist kogu iseloomustasid seesugused mälestusluuletused, nagu «Nooruse maa», või plastilised looduslaulud — sonetid «Luiged», «Kevade», siis uues kogus on nendega kõrvutatav vaid ehk «Kaks pihla». K. E. Söödi luules on tagasiminek samuti täiesti ilmne. Kui Söödi eelnevas loomingus esines lõivumaksmist kodanlusele, siis nüüd, 1928. a., avaldas ta teose, mis kõige otsesemalt teenis kodanliku natsionalismi huve. Selleks oli paarisajarealine rahvalaulu värsis kirjutatud poeem «Vabadusrist». (See Söödi langus ei kestnud kaua — hiljem hakkas ta kahtlema kodanluse «iseseisvuses».)

Seega võisime näha, et 1925.—1929. aastate luulet iseloomustab rea kirjanike osas pessimism, enesekordamine või eemaldumine tegelikkuse väärnähtuste piitsutamisest, enda vastandamine rahva huvidele või üksikute luuletajate otsene asumine kodanluse klassihuvide teenistusse. See luule ei moodusta aga nende aastate luuleloomingu edasiviivat osa.

Eesti luule arenemisjoont edasiviival poolusel 20-ndate aastate teisel poolel asuvad peamiselt A. Alle, J. Kärner, J. Barbarus, J. Semper, perioodi lõpu poole J. Sütiste. Nimelt nende luuletajate loomingus võib näha edasiviivat ajajärgu progressiivsete tendentside kajastamises, samuti aga ka eesti luule kui kunsti arenemise mõttes üldse.

August Alle jätkab otseselt 1920.—1924. aastate võitlevate ajalaulude traditsiooni oma 1925. a. ilmunud poeemiga «Laul kleidist helesinisest ja roosast seelikust».

Kuigi poeemis on vasturääkivusi ja tagasikiskuvaid meeleolusid, boheemlaslikku ellusuhtumist jms., ei jää Alle poeem pessimistlikuks, ja seda tänu poeemi tugevamatele kohtadele (II ja III osa). Kujutades revolutsioonilisi sündmusi Petrogradis 1917. a. revolutsiooni ettevalmistamise ja läbiviimise perioodil (II osa), tervitab autor palavalt revolutsiooni:

Sa oled tervitet, aeg punalippuden,
aeg suurim, enneolematu, julm,
kui revolutsiooni püha, pulm...

Nendele suurtele, rahvastele vabadust toonud aegadele, kus «jumala ja keisri bloki ülekohtu» olid võitnud sõdur ja tööline, vastandab kirjanik pildi kodusõjajärgsest Tartust, kodanliku Eesti tegelikkusest sellele omase närususe, saagiahnuse ja vaba mõtte vastasusega.

A. Alle poeem (vaatamata kompositsioonilisele lõtvusele ja värsi kohatisele viimistlematusele) väärib erilist märkimist seetõttu, et selles jätkatakse kodanluse paljastamist ning tuuakse 1917. a. revolutsiooni teema, ja seda 1924. a. ülestõusu mahasurumisele järgnenud terroriaegadel, kus igasugune mõtegi revolutsioonist ja revolutsioonilisest võitlusest oli kästud maha matta. Poeem lõpeb

küll autori taandumisega rahustavasse loodusesse, kuid kõlama jääb mitte lõpp, vaid kodanluse paljastamine ning soe poolehoid revolutsioonilisele võitlusele, usk selle võitluse jõusse ja õiglusse.

Jaan Kärneri selle ajajärgu luuletuskogudes («Lõikuskuu», 1925, «Õitsev sügis», 1926, «Rändur vilistab», 1928, «Tormiliüüra», 1929) avaldub samuti skepsist ja pessimismi. Kuid see on erinev Visnapuu ja Underi pessimismist. J. Kärner siirdub oma luules loodusevaatlemisele ning tuleb 20-ndate aastate lõpul uuesti tagasi teravalt võitleva sotsiaalse teema juurde.

J. Kärneri siirdumises loodusesse peegelduvad kirjaniku pettumusmeeleolud. Tegutsedes aktiivselt mittekommunistlikes, end pahempoolsete fraasidega maskeerivais parteides, veendus J. Kärner peagi, et nende pahempoolsus on teeseldud ning ei seisa rahvahulkade huvide teenistuses. Ta loobus aktiivsest poliitilisest tegevusest ning tema kirjanduslikus loomingus hakkas domineerima endise võitleva ajalaulu asemel *loodus*. Ei ole aga õiglane vaadelda seda langusena Kärneri kui luuletaja loomingus. Tema looduslaulud suvest, lõikusest õitsvast sügisest ja armastusest näitavad Kärneri suurt *lüürilist* talenti ning kuuluvad eesti lüürika paremate saavutuste hulka. Samal ajal, kogust kogusse läheneb Kärner üha rohkem ka sotsiaalse ülekohtu hukkamõistmise probleemidele. Ilmekalt on see näha kogus «Rändur vilistab», eriti aga «Tormilüüras». Ta luuletab edasi loodusest, lindudest, sügisest ja talvest, ent uhkelt keerlevad varesed saavad tal Eesti «suurvaimude» sümbolkujuks (luuletus «Varesed»), sügistuuled — reaktsiooni- ja surveaega iseloomustavaks, talveõise looduse kirjeldus lõpeb lootusega uuest, paremast ja õiglasemast elust. Kärneri 20-ndate aastate lõpul loodud luuletused algavad nagu reeglipäraselt looduskirjeldusega, arenevad teravaks süüdistuseks ning lõpevad kas *lootusega paremasse tulevikku* või mehises rütmis avaldatud *võitlusüleskutsega*. Nii näiteks lõpetab ta luuletuse «Tormiline» järgmiselt:

> Kuis tahaks tõusta laul see sünge sügistormina —
> on homse päeva aated liikvel rõhutute päis —
> ja heita, purustada kõdunenud vormina
> kõik vana korra pahelise, mille aeg on täis.

Luuletuses «Ennustus» aga kajastub luuletaja võitlusse kutsuv kreedo:

> Aega paremat ennustada
> võtku lauluga nüüd poeet.
> Välja orjusest otsib rada
> tahtepingutusis proleet.

Näeme, et J. Kärner siirdus taas looduslüürikalt ühiskondlikult võitlevate laulude loomisele. Kodanlik kirjanduskriitika nägi selles vaid halba: Kärneri loomingus olevat näha «saabuvat kriisi»; sotsiaalsete probleemide juurde siirdumist mõisteti hukka kui «delikaatse tooni» asendumist «naturalismiga» jne. Tegelikult aga oli see Kärneri loomingus uue aktiivsuse tõus, tema otsesem lähenemine rahvahulkade mõtteile, taotlustele ja võitlusele. See oligi rahvaliku kirjanduse ideelise arenemise loomulik ja täiesti seaduspärane tee.

Johannes Barbaruse loomingu jõudu kahjustab ka käsitletaval ajajärgul formalism. «Multiplitseerit inimene» (1927) jätkab ikka veel eelmise kogu («Geomeetriline inimene») kubistlikke harrastusi; liigne kunstlikkus kipub lämmatama protestihüü-

deid kodanliku korra ja kodanluse aadressil. Kuid selles kogus avaldatud tööde paremik omab kestvat väärtust nii ajajärgu meeleolude kajastajana kui ka luuleteostena. Kas või näiteks seesugused luuletused, nagu «Hall reisikiri» ja «Põrsad».

Esimene loob ilmeka reisipildi kodanliku Eesti tegelikkusest, kus kõikjal umbrohuna lokkab ülekohus ning «korra järele» valvab kaitseliitlane, terve Eesti on luuletajale «mingi kasarm-tall, sellest reisikiri rõõmuta — hall». Teises luuletuses naerab poeet välja eesti kodanluse kujuteldavat majanduslikku õitsengut ning kultuurivaenulikkust: «Siga — luule, muu kõik — igav proosa, / meie sealauda põhust tõuseb koit.»

«Multiplitseerit inimese» ideeliselt kõige selgemais töödes on saavutatud suurem rahvapärasus ka vormis, mis märgib autori järkjärgulist vabanemist formalistlike kirjandusvoolude mõju alt.

1927. a. «Loomingus» avaldatud poeem «E. V.-R.» on täis teravat protesti kodanluse võimutsemise vastu. «Tööline taipas täbarat, / rahvariiki räbalat: /vaese viletsus jäi viiki.../ Ei sest tule rahuriiki,» kirjutab Barbarus. Poeet tunneb, et terve Eesti on kitsas «kartser», kus möllab kodanluse metsik terror («maa pääl mõõk teeb analüüsi»).

Ägedale protesti- ja paljastusetoonile vaatamata jääb Barbarus tol ajal veel vaid protestivaks, mässutsevaks intelligendiks, kes ei leia otseteed proletariaadi juurde ega suuda veel vabaneda formalismist oma luules. Tema nõukogude-eelse luule ja võitleva sõna kõrgpunkt avaldub hilisemais fašismivastase võitluse teemal loodud töödes, millega kaasneb üsna järsk muutus luule vormi rahvalikkuse suunas.

Formalismist vabanemise protsessi kõnesoleval perioodil tuleb märkida Erni Hiire luules.

Erni Hiire (sünd. 1900) esimesed luulekatsetused (1919—1924) kuuluvad futurismi. Luule asemel sisaldavad need tööd («Ohverdet konn», «Arlekinaad», «Huhuu merituulen») futurismile omaseid häälikukombinatsioone, nagu näiteks «Arlekinaadi» algus: «Ball pummelung, tirr-põmm, hurra! Maskeraad, paraad-meeleolu prasselduste pannilt.» Autori taotluse saada ajalaulikuks lämmatavadki seesugused mõttetud häälikute ja sõnade kombinatsioonid.

E. Hiire järgmised kogud «Lemmiklaulud» ja «Meeri-Maria-Mari» (mõlemad 1926. a.) kannatavad üldjoontes eespool nimetatud pahe all. August Alle märkis 1927. a. õigesti, et oma üldilme poolest on nad «kahvatud ja ilmetud», ja et autori juures on tunda visnapuuliku ajalaulu mõju («See luule on midagi uuema aja lorilaulu ja sentimentaalse romansi ristsugutuse vahepealset, mille sekka mürtsub jazz-bandi trumm»). Ent nende luulekogude paremiku osas on näha mõnesugust murrangut E. Hiire loomingus. Kogus «Meeri-Maria-Mari» avaldatud seesugused luuletused, nagu «On sõda!», «Oi, ema», «Miks täna kibuvitsus kuu?» kõnelevad autori kurtmisest töörahva ränkraske olukorra üle. Veelgi selgemalt kõnelevad sellest «Lemmiklauludes» avaldatud luuletused, nagu «Ema laul», mis meenutab, et ema peab kasvatama oma poega selliseks töörahva punalipu kandjaks ja võitlejaks, nagu oli seda isa. Kuigi E. Hiire värss jääb raskepäraseks, ometi tähistab see muutus murrangut sisus.

20-ndate aastate teisel poolel võib näha Erni Hiire loomingulist tõusu. Seda tunnistab luuletuskogu «Puhtevird» (1927) paremik.

Luuletaja astub ägedalt välja imperialistliku sõja vastu («Pimesikumäng»), kodumaal valitseva sõjakohtu terrori vastu («Valulik maa»); koos eespool nimetatud tihtipeale abstraktsusse kalduva süüdistamise kõrval esineb juba üsna selgelt piirjoonestatuna kodanluse lubaduste ja ürituste konkreetne paljastamine ja kodanluse kui klassi vastu võitlema kutsumise idee. Näit. luuletuses «Ei ole kahklust!» ütleb poeet:

Meil lubati kord pöördeajal
siin elamiseks maailm anda —
ent külateed taas sõimu kajal
käib teomees — saab saapakanda.

Sama luuletuse lõpetab autor selgelt:

Üks priisates ei tunne püsi,
kui teisel orjus kurnab rammu, —
siin, vennas, ära pikalt küsi,
teed millist võtad veenvalt sammu!

Teise luuletuse («Isa sõnad») lõpp ei jäta samuti suuna valikut lahtiseks, vaid rõhutab:

Ära seltsimeest tapma, poeg, astu, —
koos ründame sundijail' vastu!

Nagu see oli J. Barbaruse juures, nii on ka E. Hiire loomingus: sisu rahvalikkusega kaasneb ka luulekeele muutumine tabavamaks ja rahvalikumaks, rütm muutub tugevamaks, värss lihtsamaks.

20-ndate aastate eesti luule pilti täiendab oluliselt selleks ajaks omapärase, individuaalse luuletajapalge saavutanud Johannes Semper.

J. Semper (sünd. 1892) avaldas esimesed luuletused juba ajakirjas «Noor-Eesti» (1910/11); revolutsiooni- ja kodusõja-aastail ilmusid tema esimesed luuletuskogud «Pierrot» ja «Jäljed liival». 1922. a. ilmus «Tarapita» väljaandel J. Semperi kolmas luulekogu «Maa ja mereveersed rytmid». J. Semperi esikkogudes kajastuvad subjektiivsed nukrusemeeleolud, kuid ei puudu ka mõningad protestinoodid. Ühiskonna elu nähtuste kajastamise ring laieneb Semperi juures mõnevõrra nn. ajalaulude perioodil (kogu «Jäljed liival» tsükkel «Aja linguden»), kus autor tarapitalasena mässutseb tõusikluse vastu ning avaldab meelepaha «metsikute aegade» üle. J. Semperi tolleaegset värssi iseloomustab abstraktsus ja mõistuspärasus, püüe silma paista uudse stroofiehituse ning kõlataotlusega.

1926. a. ilmunud luuletuskogu «Viis meelt» tähistab tunduvat arengut Semperi luules. Autor siirdub loodusse ja mereranda, endine nukrus asendub optimistlikumate toonidega, mõistuspäraselt konstrueeritud värss hakkab maad andma elavamale tundmusele («Kutse kevadesse», «Kutse jõe äärde» jt., rahvaluulevärsiline «Mure linki liiguteli» jt.). Selles kogus (aga osalt juba ka eelmistes) paistab Semper silma oma viimistletud värsitehnika poolest. See jääb talle põhiomaseks ka järgmistes, 30-ndail aastail ilmunud kogudes.

1925.—1929. aasta *näitekirjandus* jääb teiste kirjanduslike põhiliikidega võrreldes mahajäänumasse olukorda. Vanad eesti

näitekirjanduse meistrid A. Kitzberg ja E. Vilde ei loonud neil aegadel enam uusi näidendeid, A. H. Tammsaare ja ka E. Peterson vaikivad. Kesine on ka lühinäidendite toodang.

Nendel aastatel tõuseb eesti näitekirjanduses domineerivale kohale Hugo Raudsepp, kes hakkab oma näidenditega tooni andma.

H. Raudsepp (1883—1952) hakkas 1927. a. peale pidevalt avaldama näidendeid. Neid on tavaliselt jaotatud piibli- ja olevikuainelisteks (esimesed ilmusid varem, teised peamiselt 1929. a. alates). Üldse avaldas Raudsepp 20-ndate aastate teisel poolel 7 näidendit. H. Raudsepp ei sea oma eesmärgiks kodanluse teenimist, vaid mitmesuguste väärnähtuste arvustamise ning väljanaermise, mis üsna tihti omandab janditamise iseloomu. Peale selle lõpevad tema näidendid tihtipeale kompromissiga, kokkuleppega, endise juurde jäämisega. Näiteks piibliaineline draama «Kohtumõistja Simson» (1927). Selle näidendi peategelaseks on elujanune Simson, kes püüab leida *uut* jumalat ja tahab ühtlasi saada ka endale *uut* naist. Näidendi lõpul aga jääb Simson truuks oma *endisele* naisele ja oma *endisele* jumalale, kuna «Jumal on taevas, kes kõige eest hoolitseb ja kelle peale veeretad oma koorma».

Olevikuaineliste komöödiate kõige iseloomulikumaks näiteks on «Mikumärdi» (1929). Selle näidendi tegelasteks on Mikumärdi peremees Jaak Jooram koos oma tütre ja pojaga, Mikumärdi pops Jüri oma poja Juhaniga, suvitajad — ema ja tütar Soekaraskid, talumajanduse nõuandja Seliohv jt. Vastastikused meheleminemise ja naisevõtmise janditamised lõpevad sellega, et popsi koolitatud poeg saab endale maadluse võidu hinnana peretütre, ja sulasest saab peremees. Teoses avaldatud kriitilised nööked hallparunliku talu-peremehe aadressil jäävad tihtipeale kerge janditamise varju. Peale selle domineerivad H. Raudsepa näidendeis biologismi jooned. Nagu Raudsepp ise on öelnud (1930. a.), moraalistab ta maailma lahti animaalse eluõõmu nimel ja «avastab» uue elutunde, milles «bioloogiline eetika» võidutseb sotsiaalse moraali üle.

Seesugune nähtustesse ja olukordadesse suhtumise viis tõi kaasa inimese näitamise bioloogilise olendina, ja seda kõike koos Raudsepale omaste paradoksidega, sõnadega säristamisega. Raudsepa näidendeis ei ole puudu paradoksidest ja aforismidest kaasaja elu üksiknähtuste aadressil, kuid kõik see muutus tihtipeale eesmärgituks või sai vahendiks, mille abil näidendeid huvitavamaks ja kõmulisemaks teha. Rida H. Raudsepa näidendeid ei pea vastu ka näidendi kui lavateose ega üldse kunstiteose nõuetele; tema tegelased ei kujuta tihtipeale endast tüüpe, vaid on autorile vahendiks, et sinna külge riputada kas oma teravmeelitsemist või rõvetsemist. «Tüüp.» kirjutas silmapaistev dramaturg E. Tammlaan 1937. a., silmas pidades H. Raudsepa näidendeid, «ei tohi olla jõulupuu, millele võib lõpmatult külge riputada igasuguseid sõnalisi prääniku id ja säraküünlaid.»

H. Raudsepal on oma osa eesti dramaturgia arendamisel, kuid teda mehhaaniliselt järgima asuvate nooremate draamakirjanike tegevus tõi kaasa realistliku rahvanäidendi degenereerumise labaseks jandiks.

20-ndate aastate teise poole proosa- ja draamakirjanduses on iseloomulikuks jooneks katsed kajastada ajajärgu aktuaalseid küsimusi, eriti aga 1924. a. 1. detsembri ülestõusu või sellega seotud probleeme. Ent see toimub väga erinevatelt seisukohtadelt.

Lausa massiliselt kerkib romaani- ja novellitoodangus pinnale *revolutsioonilise võitluse tarbetuse ja kahjulikkuse näitamise tendents.*

Väga ilmekalt on see näha K. Ast-Rumori loomingus. Oma novellikogus «Mürgine vili» püüab ta lugejaisse sisendada mõtet, et igasugune kõrge idee on teostamatu ja niisuguse idee eest võitleja peab paratamatult hukkuma. Mõned teised kirjanikud püüavad näidata osavõttu 1. detsembri ülestõusust inimest hukutava põhjusena (näiteks A. Mälgu «Hukkumine») või üldse tahavad kujutada «punaseid», «mässumehi» tumeda minevikuga inimestena, hulgustena jne.

Kuid esineb ka katseid näidata ülestõusust osavõtjaid tõeotsijatena. Selliste hulka kuulub Metsanurga näidend «Kindrali poeg» (1925). Selles teoses kujutab Metsanurk kindrali poega, kes läheb üle fašistliku kodanluse vastu võitlevate rahvahulkade poolele, kuid ta vaateis avaldub kirjanikule endale omane väikekodanlik elutunnetus: näidendi epiloogis jääb peategelane kõhklema ning hakkab ühiskonna peamiseks ümberkujundamise abinõuks pidama mitte otsese võitluse teed, vaid inimese kõlbelist enesetäiustamist, enda vaimset «parandamist» piibli abil. Metsanurga draamal oli oma aja tingimustes suur tähtsus: see toodi lavale ilma suurt küsimärki asetava epiloogita, mistõttu jäi kõlama soe poolehoid oma klassist lahkulöövale kindralipojale, kes siirdus kodanluse vastu võitlejate ridadesse. Näidend võeti lavalt 1. detsembri timuka kindral Põdderi korraldusel ja kuulutati «riiklusele ja ühiskondlikule korrale» kahjulikuks. Autor ise aga sai ägedate süüdistuste osaliseks.

Tööliste elu ja vabadusvõitluse kajastamine selle ajavahemiku kirjanduses jääb noorte, pealekasvavate autorite alaks. Täie järjekindlusega avaldub see teema eesti proletaarsete kirjanike loomingus.

1920-ndate aastate keskpaik, eriti aga teine pool, on silmapaistev uute kirjanduslike jõudude esilekerkimise, uute talentide ilmumise poolest, ja seda kõigi žanride osas. Siin on tegemist enamvähem üheealiste autoritega, kelle kirjandusse astumine langeb ajaliselt kokku. Draama ja satiiri (epigrammi) alal näeme A. Antsonit (1899—1945), proosa alal Juhan Madarikku (1899—1941), P. Vallakut (1893—1959), R. Sirget (sünd. 1904), A. Mälku (sünd. 1900), J. Parijõge (1892—1941), A. Jakobsoni (1904—1963), M. Rauda (sünd. 1903) jt., poeesias J. Sütistet (1899—1945). Antsoni esimene näidend ja Vallaku esimene novellikogu ilmusid 1925. a.; aasta hiljem A. Mälgu esimesed jutustustekogud ja romaanid, J. Parijõe esimene noorsoojutustuste kogu. Tähelepanuväärne on 1927. aasta — see tegi August Jakobsoni laiemalt tuntuks; ilmusid A. Antsoni esimene epigrammikogu ja R. Sirge jutustustekogud, M. Raua esimene pikem jutustus; 1928. a. andis J. Sütiste luule esikkogu, järgmisel aastal ilmus R. Sirge esimene romaan; samal aastal ilmus ka J. Madariku esimene ulatuslikum teos, mis jäi kodanlikus Eestis keelatud teoste hulka.

Oma maailmavaatelt, loomingumeetodeilt ning arenemisjoonelt on siin tegemist erinevate kirjanikega; nende arenemistee oli

erinev ja nende osa meie kirjanduses avaldus omamoodi. Revolutsionäär ja kirjanik J. Madarik (J. Lauristin) lõi vangla tingimustes ulatuslikuma proosateose «Riigikukutajad», mis kuulub sotsialistliku realismi teoste hulka. Kriitilise realismi võitlev toon tugevnes. Täpsemalt öeldes — demokraatlikus kirjanduses hakkasid arenema revolutsioonilise elukäsitluse tendentsid, mis annavad tunnistust sotsialistliku realismi mõjust meie kirjandusele. A. Antson lõi revolutsioonilisest vaimust kantud näidendeid, A. Jakobson ja R. Sirge kirjeldasid oma romaanides eesti tööliste elu, J. Sütiste asus oma luules uusi vagusid ajama meie töötava rahva elu ja võitluse kirjeldamises. Kõik need kirjanikud hakkasid avaldama olulist mõju eesti kirjanduse edasisele arenemisele. Enamik neist, läbides erineva arenemistee ning ületades keerukaid vastuolusid oma poliitilistes ja kunstilistes vaadetes, kasvas eesti nõukogude kirjanduse silmapaistvateks esindajateks. Täiesti vastupidine oli aga näiteks A. Mälgu arenemistee. Ta alustas teostega, mida iseloomustavad omapäratsemine, võikalt naturalistlikud pildid jms. («Surnu surm» jt.), siirdus omapäraste, kohaliku koloriidiga rannaelu kirjeldavate juttude juurde («Rannajutud» jt.), katsetas näidenditega, kuid sel alal ei suutnud jõuda selgeilmeliste teoste loomiseni. 30-ndail aastail sai ta kodanluse õuekirjanikuks.

Vaatleme lähemalt uute pealekasvanud kirjanduslike jõudude tegevust.

Varem teistest noortest ning ideeliselt kõige selgemaid taotlusi sisaldavate töödega astub eesti kirjandusse A. Antson. Tema kirjandusliku tegevuse algusperiood annab olulist lisa ajajärgu näitekirjandusele, aga mõnevõrra ka epigrammile.

1925. a. avaldab Antson eri raamatuna oma esimese näidendi «Lapsed». Teoses, mis kujutab endast ühevaatuselist ekspressionistlikku draamat, avaldatakse — laste suu läbi — protesti sõja ja vägivalla vastu. Järgmisel aastal ilmunud koguteoses «Aktsioon» I tõstab Antson uuesti protesti sõja ja meeletu tapmise vastu (kolm pilti draamast «Vennad»). 1926. aastal ilmub Antsonilt uus näidend «K o l g a t a». Selle draama peategelaseks on tagaotsitav revolutsionäär, kes langeb oma endise sõbra reetmise läbi. Kirjanik avaldab palavat poolehoidu revolutsioonilisele võitlejale ja hoiatab reeturite eest. Aasta hiljem (1927) avaldab Antson koguteoses «Aktsioon» II ideedraama «147», kus püüab kajastada kodanluse poolt lavastatud kohtumõistmist kommunistide üle (tõenäoliselt käsitletakse siin kurikuulsat «149-protsessi»). Näidend lõpeb pildiga sellest, et väljas on revolutsioon: «Oleme vabad! Kogu linn on revolutsiooniliste vägede võimuses... Nüüd algab meie päev!»

Antsoni näidendid ei ole kunstiliste puudusteta; neis esineb deklaratiivsust ja kujud kannatavad tihtipeale staatilisuse all. Kuid ajajärgu eesti kirjanduses on nad silmapaistvateks töödeks probleemide asetuse ja revolutsioonilise võitluse vajaduse propageerimise seisukohalt. Sama teemat arendab autor edasi ka 30-ndate aastate alguses.

Peaaegu ühel ajal näidenditega ilmuvad ka Antsoni epigrammid. 1927. a. avaldab ta esimese kogu epigramme («Epigrammid I»), milles ta jagab valusaid hoope esteeditseva, elukauge ja rahvahulkade elust eemaldunud luule

pihta, paljastab kodanlike parteide rahvavaenulikku olemust, ründab teravalt pastoreid ja kirikut (epigrammid «Poeesia», «Pühitsetud teoloog», «Papp» jt.). Väga iseloomulik on paljastav epigramm H. Visnapuu aadressil, kes just neil aastail oma «Maarjamaa lauludega», nagu nägime eespool, tegi endale teed kodanluse õuelaulikuks saamiseks. A. Antson kirjutas:

Hauaski vist Maarjamaa hümni: «Umbluu! Umbluu!»
undab ta isamaalik «Peninuki» suu,
Konstantin Pätsile igavesti truu!

Kuigi Antsoni esikkogu epigrammid ei tõenda veel omapärase, kindlakskujunenud satiiriku ilmumist, ometigi on see väärikaks alguseks. Seda tõendab kirjaniku edasine arenemistee: hiljem saab temast üks silmapaistvamaid kodanlusevastase epigrammi autoreid.

Noorte elu huvitavalt käsitlevate jutustuste autorina astub meie kirjandusse Jüri Parijõgi (1892—1941).

J. Parijõgi (kodanikunimega kuni 1935. aastani Parinbak), Kunda töölise poeg, elukutselt pedagoog (Rakveres, Tartus), avaldas 1926. aastal kooliõpetaja-ameti kõrval oma esimese noorsoojutustuste kogu «Semendivabrik». Selles 16 jutustust sisaldavas raamatus avalduvad J. Parijõe kui kirjaniku iseloomulikud jooned — lapsepõlvemälestuste südamlik kirjeldamine («Katkine kruus», «Uued saapad» jt.), oskus jälgida elu lapse silmade läbi («Tööl», «Isaga laadal» jt.), võime luua ilmekaid tüüpe, karaktereid ja olukordi (näiteks «Vanaema surm» jt.).

Esikraamatule järgneb 20-ndate aastate teisel poolel rida teisi noorte elu käsitlevaid jutustusi, samuti ka mitmeid reisikirjeldusi noortele.

20-ndate aastate lõpu poole hakkavad meie proosakirjanduses käsitlema uudset ala, töölisaguli inimeste vaevarikast elu, kaks noort kirjanikku: August Jakobson ja Rudolf Sirge.

Vabrikutöölise perekonnas sündinud ning raske füüsilise töö kõrval linnakooli ja gümnaasiumi hariduse omandanud 21-aastase noormehena asus A. Jakobson looma teost töölisaguli elust kodanlikus Eestis, sellesama Pärnu Rääma aguli elust, kus ta oli kasvanud, jälginud elu viletsust ning seda ise läbi elanud. Teos, mis kandis pealkirja «Vaeste-patuste alev», ilmus 1927. aastal ja sai kohe suure leviku osaliseks. Autor andis sellest «vaestepatuste» pisimaailmast laia eepilise, kuid sünge pildi Andres Lüüne töölisperekonna kerjusliku olukorra, selle allakäigu ja hukkumise kirjeldamise teel.

Innustatud prantsuse kirjaniku E. Zola romaanist «Söekaevurid», kujutab noor autor alevirahva elu ning lisab süngeid värve selle kirjeldamises: ta kujutab elu kogu tema inetuses, näitab alkoholismi, kuritegevuse ja muude pahede osa inimeste allakäigu põhjustena. Kodanliku Eesti süngeis 1924. a. 1. detsembri ülestõusule järgnenud terrori tingimustes — omamata kontakti revolutsioonilise liikumisega ja Kommunistliku Parteiga — ei leia noor kirjanik

põhjust ega võimalust avaldada seda optimismi, mida sisaldas teos, mis on talle eeskujuks olnud. Töölise kevadekuu saabumise tooni, mõtet sellest, et tööliste kätetöö valmistab ette uue ajastu saabumist, — seesugust optimismi Jakobsoni teoses ei ole. Andres Lüüne perekond käib alla ja hukkub: ta pojad langevad kas politsei kuulist, hukkuvad kakluses või lõpetavad oma elu ise, üks tütreist on sunnitööl «poliitika» pärast, teine — alaealiste parandusmajas varguse pärast. Jakobson õppis Zolalt kirge ja ägedust, paljastuse jõudu ning elu paheliste külgede näitamisega avaldas vihast, kuigi stiihilist protesti olude vastu, mis sünnitavad viletsust ja toovad hukku. Selles on «Vaeste-patuste alevi» voorused. Teose puudusi, millele avaldas mõju peale kirjaniku enda nooruse veel Zola naturalistlik meetod, eriti Zola kui kirjaniku ebaõige tõlgendamine kodanliku kirjandusteaduse poolt, võib näha naturalismis, elu kopeerimises, pärilikkuseteguri ülehindamises, samuti aga ka klassivõitluse perspektiivide puudumises ning nende kujude ebaõnnestumises, keda on tahetud kujutada kommunistidena.

Kirjaniku järgmises ulatuslikus töös — neljaköitelises romaanisarjas «Tuhkur hobune» (1928—1933) — on Jakobson, innustudes esikteose suurest edust, võtnud endale väga suure ülesande, mille kunstiline teostamine käis talle üle jõu. Autor seadis ülesandeks kujutada linnakehvikute elu Märt Luuguse suure perekonna saatuse kirjeldamise najal väga sündmusterohke aja jooksul — alates Esimesest maailmasõjast kuni kodanliku diktatuuri kehtestamiseni. Kuigi teoses võib mõnevõrra märgata kirjaniku oskuse kasvu üksikpiltide kujutamisel ning seal on õnnestunud ja õigeid kirjeldusi mõningate ajalooliste sündmuste osas (näiteks kodusõja alguses jm.), ometi pole selles romaanis seda kirge, mis eelmises, esineb venitatust, enesekordamist koos esikteose põhiliste puuduste ja vigade kordumisega.

Mõnevõrra mitmekesistub A. Jakobsoni looming seoses lühivormile siirdumisega, ja seda just töötava inimese hingeelu analüüsi süvenemise osas (näiteks jutustus «Üks paljudest, 1929, milles kujutatakse vaese tütarlapse Marie ja tema kaaslase elusaatust). August Jakobson kujunes üheks viljakamaks kirjanikuks, kes on mõjustanud eesti realistliku kirjanduse arenemist järgnevail aastakümneil. Seda aga, mis A. Jakobsoni esikteostes jäi puudu, ja nimelt meie linnatööliste elu ja ajalooliste sündmuste tausta osas, samuti kommunistide kujude loomise alal, täiendab mõnevõrra temaga koos kirjandusse astunud ja sama teemat käsitlev R. Sirge.

Saeveski töölise perekonnas sündinud ja kasvanud, varasest noorusest peale sulasena, sindlilõikajana, turbatöölisena leiba teeninud, teeb R. Sirge 19-aastase noormehena ajakirjanduses esimesed kirjanduslikud katsetused. 1927. a. ilmuvad ta esimesed raamatud: jutustustekogu «Võõra võim» ja «Maanteel».

Need teosed kajastavad kirjaniku otsinguid. Tema teoste kangelased tunnetavad ühiskonnas valitsevat ülekohut («Tuulemäe isa»), pole rahul selle olukorraga, julgevad ihata endale õnne («Katse», «Igapäevane leib»), ent nende protest on väga ebamäärane. Käsitluslaadis ei ole veel tunda kirjaniku isikupärasust, tegelaste hingeelu kujutamine on abitu, häirivad naturalismi sugemed.

Uut oma loomingusse ja ka eesti kirjanduse üldpilti toob R. Sirge oma esimese romaaniga «Rahu! Leiba! Maad!» (1929).

Uurinud üsna põhjalikult materjale meie ühiskondlikust ja poliitilisest elust ning rahva olukorrast ajavahemikul 1917. a. veebruarist 1918. a. alguseni (s. o.

Veebruarirevolutsioonist saksa okupantide saabumiseni), kirjutab 24-aastane, kontoritöö kõrval keskkooliõpingud lõpetanud noor kirjanik vähem kui aasta jooksul valmis ulatusliku romaani. Teose kandvaks probleemiks on rahvahulkade võitlus rahu, leiva ja maa eest; seda probleemi selgitab kirjanik ajajärgu ühiskondlik-poliitilise elu ja agulis elavate Jaaniste ja Venimate perekondade elu ning kodanluse, kommunistide ja sotside vahelise võitluse näitamise kaudu. Teos ei ole puudusteta nii küsimuste ideelise asetuse ja lahenduse kui ka kunstiliste võtete mõttes (eriti häirivaks on olustikupiltides ning üldse teoses esinev naturalism).

Kõige väljapaistvamaks saavutuseks, uueks, mida toob Sirge selle teosega, on *kommunisti kuju loomine*. Sirgel ei õnnestunud küll näidata kommunistide partei juhtivat osa, mida näeme Madariku «Riigikukutajais», kuid kommunist Mehini kuju loomine on kirjaniku tõsiseks saavutuseks. Mehin on bolševike juht, kes seisab nõukogude võimu eesotsas linnas. Vaidluses sots Tüürmanniga ütleb Mehin: «Meie ideaal olgu proletariaadi diktatuur, täielik, üldine, eranditu töörahva võim ja valitsus!» See julge ja õige küsimuse asetus tõi kaasa teravaid rünnakuid noore kirjaniku aadressil.

Kui kommunisti kuju on antud suure poolehoiu ja sümpaatiaga (olgugi et see on jäänud mõnevõrra skemaatiliseks), siis niisama jõuliselt kõlab autoripoolne põlgus sotside reetlikkusele ja kahepalgelisusele; see leiab oma kehastuse sots Tüürmanni kujus. Ka seesuguse kuju loomine on uudseks, väärtuslikuks jooneks Sirge loomingus.

Need asjaolud määravadki alles noore, kujuneva Sirge kui kirjaniku märkimisväärse osa eesti kirjanduses 20-ndate aastate lõpul. Järgmiste nimetamisväärsete ilukirjanduslike teostega astub R. Sirge lugejate ette alles pärast pikka vaheaega — fašistliku diktatuuri aastail.

Lähenemises töörahva elule *poeesia* valdkonnas ütleb uue sõna Juhan Sütiste (tolleaegse nimega Johannes Schütz).

Maaproletaarlaste perekonnast pärit, ajalehemüüjana Tartus algkoolipäevil leiba teeninud ning kellassepatöö kõrval õhtukeskkoolis õppinud noore luuletaja esikvärsside ilmumine kuulub 20-ndate aastate algusesse. Oma varasema perioodi luuletused avaldab ta esikkogus «Rahutus» (1928), mille põhiliseks sisuks ongi rahutu otsing, rahulolematus eksisteeriva korra ja luulegi vastu.

Sütiste esikkogu on paljuski autobiograafiline; see algab vanemate ja lapsepõlve kirjeldamisega, jutustab koolipoisipõlves kodanluse poolele sõttakiskumisest, õpinguaastaist ja selle raskusist. Luulekogus avalduvad noore, otsiva Sütiste nii ideelised kui ka kunstilised voorused ja puudujäägid. Hoogsa vabavärsi ning õnnestunud kujunditega värsside kõrval esineb paljusõnalisust, kujundilist raskepärasust, tihti on värsil koormaks jalus inversioon; mõju vähendavad ka tol ajal moes olnud keelelised veiderdused (*n*-lõpuline seesütlev jms.). Sütiste luule ideelise sisu nõrgemaks kohaks on kohatine mittearusaamine kodusõja olemusest, ja luuletaja näib nagu olevat veel «vahel kahe leeri». Ent parimais luuletustes (ja üldse luulekogus) jääb kõlama Sütiste poolehoid sellele keskkonnale, kust ta on pärit, ning ta tahab lauldagi sellest, «mis ... kallis,/ kust põlvnenud, sündinud kellest». Töörahva elust ja olustikust piltide andmine, kahtlemine

kodanliku vabariigi «vabadustes», Itaalia fašistliku «pimeda öö» hukkamõist, südamlik hoolitsus haige lapse eest («Jään sinu juurde»), tuline poolehoid töölisdemonstratsioonile ja usk töörahva jõusse («1. V 1927»), üleskutse virgumiseks, et koos laulda «Internatsionaali» («Jõuluöö») — see kõik ennustab Sütistes tulevast silmapaistvat realistlikku töölislaulikut, kes toob endaga kaasa värsket hoovust lisaks senistele (Barbarusele, Kärnerile, Allele jt.), avardab eesti luule temaatikat ning lähendab teda rahvahulkade reaalsele elule.

Edaspidi, esikkogule vahetult järgnevais luuleraamatuis muutub Sütiste luule lihtsamaks ja rahvale lähedasemaks; võib tähele panna temaatilist ja väljenduslikku avardumist, tõsielu tugevat jõudu, mis muudab ta eesti realistliku luule üheks kõige silmapaistvamaks esindajaks.

*

Kokku võttes näeme, et 20-ndate aastate teine pool on eesti kirjanduse intensiivse arenemise ajaks. Hoogsalt areneb proosakirjandus, eriti romaan, luule jääb proosakirjanduse massi varju, kuid vabaneb perioodi alguse teatava seisaku olukorrast ning areneb hoogsalt edasi, eriti ajajärgu lõpuaastail. Näitekirjanduse alal on teiste žanridega võrreldes ilmselt märgata mahajäämuse tunnuseid. Iseloomulik on uute andekate jõudude astumine meie kirjandusse.

20-ndate aastate teise poole eesti kirjandust edasiviivateks autoriteks said proosa alal — A. H. Tammsaare, M. Metsanurk ja O. Luts, aga ajajärgu lõpu poole — A. Jakobson, samuti ka R. Sirge; luule alal — A. Alle, J. Kärner, J. Barbarus, E. Hiir, J. Semper, ajajärgu lõpu poole — J. Sütiste; draamakirjanduse arenemine jääb mõnevõrra ühekülgseks.

20-ndate aastate teisel poolel seoses kodanluse ajutise stabiliseerumisega toimus kodanluse positsioonide kindlustumine. Kuid sellele vaatamata ei õnnestunud tema reaktsioonilised taotlused kirjanduse täielikuks allutamiseks. Organisatsioonilised abinõud (kirjanike koondamine ühte organisatsiooni — Eesti Kirjanikkude Liitu) ja majandusliku toetuse jagamine (kultuurkapitali summade määramine) ei andnud positiivseid tulemusi kodanlusele, vaid need mõlemad üritused soodustasid objektiivselt demokraatliku kirjanduse arenemisprotsessi. Kodanlusel ei õnnestunud muuta eesti kirjandust kodanluse üritusi ja kodanlikku korda õigustavaks, elu tegelikkust moonutavaks kirjanduseks. Kodanlikud kirjandusloolased väitsid, et see õnnestus neil proosakirjanduse osas («Kivika realistlikule eeskujule järgnesid Luts, Roht, Tammsaare, Metsanurk ja teised ning vähemalt proosa ulatuses oli murrang teostunud»). Nagu nägime proosakirjanduse arenemisest, oli seesugune väide puhas väljamõeldis. Kodanlusel ei läinud korda saavutada kodanlikku korda õigustava ja «positiivsust» näitava kirjanduse domineerimist.

Reaktsioonilise kodanluse ametliku ideoloogia otseseks kajastajaks said vaid üksikud kirjanikud (peamiselt A. Kivikas oma asunikutriloogiaga, H. Visnapuu osas luuletustes jt.), kuna enamik kirjanikke kas seadis oma loomingus kahtluse alla kodanluse üritused, avaldas rahulolematust kodanluse «saavutuste» suhtes või kaldus äärmisse pessimismi. Seesugune looming moodustab enamiku kodanlikus Eestis 20-ndate aastate teisel poolel loodud kirjanduslikest teostest.

Kodanluse taotluste läbikukkumist ei suutnud päästa ka natsionalistlik propaganda seoses eesti kirjanduse klassikalise pärandi avaldamisega. 20-ndate aastate teisel poolel ilmusid Kreutzwaldi «Viru lauliku laulud», L. Koidula, Juhan Liivi jt. luulevalimikud, mille juures eriti püüti näidata Juhan Liivi kodanliku «Eesti vabariigi» ennustajana jms. Objektiivselt oli kirjandusklassika avaldamisel positiivne iseloom: rahvahulkadele sai taas kättesaadavaks osa armastatud kirjanike loomingust ning vaid vähemteadlikke inimesi suutis kodanlus mõjustada nende teoste väära, natsionalistliku tõlgendamisega.

Eesti kirjanduse arenemisele käsitletaval ajavahemikul on iseloomulik kriitilise realismi temaatiline avardumine ning sotsialistliku realismi mitmete ulatuslikumate proosateoste tekkimine, samuti ka sotsialistliku realismi mõju tugevnemine meie kirjanduses (kõrge ideelisus, püüe elu näidata revolutsioonilises arenemises, kommunistide kui võitluse avangardi kujude loomise katsed jms.). See on seletatav Oktoobrirevolutsiooni otsese ja kaudse mõju tugevnemisega, mida soodustas Nõukogude Liidus tehtava töö ja edusammudega tutvumine.

Tammsaare ja Metsanurk kui kriitilise realismi esindajad avaldasid oma kunstiväärtuslikes töödes rahulolematust, leppimatust kodanliku korraga, seadsid küsimuse väljapääsu otsimisest. Kuigi nad ei leidnud õiget lahendust, jääb ometi kõlama nende leppimatus kodanluse ja tema korra, süsteemi, elulaadi vastu. O. Luts kujutas noorte elu, A. Jakobson ja R. Sirge hakkasid kirjeldama elu viletsusi linna töörahva hulgas. A. Alle, J. Barbarus ja teised avaldasid oma luule paremikus protesti kodanliku korra vastu. J. Kärner andis häid näiteid looduslüürikast ning siirdus taas ühiskondlike vastuolude kajastamise poole. Noor luuletaja J. Sütiste kasvas peagi «töötavate tänavate» laulikuks, J. Semper ja M. Under andsid head eeskuju oma luule vormilise viimistlusega. A. Antson oma näidendeis näitas ideeliselt teravat kodanlusevastast suunda.

Juhan Madarik oma teosega kujutas eesti töölisklassi võitlust kodanluse vastu Kommunistliku Partei juhtimisel.

Teiselt poolt oli ilmne, et üha rohkem hakkas maad võtma pessimism (R. Rohu ja paljude teiste proosateostes, M. Underi, H. Visnapuu, A. Adsoni jt. selle aja luuleloomingus). Sama võisime näha dekadentlik-sümbolistliku suunaga proosateostes (eriti

A. Gailiti juures), samuti naturalistlikult rõvetsevais K. Ast-Rumori töödes. Seesugune pessimism ei rahuldanud kodanlust, polnud sellele meele järgi ka biologismi alusel loodud H. Raudsepa näidendid, mida ei saa pidada otseselt kodanluse stabiliseerumisaja taotlusi teenivateks töödeks.

Tõsist kahju eesti kirjanduse arenemisele tegi kodanluse üha suurenev pealetung töörahva eesrindlikele jõududele, töölisklassile ja tema Kommunistlikule Parteile. Rüüstatud ja sügavale põranda alla aetud Kommunistlik Partei ei saanud vajalikul määral avaldada oma mõju demokraatliku kirjanduse arenemisele, väga raske oli luua otsest kontakti eesrindlike demokraatlike kirjanike ja töölisliikumise vahel. See leidis oma kajastuse revolutsioonilise perspektiivi järjekindlusetuses ka meie parimate kirjanike — kriitiliste realistide loomingus, laskis kalduda pessimismi; aga samuti ka selles, et naturalism ja naturalistlikud võtted hakkasid üha massilisemalt tungima kirjandusse, eriti proosa osas.

20-ndate aastate lõpul tekkis teatav üldine, ühiskonna mitmesuguseid klasse ja kihte erinevalt hõlmav rahulolematus kirjanduse seniste arenemissuundade ja sisu vastu.

Reaktsiooniline kodanlus ei olnud rahul kodanlikku korda arvustava kõlaga, ta ei leppinud ka pessimistliku tooniga kirjandusega, teda ei rahuldanud esteeditsev või dekadentlik-sümbolistlik, elust põgenev kirjandus. Võimul olev reaktsiooniline kodanlus soovis kodanliku korra, kodanliku riigi ürituste ülistamist, rahva «õitsengu», «elu positiivsete» külgede jms. näitamist.

Progressiivne intelligents, reaktsioonilise kodanlusega teravas opositsioonis olevad jõud, samuti nagu töörahvahulgadki, ei olnud rahul kodanluse ideaale teeniva kirjandusega ega pessimismi ja estetismi avaldustega ning naturalistlike kujundusvõtetega.

Aegamööda, kuid üha laiemalt hakkasid eesti eesrindliku mõtte arenemisele avaldama mõju teated Nõukogudemaal toimuva üleseehitustöö ja nõukogude kirjanduse kohta (Barbaruse, Sirge, Semperi jt. otsene kontakt Nõukogudemaa kirjandusliku eluga 20-ndate aastate lõpul, artiklid ajakirjanduses jne.). Mitmetes, esialgu küll veel nappides, ajakirjanduses avaldatud artiklites oli näha, et Nõukogudemaal on tegemist mitte üksnes rahva elujärje pideva paranemisega, vaid ka rahva elu, tema tööd ja võitlust elulähedaselt kajastava kirjandusega.

20-ndate aastate lõpul ja 30-ndate aastate algul, uue majanduskriisi tingimustes, kerkiski eesti kirjanduselus päevakorda kirjanduse eluläheduse nõue, millele erinevad ühiskondlikud jõud andsid isesuguse sisu ja ülesanded.

Eesti kirjanduse arenemisest 30-ndate aastate algul. 1929. a. lõpul puhkenud uus majanduskriis ning ühiskondlike vastuolude teravnemine tõi kaasa kodanliku parlamentarismi kriisi ja kodanluse taotluse leida väljapääsu fašistliku diktatuuri kehtestamises.

Kahekümnendate aastate lõpust kuni kolmekümnendate aastate keskpaigani püsib eesti kirjanduselu keskpunktis võitlus kirjanduse suuna muutmise eest, nõue, et kirjandus astugu elule lähemale.

Kõige selgemal kujul avaldus kirjanduse elulähedusetaotlus, samuti ka elulähedusemõistele erineva sisu andmine, rea kirjanike ja kriitikute-kirjandusteadlaste esinemistes, kes andsid välja ajalehte «Kirjanduslik Orbiit» (1929—1930) (siit ka nimetus «orbiitlased») ja koguteose «Põhjakaar» (1931). Nende väljaannete tööst võtsid osa erineva ellusuhtumisega kirjanikud ja kriitikud-kirjandusteadlased (J. Sütiste, E. Hiir, A. Jakobson, A. Kivikas, P. Vallak, M. Jürna, H. Raudsepp, M. Metsanurk, A. Annist, A. Oras, O. Urgart, D. Palgi jt.). Nende üldiseks ühtelangevaks nõudeks oli estetismi, ilutseva individualismi, müstitsismi hukkamõist, taotlus luua lihtsaid ja selgeid teoseid oma maa ning inimeste elust, näidata inimeste positiivset, edasiviivat osa ühiskonnas. Ent kuidas ja missugustelt positsioonidelt seda teha — selles mõttes kujunesid elulähedusliste seisukohad väga erinevateks ja see määraski elulähedusenõude kirjandusse rakendamise tegelikud tagajärjed.

Osa nende väljaannete ümber koondunud kirjandusteadlasi ja kriitikuid taotles, et elulähedusekõigi klasside ja kihtide ühtsuse seisukohast: «Olgu ta rikas või vaene, lihttööline või minister, luuletaja või vallakirjutaja, põllumees või kaupmees» (D. Palgi). Sellele lisandus nõue, et eluläheduseküsimuses ei tohtivat eesti kirjanik võtta eeskuju Nõukogude Liidu kirjanduse ühiskondlikust funktsioonist. Elulähedusee eeskujuna toodi ette Kivika asunikuromaanide positivismi, «uusrealismi» nõuet (O. Urgart). Elulähedase kirjanduse filosoofilise alusena propageeriti (H. Raudsepa artikleis) biologismi, pragmatismi jt. idealistlikke ja pururealtsioonilisi seisukohti. Seesugune elulähedusetõlgendus kajastas taotlusi luua elulähedusesildi all reaktsioonilist kodanlust teenivaid teoseid, loobuda kodanluse mandumise näitamisest, propageerida kirjanduses kodanlikku natsionalismi «uusrealismi» sildi all.

Elulähedusenõude kodanluse huvides tõlgendamine majanduskriisi ja parlamentarismi kriisi ning fašismile ülemineku ettevalmistamise perioodil oli kodanlust teenivate kirjandustegelaste esimeseks ulatuslikuks rünnakuks, millega taheti kogu eesti kirjandust suunata elu moonutava pseudorealismi teele. Neil aastail ei suutnud kodanlus aga oma taotlusi kuigi suurel määral ellu viia.

Kodanluse taotluste vastupidistele seisukohtadele asusid oma artikleis kui ka loomigus J. Sütiste, J. Kärner ja rida teisi. Sütiste näeb kirjanduse ülesannet parema, õiglasema ühiskonna eest võitlemises, Nõukogude Liidu kirjanduse eeskujule tuginemises. Kuigi ka J. Sütiste oma artikleis ja loomingus ei ole lõpuni järjekindel, ometi kajastub tema esinemises töörahva hulgast võrsunud kirjaniku tahe teenida kunstiliselt väärtuslike realistlike teostega rahvahulkade huve.

Olulist mõju tolle aja kirjanduslikule elule avaldas majandus-

kriis. Romaanide ja luulekogude arv väheneb kriisiaastate jooksul rohkem kui kaks korda. Näidendite produtseerimine tõuseb, kuid see annab tunnistust kodanluse taotlusest arendada tema poolt kinnimakstud tarbekirjandust. Ohtralt avaldati igasugust tõlkekirjandust. Tõlgete tase oli üldiselt väga madal; sisu mõttes olid ülekaalus teise- ja kolmandajärgulised ärilistel kaalutlustel väljalastavad raamatud. Tolleaegne demokraatlik kirjanduskriitika märkis õigesti, et valitsev kapital oli muutnud nii originaalse kui ka tõlkekirjanduse kaubaks, mille vastu lugejaskonna huvi pidevalt langes. Seesugune oli olukord produtseeritava kirjanduse kogumassi seisukohalt.

Progressiivse kirjanduse arenemises võis märgata aastail 1930—1933 silmapaistvat ideelist ja kunstilist tõusu, ja seda eeskätt luules. Nende aastate demokraatliku, võitleva luule kõige silmapaistvamaiks esindajaiks kujunesid J. Sütiste, J. Kärner, J. Barbarus, J. Semper, A. Antson, A. Alle, E. Hiir jt.

J. Sütiste nende aastate 3 luuletuskogu («Peipsist mereni», 1930, «Maha rahu!», 1932, «Kaks leeri», 1933) on parimaks saavutuseks Sütiste kodanluseaegses loomingus ja tolleaegses demokraatlikus luules üldse. Tema luuletuskogudes, milles avalduvad töörahvahulkade elu, mõtted ja lootused, on näha autori silmaringi ja kunstilise meisterlikkuse kasvu.

J. Sütiste oskab lihtsat ja argipäevast sisu edasi anda lihtsas ja ladusas vormis. Kogus «Peipsist mereni» avaldatud realistlike tööpiltide suurepärasteks saavutusteks on tema trohheiline ballaad «Hommik sepikojas», lihtsate tööinimeste portreede alal — samasuguses vormis loodud «Vana voorimees»; kodumaa loodusest ja rännakumuljeist jutustab jambis kirjutatud «Suvine sõiduplaan». Pikemas luuletuses «Suveöö poeem» esitab poeet kokkuvõtvalt oma kreedo:

Olen tunnud kodurahva vaesust,
ta igapäevast pingutust oma olemise eest...
Olen näind joomapidusid töökehviku kulul,
et penigi inimvenna kaastundes uluks,
olen näind puudusest kuivand käsi,
olen nälgind leiba,
olen tunnud, kuidas inime vaesusest väsib —
valib päästjaks nööri ja teiba.
Kuid ma ei ahasta, ma ei leina —
üles kutsun vaid kõiki, kes töötab, kes loob
elu selgemate päevade pärast.

Kontrast, rikkuse ja vaesuse kõrvutiolu, külluse ja puuduse võrdlemine ning rõhumisele ja viletsusele lõpu soovimine — see läbib üha ilmekamalt Sütiste järgnevaid luuletuskogusid. Seda tõendavad «Maha rahu!» tööpildid («Treipingil»), proletaarlasest isa portree («Vaevamägede mailt») ning ka tööinimeste, mitmesuguste tööalade lihtsate inimeste koondportreed («Läbi töötavate tänavate» jt.). Üha konkreetsemalt ja jõulisemalt jõuab Sütiste k a h e antagonistliku l e e r i kujutamisele seesugustes luuletustes, nagu «Matus» ja «Riigilipu all». Esimeses jutustab autor revolutsioonilise võitleja, kommunisti matusest ning muudab luuletuse väga mõjuvaks erilise aeglustatud rütmiga ning kordamistega stroofide algul. Luuletuses «Riigilipu all» vastandab ta

töörahva Eestit kodanluse Eestile ning ennustab sümboolses lõpp-pildis viimase paratamatut kadu. Nagu eelmiseski luuletuskogus, ei puudu ka siin head loodus-pildid (näiteks «Talisel teel»), mis on seotud inimesega, tema tööga.

Kogu «Kaks leeri» luuletuste enamiku sisu on kooskõlas luulekogu pealkirjaga: kaks leeri eksisteerib nii vanade kui ka noorte elus, luules, suhtumises kunstisse. Seda tõendavad hellad, emale pühendatud värsid («Nägu»), südame igasse soppi tungiv luuletus isa surmast («Lihtsalt»), pilt sillal almust paluvast kerjusest-sõjainvaliidist («Kerjus sillal» jt.). Kõigis neis on vastandatud vaesus ja rikkus, kerjus ja härra. Kaht leeri kunstis — estetistliku sõnadekõlina jõuetust ja elu realistlikult kajastava mõtte jõudu — püüab autor ära märkida luuletuses «Visand», kus ta vihjab, et kõlisevad sõnad varjavad oma rägastikku elutõe. Luuletuse «Raamatutega» lõpetab poeet mõttega: «Su süda hoiab kannataja poole — / sa tunned nii ja teisiti ei saa.»

Luuletuskogu «Kaks leeri» üheks omapäraseks, iseloomulikuks jooneks on rida südamlikke luuletusi noortest, nende unistustest («Helgale, kes veel luulet naudib») ja elurõõmust («Rüblik»). Kuid nende elu kas lõpeb õnnetult («Rüblik») või kajastab seda, et nad on noorusest peale koos oma vanematega määratud sotsiaalse ülekohtu ohvriks («Koputus»). Sellist laadi luuletusist tõuseb esile optimistliku põhitooniga «Õhtulaul».

Selles luuletuskogus esineb Sütiste esimese pikema eepilise luuleteosega — poeemiga «Haamer», mis on nagu eelkäijaks tema hilisematele iroonilis-sarkastilistele, teravalt paljastavaile poeemidele. «Haamris» jutustab poeet põlise tööinimese perekonnast pärineva talumehe Juhan Muguri elust tsaariajal, kodusõja ajal ning kodanlikus Eestis, talu tõusust ja selle langusest ning peremehe hukust. Teose väärtuslikumaiks joonteks on eesti talumehe visaduse kujutamine ning kriitika kodanliku riigi ja selle agraarpoliitika aadressil.

Rõhutud rahvahulkade laulikuna (kogu «Inimene ristteel», 1932) ning kodanluse mandumist paljastavate proosateoste autorina esineb neil aastail Jaan Kärner.

Oma luuleraamatu avaluuletuses annab autor terve luuletuskogu peamise mõtte: tõsta kaebust kõigi rõhutute nimel vägivalla ja ekspluateerijate-timukate vastu («Ma tõstan kaebust»). Kärneri luulekogu on temaatiliselt avar: see hõlmab vanade ja noorte rasket elu, laulab loodusest (kuigi selliseid värsse on seekord vähe). Reas luuletustes avaldub autori resignatsioonimeeleolu («Kalmistu-mõtted», «Tiisikushaige ekstaas», «Lambi valgel», «Haige elu» jt.); need on sünged laulud surma äärele jõudnud vaestest inimestest. Terve rida luuletusi kõneleb noortest («Laul ühest poisikesest», «Lapse päev», «Eksinud poisi seiklusi», «Lapse palve» jt.), kus kirjelduse objektiks on töörahva lapsed; need on südamlikud luuletused laste elu viletsusest, ent erinevalt Sütiste samaainelistest luuletustest ei ole neis tunda seesugust optimismi. Oleks aga ebaõiglane väita, nagu ei oleks Kärneri luuletuskogus üldse mingeid optimistlikke lootusi ega sisaldaks seda, m i l l e n i m e l autor laulab elu viletsusest. Juba eespool nimetatud avaluuletuses, ütleb autor, et ta tõstab kaebust inimesena, «kel homse pärast meel on murelik».

Paljudes luuletustes («Kevadel 1931», «Lunastus», «Tööorjade rünnulaul», «Kõigi meeltega» jt.) avaldub autori veendumus, et seesugune ebaõiglane kord, mis toob nii palju hädasid ja viletsusi, peab paratamatult kaduma ja asenduma uue, õiglasega. Autor annab oma värssides lausa üleskutseid vana korra kukutamiseks:

Me tahame, ja meie õigus käsib,
et kaoks maailmast orjus, vägivald.
— — — — — — —
Me usume vaid endi käte tegu,
ning vabadust me ainult usume.
Sest kostku laul me julgelt, tormitsegu:
me ülekohtu põrmu rusume
(«Tööorjade rünnulaul».)

J. Kärneri luuletuskogu oma süüdistava tooniga ning oma võitlusüleskutsetega, klassikalist vormi taotlevate ladusate värssidega (kuigi neis tundub kohatist šablooni kaldumist) on tähtis mitte ainult nende aastate luules, vaid Kärneri loomingus üldse. See tähistab autori aktiivsemat lähenemist rahva ja selle hädade mõistmisele ning kajastamisele.

Kodanliku riigi ja ebaõiglase ühiskondliku korra paljastajana esineb J. Barbarus oma luuletuskogudega «Maailm on lahti» (1930) ja «E. V.-R.» (1932).

«Maailm on lahti» parimaks saavutuseks on rida õnnestunud realistlikke elupilte — nagu «Värssjutt surijast tütarlapsest» ja «Värssjutt ühest perekonnast», «Kevad (1. mai)», mis avaldavad poolehoidu töötavale ja kannatavale inimesele. Järgmise kogu kandvaks tooniks on kodanluse diktatuuri konkreetne paljastamine. See ilmneb avaluuletuses esiletoodud mõttes: «Taevasina helgib ainult vabariigi lipun: / must mure, öö, mille kohal ta ripub», aga samuti ka ühe teise luuletuse («Väljarändajad») motos, mida võib eksimatult pidada terve luulekogu juhtmõtteks: «Me isamaa — kas pisarate, nälja kisamaa?» Oma motiividelt on Barbaruse, Sütiste ja Kärneri nende aastate paljud luuletused kokkulangevad (milles ei tule näha otseseid mõjutusi, vaid eeskätt ühesuguste elunähtuste ja tingimuste ühesugust mõju ja kajastamist), kuid oma väljenduslikult laadilt on nende autorite tööd erinevad. Näiteks Barbaruse värssjutud ja Kärneri laulud surevaist vaestest inimestest käsitlevad sama ainet, kuid Barbaruse sõnastus on palju raskepärasem; Sütiste ja Barbaruse luuletused töörahvast ja 1. mai võitluspühast («Vaevamägede mailt» ja «Kevad») on väga lähedased käsitletava aine poolest, ent Barbaruse värss oma raskema ja kunstlikuma vormi ning sõnastuse tõttu ei saavuta niisugust mõju nagu Sütiste oma.

Kuigi Barbaruse mõlemad luuletuskogud tähistavad teatavat vabanemist konstruktivismist ja abstraktsusest, ometi on see protsess ikka veel aeglane; autorile omane neologismide ja barbarismidega ülekuhjatus ei lase tema luule ideeliselt väga võitleval sisul, tema kontrastidel, kodanlust paljastaval toonil avaldada nii suurt mõju, nagu seda on Sütiste nende aastate luulel.

Võrreldes oma eelmiste aastate luulega, astub J. Semper mõnevõrra elule lähemale, tõuseb ka meisterlikkuse tase.

Koguga «Päike rentslis» (1930) läheneb J. Semper oma värsitehniliselt viimistletud luulega elu aktuaalsetele probleemidele, protestib umbsete olude vastu, kuid rahvalikkuse mõttes ei suuda ta astuda Sütiste ja Kärneri kõrvale. Olles põhiliselt subjektiivseid meeleolusid kajastavate värsside autoriks, milles ei puudunud kubismi ja imažinismi mõju, jäi Semperi luule raskepäraseks, peamiselt intelligentsile mõeldud loominguks. Üksikuis paremais luuletustes annab ta pilte lõikuse rikkusest ja vihjab hümnile «sest paljukannatand leivast» («Lõikus»); mõnes teises luuletuses viitab vajadusele «neist lämbunud lahtreist välja astu» («Improvisatsioon sügises»), tungi tegutseda («Tunda ennast — teos!»), ent need jäävad esialgu veel abstraktseiks tundepuhanguiks, mida kuigi palju ei laienda ka üldiselt optimistlik pilt jooksvast hobusekarjast («Hobusekari jooksmas»), mida luuletaja võrdleb uuele elule virgumisega.

Oma paremais luuletustes (kogudes «Kodutee», 1931 ja «Pöörang», 1933) laulab töötavast inimesest ja moistab hukka ekspluateerimist ka E. Hiir.

E. Hiire luule aineks on kodumaa maastik, töötav inimene ja selle töö. Luulekogude paremais luuletusis avaldab ta teravat hukkamõistu neile, kes võõra töövaevast «endal rööme lükkind» («Tööelu»), paljastab «võtmisteks-saamisteks meeleldi» tõtlikku seltskonnatala («Tala»), jutustab vaese tööinimese karmidest päevadest («Päevad on karmid»), kõneleb südamlikult oma emast — tööinimesest («Ema»), kutsub üles töörahva huvidele ustavaks jääma («Vaevamaa», «Rünnumehe eleegia») jne. Ent (oma temaatikalt eriti Sütistele väga lähedase) luuletaja loomingus häirib raske lause ja amorfne vorm. Peale selle aga avaldavad Hiire nende aastate luuletuste ideelisele sisule halvavat mõju tema maailmavaatelise piiratuse jooned. Tuleb ilmsiks (ja see on eelmise perioodiga võrreldes tõsiseks languseks) kodanliku «iseseisvuse» õige olemuse mittemõistmine; üksikuis luuletusis on näha tooni, mis laseb mõista, et autor otsib töörahva võimu ning kodanluse diktatuuri vahel («Sirp haamriga ühelpool, teisal on ahel») mingit k o l m a n d a t teed («teed kolmandat otsib maa väikse endteostav tahe...»). Suureks ideeliseks lüngaks kujuneb E. Hiire nende aastate luules (eriti luulekogus «Pöörang») töö abstraktne idealiseerimine. Lauldes töömehe visadusest ja tööst, on Hiir mõningais luuletustes (näit. «Hommikul») erineval positsioonil kui näiteks Sütiste, selle teema silmapaistvamaid viljelejaid. J. Kärneril oli õigus, kui ta sel ajal märkis E. Hiire kõige olulisema puudujäägina seda, et ta «ei võta tööd ühiskondliku probleemina, vaid «edu» eeldusena väljaspool aega ja ruumi», et Hiir «ei tee vahet vaba loova töö vahel, mis tõeliselt võib olla ainsaks elusisuks, ja töö vahel, mis on tegelikult vaid sunnitud leivaorjus».

Pessimismi ja resignatsioonitunnet majandusliku surutise aja ja olude kitsuse üle kajastavad A. Alle luuletused (kogu «Ummiklained», 1930).

Endise võitleva tooniga luuletaja loomingus avaldub pessimismi- ja väljapääsmatuse tunne, mis, nagu autor ise hiljem (1940. a.) märgib, oli kodanliku ühiskonna soostumis- ja laostumisprotsessi kajastuseks. Ent kaldudes pessimismi, ei asu luuletaja teenima kodanlust, vaid näitab kodanliku riigilaeva, tema poliitika ja kogu tegevuse ummikusse jooksmist («Surnud veed», «Häire» jt.). Kogus avaldatud loodust kirjeldavais lauludes tunnetab luuletaja sügiselist süngust, mis nagu sümboliseerib kodanliku võimuga kaasas käivat vastikust, jubedust ja õudu («Õisu järv», «Vastik sügisõhtu», «Sügisõhtul»).

Peagi aga leiab luuletaja uuesti koha aktiivselt võitlevate sõnameistrite rivis; see avaldub selgelt Barbaruse kodanlust ründavatele luuletustele pöölehoidva hinnangu andmises (1932), veelgi eredamalt aga fašismivastase võitlusluule viljelemises fašistliku diktatuuri aastail.

Epigrammižanri alal aga täiendas oluliselt eesti luule pilti aastail 1930—1933 A. Antson.

Antsoni kaks epigrammikogu («Epigrammid» II, 1930, «Epigrammid» III, 1933) on sammuks edasi autori kui satiiriku arenemises.

Esimese kogu väärtus, nagu märkisid kaasaja progressiivsed kirjanikud (J. Sütiste), seisis selles, et ta avaldas «varjamatult irooniat praegusele sotsiaalsele ning poliitilisele korrale», et autori «sümpaatia pühendub täielikult tahasurut töökehvikule». Antson pidas kodanliku riigi paljastamise kõige sobivamaks vormiks epigrammi («Ei pettumust ja morni kibedust / saa lüüriliseks salmiks palmida ... / Ei! Ei! — See võib vaid valuliseks, / epigrammiliseks irvituseks valmida»). Epigrammikogus näitab autor, et kodanlik Eesti ei ole

töölisele kodumaaks («Kodumaa») ega anna talle mingeid vabadusi («Vabadus»), kuna seal võimutseb vaid raha («Ideaal») ning terroriseerib kaitseliit («Kotkarist»). A. Antsoni sulg tabab kõiki nimekamaid kodanlust teenivaid poliitikamehi, olgu need siis avalikud kodanlikud tegelased Päts või Teemant või end sotsialistlike fraasidega maskeerivad poliitikud, nagu Gustavson, Martna jt.; ta iseloomustab Pätsi kui välislaenude kraanide avamise «võtme keelt», Teemanti — balti parunite vahendusel Eestimaa mahahangeldajat, Martnat kui seesugust, kes aitab sigadusi kaasa teha. A. Antsoni epigrammid, mis on pühendatud kirjandusküsimustele ning kus ei puudu ka puhtsubjektiivsed möödalöömised, oma paremikus paljastavad kodanlust teenivaid tendentse H. Visnapuu jt. juures, piitsutavad «külarealismi heeringaid» (mõeldud Kivika laadi «uusrealismi»), «vormi ja riimi rüütleid», astuvad välja kodanluse tellimust soodustada tahtva kultuurkapitali vastu, mis teeb — Antsoni järgi — teed «isamaaliseks tallilennuks» («Pegasus rohumaal»).

Teine epigrammikogu on tähelepandav selle poolest, et see on üks esimesi ilukirjanduslikke teoseid meie kirjanduse ajaloos, mille kogu teravik on suunatud *fašismi vastu*. Siin leiavad teravat paljastamist fašistliku Saksamaa poliitiline kord ja taotlused («1933. aasta», «Hullunud Berliin», «Adolf Hitler» jt.) kui ka eesti fašistide tegevus ning nende kavatsused («Käomuna», «Sirk», «Sirk ja elevant», «Riiklik kadrill» jt.).

A. Antsoni epigrammidel on tähelepanuväärne koht mitte ainult tema enda loomingus, vaid eesti satiiri ajaloos üldse.

Kokkuvõtteks võime öelda, et eespool käsitletud luuletajad on enam-vähem ühesuguse ellusuhtumisega, ent igaühe loomingumaneeris on palju erinevat. Kõige meisterlikum ja löövam on neist J. Sütiste, J. Barbaruse luule ei pääse kohati mõjule oma raskepärase sõnastuse tõttu, J. Semper läheneb jõudsalt realismile, E. Hiire värsis avaldub temale algusest peale omane konstrueeritus; A. Antsoni epigramm on võitlev, kuid tunda annab kohatine värsitehniline viimistlematus. Ideelise piiratuse jooned avalduvad J. Sütiste üksikutes luuletustes (nn. vabadussõja olemuse mittemõistmine), sama võime öelda E. Hiire luule puhul, kus Sütistega kokkulangevalt piiratusele lisandub töö ülistamine, mis teeb mitmedki tema luuletused kodanlusele vastuvõetavateks «tööeestluse» lauludeks.

Eespool käsitletud luuletajatest erinevad oma subjektiivse laadi poolest M. Under, H. Adamson ja A. Adson.

M. Underi loomingu paremikus avalduvad rahulolematuse toonid (kogu «Lageda taeva all», 1930). Underi juures aga ei muutu rahulolematus aktiivseks võitluseks, vaid suubub pessimismi. See on omane ka Underi teistele luuletuskogudele.

M. Under ei ole rahul valitsevate oludega, iseendaga ega oma senise luulega. Oma luuletusis seab ta korduvalt üles küsimuse oma tundepakitsustest, kirest, otsinguist, avaldab tahet seda näha, mis «eespool veel», kuid *mida* ta otsib, *kuhu* ta jõudma peab — selles ei ole luuletajal selgust ega perspektiivigi. Oskamata aktiivselt läheneda rahvahulkade elule ja võitlusele, langeb autor pessimismi, tunneb oma luule olevat eesmärgita, ennast aga — mahajäetuna, hüljatuna. Seda kajastab kokkuvõtlikult luuletuse «Laul eimillestki» lõpp: «Sõidan ma tõllas nii / kord ilma taha, sinna ei kellestki, / kõigist jäet maha».

Samal ajal paistab M. Under silma värsitehniliselt viimistletud luule poolest, ja seda eriti neis luuletustes, kus ta annab häid pilte sügisesest loodusest, rannast ja vaesest inimesest.

Sellest kõnelevad luuletused rukkirääugust («Näe, mina kuulan sind / sada aastat — / otsin su jälgi / suvest suvve») või varsast («Tiliseb kaelas / päikesekuljus, / kõpitseb kederluis / retkede kihk»); luuletuskogu paremikku kuuluvad sügisese looduse pildid, eriti aga need luuletused, kus autor kirjeldab vaest inimest, oma aja sotsiaalsete tingimuste ohvrit.

Sügisese looduse kirjeldamisel, mille nukrus on kooskõlas autori enda hinges valitsevate süngusmeeleoludega, on Under andnud seesuguseid meisterlikke kujundpilte, nagu:

Lõokestel ammu ju kivistund nokad,
Musträstail kurgus ja keele all okkad.

Taevas nii madal, vaat' et pääle ei astu!
Pilvist vist põrkab pea põski vastu.

(«Sügissajus».)

Või sügisene pilt kalurikülast ja kalurist:

Taevast ei olegi. Pilved on ainult.
Vareseid sahiseb neisse vainult. — — —
Üks astub õue, tal kotis on lõhi.
Ise ta lehkab kui merepõhi.

(«Kalurikülas».)

Vaese, puudustkannatava inimese kujutamisel on M. Under saavutanud silmapaistvaid tulemusi sellistes luuletustes, nagu «Sant» ja «Vana lugu». Esimeses joonistab ta kurva pildi kerjusest:

Kuub narmaskirja kulund, hülgekirja lapit;
ei kaelus kõrisõlme kata, käised napid,
tall' lumi pistab oma valge sõrme põue. — — —

Taob puusa kotis hallitanud kanik,
ja korpund käega ühte kasvand kepp.

Underi pilt kerjusest on meisterlikult joonistatud, ent see on üsna tunduvalt erinev näiteks Sütiste omadest.

M. Underi parimates luuletustes on selgelt esile tõstetud *kaasatundmine* vaesele inimesele, kuid see ei muutu aktiivseks poolehoiuks, *kaasaelamiseks*, nagu see on ilmekalt näha Sütiste ja Kärneri juures. Tema luules kajastuvad pessimismi- ja ummikumeeleolud ning perspektiivi puudumine; esteeditseva suunaga luuletajana jäi ta eemale rahvahulkade elust ja võitlusest. Praegu elab luuletaja emigrandina välismaal.

Pessimismi ja kaduvusmeeleolusid kajastavad ka murdes luuletavate poeetide H. Adamsoni ja A. Adsoni subjektivistlikud, romantilis-sümbolistlike motiividega värsid.

Ainult osa luuletajate loomingus 30-ndate aastate algul kajastuvad kodanluse sotsiaalse tellimuse otsese täitmise jooned.

Selliste hulka kuuluvad H. Visnapuu tolleaegsed värsid. Tabavalt märgiti omaaegses (1932. a.) ajakirjanduses H. Visnapuu kohta, et ta oli «üksvahe võrratult ropu suuga, viimasel ajal aga tuletab enam ametlikku kojapoeeti meelde». Kodanluse sotsiaalse tellimuse kõige otsesema ja avalikuma täitjana luules esinesid tavaliselt kas üksikud vähetuntud luuletajad (P. Grünfeldt) või mõned noored algajad. Nende «looming» moodustas väga väikese osa tolleaegsest luuletoodangust ning oli kunstiliselt nõrk. Seega ei läinud täide eesti kodanluse taotlused rakendada eesti luulet oma poliitiliste eesmärkide teenistusse. Niisugune olukord tõukas eesti kodanlust ette võtma üha ägedamaid rünnakuid realistliku luule vastu, levitama arusaamist «luule kriisist», nõudma otseselt suuna muutmist. Püüti leida nõrku kohti kirjanike maailmavaates ja loomingus, et tõugata neid «uuele teele», «riigi teenimise teele» või tõlgendada paremaid teoseid oma tendentslikes klassihuvides.

Kuigi 20-ndate aastate lõpul ja 30-ndate aastate algul olid kodanlusele ustavad kirjandusteadlased ja kriitikud kuulutanud kodanlusele kasuliku «uusrealistliku» suuna kindlalt võitnuks vähemalt proosa alal, arenes ometi ka eesti proosakirjanduse paremik aastail 1930—1933 kriitilise, kodanlust arvustava realismi suunas, kajastades, nagu märkis üks kaasaegseist kirjanikest, riigitüdimust, pettumust kodanlikus riigis ning elu vana põhja varisemist.

Proosakirjanduse alal saavutavad 30-ndate aastate esimesel poolel kõige silmapaistvamaid tulemusi A. H. Tammsaare, A. Jakobson, J. Kärner, R. Roht ja O. Luts.

A. H. Tammsaare viib lõpule oma romaani «Tõde ja õigus» avaldamise (III—V, 1931—1933); oma suurteose viimaseis köiteis näitab ta suurt meisterlikkust inimese hingeelu keerdkäikude kujutamisel ja kajastab tõusikliku kodanluse mandumist ja õiget väljapääsu mitteleidvate väikekodanlike kihtide ummikussejõudmist.

August Jakobson avaldab kolmeköitelise romaanitsükli («Andruksonide suguvõsa», 1931—1934), kus käsitleb eesti talupoja elu pärisorjuse ajast linnakapitalismi arenguni, pühendades peatähelepanu inimeste armastusvahekordade kujutamisele (triloogia esimeses raamatus) või tööka inimese võitlusele talu rajamisel metsapadrikusse (triloogia teine osa). Neil aastail hakkab A. Jakobson üha rohkem tähelepanu pühendama inimese hingeelu ja sisevõitluse kujutamisele või abielutraagika probleemidele (eespool nimetatud romaan, samuti ka «Kolme vaeva tee», 1930), sidudes need ränga süüdistusega kaasaja olude kui inimeste traagika peasüüdlase vastu (eriti novellikogudes, nagu näiteks «Kotkapoeg», 1932). Kuigi A. Jakobsoni teosed ei ole vabad psühholoogitsemise ja naturalismi sugemetest (romaanid) ning kohati esinevast mustvalge tehnikast (novellid), ometi tõotab A. Jakobsoni nende aastate looming tema arenemist üheks kõige silmapaistvamaks eesti prosaistiks.

Jaan Kärneri pärisalaks kolmekümnendate aastate algupoolel saab proosa: ta avaldab kolm romaani, millest kõige silma-

paistvamaks on «Naine vaesest maailmast» (1930), kus kirjanik avaldab ilmset sümpaatiat kommunismi eest võitlejaile ning õigustatult näeb Nõukogude Liidus õnneliku elu asupaika. Neil aastail alustab J. Kärner ka oma kroonikalaadsete proosateoste avaldamist («Moodne orjus», 1931 jt.), milles paljastab — tavaliselt väikelinna inimeste elu kujutamisel — kaasaja ülekohtusi suhteid ning kujutab kodanluse mandumist.

R. Roht liitub samuti kodanlust teravalt paljastavate kirjanikega, avaldades kaks romaani («Vastsed rajad», «Võitluse teel», 1933), kus peaasjalikult käsitleb vaesuses elava perekonna elusaatust, eriti aga oma teises romaanis, heites tööd otsiva neiu elukäigu kirjeldamise najal arvustavat valgust kodanliku Eesti tegelikule olukorrale.

Ka M. Metsanurk arvustab oma mitmetes romaanides ja novellides valitsevaid olusid, ent satub — nagu varemgi — oma väljapääsu-otsinguis inimese enesetäiustamise idealistlikele radadele.

Kodanliku Eesti tegelikkust arvustab oma teostega ka O. Luts, kujutades inimeste elu kodanliku ühiskonna tagahoovi lämbunud õhkkonnas («Tagahoovis», 1933); suure populaarsuse saavutab ta neil aastail aga oma lapsepõlvemälestuste-raamatutega («Vanad teerajad», 1930, «Talvised teed», 1931, «Läbi tuule ja vee», 1931 jt.), mis kuuluvad autori memuaarteoste paremikku.

Avalikult kodanluse reaktsioonilisi taotlusi teenivate proosakirjanike arv jäi ka neil aastatel väikseks.

Kõige energilisem neist on M. Mõtslane, kes 4 aasta jooksul avaldas 4 romaani, mida omaaegne progressiivne arvustus nimetas ilukirjanduse sildi all ilmunud põllumajanduslikeks traktaatideks. V. Kingissepp iseloomustas Mõtslast juba Oktoobri-eelsel perioodil kui reaktsioonilise kodanluse truud teenrit. Mõtslane jäi selleks ka kodanliku diktatuuri ajal. Temale lähedased on ka mõnede teiste kiidulaulud nn. vabadussõja aadressil (Lepp, Raag jt.), mis aga samuti ei tule ilukirjandusena kõne alla. See kodanlust teeniv rämps ei suuda muuta head üldmuljet, mis jääb kodanlust ja ülekohut arvustava proosakirjanduse paremikust.

Eesti draamakirjandus jõudis käsitletaval ajavahemikul massilise toodanguni — näiteks 1933. a. ilmus ligi 30 näidendit, kuid eriliselt püsivat ja väärtuslikku ei suudetud anda.

Nende aastate näitekirjanduse mass kajastab kirjanduse allakäiku kui kodanluse mandumise kaasnähtusi. Oma enamikus kunstiliselt nõrgad, jõudis hulk nende aastate näidendeid ideelise mandumiseni, kuna üsna domineerivaks muutus seisukoha propageerimine, et põhimõtteline ideeline võitlus on mõttetu ning kommunistid — irvitamise objektid (näiteks Raudsepa ja Visnapuu näidendid 1933. a.).

Erandiks vaadeldaval ajavahemikul on A. Antsoni näidendid. 30-ndate aastate algul avaldab ta näidendi «Töölise tütar», kus arendab edasi temale omast teemat — revolutsiooni reeturite paljastamist. Tähelepanu vääriv on ka J. Sütiste esimene näidend «Jumalate mäss» (1933). Kuigi need draamad ei ole kunstilise viimistluse tasemelt täiuslikud teosed, kuuluvad nad ometi nende aastate näitekirjanduses ideeliselt kõige võitlevamate teoste hulka.

Vaatamata mõnesugusele edule näitekirjanduse ideelise allutamise alal, ei saavutanud kodanlus oma eesmärki kogu kirjanduse suuna muutmisel. Sellega ongi seletatav valitsevate kodanlike ringkondade üha ägedam pealetung kirjandusele, mis eriti on näha 1933. aastast peale, seoses ettevalmistustega avalikult fašistlikule režiimile üleminekuks.

Ajakirjanduses hakati ikka ägedamalt nõudma kirjanduse suunamuutmist, «tähiste vahetamist». Reaktsioonilis-natsionalistlikes ajakirjades materdati Barbaruse, Sütiste, Jakobsoni jt. paremaid teoseid. Metsanurga «Punane tuul» kuulutati mitterahvuslikuks. Arvustajad, kes olid julgenud kiitva sõna öelda demokraatlike kirjanike tööde kohta, kuulutati kahjulikeks inimesteks. Seati üles otsene nõudmine: kui on riiklik kultuurkapital, siis peab ilukirjandus selle eest ka kaasa aitama «meie riikluse ja ühiselu edenemisprotsessi toetamiseks». Kodanluse natsionalistlike taotluste otsesele teenimisele asus 1933. a. algajate autorite poolt asutatud nn. Rahvuskirjanikkude Liit, kes esines nõudmisega likvideerida arvustav kirjandus ning asendada see positiivse kirjandusega «rahvusühtsuse» alusel.

Demokraatliku kirjanikkonna enamik astus avalikult välja kodanluse marurahvuslike taotluste, samuti ka nn. vabadussõjalaste katse vastu kehtestada avalik fašistlik diktatuur Eestis. 30-ndate aastate esimesel poolel ei toetanud ükski nimekam eesti kirjanik avaliku fašistliku režiimi kehtestamist. Vastupidi: saksa fašismi ning selle eesti agentuuri paljastati paljude kirjanike loomingus (Kärneri luules ja proosas, Sütiste luuletustes, Antsoni epigrammides ja teiste autorite töödes). Demokraatlikud kirjanikud Vilde, Barbarus, Semper ja teised kutsusid avalikult üles võitlema vapside kui Saksa fašismi agentuuri vastu; Rahvuskirjanikkude Liidu tegevuse vastu astus demokraatlik kirjanikkond samuti üksmeelselt välja. See kõik ei kujutanud endast olulist raskust: vapside Hitleri-meelne olemus oli kõigile täielikult selge, «rahvuskirjanike» rühmituse purustamisele aga aitas kaasa nende kirjandusliku loomingu alaealisus ning — ideelise väärsuuna kõrval — ka täielik kunstiline küündimatus.

Kui aga eesti kodanluse valitsevad ringkonnad asusid «demokraatia päästmise» sildi all pidama näilist võitlust vapside ja fašismi vastu, selleks et kehtestada fašistlik kord «seaduslikul teel», sattusid mitmedki demokraatlikud kirjanikud segadusse, ning oma mõnede teostega objektiivselt toetasid fašistlikku eesti kodanlust, arvates ise seejuures, et nad kaitsevad demokraatiat ning võitlevad fašismi vastu.

Seesugusel langusel olid oma teatavad põhjused. Eesti demokraatliku kirjanduse suuremad kunstimeistrid vihkasid fašismi, nad arvustasid ka eesti kodanluse vägivallatsemist. Kuid nad ei osanud veel näha kodanluse poolt kasutatava «rahvuskultuuri» loosungi reaktsioonilist olemust, ei suutnud luua tihedat kontakti

võitleva töölisklassi ja selle juhiga — Kommunistliku Parteiga. Seepärast olid nad küll fašismi vastu, kuid asusid ka proletariaadi diktatuuri eitamise positsioonidel — «demokraatia» kaitsmise pärast. Demokraatliku kirjanikkonna parimad esindajad ei tahtnud asuda kodanluse poliitilisele teenimisele, ja sellepärast teatasid nad, et nad ei taha tegelda poliitikaga, vaid tahavad jääda väljapoole poliitikat. Tõeline kirjanik ei tohtivat asuda poliitika, vaid inimese ja elu teenistusse *väljaspool* poliitikat — deklareerisid Tammsaare, Kärner, Metsanurk ja teised 30-ndate aastate esimesel poolel. Tegelikkus ise aga lükkas ümber seesuguse eluvõõra ja väära positsiooni ning näitas, et elu ja kirjandus ei ole ega saa olla vaba poliitikast, kuid vaja on vahet teha reaktsioonilise ja progressiivse poliitika vahel. Seesuguse arusaamiseni mittejõudmine tegi esialgu kahju ning põhjustas terve rea demokraatlike kirjanike eksisamme ja kõikumisi fašistliku diktatuuri aastail, eriti selle algusperioodil.

Eesti kirjanduselust fašistliku diktatuuri aastail. «Demokraatia kaitsmise» demagoogilise sildi all kehtestas valitsev kodanlus 1934. aastal Eestis fašistliku režiimi. Algas üks mustemaid ajajärke mitte ainult ühiskondlik-poliitilises, vaid ka kirjanduslikus elus.

Fašistliku diktatuuri aastail võttis kodanlus tarvitusele rea uusi, täiendavaid abinõusid kirjanike ja kirjanduselu mõjustamiseks. Riigivõimu surve ajakirjandusele ja kirjandusele võttis enneolematu ulatuse. Peale tsensuurisurve tõusis eriti tähtsale kohale kodanluse ohjeldamatu demagoogiline propaganda, samuti ka uut moodi korraldatud premeerimissüsteem (nn. riigivanema, hiljem presidendi auhind jms.). Riigivõim nägi oma ülesannet selles, et puhuda lõkkele kodanliku natsionalismi kirgesid, püüda kirjandust täielikult rakendada oma fašistliku ja Nõukogude-vastase poliitika teenistusse.

Kodanlik-fašistlik riigivõim ja propagandaaparaat tegi energilisi jõupingutusi, et tõsta igasuguste trükiteoste ja raamatu osa kodanlik-natsionalistliku ideoloogia süvendamiseks, rahvahulkade teadvuse mürgistamiseks — «rahvuskultuuri arendamise» lipu all.

1935. a. viidi kärarikkalt läbi eesti raamatu 400 aasta juubel loosungi all: «Raamatu üksmeelne ja ehitav osa oma sini-must-valge lipu all.» Suurendati ajakirjanduse osatähtsust: Eestis ilmus üle 300 ajakirja ning ajalehe, millest enamik oli kodanliku natsionalismi teenistuses. Kommunistlik ajakirjandus — nagu varemgi — oli surutud sügavale põranda alla. Fašistliku diktatuuri aastail sai moeasjaks nn. *elulookirjanduse* ja üldse igasuguste memuaaride avaldamine, milles nähti esmakordselt «iseseisva žanri» väljakuiunemist.

Ohtralt avaldati nn. suurmeeste elulugusid, kus üksikute tõeliselt suurte inimeste kõrval (näit. H. Heine jt.) domineerisid Fordi, Mussolini, Pilsudski, Nietzsche jt. nimed. Lisaks sellele anti tervete seeriate viisi välja nn. «Rahvuslikkude suurmeeste» elulugusid, kus Koidula, Vilde, Kitzberg, Laikmaa ja mõned teised olid erandeiks, iseloomulikeks ja tellituteks aga nn. vabadussõja «kangelaste» (Kuperjanovi jt.), 1. detsembri ülestõusu timukate (kindral Põdderi jt.) ning kodanlike natsionalistide tolleaegsete juhtide elulood. Üksnes ühe

(1938) aasta jooksul anti välja 3 sellist elulugu — mahukas raamat Jaan Tõnissonist, K. Pätsist aga kaks. Lisaks sellele ilmusid igasugused vene emigrantide ning endiste tsaari-Venemaa võimumeeste ning klassisõja rinde- ja tagala-«kangelaste» memuaarid. Seesuguse ulatuslikult produtseeritava trükisõna sotsiaalseks funktsiooniks oli fašistliku juhikultuse propageerimine ning Nõukogude-vastase propaganda arendamine. Seesugust kirjandust ilmus üksnes 1938. a. ligi 40 raamatut ja brošüüri, kogumahuga üle 5000 lehekülje. Niisuguse kirjandusega, nagu märkis omaaegne ajakirjandus, «on tõstetud tähelepanu keskusesse tugeva isiksuse kultus ning... rõhutatakse isiku primaarset osa ajaloo ja kultuuri arengus».

Väga suure ulatuse omandas tollal *usulise kirjanduse* väljaandmine. See on väga tihedalt seotud fašistliku riigivõimu taotlusega tugevdada usu mõju kodanliku natsionalismi juurutamiseks. Vastukaaluks rahvahulkade üha suuremale eemaldumisele kirikust võeti 1934. a. lõpul vastu uus kirikuseadus, mis andis kirikule oma maksude sissenõudmiseks erilised õigused. 1935. a. teatas peaministri kt. K. Eenpalu: «Kirik oma usuliste püüetega peab seisma oma natsiooni eesmärkide teenistuses», kuna «i g a l r a h v a l o n o m a J u m a l». Nende eesmärkide teenistuses olev usuline kirjandus saavutas oma kõrgpunkti aastail 1936—1938. Suureks saavutuseks «rahvusliku kultuuri» alal peeti seda, et usulised algupärased «tööd» said (1938. a.) tõlgete ees ülekaalu. Sellised «algupärased» raamatud kandsid pealkirju «Ekstaas ja müstika», «Usk ja majandus» jms.

Peale memuaar- ja usulise kirjanduse ohtra produtseerimise lasti suure käraga välja eesti klassikalise kirjanduse («Kalevipoeg», Koidula, E. Särgava jt.) uustrükke, mida püüti iga hinna eest rakendada «rahvusühtsuse», kodanliku natsionalismi propageerimiseks. Nendes teostes, eriti aga «Kalevipojas», püüti näha kodanliku «iseseisvuse» ettekuulutajaid. Hinnates olukorda fašistliku diktatuuri aastail, kirjutas silmapaistev demokraatlik poeet J. Barbarus 1936. a., et Eestis valitseb «keskaja ja ärkamisaja vastik segu».

Mida suuremaks kasvasid sotsialismi ülesehitamise edusammud Nõukogude Liidus ja mida energilisemalt liitus fašistlik Eesti rahvusvahelise imperialismi käsilasena Nõukogude-vastasesse blokki, seda enam tõusis päevakorda Nõukogude-vastaste meeleolude õhutamine. See avaldus eriti selgelt nn. vabadussõda ülistavate trükitoodete produtseerimises.

Anti välja eesti ajalugu käsitlevaid teoseid, milles võltsiti eesti ja vene rahva sõpruse küsimusi. Aastast aastasse suurenes igasuguste raamatute ja väljaannete arv nn. vabadussõja ajaloost, «vabaduse tulekust», «punase diktatuuri vägivallast» jne.

Nende väljaannetega taotles kodanlus, kes tundis endal pinda jalge all kõikuvat, viia rahvast, eriti aga noorsugu, nõukogude võimu vaenlaste leeri ning nõrgestada võitlust, mida eesti töölisklass pidas nõukogude võimu taaskehtestamise eest.

Samasuguste rahvavastaste eesmärkide teenistusse püüdis valitsev kodanlus rakendada ka p u h t i l u k i r j a n d u s l i k k u loomingut. Sel alal iseloomustab fašistliku diktatuuri aastaid samuti suur kvantitatiivne viljakus nii originaalse kui ka tõlkekirjanduse alal.

Tõlkekirjanduse enamiku moodustasid kirjandusliku väärtuseta tõlked. Eriti lopsakas oli kriminaal- ja igasuguste seiklusromaanide väljaandmine.

Fašistliku diktatuuri lõppaastail olid isegi kodanlikud kirjanduskriitikud sunnitud tunnistama, et ilmunud tõlkekirjanduse erijooneks on vanade põne-

vusromaanide «Pariisi saladused», «Fantoomi pruut», «Leichtweis» ja muu sarnase rämpsu ülessoojendamine ning et seesuguse prahi kirjastamine on eriti tasuv, kuid alatu äri.

Neil tõlkekirjanduse üldise kasvu aastail läks demokraatlikel ringkondadel korda üsna suurel arvul välja anda maailmakirjanduse klassikasse kuuluvate silmapaistvate autorite teoseid (Heine, France, Rolland, Voltaire, Molière, Shakespeare, Barbusse, Swift, Ibsen jt., samuti Nobeli laureaatide sarjas hulga romaane). Juhtivat osa kõige väärtuslikuma kirjanduse tõlkimisel etendas Eesti Kirjanduse Selts. Kuid nagu tunnistas omaaegne ajakirjandus, jäi ka väärteoste tõlgete kvaliteet kodanliku diktatuuri aastail üldiselt halvaks.

Peale selle oli tõlgete *autorite valik* silmatorkavalt *ühekülgne ja tendentslik*. Peatähelepanu oli suunatud Lääne-Euroopa kirjanduse tõlkimisele, vene klassika jäeti varju, vene nõukogude kirjanduse teostest said ilmuda vaid üksikud tõlkeraamatud.

Vene kirjandusklassikast avaldati kõige rohkem Dostojevskit, ilmusid mõned Gogoli, Tolstoi ja Tšehhovi teosed, samuti ka Puškini, Lermontovi, Nekrassovi luuletused. Sealjuures näiteks (A. Orase tõlgitud) Puškini tõlgete kvaliteet oli allpool igasugust arvustust.

Silmapaistvaid tulemusi saavutasid vene kirjandusklassika tõlkimisel just demokraatlikud kirjanikud (näit. E. Hiir L. Tolstoi teoste ja F. Tuglas A. Tšehhovi teoste tõlkimisel). Tõsiseks saavutuseks oli samuti soome eepose «Kalevala» tõlke ilmumine (A. Annisti tõlkes). Vaeslapse osa jäi kodanlikus Eestis nõukogude kirjanduse tõlkimine, mille poolest jäädi tunduvalt maha isegi samasuguse režiimiga naabervabariikidest, nagu näiteks Läti. Kodanlikus Eestis ei ilmunud ajavahemikul 1920—1940 eri raamatutena ühtegi Majakovski, Fadejevi, Furmanovi, Serafimovitši nõukogude-aegset teost; üksikuid nõukogude kirjanduse teoseid läks korda avaldada mitte juhtivate, vaid kas kõrvaliste või kodanlusega opositsioonis olevate kirjastuste poolt ning mõnede ajalehtede joonealustena. Nii näiteks ilmus Gladkovi «Tsement» Pärnus ühe nõrga kvaliteediga tõlkija sulest, mis andis võimaluse seda teost arvustuses põhjalikult mahà teha; Šolohhovi «Vaikne Don» ilmus samuti osaliselt ühe kõrvalise kirjastuse väljaandel; Panfjorovi «Bruski» ilmus ajakirjanduses osaliselt (R. Sirge tõlkes). Kõige tõsisemaks saavutuseks on M. Gorki «Ema» tõlke avaldamine kirjastuse «Sõprus» väljaandena (N. Andreseni tõlkes), kuid seegi raamat pandi koolides ja raamatukogudes mittesoovitatava kirjanduse hulka.

Originaalse ilukirjanduse alal on kodanlikus Eestis fašistliku diktatuuri aastail samuti märgatav kvantitatiivne, kuid kaootiline ja kirev tõus. Ilukirjanduslike teoste arv kasvas aastast aastasse. Nii näiteks tõusis romaanide ja pikemate jutustuste arv 18-lt 1936. a. 30-le 1939. a., ulatudes 8000 leheküljeni, näidendeid ilmus 1934. a. üle 30 ja hiljem — üle 40 aastas. Seesugune kasv ja «õitseng» aga oli vaid näiline. Objektiivsemad oma aja kirjanduskriitikud jõudsid selle tõe tunnetamiseni, et ilmuv kirjandus on oma enamikus «hoopis tühise väärtusega trükitud paber». Ilukirjanduse kogumassi seisukohalt toimus tähelepandav kirjanduslik-kunstilise taseme allakäik. Proosakirjanduses hakkas lokkama elu pealispinnaliste nähtuste fotograafiline registreerimine täisvere-

liste kujude ja selgete tüüpide loomise asemel. Näidendeist oli 30% alla arvustuslikku väärtust, trükis ilmunud luulest vähemalt pool — avaldamiskõlbmatu rämps.

Kõige raskemaks hoobiks oli ilukirjanduses avalduv ideeline langus: toimus kõige ulatuslikum reaktsioonilise kodanluse sotsiaalse tellimuse täitmisele asumine meie kirjanduse ajaloos. Peale selle sai fašistliku diktatuuri aastail kirjanduses üldiselt domineerivaks nähtuseks sotsiaalse võitluse asendumine psühholoogilise nokitsemisega.

Fašistliku surve ning ohjeldamatu demagoogia tingimustes toimub kirjanike hulgas üsna selgeilmeline polariseerumine. Selle kõrval ilmnesid demokraatliku kirjanikkonna hulgas suured kõikumised «demokraatia kaitsmisega» maskeeritud kodanluse huvide teenimise ja töörahvahulkade huvide teenimise vahel.

Fašistliku diktatuuri kehtestamist kui «demokraatia päästmist» tervitasid kodanluse reaktsioonilistele taotlustele juba varem sümpatiseerinud või kodanlust teeninud kirjanikud. Fašistliku diktatuuri aastail kujuneb selgelt välja see nn. võimulähedaste kirjanike rühm (H. Visnapuu, A. Kivikas, A. Mälk, K. A. Hindrey), kelle reserviks saavad noored, nn. rahvuskirjanikud (Voitk, Kallits jt.).

Demokraatliku, kodanlusele juba varem kõige ägedamalt opositsiooni teinud kirjanikkonna tuumikus asuvad kõige järjekindlamalt võitlevale positsioonile J. Barbarus ja J. Semper. Ühes kirjas J. Semperile 1934. aasta juunist märgib Barbarus, et «kui juba diktatuuri valida, siis peaks see siiski töötavate inimeste oma olema, mitte parasiteeriva ja sahkerdava klassi oma». Samal aastal avaldab ta koos N. Andreseni ja teistega publitsistlike artiklite kogu «Uus tee», kus ta astub välja Saksa fašismi ja selle ebakultuuri vastu ning kutsub üles «rusikakultuurile vaimukultuuri vastu säädma». Kuid kirjanike revolutsioonilise ühisrinde, nn. kolmanda või punase rinde loomine, nagu see toimus Lätis ja mujal, Eestis ei teostu.

Ka hiljem tegid eesti kirjanikud ja kirjandustegelased katseid luua ühisrinnet fašismi vastu. Kuid nad ei jõudnud kaugemale üksikute kollektiivteoste väljaandmisest.

Nii ilmusid «Ring Esimene» (1936), kus avaldati J. Barbaruse ja N. Andreseni fašismivastaseid artikleid, koguteos «Hispaania tules» (1937), kus esinesid Barbarus luuletuste ja artiklitega ning Andresen artikliga Hispaanias toimuva võitluse kohta. Ka avaldati selles koguteoses väljavõtteid Rolland'i, Einsteini jt. fašismivastastest esinemistest.

Eesti demokraatlike kirjanike kõige võitlevam ja aktiivsem osa ei tulnud toime Eesti fašistliku režiimi vastu suunatud ning nõukogude võimu taaskehtestamise eest peetava ühisrinde loomisega. Ühise rinde puudumine aga võimaldas kodanlusel, äärmiselt salakavalalt ja demagoogiliselt tegutseval kodanlusel, kes oskuslikult kasutas oma reaktsioonilist «rahvuskultuuri loosungit», teha

suurt kahju üksikult tegutsevatele demokraatlikele kirjanikele ja kogu eesti kirjanduse arenemisele.

Demokraatliku kirjanikkonna enamik püüdis hoiduda kodanluse reaktsioonilise poliitika toetamisest ning esialgu jääda eemale aktiivsest poliitilisest võitlusest. A. H. Tammsaare kui ka J. Kärner ja teised rõhutavad, et kirjanduse ja kirjanike ülesandeks on otsida ja kujutada tõde, mis oleks ühine kõigile klassidele; nad on kodanluse sotsiaalse tellimuse täitmise ning selle surve- (nn. «tasalülitamise») poliitika vastu, kuid tõmbavad mõnigi kord võrdusmärgi kirjanduspoliitika vahele nii fašistlikul Saksamaal kui ka Nõukogude Liidus. Kõik oma lootused rajavad nad kodanliku võimu edasise demokratiseerimise võimalusele, ning näevad kirjaniku ülesannet üldinimlike nähtuste kujutamises. Seesugune arusaamine oli tingitud naiivsest usust kodanliku demokraatia õigsusse, «oma riigisse», mis on seotud kodanluse demagoogilise propaganda mõjuga.

Poliitiline küündimatus tõi kaasa mitmeid raskeid kõikumisi nende tuntud sõnameistrite, aga samuti ka paljude teiste demokraatlike kirjanike loomingus. See avaldas suurt kahjulikku mõju ka noorte kujunevate kirjanike loomingu ideelisele sisule.

Kõige ohtlikumaiks poliitilise küündimatuse ja kõikumiste mõttes olid fašistliku diktatuuri esimesed aastad, millal eesti fašistliku kodanluse kärarikas natsionalistlik demagoogia suutis teha kõige suuremat kahju.

Kodanlus kuulutas aktuaalseks ülesandeks «rahvustunde tõstmise» ning soovitas kirjanikkonnal pöörduda ajaloolise teema juurde.

1934. a. peale saigi ajalooline teema moeasjaks eesti kirjanduses, eriti aga proosas, kus mitme järgneva aasta jooksul omandas domineeriva koha *ajalooline romaan.*

Üksteise järel ilmuvad ajaloolised romaanid, mis kujutavad kas kaugema ajaloo (XIII saj., XVII—XVIII saj.) või XX sajandi esimese kahe aastakümne sündmusi. Siia kuuluvad M. Metsanurga, A. Mälgu, A. Kivika, A. Gailiti, R. Rohu, K. A. Hindrey, J. Kärneri, E. Kippeli, A. Jakobsoni jt. ajaloolised romaanid.

Ajalooline teema kandub ka luulesse (J. Sütiste, H. Visnapuu jt.) ja näitekirjandusse (üksnes 1935. a. ilmus kuus nn. vabadussõja-ainelist näidendit).

Enamik neist teostest, kuid mitte kõik, kujutas endast kas kodanluse sotsiaalset tellimust või kodanlike ajalookontseptsioonide kajastamist kirjanduslikus vormis.

Arvesse võttes, et kaugema ajaloo kodanlik-natsionalistlik idealiseerimine või nn. vabadussõda ülistavate teoste ilmumine oli saanud suure hoo, hakati reaktsioonilises kodanlikus ajakirjanduses 1935. aastal suure rõõmuga kõnelema «tähiste vahetusest» kogu ilukirjanduses ning täispöördest «meie kirjanikkonna maailmavaates ja ellusuhtumises». Erilist rõõmu tunti Sütiste ajutisest järeleandmisest kodanlusele. Kodanlus tunnistas avalikult, et kirjanike suunamuutmises on otsustavaid teeneid «keskvõimu normeerival käel». Samal ajal tundis kodanlus hirmu, et «meelt muutnud» kirjanikud võivad pöörduda tagasi endiste tõekspidamiste juurde: sellepärast nõuti endiste «pahempoolsete vigade» avalikku tunnistamist ja neist avalikult lahtiütlemist. Kodanluse kartused osutusidki — õnneks eesti kirjanduse arenemisele — õigeks.

Kodanlusel õnnestus neil aastail eesti kirjandusele küll suurt kahju teha, kuid ometi ei läinud tal korda rakendada kogu eesti kirjandust oma reaktsioonilise eesmärkide teenistusse. Peatume lähemalt eesti kirjanike väga erineva arenemistee iseloomustamisel fašistliku diktatuuri aastail ning jälgime, kuhu nad välja jõudsid.

Ametliku võimuläheduse avalikeks teenriteks oma ajalooliste romaanidega said A. Gailit, A. Mälk, K. A. Hindrey, A. Kivikas. Neis ajaloolistes romaanides õhutati venevastast natsionalismi ja fašistlikku juhikultust. Peale selle avaldas K. A. Hindrey veel ohtralt stiililiselt üsnagi peenekoeliselt viimistletud novelle, mis propageerisid (eriti vaimu-) aristokratismi, õhutasid poolehoidu baltisakslusele, tegelesid psühholoogitsemisega. Erinevalt eelmistest ilmus A. Mälgult ka rannaelu kujutavaid realistlikke jutustusi.

Eespool mainitud prosaistid ja poeet H. Visnapuu moodustasid reaktsioonilist kodanlust teenivate kirjanike tuumiku. Just nemad said peamisteks Eesti ja Saksa fašismi teenistuses seisvaiks kirjanikeks Suure Isamaasõja aastail; sõja lõpp-perioodil põgenes enamik neist välismaale.

Selle kirjanikerühma teostest eesti realismi arenemisele kõige kahjulikumate ning ideoloogiliselt kõige mürgisemate tööde hulka kuulub A. Kivika mitmes trükis ilmunud ja dramatiseeringuna lavastatud «Nimed marmortahvlil» (1936). Selles romaanis on küllaltki suure oskusega käsitletud inimese hingeelu ning olustikku. Kuid ebatüüpiliste kujude ja olukordade näiliselt veenva liitmise teel on saavutatud pseudorealistlik teos, mis kodanluse eesmärkide teenistuses seisvana püüdis veenda, et eesti töölisnoore «kasvamine» kodanluse pooldajaks ja «vabadusevõitlejaks» kodusõjas olevat olnud loomulik, normaalse arenemise tee.

Enamik nimekaid kirjanikke ei asunud reaktsioonilise kodanluse taotluste kirjanduslikule teenimisele, välja arvatud ajutised järeleandmised mõnede kirjanike üksikutes teostes. Ületades keerukaid vastuolusid, jäid nad truuks realismile.

Peatume rea kirjanike arenemistee iseloomustamisel 30-ndate aastate teisel poolel ja lõpul.

Anton Hansen-Tammsaare looming kodanliku diktatuuri viimasel perioodil tähistab tema ideelise ja kunstilise arenemise uut etappi. Fašistliku diktatuuri algusaastail on ta veel selle poolt, et kirjaniku ülesandeks on kujutada üldinimlikke probleeme, mitte segada end poliitikasse, kuna see olevat üldse reaktsiooniline asi. Kuid peagi kasvab Tammsaare ilukirjanduslik looming välja seesuguse tõekspidamise ahtaist ja vääradest raamidest. Käsitledes oma romaanides «Elu ja armastus» (1934) ja «Ma armastasin sakslast» (1935) inimeste armastusvahekorra probleeme, heidab ta seejuures (eriti viimase teosega) teravaid arvustavaid nooli kodanluse leeri; oma näidendiga «Kuningal on külm» (1936) «segab» Tammsaare end poliitikasse, nimelt aktiivsesse fašismi- ja kodanlusevastasesse poliitikasse, naerdes teravalt välja ka vapside-fašistide vasikausu. Oma viimase teosega — allegoorilis-satiirilise romaaniga «Põrgupõhja uus Vanapagan» (1939) annab ta kõige hävitavama paljastuse kaasaegse kodanliku Eesti ebaõigluse, usu- ja kultuuripoliitika aadressil. Selle teosega jõuab Tammsaare ka kaugema lahenduseni kui üheski oma varasemas teoses: rõhutav ja kurnatav tööinimene hakkab aru saama, et kaval ja petis rõhuja on vaja maha lüüa kas või rõhutud inimese enda hukkumise hinnaga.

Mait Metsanurga nende aastate looming paistab silma eeskätt ajalooliste romaanide poolest, mis kuuluvad ühtlasi kunstiliselt kõige õnnestunumate hulka selles žanris. Tema «Ümera jõel» (1934) on XIII saj. vabadusvõitlust realistlikult käsitlev teos ning ei kujuta endast kodanluse sotsiaalse tellimuse täitmist. Tema teine, XVII saj. elu käsitlev romaan «Tuli tuha all» (1939) on vastupidine tervele reale teiste autorite (Mälgu, Kippeli) ajaloolistele romaanidele, milledes ülistati «Rootsi aega» ja õhutati venevastast natsionalismi. Vaatamata sellele et teoses hüljatakse avalik võitlus ning eelistatakse õigusenõudmist «seaduse järgi», on teosel püsivaid väärtusi talupoegade elu ja olukorra kujutamises. Kaasaja küsimusi käsitles Metsanurk sel ajavahemikul romaanis «Kutsutud ja seatud» (1937), millel on ühiseid — pastoreid ja kirikut arvustavaid — jooni «Ümera jõega», kuid mille nõrkuseks on oma usus kindlale pastorile moraalse võidu jätmine. Maailmavaatelised vastuolud, tema usk «demokraatiasse üldse» ning eesti kodanluse demagoogilise propaganda mõju soodustasid ka Metsanurga suurimat langust, mis seisis selles, et ta hiljem, fašistliku okupatsiooni aastail esines nõukogude aktiviste laimavate lühivormiliste proosateostega. Alles sõjajärgseil aastail suutis eakas kirjanik vabaneda oma kõikumistest ja asus oma seniste teoste uustrükkideks ettevalmistamisele.

Friedebert Tuglase tegevuse raskuspunkt kodanlikus Eestis langes peamiselt kirjanduskriitika ja -teaduse valdkonda. Kirjanduskriitikuna ja kirjandusloolasena tegi Tuglas suure töö materjali kogumise ja publitseerimise alal. Kirjanduskriitikas on Tuglas silmapaistev selle poolest, et ta on suhtunud kirjanduskriitilisse töösse kui kunstisse, nagu omaette kirjanduslikku žanrisse. Ent nagu tema ilukirjanduslikus loomingus, nii ka tema kirjanduskriitilises tegevuses avaldusid sügavad vastuolud. Võideldes kirjanduse kunstimeisterlikkuse taseme tõstmise eest, rõhutab ta, et *ideed* tuleb osata kehastada jõulises *kunstilises vormis*, kuid libiseb seejuures tihtipeale vormiprimaadi, estetismi pinnale, mis tõi kaasa väljaastumisi proletaarsete kirjanike ja kriitiliste realistide vastu. Neist vastuoludest aitas kirjanikku vabaneda nõukogude võimu taaskehtestamine Eestis.

Silmapaistev pööre toimub Tuglase ilukirjanduslikus loomingus kodanliku diktatuuri lõppjärgus — ta asub taas realismi pinnale. Oma romaanis «Väike Illimar» (1937), andes edasi sündmustikku lapse tähelepanekute kaudu, loob kirjanik rea õnnestunud pilte möödunud sajandi elust. Peale selle avaldab ta rea silmapaistvaid tõlkeid ja memuaare.

F. Tuglase kujutuslaadiga mõnevõrra sarnaseid jooni on Jüri Parijõe jutuloomingul. Seda võis ilmekalt näha tema varasemais noorsoojuttudes («Semendivabrik») kui ka 30-ndate aastate algul avaldatud jutustustekogus «Jaksuküla poisid». Selles teoses kirjeldab ta lihtsalt ja südamlikult Jaksu mõisa moona-

küla poiste elu tsaarivõimu ajal. Laialdase leviku osaliseks sai J. Parijõe noorsoojutt «Teraspoiss» (1937).

Selle teose tegevus areneb kaasajal ning käsitleb orvuks jäänud noore poisi elu ühe aasta jooksul. Peategelase kuju loomisel on näha idealiseerimistaotlust ning on kasutatud suvejaanilikke heroiseerimisvõtteid; teose lõpplahendus (juhuse tõttu õnneliku eluni väljajõudmine) näib olevat sugulaslik mitme O. Lutsu teose õnneliku lõpuga. Puudujääkidele vaatamata jääb teoses kõlama kasvatustöös esinevate väärmeetodite arvustamine, paelub autori sundimatu, ladus vestlemisoskus, meeldejäävalt on joonistatud terve rida erineva ellusuhtumisega noorte inimeste kujusid.

J. Parijõgi ei suutnud oma kirjanduslikus loomingus, eriti aga koolidele antud pedagoogilistes väljaannetes (koolilugemikud jm.), vabaneda kodanliku natsionalismi mõjust. Kõrvuti väga huvitavalt kirjutatud heade paladega kirjanike elust avaldas ta lühipalasid, mis olid pühendatud nn. vabadussõja ülistamisele jms.

Vaatamata oma maailmavaatelisele piiratusele ning sellest tingitud ideoloogilistele vigadele (eriti 30-ndate aastate teisel poolel) on J. Parijõgi oma ilukirjandusliku loomingu paremikuga kindlustanud endale ühe kõige silmapaistvama noorsookirjaniku koha meie kirjanduse ajaloos.

Vastuoluliste tendentside heitlust näeme Hugo Raudsepa arenemiskäigus. H. Raudsepp, kes oma 20-ndate aastate näitekirjandusliku loominguga ei seadnud eesmärki tahtlikult teenida tõusikkodanlust, vaid pigem irvitas selle üle, laskus fašistliku diktatuuri lõppaastail kodanluse sotsiaalse tellimuse avalikule täitmisele. Endist suunda jätkavate komöödiate (näiteks «Vedelvorst») kõrval lõi ta mitu nn. vabadussõja-ainelist näidendit. Ka fašistliku okupatsiooni aastail avaldas ta mõned Nõukogude-vastased ilukirjanduslikud tööd, ent pärast Isamaasõja lõppu suutis jagu saada oma senistest kõhklemistest ja kõikumistest ning kirjutas mitu näidendit Nõukogude Eesti teatrilava jaoks.

Kodanliku diktatuuri aastail andsid oma loomingu enamiku ka eelmistest nooremad ja väiksema loominguppraktikaga P. Vallak ja R. Roht.

Peet Vallak, kes novellistina hakkas silma paistma 20-ndate aastate keskpaigast peale, avaldas 30-ndail aastail 5 novellikogu. Neis esineb erandlike ja ebatavaliste inimeste näitamist ja fantastikat (mida võis kohata ka tema varasemas loomingus), kuid hinnatav on neil aastail toimuv otsustav lähenemine tõsielule, millega kaasneb ka vormiline lihtsustumine (näiteks «Neli tuult jalge all», 1934, «Armuleib», 1936 jt.). P. Vallaku parimate novellikogude tegelasteks on väikesed, argipäevased inimesed, vekslite, oksjonite ja kõigi taoliste oma aja pahedega hädas olevad inimesed. Tema hädiste inimeste galeriis ei ole võitlejaid, kuid ometi annab nende elu kujutamine pildi tavalise inimese elu raskustest kodanlikus Eestis. P. Vallak kuulub kodanliku diktatuuri aja meisterlikumate novelliviljelejate hulka, kelle novelliloomingu paremik on autori poolt viimistletuna ilmunud ka Nõukogude Eestis.

Mõnevõrra teistsugusem ja ebajärjekindlam on Richard Rohu arenemine kodanliku diktatuuri lõpp-perioodil. Andes 30-ndate aastate esimesel poolel mõned kodanliku Eesti tegelikkust arvustavad teosed, kirjutab ta fašistliku diktatuuri aastail hulga romaane ja memuaare, milles on näha ideelisi vääratusi ja lõivumaksmist kodanliku natsionalismi propagandale (näiteks venevastase natsionalismi avaldused teoses «Tsaari ohvitser», 1935, või linna vastandamine maale ning talu haljale oksale jõudmise kunstlik kirjeldamine romaanis «Talulapsed» I, 1939, eriti aga selle II osas — pealkirja all «Kodutalu», 1940). Need teosed, millele lisandub armastusprobleeme käsitlev «Inimsaatused» (1938), on ka kunstiliselt kahvatud. R. Rohu küündivamaks saavutuseks kodanliku diktatuuri viimastel aastatel loodud teoste hulgas on romaan «Elutee» (1938), ja seda eeskätt rahavõimu ja selle hukutava mõju näitamiseks loodud õnnestunud kuju tõttu. R. Roht on suure produktiivsusega kirjanik, kes on loonud keskpärase, aga üsna tihti ka madala kunstilise väärtusega teoseid. Tema loomingus silmapaistvaks saavutuseks on ka rida noorsoojutte.

Tormilisema arenemistee tegid kodanliku diktatuuri lõppaastail läbi need kirjanikud, kes hiljem kujunesid eesti nõukogude kirjanduse silmapaistvateks esindajateks. Siia kuuluvad Johannes Barbarus, Johannes Semper, August Jakobson, Juhan Sütiste, Jaan Kärner ja rida teisi.

Johannes Barbarus kuulub kodanlikus Eestis nende poeetide-võitlejate hulka, kes ei tee mingeid järeleandmisi kodanlikule natsionalismile mingi surve tõttu. Ta on üks neist kirjanikest, kes vaimustusega tutvustab legaalses eesti ajakirjanduses Nõukogude Liidu elu ja kultuuri saavutusi. Fašistliku diktatuuri aastail surub kodanlus tema, nagu rea teistegi võitlevate luuletajate suu ette, nagu poeet ise ütleb, «raudsed tabad». Tema mõlemad tolleaegsed luuletuskogud («Kalad kuival», 1937, eriti aga «Üle läve», 1939) ilmuvad suurte kärpimistega. Et aga oma mõtteid siiski avaldada, võtab autor kasutusele sümboolseid pealkirju ning mõistuütlemist. Tema kogusid iseloomustab ausalt mõtleva inimese elu fašistliku diktatuuri ajal: sellel on õhust puudus nagu kuival lämbuval kalal. Oma viimases kodanlikus Eestis ilmunud luulekogus õnnestub Barbarusel (kuigi kärbetega) avaldada mõnedki lausa üleskutsuvad luuletused («Virgumine», «Pürgimus» jt.). On märkimisväärne, et Barbaruse luule neil aastail muutub vormilt ladusamaks ja lihtsamaks, mis aitab tõsta ka selle sisulist mõjujõudu. Nõukogude võimu taaskehtestamise esimene aasta ning Suure Isamaasõja aeg tähistavad Barbaruse luule kõrgastmele jõudmist.

Johannes Semperile, J. Barbaruse mõttekaaslasele ja sõbrale, kujuneb fašismi vastu võitlemine loomingulise tõusu aastaiks. Olles 30-ndail aastail ajakirja «Looming» toimetajaks, koon-

das ta demokraatlikke kirjanikke võitlusele fašismi- ja sõjaohu vastu. J. Semperi enda loomingus toimub otsustav vabanemine estetistlikest joontest. Pätsi fašistliku diktatuuri aastail tegeles ta romaanikirjanikuna, poeedina ning reisikirjelduste autorina, jätkas aktiivset tööd tõlkijana ning kirjanduskriitika valdkonnas. Kõiki kirjanduslikke žanre ideeliselt ühendavaks jooneks Semperi selleaegses loomingus on fašismivastane võitlus.

Prosaistina avaldab J. Semper neil aegadel kaks psühholoogilist romaani — «Armukadedus» (1934) ja «Kivi kivi peale» (1939). Mõlemad näitavad autorit kui inimese hingeelu kujutamise meistrit. Need on romaanid haritlaskonna elust, kusjuures esimesele võib ette heita kaldumist peenpsühholoogitsemisse, viimases aga avaldub tugev lähenemine aktuaalsetele, ühiskondlikele probleemidele. Selle keskseks tegelaseks on noor arhitekt, kes tunneb vajadust seada ennast fašistliku kodanluse vastu, olgugi et ta veel ei leia teed tööliisklassi juurde. Fašismivastane motiiv kõlab domineerivalt ka Semperi ladusa ütlemisviisiga reisikirjelduste raamatuis («Risti-rästi läbi Euroopa», 1935, «Lõuna Risti all», 1937). Luuletajana saavutas J. Semper oma kodanluseaegses loomingus kõrgpunkti kuuenda värsiraamatuga «Tuuleratas» (1936). See kogu on tõenduseks estetistlike joonte ületamisest, kusjuures suure populaarsuse võitis ta luuletustega, mis olid suunatud Eesti ja Saksa fašismi vastu («Uni», «Rakendagem», «Rahutuil päevil», «Oktoober 1935», «Võidukisa kuuldes» jt.), aga samuti ka meeldejäävate värssidega kodumaa loodusest.

Ühiskondlik aktiviseerumine, innukas tegevus kirjanikuna-kodanikuna tõi J. Semperi nende nimekate eesti demokraatlike kultuuritegelaste hulka, kes 1940. aasta suve revolutsioonilistest päevadest peale hakkasid teenima oma rahva huve kommunistidena.

August Jakobsoni ulatuslikus loomingus 30-ndatel aastatel võib näha käsitletavate ainete ja teemade ringi pidevat laienemist, millega kaasneb kirjaniku oskuse süvenemine inimese hingeelu kujutamisel. Kirjaniku taotlus sügavamalt tungida kodanliku maailma lihtsate ja kannatavate inimeste hingeelu näitamisele avaldub eriti tema novellikogudes («Üksildased», 1935; «Esimesed meheteod», 1936 jt.). Fašistliku diktatuuri algusaastail, samuti ka hiljem, kui kirjanduses moeasjaks sai nn. vabadussõja ülistamine, asub A. Jakobson vastupidisele positsioonile — selle sõja «heroismi» väljanaermise ja arvustamise teele. Reas töödes («Reamees Mattias», 1935, «Kapten Lepp») näitab ta, kuidas auahnus, seiklushimu ja mõttetu hävitamislust teeb kodanluse poolel kodusõjast osavõtjad metsalisteks. Seesuguse metsalise tüüpi kujutab A. Jakobson ka oma romaanis «Metsalise rada» (1936), mis on teravalt suunatud kodanluse võimutsemisega kaasnevate pahede, demagoogilise «rahvustervikluse»-loosungi ja vapside-fašistide liikumise vastu (kuigi kirjanik ei suuda jõuda fašismi tekkimise

peamiste sotsiaalsete põhjuste näitamiseni). Kiskjalik võitlus omandi pärast, moraalne laostumine tõusiklikest perekondadest pärinevais üliõpilastes saab Jakobsoni paljude teoste käsitlemisobjektiks («Katt Jörgensi suur hüpe», 1934, «Vennad Sakkeused», 1935, romaan «Vana kaardivägi», 1935 jt.).

A. Jakobsoni ajaloolised romaanid ei kuulu kodanluse sotsiaalsel tellimusel loodud ajalooliste romaanide hulka. Kolmekümnendate aastate esimesel poolel loodud romaanisarjas «Andruksonide suguvõsa» siirdus ta möödunud sajandi elu kujutamisele. Kujutades detailselt kahe pärisorja Miika Valtsbergi ja Eeva Andruksoni armastust ning selle traagikat («Miika Valtsbergi roim»), siirdub ta teises köites («Töö algus») Miika ja Eeva poja Toomas Andruksoni töövõitluse kujutamisele ning lõpetab Tooma poegade võitlusega olemasolu eest («Vallutajad»). Teoses, mis ei ole vaba naturalistlikest detailidest, jääb kõlama — eriti lõpus — elutingimuste raskus, mis muudab inimesed karmideks ja kinnisteks.

Oma viimases ajalooliste romaanide sarjas, mis kannab pealkirja «Igavesed eestlased» (1937—1940), kujutab kirjanik — alates Esimese maailmasõja eelõhtust ja lõpetades 1917. a. revolutsiooni eelsete päevadega — eesti kodanluse rahvusliku reetmise ja tema kängumise ja mandumise ajalugu ühe (Kubelikkude) suguvõsa elukäigu kirjeldamise kaudu. Romaanisarja viimases, sümboolse pealkirjaga teoses «Lumi sulab» viitab kirjanik peatselt vallapääsvale revolutsioonikevadele, ning mõnede oma tegelaste (Peeter Kubeliku) kaudu vihjab viletsusest ja hädadest pääsemise võimalusele klassivõitluse teel.

A. Jakobson ei suuda neil aegadel veel kujutada teadlikku klassivõitlust ning selle juhte — kommuniste. See revolutsioonilise töölisliikumisega otsese kontakti puudumisest tingitud ideoloogiline piiratus ilmneb nii tema varasemais teoseis (alates esikromaanist) kui ka 1939. a. ilmunud «Viimases mohikaanlases», kus peategelase, vanglast vabanenud poliitvangi kujus on näha, et autor ei ole veel jõudnud kommunistide võitluse ja selle eesmärkide mõistmiseni. Samuti pole A. Jakobsoni teosed vabad ka naturalismist ning lõivu maksmisest kodanlikus ühiskonnas moes olnud psühholoogitsevale elukujutamisele.

Otsustavat muutust tööliste teadliku klassivõitluse kujutamisele siirdumises võib näha A. Jakobsoni jutustuses «See, kes käib tõusuteed» (1939). Kirjaniku kogu senise loomingu võitlev suund, samuti ka senises praktikas omandatud suured kogemused ning loominguline energia võimaldasid A. Jakobsonil saada pärast nõukogude võimu taaskehtestamist üheks Nõukogude Eesti silmapaistvamaks prosaistiks ja dramaturgiks.

Juhan Sütistest, kelle ajutisest lõivumaksmisest kodanlusele viimane rõõmu tundis, ei saanud ka fašistliku diktatuuri aastail kodanlusele ustavat laulikut. Tema idealistlik-romantiline suhtumine nn. vabadussõjasse ning kodanluse demagoogiline pro-

paganda tõid tema varasemasse luulesse mõningaid kodanluse klassisõda õiglaseks sõjaks pidamise toone, mille esinemist võib täheldada ka tema loomingus fašistliku diktatuuri aastail. Sama väärarusaamine tõukas ta nn. vabadussõda ülistava poeemi «Noored partisanid» (1935) loomisele ning tingis vastuoluliste seisukohtade esinemise mõnedes üldjoontes väga õigeis publitsistlikes artikleis. Et «Noorte partisanide» tüüpi ideeliselt väärade teoste loomine ei olnud Sütiste pärisala, seda tõendab kas või asjaolu, et see poeem kujunes Sütistel ka kunstiliselt kõige nõrgemaks teoseks. See veenabki, et poeem oli rohkem *tehtud* tellimustöö kui poeedi poolt tunnetatud kunstitöö. J. Sütiste tahtis 1934. a. alanud fašistliku režiimi aastail heameelega siirduda oma võitlevate laulude juurde, kuid olud seda enam ei võimaldanud. «Peab peitma ning kaaluma mõttekesi — /neid valvab su naaber ja enese kõht,» ütleb poeet. Seetõttu taandub Sütiste 1934.—1937. a. värsikogudes («Südasuvi», «Päikese ootel», «Sadamad ja saared» ja «Ringkäik») võitlev toon ning domineerima hakkab rahulik loodus- ja rännuluule. Neil aastail annab Sütiste palju väga eredaid pilte kodumaa *loodusest* ja *taluelust*, samuti näitab töörahva viletsat elu välismaal ning astub välja sõjasüütajate vastu. Samal ajal töötab Sütiste edukalt viie pikema luuleteose — poeemi loomisel, millest kõige silmapaistvamaks kujunes «Tuhas ja tules» (1938). See on meisterlikumaid poeeme kodanluseaegses eesti demokraatlikus kirjanduses, mille ideeline teravik on suunatud kodanluse rõhumispoliitika ja selle manduva kunsti vastu ja kus avaldub sügav poolehoid töötava inimese vastu, usk revolutsiooni võidusse. Oma viimases kodanlikus Eestis ilmunud luuletuskogus («Valgus ja varjud», 1939) paljastab poeet ägedalt fašistliku Saksamaa poolt vallapäästetud sõja röövellikku olemust.

1940. a. kevadel, revolutsiooniliste sündmuste eelõhtul, astub Sütiste välja realistliku luule ja kirjanduse arenemise kaitseks ning paljastab dekadentlikke suundi eesti luules, mis kippusid tungima noorte luuletajate loomingusse. Sütiste oli ületanud kõik oma maailmavaates avaldunud vastuolud (mille ilmnemist võis tähele panna veel 1939. a. ilmunud poeemis «Lääs ja ida») ning temast saab silmapaistvamaid eesti nõukogude luule esindajaid 1940. aastast peale.

Jaan Kärner, võitlevate luuletuste ning mitmete silmapaistvate proosateoste autor, maksab samuti lõivu kodanluse propagandale romaaniga «Tõusev rahvas» (1936—1937). Ent see jääb Kärneri loomingus ajutiseks. Peamiselt loob ta fašistliku diktatuuri aastail väikekodanliku elu mädasust paljastavaid, kunstiliselt keskpärase tasemega proosateoseid («Soodoma kroonika», 1934), milles ei puudu ka vapse-fašiste paljastav toon («Tuuled pöörduvad läände», 1937), või lüürilise ja südamliku põhitooniga mälestusraamatuid («Õõsiti kumavad linnad», 1939). Kärneri põhialaks jääb siiski luule, lüürika. Fašistliku diktatuuri aastail

avaldatud luuletuskogudes («Sõna-sütega», 1936 ja «Käidud teedelt», 1939) on palju häid looduslaule, eriti aga paistavad silma tema optimistlikud, haruldase tundejõuga kirjutatud laulud lastest («Väike tüdruk» jt.) ja kodumälestused, kuigi need pole vabad ka pessimismi ja pettumuse toonidest. Võitlusse kutsuvad motiivid ja lausa üleskutsed avalduvad tema sõja- ja fašismivastastes luuletustes («Ajal sangarlikul», «Sügisparalleele» jt.).

J. Kärneri maailmavaateline arenemine ja sisemiste vastuolude ületamine toimub tõusval joonel. Seda on eriti selgelt näha ka tema kriitilistes artiklites, kus Kärner esineb suure meistrina. Fašistliku diktatuuri algusaastail oli ta veel kodanliku demokraatia päästmise kammitsais, kujutledes, et on võimalik asetada end väljapoole poliitikat. Sama perioodi järgnevate aastate publitsistlikes artikleis võib näha karjuvaid vastuolusid (nii näiteks ühes ja samas artiklis soovib ja nõuab ta tegutsemist Nekrassovi patrioodi- ja kodanikunõude kohaselt ning sealsamas tsiteerib kodanluse ühe ninamehe Laidoneri demagoogilist seisukohta «oma riigi» teenimiseks jms.); aga samal ajal võitleb Kärner energiliselt «tööeestluse»-luule jms. vastu. 1939. ja 1940. aasta on Kärneri revolutsioonilise maailmavaate väljakujunemise ajaks. Nagu Sütistegi annab ta oma artikleis mõista, et kirjandus, selleks et täita oma osa ühiskonnas, peab asuma sotsialistliku realismi positsioonidele. Kirjanduse ülesandeks, ütleb Kärner, on kujutada mitte üksnes *elavaid* inimesi, vaid uue ühiskonnakorra eest *võitlevaid* inimesi. See kirjandus aga, mis ei asu niisugusele positsioonile, rõhutab Kärner, läheb «paratamatult vastu langusele».

Ideeliste vastuolude ületamine, nende otsustav võitmine viis J. Kärneri luule täielikule õitsengule 1940. aastal ja Suure Isamaasõja ajal.

August Alle, nagu eespool märgitud, sai fašistliku diktatuuri aastail avaldada vaid ühe luulekogu. Tema peamine tähelepanu koondub neil aegadel epigrammižanri viljelemisele, millest osa sai ilmuda alles pärast kodanluse kukutamist. Neis epigrammides ja luuletustes astub ta teravalt välja kodanluse «positiivse» kirjanduse vastu ning paljastab «tööeestluse» loosungit, võitleb fašismi vastu ning astub välja selle ohvriks langenud Tšehhoslovakkia ja Hispaania kaitseks. Kodanluse paljastajana, võitlevate epigrammide autorina astuski Alle nõukogude kirjanike perre.

Aleksander Antsonil, silmapaistval fašismivastaste epigrammide autoril, ei õnnestunud pärast 1933. aastat enam avaldada uusi epigrammikogusid. Fašistliku režiimi tingimustes siirdub Antson temale uue žanri — romaani juurde ja jätkab loomingut draamakirjanikuna. Romaanid «Kirg» (1937) ja «Sina ei pea mitte himustama» (1938) näitavad kirjaniku loobumist senisest võitlevast hoiakust ning on tema loomingus ka kunstiliselt kõige nõrgemad. Neis, nagu märkis õigesti omaaegne arvustus, puudub kirg, seal pole armastuse ega hingeelu sügavamat kujutamist.

Edu ei saavutanud ta ka varem tuttava žanri alal — dramaturgias. Nõukogude võimu ajal asus Antson hoogsale loomingulisele tööle, kuid fašistliku vangla vintsutused murdsid ta tervise. A. Antson suri 1945. a. septembris.

Erni Hiir avaldab fašistliku diktatuuri aastail mitu luuletuskogu («Sinimäed», 1935, «Raudvärsid», 1937, «Palgest palgesse», 1938, «Homsele vastu», 1939). Nendes luuletuskogudes võib näha E. Hiire siirdumist lihtsama ja ladusama värsi juurde. Ideelises mõttes on esiplaanil ja kõige hinnatavamaks motiiviks võitlus Saksa fašismi ja sõja vastu («Raudvärsid», eriti aga «Homsele vastu»); esineb ka ühiskondliku ebavõrdsuse tunnetamist, väljaastumist esteeditseva luule vastu, õnnestunud looduslaule jm. Ent just selle ajajärgu Hiire loomingus avaldub selgelt kirjaniku maailmavaateline piiratus ja sellest tingitud traagikagi: kirglik võitleja Saksa fašismi vastu sai objektiivselt oma tööd ülistavate, eriti aga rahvusühtsust propageerivate lauludega rahvuslusega maskeeritud Eesti fašismi toetajaks. Selle tema nõrkuse paljastamiseks astusid omal ajal teravalt välja J. Kärner ja A. Alle.

E. Hiir suutis oma maailmavaatelisest piiratusest võitu saada alles nõukogude võimu ajal.

Rudolf Sirge on üks neist vähestest kirjanikest, kellel õnnestub külastada Nõukogude Liitu, mille tulemusena ilmub (koos A. Antsoniga) reisikirjelduste-raamat «Tänapäeva Venemaa» (1930). See teos, mis pole vaba eksimustest, on ometi esimeseks raamatuks kodanlikus Eestis ilmunud legaalses kirjanduses, mis poolehoidvalt tutvustab Nõukogude Liidu elu. Selle raamatu aadressil tehtud ägedad etteheited, aga ka reaktsiooni üha hoogustuv pealetung pani kirjaniku mitmeks aastaks vaikima. Fašistliku diktatuuri aastail avaldas ta jutustustekogu «Väikesed soovid» (1935), milles jutustatakse väikestest ja tavalistest soovidest, mis võimaldaksid inimesel kuidagi ära elada; ajaloolises romaanis «Must suvi» (1936) annab kirjanik sünge pildi Saksa okupatsiooni ajast (1918. a.). 1938. a. ilmunud romaan «Häbi südames» tähistab R. Sirge loomingulist tõusu. Teravalt ühiskonnakriitilises teoses rõhutab ta kodanlikus ühiskonnas valitsevat umbset ja rasket olukorda, ilmutades ühtlasi oma kunstiliste võimete kasvu.

Oma aja tingimustes ei vabanenud R. Sirge looming täielikult naturalismi sugemeist; samuti avaldusid maailmavaatelised igandid (illusioon kodanliku demokraatia parandamise võimalustest) tema kirjanduskriitilises-publitsistlikus tegevuses. See kõik takistas R. Sirgel, töörahva huvide poolel asuval kirjanikul, astumast teadlike, töörahva revolutsiooniliste võitlejate ridadesse ning ahendas ta loomingu ideelist sisu. R. Sirge võimete täieliku avardumise on toonud nõukogude võim, ja eriti sõjajärgne periood, mis viis ta eesti proosakirjanduse tugevamate esindajate hulka.

Mart Raud, kelle ilukirjanduslik tegevus algas kodanliku diktatuuri algusaastail, jõudis välja otsingutestaadiumist ning

paistis silma peamiselt prosaistina, avaldades 30-ndail aastail romaanid «Kirves ja kuu» (1935) ja «Turg» (1937), milles käsitletakse realistlikult kirjanduse ja kunsti elulisuse ning majanduslikku sõltuvuse probleeme kodanlikus ühiskonnas. M. Raua loomingulised võimed aga avas täiel määral alles nõukogude võimu aeg.

30-ndail aastail, eriti selle teisel poolel, võib tähele panna arvukalt *uute nimede* kirjandusse tulekut. See uus juurdekasv ei sarnane oma osalt ja tähtsuselt enam sellega, mida võisime täheldada 20-ndate aastate teisel poolel ning mis oli andnud meile Jakobsoni, Sütiste, Sirge, Antsoni ja teised. 30-ndail aastail, fašistliku diktatuuri tingimustes eesti kirjandusse astunud kirjandusliikest nimedest on jäänud kirjanduse ajalukku kindlalt püsima vaid vähesed, ja needki enamikus tänu 1940. a. suvel toimunud revolutsiooni toimele.

Proosakirjanduse alal tuli ohtralt uusi autoreid juurde seoses romaani moodiminekuga. See juurdekasv oli sõna tõsises mõttes massiline, kuid oma enamikus ei rikastanud nende looming meie kirjandust temaatiliselt ega kunstiliselt, vaid tähistas ideelist langust. Omaaegne kriitika oli sunnitud kahetsusega märkima, et nende teoste tegelaste (tavaliselt enamasti intelligentsi) peamiseks eesmärgiks on oma elu äraelamine ja õnnelikku abiellu jõudmine, et sündmustik on liialt tavaline, tegelased — süütu südametunnistuse ja tühja peaga. Samasugune mittemidagiütlev oli ka nende teoste puhtkirjanduslik külg.

30-ndail aastail esilekerkinud proosakirjanike hulgast väärivad omaette nimetamist E. Männik, A. Hint, E. Kippel ja K. Ristikivi. Nende elu- ja loominguline tee aga on olnud tublisti erinev.

Eduard Männik (sünd. 1906) alustas oma kirjanikuteed 30-ndate aastate alguses. 1930. a. trükis ilmunud teoses «Hall maja» jutustab ta avaliku maja ja selle külaliste elust ning rõhutab, et avalikud naised on kodanlike ühiskondlike suhete ohvrid. Seesugune paljastav järeldus on teose väärtuseks. Selle nõrkuseks aga on toores, naturalistlik kujutamisviis, mis läbib kogu teost. Järgnevail aastail kirjutas Männik hulga lühijutte ja vesteid, mis kujutavad endast peamiselt kerget lugemismaterjali, kuid milles ei puudu ühiskondlike väärnähtuste paljastamine, sealhulgas ka vapside-fašistide vastu väljaastumine. Peale selle andis Männik hulga huvitavaid lastejutte. Need on (nagu tema lühijutud, vested ja följetonidki) jäänud omaaegse ajakirjanduse veergudele. Eri raamatuna ilmus 1935. a. jutustus lastele «Jänesepoeg To-Too». Fašistliku diktatuuri aegadel maksis ka E. Männik lõivu kodanliku natsionalismi ideoloogiale. See avaldus nn. vabadussõja ülistamises 1935. a. eri raamatuna ilmunud, kunstiliselt nõrgas noorsoojutus «Rajamaa talu».

E. Männiku võimetele avara arenemistee andis alles nõukogude võim: temast sai eesti nõukogude jutustuse ja eriti Suure Isamaasõja ainelise jutustuse üks silmapaistvamaid viljelejaid.

Kodanlikule kirjandusele omase naturalistliku kujutamisviisi ja psühhologismi ning psühhopatologismi mõjude all kannatas ka teiste noorte, peamiselt fašistliku diktatuuri aja tingimustes loomingulist teed alustanud proosakirjanike looming.

Aadu Hint (sünd. 1910) astus kirjandusse hirmsa haiguse — pidalitõve — ees kohutavat hirmu tundvate inimeste hingeelu kujutajana («Pidalitõbi», 1934, «Vatku tõbilas», 1936), siirdus seejärel armukadeduspiinades vaevlevate inimeste tunnete ja elamuste kirjeldamisele («Kuldne värav», 1937) ja jõudis oma esimese tõsisema kunstilise võiduni romaanis «Tulemees» (1939). Siin on näha kirjaniku väljapaistev oskus meremeeste elu-olu ja ka siseelu kirjeldamisel. Ent noore meremehe maailmavaatelisi otsinguid kirjeldades juhib autor ta kommunistide võitluse poolda- miselt inimese enesetäiustamise põhimõtte juurde, Lääne demokraatia kui ainuõigeks peetava demokraatia ja elukorralduse ülistamisele. Aja jooksul Aadu Hint ületas oma senises loomingus esineva kunstilise ja ideelise piiratuse momendid, saades Nõukogude Eesti üheks kõige silmapaistvamaks draama- ja proosakirjanikuks.

Keerukas ja täis vastuolusid oli Enn Kippeli (sünd. 1901) arenemistee kodanlikus Eestis. Tema tolleaegses loomingus avalduvad üsna ilmekalt need mandumise tendentsid, mida avaldas kodanluse poliitika neile kihtidele, kes ei suutnud otsustavalt vabaneda kodanluse mõjudest ega liituda töölisklassiga. Kippel astus eesti kirjandusse ihnsust ja ahnust väljanaerva teosega, kusjuures tagapõhjaks oli vapside manöövrite paljastamine («Ahnitsejad», 1935). Edasi siirdus ta aga ajaloolise teema viljelemisele, andes neli ulatuslikku ajaloolist romaani. Tema ajaloolistes romaanides, mis on pühendatud kaugema mineviku sündmuste kujutamisele, on õnnestunud olustikupilte, kuid peaaegu kõiki läbib ajaloosündmuste tõlgendamine kodanlike ajaloolaste poolt propageeritud venevastase natsionalismi vaimus. Enn Kippeli ajaloolisi romaane, mis kunstilise teostuse mõttes jäävad maha näiteks Metsanurga omadest, iseloomustavad ka tolleaegse romaanikirjanduse enamikule omased puudused: kompositsiooniline lõtvus, veretud kujud, inimese hingeelu kujutamine jääb olustikulise ja ajaloolise (pealegi moonutatud ja tendentsliku) materjali varju. Ohtrasti esineb Kippeli loomingus võikaid naturalistlikke pilte (peamiselt kaasajateemalistes teostes, näiteks «Kuldvasikas», 1939). E. Kippeli loomingus on hinnatavad ahnust ja ihnsust väljanaervad ning humoorikalt antud pildid kaasajateemalistes teostes; ajaloolistest romaanidest on õnnestunumaks «Jüriöö» (1939). E. Kippel suutis otsustavalt ületada oma ideelise piiratuse aastail 1940—1941, millal ta andis väärtusliku ajaloolise jutustuse «Meelis». Kirjanik hukkus Isamaasõja ajal Leningradi blokaadis (15. veebr. 1942).

Teistsuguseks kujunes Karl Ristikivi (sünd. 1912) elu- ja loominguline tee. Tema esikromaan «Tuli ja raud» ilmus 1938. a. See kujutab ühe perekonna

elu pikema aja jooksul. Teose keskseks kujuks on endine sulaspoiss, kellest hiljem saab metallivabriku tööline, kuid kes jääb ustavaks oma unistusele maalapist ja majakesest. Kuigi teoses ei ole õnnestunud kaugemale jõuda talupojaliku töökusevaimu ülistamisest ning anda tõetruud pilti eesti töölisklassi elust ja võitlusest, ometi väärib tähelepanu autori taotlus: austada neid, kellel on rakkus käed, rõhutada tööinimese sisemist väärtust. Hästi on õnnestunud teoses noorukite ja laste elu kirjeldavad stseenid; üldse on romaanile iseloomulik humoorikas ja rahvapärane sõnastus.

K. Ristikivi oli üks neid väheseid kirjanikke, kes avaldas realistlikke teoseid ka fašistliku okupatsiooni aastail (näiteks romaan «Rohtaed»). Ent mitte osates läbi näha eesti kodanlike natsionalistide ja fašistide demagoogilist propagandat, pööras ta Teise maailmasõja ajal selja oma kodumaale. Tema emigratsioonipõlves ilmunud looming näitab ilmekalt kirjaniku ideelist ja kunstilist ummikussejõudmist, milles on leidnud kajastust kodumaatute emigrantide elu perspektiivitus.

Luule ala toimus 30-ndail aastail noorte autorite osas veelgi massilisem uute nimede esilekerkimine.

Rühmana (ja sealjuures veel programmiliselt vormistatud rühmana) hakkasid oma loomingut avaldama noorkirjanikud, kes moodustasid nn. Rahvuskirjanikkude Liidu. Selle «liidu» esindajad (Voitk, Grauberg) ei suutnud peale natsionalismi õhutava programmi ning öönsate sõnade midagi anda.

Neile lisandus palju diletante, kes isegi vanas eas hakkasid sepitsema värsse ja hümne «vabale Eestile» (näit. P. Grünfeldt oma koguga «Minu kodu», 1930, H. Turp koguga «Hümne Eestile», 1938). Nende sisu ja vormikultuuri võib iseloomustada H. Turbi värssidega (kelle omadest paljusid viisistati kodanlik-natsionalistlike heliloojate poolt «Eesti auks»): «Mu hõimumaa — mu võimumaa, hoi tarmas-tarmas sa!» See oleks ühtlasi kodanlusemeelse «positiivse» luule kvaliteedi näiteks üldse.

Fašistliku diktatuuri lõpp-perioodil tuli eesti luulesse juurde järjekordne hulk uusi nimesid. Nende juures on üldiseks iseloomustavaks jooneks püüd ja taotlus (ning mõnede juures õnnestunudki taotlus) värsikultuuri viimistlemiseks. Nendes kodanliku diktatuuri lõpp-perioodil luulesse tulnud uutes autorites ei tule näha kindlakujulist rühma, millele omal ajal (nende ühise väljaande järgi) omistati arbujate nimetus.

Kõiki neid iseloomustavad üldjoontes estetistlikud taotlused ja pessimism. Üksikult vaadeldes aga näeme siin vanadest lagunenud majadest ja soostunud loodusest laule loovat B. Kangrot, usuliste otsingute ja nägemustega tegelevat U. Masingut, ahastust ja meeleheidet väljendavat H. Talvikut, skeptilist, intellektuaalset P. Viidingut, protestivat, aga kohati ka religioossusse kalduvat A. Sanga, iroonilis-mõistuslikku B. Alverit, emotsionaalset armastus- ja looduslüürikut K. Merilaasi. Nende loominguline pale oli selleks ajaks veel välja kujunemata; erinevused nende luules ja vaateis tõid kaasa nende erineva arenemistee. Kangro jätkab oma veelgi suurema pessimismiga loomingut kodumaale selja pööranud emigrandina, Sang, Alver, Merilaas elavad ja loovad edasi Nõukogude Eestis.

Kodanliku Eesti tingimustes oli häid saavutusi Betti Alveril (sünd. 1906) sõna tõsises mõttes mängleva värsi viljelemises ning iroonias tolle aja elu pahede üle. Kersti Merilaas (sünd. 1913) oli juba tollal teiste noorte luuletajate hulgas silmapaistvaks lüüriliseks talendiks, kelle luules domineerisid (kogu

«Maantee tuuled», 1938) armastus, loodus, aga tihtipeale ka sotsiaalse protesti toonid. Näiteks luuletus «Vangis», mis on pühendatud fašistide ohvriks langenud publitsisti Ossietzky mälestuseks, või ka luuletus «Vihane sügis», milles luuletaja tõstab — poeetiliselt väga õnnestunult — protesti taevani laiuva ülekohtu ja ebaõigluse vastu. August Sanga (sünd. 1914) omaaegse luule paremikus paistavad silma iroonilised, mehised värsid kodanluse õuepoeetide ja nn. kuldse kesktee otsijate aadressil.

Eesti näitekirjandusse tekkis 30-ndail aastail samuti hulgaliselt uusi autoreid. Enamik neist otsis soodsaid teenimisvõimalusi küll «vabadussõja»-ainelise ja muu taolise kodanlust teeniva rämpsu tootmise näol. Ent erinevalt teistest eesti kirjanduse põhiliikidest esinesid näitekirjanduses üksikud noored autorid kõige silmapaistvamate saavutustega.

Evald Tammlaan (1904—1945) on kodanliku diktatuuri aegse ühe silmapaistvama lavateose autoriks. Tegutsenud 20-ndate aastate lõpust peale ajakirjanikuna, on ta kirjutanud *Jänkimehe* nime all artikleid, kirju, vesteid jm., mida iseloomustab järjest tugevnev antifašistlik hoiak. Fašistliku diktatuuri aastail avaldas ta oma näidendid «Valge lagendik» (1937) ja «Raudne kodu» (1938). Esimene on näidend randlaste-piiritusevedajate ja kodanlikke seadusi kaitsva piirivalve vahelisest konfliktist, mis lõpeb randlaste-piiritusevedajate moraalse võiduga. Teine näidend on autori kõige silmapaistvamaks saavutuseks. See on 3-vaatuseline proloogi ja epiloogiga draama lauludega, mis kirjeldab meremeeste elu ja nende ülestõusu laevaomaniku vastu. Teos on antifašistliku põhitooniga, kusjuures temasse on kätketud idee: fašismi vastu peetav võitlus on vaja ühendada kodanliku korra kukutamise eest peetava võitlusega. Kirjanikul on hästi õnnestunud meremeeste-kollektiivi näol kujutada rahva võitlust oma õiguste eest. Näidend on oma lavalisuselt, tegelaskujude individualiseerituselt ning dialoogilt hästi õnnestunud. Näidendis antud laulud said üldtuntuiks (eriti «Ärkab kodu kõlisevast rauast»).

E. Tammlaane loomingutee katkes fašistlikku vangilaagrisse heitmise tõttu, kuhu ta pidi jätma oma elugi (1945). Tema publitsistlik pärand on senini veel laiali pillatuna ajakirjanduses, tema hilisemad ilukirjanduslikud tööd on säilinud käsikirjadena.

Fašistliku diktatuuri aja demokraatlikku näitekirjandusse andis väärtuslikku veel A. H. Tammsaare oma näidendiga «Kuningal on külm» (1938) ja A. Jakobson draamaga «Viirastused» (1939). Esimene neist, nagu märkisime eespool, on teravikuga suunatud fašistlike võimutaotluste väljanaermisele, teine käsitleb perekonnaõnne probleemi, mõistes vihjamisi hukka «vabadussõja»-kangelase. Kõik need kolm nimetatud näidendit moodustavad järsu kontrasti kodanlust teenivale manduvale näitekirjandusele.

Eestis toimus, aga eriti selgelt oli see näha fašistliku diktatuuri aastail, kodanliku kirjanduse langus ja laostumine, mis tule-

nes kapitalistliku korra roiskumisprotsessist. Kodanliku reaktsioonilise kultuuri mandumine avaldas üha laostavamat mõju kirjanduse arenemisele üldse. Olukorda teravamini tajuvad kirjanikud sattusid tihtipeale pessimismi, ebakindlusse homse päeva suhtes. Ja ainult osa kõige kaugelenägelikumaid kirjanikke otsis väljapääsu teisi teid kaudu, püüdes kas kaudselt või otseselt siduda oma saatust töörahvahulkade ja proletariaadi võitlusega. See osa kirjanikkonnast saigi selleks, kes kandis eesti kirjanduse demokraatlikke traditsioone läbi kodanliku diktatuuri raskete ja süngete omavoli, vägivalla, korruptsiooni ja mandumise aegade.

Omaette vaatlust väärivad need eesti kirjanikud, kes oma loomingu sidusid otseselt eesti rahva tolleaegse põhiülesandega — nõukogude võimu taaskehtestamise eest peetava võitlusega. Kuna nende looming on senini ikka veel väga vähe läbi uuritud, siis esitame sellest vaid põgusa ülevaate.

Järjekindlalt revolutsiooniline kirjandus kodanlikus Eestis. Eesti kirjanduselust Nõukogude Liidus aastail 1920—1940.

Pärast kodusõja lõppu jätkavad eesti revolutsioonilise kirjanduse arendamist kodanluse terrori eest Nõukogudemaale evakueerunud proletaarsed kirjanikud ja kodanliku Eesti terrori tingimustes tegutsevad revolutsionäärid-kirjanikud.

Kodusõja ajal ja sõja lõppemisele vahetult järgnevail aastail avaldavad oma luuletusi Leningradis ilmuvais väljaandeis juba varem tuntud proletaarsed luuletajad H. Pöögelmann, J. Lilienbach, V. Buk ja teised. Nende luuletuste keskseks teemaks on Oktoobrirevolutsiooni võidu ja Nõukogudemaa esimeste saavutuste kajastamine ning eesti kodanluse terrori paljastamine. Ilmub uustrükkides samuti juba Oktoobri-eelsel perioodil populaarsuse võitnud proletaarse kirjaniku-prosaisti Eessaare Aadu jutustusi (kogu «Räästa-alused» jm.). Paralleelselt sellega avaldatakse Leningradis mitmete eesti demokraatlike kirjanike proosateoseid (Juhan Liivi «Peipsi pääl», «Käkimäe kägu», F. Tuglase «Hingemaa», J. Liivi, J. Barbaruse, A. Alle jt. luuletusi, E. Vilde, A. Kitzbergi, G. Rutoffi jt. näidendeid). Areneb vene nõukogude kirjanike teoste tõlkimine, millest kahekümnendail aastail on silmapaistvamaks M. Gorki «Valitud tööd» (1921) ja A. Bloki «Kaksteistkümmend» (1922), neist viimane J. Semperi tõlkes.

Neil aastail hakkas Nõukogudemaal tegutsema hulk noori kirjanduslikke jõude, kes koondusid VKP Keskkomitee Eesti osakonna noorte kuukirja ümber, mis ilmus aastail 1920—1922 pealkirja all «Noored Kommunaarid». Nende värsid ilmusid samas ajakirjas ja ka väikeses antoloogias «Tormipuhangud» (1921). Need on noorte algajate esimesed katsetused, milles domineerib deklaratiivne ja abstraktne laad, vormilt kannavad need luuletu-

sed algajatele omase viimistlematuse pitserit, aga kohati esineb neis ka tol ajal kodanlikus Eestis moes olevat keelelist liialdust jm. Neil aastatel esimeste katsetustega esinenud luuletajaist jõuavad mitmed oma iseseisvate kogudeni 20-ndate aastate teisel poolel ja lõpul.

Kodanlikus Eestis olid kodusõjale järgnenud revolutsioonilise kriisi aastad ainukeseks perioodiks, millal eesti proletaarsete kirjanike teosed said ilmuda trükis. Põranda alla surutud EKP organiseeris ka eesti töörahva ajakirjanduse väljaandmist, mis oli ühtlasi ainukeseks eesti proletaarsete kirjanike tööde avaldamise kohaks ning noorte kirjanduslike jõudude kasvatamise kooliks.

Aastail 1922—1923 ilmus Tallinna töölisajakirjanduses mitu Eessaare Aadu jutustust («Välgu valgel», «Kurjategija») ja romaan «Tiblad» (hiljem ilmus pealkirja all «Linnupriid»). Nendes valgustab autor inimeste revolutsioonilise klassiteadlikkuse kasvu, kujutab eesti kommunistide elu ja võitlust kodanluse diktatuuri kukutamise eest.

Neil aastail algab noore revolutsionääri J. Lauristini ajakirjanduslik ja kirjanduslik tegevus. Partei- ja komsomoli juhtiva töötajana, mitmete ajalehtede ja ajakirjade toimetajana kirjutab ta ka vesteid, tegeleb tõlkimisega jm. 1922. a. avaldab ta ajakirjas «Noor Tööline» mitu jutustust, kus kujutab noorte revolutsioonilise teadlikkuse tärkamist ja kasvu.

Eesti kodanluse poolt töölisliikumise ja töölisajakirjanduse vastu ettevõetud üha ägedamate repressioonide tingimustes tapetakse kohtuga ja kohtuta eesti töölisklassi tublimaid esindajaid või heidetakse nad aastateks vanglasse. Kõik eesti proletaarse kirjanduse esindajad olid elukutselised revolutsionäärid. Seetõttu võis eesti proletaarne kirjandus kodanlikus Eestis alates aastaist 1923—1924 areneda ainult kodanliku vangla tingimustes. Nende kirjanike tööd aga ilmusid omal ajal kas vabal Nõukogudemaal või hulga aastaid hiljem — taas vabaks saanud Nõukogude Eestis. Selle kirjanduse esindajateks on (praegu olemasolevail andmeil) J. Lauristin-Madarik, P. Keerdo, L. Laid-Parker.

J. Lauristin heideti vanglasse 1923. aastal. Koos P. Keerdoga annab ta siin välja kirjanduslikku ajakirja «Punane Viisnurk» ning kirjutab rea ilukirjanduslikke töid — jutustusi ja romaane. J. Madariku teosed, milles näidatakse eesti töölisklassi klassiteadlikkuse kujunemist ning eesti kommunistide ennastsalgavat võitlust tsarismi ja kodanluse vastu, on eesti sotsialistliku realismi proosakirjanduse silmapaistvamateks saavutusteks nõukogude võimu taaskehtestamise eest peetava võitluse perioodil (vt. peatükk «J. Madarik»).

Paul Keerdo (1891—1950), elukutseline revolutsionäär, kes heideti kodanluse vanglasse 1924. a., on kirjutanud rea jutustusi ja novelle, millest vaid mõned nägid trükivalgust kodanlikul ajal (näit. 1929. a. töölislehes «Edasi» jm.). Tema memuaarid ilmusid alles 1940/1941. a., mõned jutustused — Suure Isamaasõja ajal («Tasuja», 1943). Enamik tema loomingust on jäänud tänaseni leidmata.

Leena Laid-Parker (1902—1942) on pärit Hiiumaa väikese rendikohapidaja perekonnast, kes 14. eluaastast peale töötab taluteenijana ning

seejärel saab vabrikutööliseks ja revolutsiooniliseks võitlejaks. Tema revolutsiooniline tegevus on seotud Eesti komsomoli ja EKP võitlusega alates juba 1922. aastast. 1924. a. heideti ta («149-protsessis») eluks ajaks vanglasse. Seal kirjutas ta õnnestunud luuletusi («Vabrik ja vangla», «Kiri sõbratarile», «Sügis vanglas» jt.), mis on täis viha kodanluse vastu ja kõnelevad kindlast veendumusest töölisklassi võidusse. Need luuletused ilmusid trükis alles 1941. aastal. Kuid enamik tema loomingust on läinud kaduma.

1940. a. töötas L. Laid-Parker «Rahva Hääle» toimetuses. Luuletaja suri 3. dets. 1942. a. Kuibõševi oblastis.

Nende revolutsionääride-kirjanike tegevus on töölisklassi võitlusele pühendatud kirjandusliku loomingu, tahtejõu ja kangelaslikkuse eeskujuks. Kuigi see looming ei ole vaba puudujääkidest kirjandusliku meisterlikkuse seisukohast, samuti ka mõningaist naturalistlikest sugemeist, ometi on see ideelises mõttes kodanlikus Eestis aastail 1920—1940 loodud kirjanduse avangardiks.

Sotsialistliku realismi meetodil loodud eesti kirjanduse peamiseks avaldamise kohaks jäi Oktoobri-järgsel perioodil vaba Nõukogudemaa, ja seda eriti pärast 1923.—1924. aastat.

Nõukogude Liidus arenes aastail 1920—1940 võrdlemisi viljakas tegevus ka eesti kirjanduse ja kultuuri alal. Sealset eesti kultuuri- ja kirjanduselu arenemiskäiku ei ole tänini veel suudetud kuigi detailselt uurida.

Ulatuslikult arenes Nõukogude Liidus *kirjastustegevus*, eestikeelsete raamatute ja ajalehtede-ajakirjade väljaandmine. Need väljaanded olid mõeldud Nõukogude Liidus elavatele eestlastele, keda oli üle 150 000, aga samuti ka töörahvale kodanlikus Eestis, kus järjekindlalt revolutsiooniline trükisõna oli surutud sügavale põranda alla. Eesti kirjandusliku ja kultuurilise elu keskuseks Nõukogudemaal sai Leningrad, kuhu oli koondunud üle 10% kogu Nõukogude Liidus elavaist eestlastest ning enamik juhtivaid kultuuri- ja kirjandustegelasi. 1923. a. peale omandas keskse koha Leningradis tegutsev kirjastus «Külvaja», mis rohkem kui 10-aastase tegevuse tulemusel avaldas enamiku eesti keeles ilmunud teostest. Hiljem andsid eesti kirjandust välja teised kirjastused.

«Külvaja» ja üldse eesti trükisõna väljaandmise eesotsas seisis silmapaistev revolutsionäär-bolševik, kirjanik ja kirjanduskriitik Hans Pöögelmann.

Nõukogude Liidus ilmus hulk ajalehti ja ajakirju ning koguteoseid kirjanduse, teaduse, tehnika, põllumajanduse jm. alal. Ajalehtedest oli populaarsemaks «Edasi» (ilmus 20-ndate aastate algusest kuni 1937. aastani) koos mitmesuguste lisadega (näiteks «Leegid» jt.). «Leegid» oli eesti kirjanike häälekandja, milles on avaldatud peamine osa Nõukogude Liidus tegutsevate kirjanike luule- ja proosaloomingust. Suur tähtsus oli Kominterni eesti sektsiooni häälekandjana ilmunud ajakirjal «Klassivõitlus» (1919—1937). Peale selle ilmus ajalehti paljudes teistes linnades (Novo-

sibirskis, Tomskis, Omskis jm.), mis sisaldasid muuhulgas paljude noorte eesti kirjanike luuletusi ja proosapalu.

Nõukogude Liidus asunud eesti kirjastustel on tähtis koht marksismi-leninismi klassikute teoste ning marksismi-leninismi propageerivate tööde eesti keelde tõlkimisel.

Kuna kodanlikus Eestis oli marksismi-leninismi klassikute tööde tõlgete avaldamine peaaegu võimatu, siis sai Nõukogude Liit — seal tegutsevate eesti kultuuritegelaste töö tulemusel — nende tööde avaldamise peamiseks baasiks. Seal ilmusid eesti keeles Marxi-Engelsi «Kommunistliku Partei manifest», F. Engelsi «Perekonna, eraomanduse ja riigi tekkimine», V. I. Lenini «Imperialism kui kapitalismi kõrgeim staadium», «Riik ja revolutsioon» ja paljud teised.

Leningradis avaldati rida teaduslikke uurimusi ja allikmaterjale, eriti 1905. a. revolutsiooni sündmustest, millel on suur ajalooline ja teaduslik väärtus.

Kirjanduse ajaloo seisukohalt väärib esiletõstmist J. Depmani poolt toimetatud sari «Eesti kirjanduseloo ained Vene isevalitsuse arhiivides», mis käsitleb mitmesuguseid küsimusi eesti kirjanduse ajaloost, alates Jakobsonist ja Jannsenist ning lõpetades Esimese maailmasõja aastatega. See oli ainulaadne uurimus, mis on koostatud tsaarivalitsuse arhiivide materjalide põhjal.

Elav tegevus valitses Leningradis ka *pedagoogilise kirjanduse* alal. Eesti koolide jaoks anti välja umbkaudu 120 õpikut paljude õppeainete õpetamiseks.

Kõige ulatuslikumalt ilmus kirjandusloolisi lugemikke, mille autoriteks ja koostajateks olid E. Päll, S. Allermann jt. On iseloomulik, et neis kirjandusloolistes lugemikes käsitleti kirjanduse ajalugu laiemalt kui kodanlikus Eestis. Siin olid esindatud Kreutzwald, Reinwald, Koidula, Kuhlbars, C. R. Jakobson, A. Grenzstein, J. Bergmann, E. Vilde, A. Kitzberg, Juhan Liiv, O. Luts, F. Tuglas, M. Metsanurk, A. H. Tammsaare, aga ka H. Pöögelmann, Eessaare Aadu jt. proletaarsed kirjanikud, kes kodanlikus Eestis olid surnuks vaikitud. Peale selle oli neis esindatud vene kirjandusklassika (Puškin, Krõlov, Lermontov jt.) ning vene nõukogude kirjandus (M. Gorki ja teised). Need kirjandusloõpikud, mis mineviku kirjanduse, samuti ka kaasaja kodanliku Eesti kirjanike hindamisel polnud vabad vulgaarse sotsiologismi mõjust, olid ometi kõige suuremat autorite ringi käsitlevad kirjandusloo lugemikud ning õpikud eesti keeles kuni nõukogude võimu taaskehtestamiseni Eestis.

Leningrad oli aastail 1920—1940 ka *vene nõukogude kirjanduse eesti keelde tõlkimise* peamiseks baasiks.

Eespool nägime, et kodanlikus Eestis oli vene nõukogude kirjanduse avaldamine pandud põlu ning sisuliselt isegi keelu alla. Leningradis aga ilmusid eesti keeles M. Gorki teosed, Panfjorovi, Gladkovi, Serafimovitši, Furmanovi, Fadejevi, Maršaki ja teiste tööd. Samal ajal ei olnud sealne tõlketegevus sugugi ühekülgne: eesti lugejatele tõlgiti Lääne-Euroopa ja Ameerika kirjanike töid, nagu A. Daudet', J. Londoni, U. Sinclairi jt. raamatud.

Kõige selle kõrval arenes Nõukogudemaal üsna vilgas tegevus originaalse ilukirjanduse ja kirjanduskriitika alal.

1920-ndail aastail oli domineerivaks luule, 20-ndate aastate lõpul ja 30-ndate aastate esimesel poolel hakkas luule üha enam

kohta andma proosakirjandusele, näitekirjandus jäi kõige tagasihoidlikumaks ning kõige nõrgemalt väljaarendatud kirjandusliigiks.

Vanematest kirjanikest tegutsesid Nõukogude Liidus Hans Pöögelmann, Juhan Lilienbach, Eessaare Aadu (J. Anvelt), Villem Buk.

Hans Pöögelmann avaldas oma varasema luule valikkogu «Kevadtuuled» (1926), mis sisaldab luuletusi alates sajandi algusest kuni ilmumise daatumini. See raamat annab ülevaate ühe meie silmapaistvama proletaarse luuletaja loomingust. H. Pöögelmann avaldas ka hiljem oma luuletusi, kuid pearaskus ta tegevuses kaldus määratu suurele poliitilisele ja kirjastusalasele, aga samuti ka kirjanduskriitilisele tööle. Tema kirjanduskriitiliste artiklite kogumik («Kirjanduslikult rindelt», 1933) pakub tänase päevani suurt tähelepanu eesti marksistliku kirjanduskriitika arenemistee jälgimise seisukohalt.

Juhan Lilienbach avaldas Oktoobri-järgsel perioodil üksikuid luuletusi ajakirjanduses; tema pärisalaks saab aga kirjastusalane tegevus «Külvaja» kirjastuse juures.

Villem Buk avaldas oma Oktoobri-eelse luule valimiku koos hilisema loominguperioodi luuletustega kogus «Sula» (1926).

Seega langeb H. Pöögelmanni ja V. Buki ilukirjandusliku loomingu raskuspunkt Oktoobri-eelsesse perioodi. Oktoobri-järgsel perioodil sai teoks nende luuleloomingu koondamine ja avaldamine.

Ka Eessaare Aadu (J. Anvelt) annab vähe juurde oma Oktoobri-eelsel ja 20-ndate aastate esimesel poolel ilmunud ilukirjanduslikule loomingule. Teostub tema senise ilukirjandusliku loomingu (juttude ja romaani) kokkukogumine ja avaldamine valitud teostena (1934). Tema 30-ndate aastate ilukirjanduslik looming on jäänud käsikirjadesse ning on tänini leidmata.

Kahekümnendate aastate teisel poolel ja lõpul hakkab Nõukogude Liidus avaldama jutustusi ja luuletusi rida *noori autoreid* (A. Lukin, P. Kõvamees-Meisel, V. Juhkum, K. Trein, Arnold Maurer-Terijõe, Osvald Madisson (Peno Alnovo), Leopold Saarts, Rudolf Laurent (Ain Rannaleet), Oskar Kullerkupp, Eduard Päll (Hugo Angervaks), Felix Kotta, Ferdinand Klimberg, Aleksander Päärson jt.). Paljud neist olid läbi teinud revolutsioonilise võitluse kooli, võtnud osa kodusõjast ja põrandaalusest tööst kodanlikus Eestis. Nende looming on enamikus jäänud laialipillatuks tolleaegse ajakirjanduse veergudele. Iseseisvate luuletuskogude avaldamiseni neist jõudsid A. Lukin, A. Rannaleet, Peno Alnovo ning ulatuslikumate proosateoste avaldamiseni — Valter Juhkum.

A. Lukin (kirjanikunimega Kusta Ükspere), kõigist kolmest revolutsioonist osavõtja, aastail 1917—1918 ilmunud Tartu nõukoguliku «Edasi» toimetaja, avaldas oma luuletuskogud «Võitluse helinad» (1925) ja «Virgunud maa» (1932). Neis revolutsioonilisest paatosest ning tööst, loodusest ja kodust kõne-

levais luuletustes on näha, et autor on välja jõudnud katsetamise staadiumist temaatika avardumise ning meisterlikkuse süvenemise suunas.

Ain Rannaleet (kodanikunimega Rudolf Laurent), Leningradi oblasti taluperemehe poeg, ei kuulu — erinevalt teistest — ägedaist klassilahinguist osavõtnute hulka. Tema peaalaks (poeem «Veli», 1927, luuletuskogu «Õhtused külad», 1928) on looduslüürika, mis pole vaba müstitsismi ja patriarhaalse eluviisi kiitmise toonidest. Teiste hulgas aga on ta silmapaistvamaid oma lüürilise talendi poolest.

Peno Alnovo (kodanikunimega Osvald Madisson) tegi esimesed luulekatsed kodanliku Eesti vanglas ning oma esimese luuletuskogu «Oktoobrilaulud» avaldas ta Leningradis, kuhu ta oli põgenenud valge terrori eest. Tema paremad luuletused jutustavad vanglaelust, valgest terrorist kodanlikus Eestis, kiassisõjast jne. Tema loomingus on näha taotlust deklamatsioonilise vabavärsi kasutamiseks.

Valter Juhkum (1898—1934), Oktoobrirevolutsioonist osavõtja, Punakaardi organiseerimise aktivist ning Punaarmee komandör kodusõja päevilt, on silmapaistvamaid proosakirjanikke Nõukogude Liidus 1930-ndail aastail tegutsevate eesti kirjanike hulgas. 1931. aastal avaldatud jutustuses «Musta Jaani karjapoiss» kirjeldab ta töölise kujunemist revolutsiooniliseks võitlejaks-kommunistiks, romaanis «Meretõus» (1936) — 1924. a. 1. detsembri ülestõusu. Varane surm takistas tema kirjanikuande täielikule küpsusele jõudmist.

Peale selle ilmus koguteoseid, mis sisaldavad F. Kotta, L. Saartsi, H. Angervaksa, Peno Alnovo luuletusi, nagu näiteks «Me uue ilma ehitame» (1932), «Luuletused» (1935).

Raskeks hoobiks Nõukogude Liidu eesti kirjanduselule oli H. Pöögelmanni ja J. Anveldi (Eessaare Aadu) ning rea teiste literaatide hukkumine Stalini isiku kultusega kaasnenud repressioonide ohvritena 30-ndate aastate teisel poolel.

Eesti kirjandus Nõukogude Liidus arenes sotsialistliku realismi teel. Oma ideeliselt sisult oli see sotsialismi eest võitlev kirjandus. Kuid ta ei pääsenud sel ajal oma rahva enamiku juurde: kodanlikus Eestis oli see keelatud ning kodanlike kirjanduskriitikute poolt kunstiliselt alaväärtuslikuks kuulutatud kirjanduseks. Tal on meie kirjanduses kindel koht sotsialistliku realismi meetodi kujunemise seisukohalt.

Eesti sotsialistliku realismi kirjandus, mis arenes eesti revolutsioonilise kirjandusena Nõukogudemaal ja kodanliku Eesti vangla tingimustes ning tendentsidena avaldus rea kodanlikus Eestis tegutsenud demokraatlike kirjanike loomingus, ühines ning liitus eesti nõukogude kirjanduse arenemiseks 1940. aastal, pärast nõukogude võimu taaskehtestamist Eestis.

Eesti kriitilise realismi ja eesti proletaarse kirjanduse parimad traditsioonid võttis üle eesti nõukogude kirjandus, arendades neid edasi ja tõstes need kõrgemale astmele uut ühiskonda teeniva kirjanduse loomisel.

Järgnevalt käsitleme lähemalt A. H. Tammsaare ja J. Madarik-Lauristini elu ja loomingut.

ANTON HANSEN-TAMMSAARE

(1878—1940)

Kodukoht ja lapsepõlv. Soodest ja rabadest ümbritsetud väljamäel, mida kutsuti Tammsaareks, oli ainult kaks talu. Ühte neist mõisale kuuluvaist taludest Järva-Madise kihelkonnas Albu vallas Vetepere külas asus 1872. a. tulevase kirjaniku isa Peeter Hansen.

Uustulnukail tuli hakata rasket võitlust pidama kiviste põldude, soo ja võsasse kasvanud heinamaadega. Visale ja raskele võitlusele karmi loodusega lisandusid sagedased tülid ja kohtuskäimised naabriga. Tülitseti ja protsessiti küll piiriaedade ja ühise karjatee, küll soosilla ja veepaisude pärast piirikraavis. Eriti nupukas igasuguste vempude ja riugaste väljamõtlemisel oli Hanseni naaber, Lõuna-Tammsaare talu peremees Jakob Sikenberg.

Siin, sootagusel väljamäel Põhja-Tammsaare talus sündis 30. (18.) jaan. 1878. a. tulevane silmapaistev kirjanik Anton Hansen-Tammsaare. Siin möödusid ta lapsepõli ja noorusaastad, siin õppis ta armastama kodumaa loodust ja austama põllumehe rasket tööd, siin tutvus ta teoorjadest peremeesteks saanud talupoegade elu kõigi külgedega.

Kõiki neid lapse- ja noorpõlves kogutud tähelepanekuid kasu-

tas ta hiljem meisterlikult oma teostes, mis kujutavad eesti talupoegade elu, eriti suurromaanis «Tõde ja õigus».

Tulevase kirjaniku isa Peeter oli õiglane, kuid karmi ning nõudliku iseloomuga, kes kõik lapsed, niipea kui nad hakkasid juba kaela kandma, jalamaid tööle rakendas. Soojemat õhkkonda oskas majja tuua õrn ja hellaloomuline ema Ann.

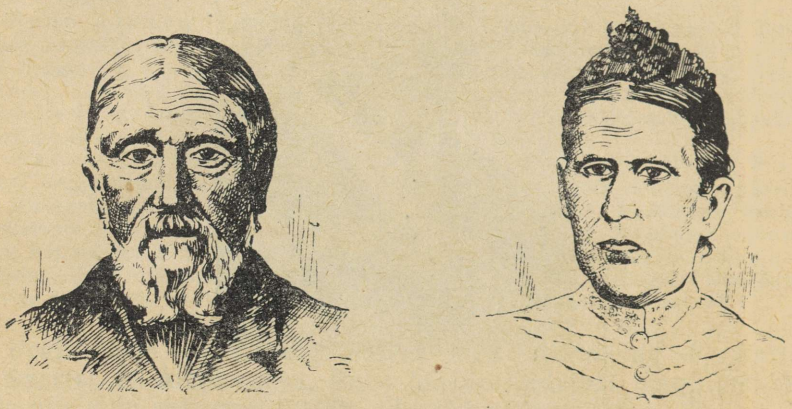

A. H. Tammsaare isa ja ema.
A. Grinjovi joonis.

Ka Antonil tuli hakata noorelt karjas käima, esialgu koos vanema vennaga, hiljem üksi. Karjapoisi elu ei olnud kerge, kuid ometi veetis Anton just Põhja-Tammsaare soostunud karjamaal muretumaid ja helgemaid päevi. Karjapõlves kiindus ta loodusesse. Sai tuttavaks iga metsatukk, «iga küngas, iga mätas, sest ikka oli kuskil midagi tehtud, midagi nähtud, mis paigale erilise tähenduse andis» (*«Tõde ja õigus» I*).

Hansenite perekonnas armastati laulu. Niihästi peremehel kui ka perenaisel oli hea lauluhääl. Vanemate lauluanne kandus ka lastele. Kui lastel laulmine oli juba selge, õpetati neid lugema. Ema tegi seda vokivurina saatel. Silmapaistvalt andekas Anton õppis aga lugema vanemate vendade kõrval nii, et teised seda ei märganudki.

Kooliaastad. Kooli läks Anton kaheksa-aastaselt. Algul käis ta Sääsküla, hiljem Prümli vallakoolis. Suvel karjas, talvel koolis — nii möödusid viis aastat. Õppimises näitas Anton suurt andekust ja edu. Üha rohkem kiindus ta ilukirjanduse lugemisse. Neisse aastaisse langevad ka tema esimesed värsivormis kirjanduslikud katsetused.

Vaatamata sellele et õpetaja, kelle juures ta Prümli koolis õppis, soovitas Antoni isale andekat poega tingimata edasi koolitada, pidi Anton majanduslike raskuste tõttu 1891. a. siiski õpin-

gud kaheks aastaks katkestama. Need olid rasked aastad õppimishimulisele noorukile. Kõik talus leiduvad raamatud oli ta mitu korda läbi lugenud, uusi polnud aga sootaguses metsanurgas kuskilt juurde saada. Sageli kõneles ta isale edasiõppimise soovist, kuid see ei andnud tulemusi. Lõpuks andis isa siiski järele ja pärast pikka arupidamist otsustati poeg 1892. a. sügisel viia Väike-Maarja kihelkonnakooli. Koolis, kus tolle aja kohta oli võrdlemisi suur raamatukogu vene-, eesti- ja saksakeelsete raamatutega, töötas koolijuhatajana tuntud luuletaja Jakob Tamm.

Väike-Maarjas veedetud aastad olid noore Hanseni kirjanduslike huvide ärkamise ja arenemise aastaiks. Jakob Tamm, kelle looming pole kaotanud oma tähtsust ka tänapäeval, oli hea kirjandusetundja. Tema sulest on pärit ka rida vene luuletajate Puškini, Lermontovi, Krõlovi ja Nekrassovi luuletuste tõlkeid. Siin õppis noor Tammsaare armastama ja kõrgelt hindama eesti kirjandust. Omandanud vene keele, kiindus ta ühtlasi suurte vene sõnameistrite teoste lugemisse.

1896. a. lõpetas Anton kihelkonnakooli. Et edasiõppimiseks puudus raha, tuli tal jälle hakata kodus talutööd tegema. Korduvalt palus ta isa, et see leiaks võimaluse teda Tartu edasi õppima saata. Isa ei võtnud seda alguses kuuldagi, sest talu vajas töökäsi ja poja koolitamise kulud näisid talle üle jõu käivatena. Kui isa teada sai, et Anton on otsustanud ilma tema loata kodust lahkuda, nõustus ta lõpuks poega saatma gümnaasiumi.

Suure vaevaga kogutud 50 rubla taskus, sõitis tulevane kirjanik 1898. a. Tartusse.

Algasid aastad täis pingelist õppimist ja ainelist kitsikust. Õppemaksu nõuti rohkem, kui raha jätkus. Kooliskäimise võimaluse eest tuli tal direktori nõudmisel täita mitmesuguseid ülesandeid. Ta pidi hommikul kell kuus üles tõusma ja kooli internaadis kaasõpilasi äratama, lauda katma, võõraste vastuvõtutoas valvama ja nooremates klassides asendustunde andma. Kodust saadud raha ei jätkunud elatuseks ja rõivastuseks. On teada, et soojade ilmadega käis noormees jalatsite säästmiseks linnas isegi palja jalu. Õppevaheajal murdis ta isakodus põllutööd teha.

H. Treffneri poolt 1883. a. asutatud gümnaasium oli üks tuntumaid erakoole möödunud sajandi lõpu poole Eestis. Õpilaste koosseis selles õppeasutuses oli mitmekesine. Siin leidus õpilasi mitmest rahvusest, erineva sotsiaalse päritoluga, samuti ka erineva vanusega, sest kooliastumisel ei olnud siin takistuseks teistes gümnaasiumides kehtivad kindlad vanusepiirid. Selle õppeasutuse ees seisvad kasvatuslikud ülesanded ei erinenud tsaari-Venemaa teiste koolide omadest.

Revolutsioonieelses koolis püüti õpilastest kasvatada sõnakuulelikke teenreid kodanlusele ja truid alamaid isevalitsusele. Kuidas ja missuguste vahenditega neid eesmärke püüti ellu viia, seda näeme A. H. Tammsaare romaani «Tõde ja õigus» II köites.

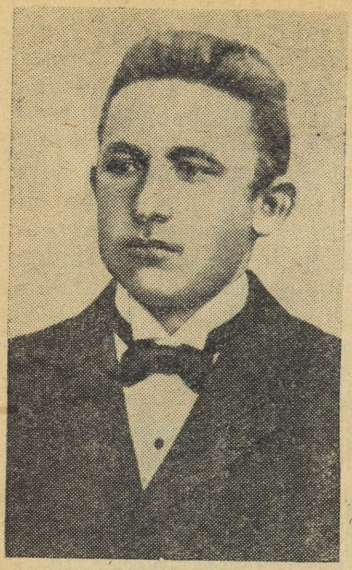

Noor Tammsaare-gümnasist.

Muljed, mälestused ja elamused koolipõlvest on aidanud Tammsaarel luua kunstiliselt üldistatud pildi revolutsioonieelsest koolist, selle direktorist, õpilas- ja õpetajaskonnast ning koolis kehtinud õppe- ja kasvatussüsteemist.

Ometi oli gümnaasiumis veedetud aastail küllaltki tähtis osa A. Hanseni vaimse palge kujunemises. Sündinud ja kasvanud usklikus perekonnas, kus meeleldi oleks nähtud haritud poega vaimulikurüüs, oli noor Hansen kodust kaasa toonud religioossed veendumused. Gümnaasiumis tekib temas aga huvi loodusteaduste vastu ja ta hakkab peagi taipama ületamatut vastuolu teaduse ja usu vahel. Noormehe tõekspidamistes toimus murrang, mis muutis igatsuse vaimuliku kutse järele otse selle vastandiks. Teame, et A. H. Tammsaare loomingule on omane julge ja võitlev usu- ning kirikuvastane meelsus, et temast sai üks kõige meisterlikumaid kiriku paljastajaid eesti kirjanduses.

Gümnaasiumis õppimise ajal tegi Hansen kaastööd ajakirjale «Rahva Lõbu-leht» saksa kirjaniku H. Sudermanni teose tõlkimisega. Neil aastail hakkasid ajalehtede ja ajakirjade veergudel ilmuma ka ta enda esimesed jutustused.

Ajakirjaniku-aastad ja õpingud ülikoolis. 1903. aastal õiendas Hansen gümnaasiumi küpsuseksamid, kuid aineliste raskuste tõttu ei olnud noorel kirjanikul võimalik kohe astuda ülikooli. Elatise hankimiseks tuli hakata otsima teenistust. 1903. aastal asus ta tööle Tallinnas ajalehe «Teataja» toimetusse. Ta redigeeris ja hankis kohalikke sõnumeid, kirjutas teatriarvustusi ning jätkas kaastööd Tartus väljaantavale «Rahva Lõbu-lehele». Sel perioodil tutvus Hansen proletaarse luuletaja ja kirjastaja J. Lilienbachiga, kelle väljaandeis hakkasid ilmuma tema lühipalad.

Ajakirjanikuna töötas Hansen kuni 1907. aastani. Sellest ajast on pärit ta jutustused «Tähtis päev», «Päästmisel», «Uurimisel» ja «Raha-auk». Kaks viimast ilmusid juba *Tammsaare* nime all.

1907. aasta sügisel loobus Tammsaare ajakirjaniku elukutsest. Luuletaja Jakob Tamme õelt laenuks saadud saja rubla abil sai ta astuda Tartu ülikooli, kus hakkas õppima õigusteadust. Õigusteaduse kõrval jätkas Tammsaare suure huviga loodusteadusliku kirjanduse lugemist, kuulas loenguid ajaloost, füüsikast

ja matemaatikast ning õppis innuga võõrkeeli. Võõrkeelte õppimist jätkas kirjanik ka hiljem. Ta oskas hästi vene, inglise ja saksa keelt, vähem põhjalikult prantsuse ja ladina keelt. Ta õppis tundma vene klassikalist kirjandust. Võõrkeelte oskus võimaldas tal tutvuda Lääne-Euroopa kirjandusega. Tema lemmikkirjanike hulka kuulusid N. Gogol, F. Dostojevski, L. Tolstoi, J. W. Goethe, A. France, B. Shaw, T. Mann jt.

Ülalpidamise hankimiseks teeb ta kaastööd ajakirjadele, avaldades neis põgusaid ülevaateid vene ja väliskirjandusest. Selle kõrval jätkab A. H. Tammsaare ka kirjanduslikku tegevust. Üliõpilasaastail kirjutas ta kolm jutustust: «Pikad sammud», «Noored hinged» ja «Üle piiri».

Rännak Kaukaasiasse. Ülikoolis õppis Tammsaare 1911. aastani. Riigieksamite õiendamise katkestas aga raskekujuline tuberkuloos. Arstide nõudmisel siirdus kirjanik maale, oma venna juurde Koitjärvele. Üle saanud kriitilisemast haiguseperioodist, sõitis A. H. Tammsaare poolteiseks aastaks Kaukaasiasse, 1912. aasta kevadel elas ta Sotši kuurordis Musta mere rannikul. Siit tegi kirjanik matka kõrgele mäestikku Punase Lageda lähedal asuvasse eesti külla. Ilusas mägedevahelises külas peatus ta kuni sügiseni. Siin kirjutas Tammsaare oma miniatuurid «Kandlemängija», «Süütu armastus» jt. Järgneva talve veetis ta Suhhumis. Lõunas külastas kirjanik ka paljusid teisi looduslikult kauneid kohti. See oli Tammsaare ainuke reis väljapoole Eestimaad. Kosunud tervise ja unustamatute muljetega jõudis ta 1913. aastal Eestisse tagasi, kus andus loovale kirjanduslikule tegevusele.

Pingelised loominguaastad. Kuni 1918. aastani elas A. H. Tammsaare kaunil Koitjärvel. Kuiv ja metsarikas ümbrus tõstis kirjaniku (kes polnud veel täielikult lahti saanud oma haigusest) elujõudu ja loomisvõimet. Siin metsaüksinduses toimetas Tammsaare trükki miniatuuride kogu «Poiss ja liblik» ning kirjutas jutustused «Varjundid» ja «Kärbes».

1918. a. peale sai kirjaniku põhiliseks elukohaks Tallinn, kus ta lõi oma parimad teosed. Arvukates publitsistlikes artiklites, mis mõjutasid lugejat oma vaimukuse ja faktide loogikaga, paljastas Tammsaare teravalt imperialistliku kodanluse võltsdemokraatiat, kodanlikku kultuuri, religiooni, moraali ja tsivilisatsiooni.

Kodanlikud ringkonnad pidasid Tammsaaret erakuks ja tegid talle etteheiteid, et ta «avalikkude avaldustega liginemiseks pole kunagi olnud saadaval». Temast kõneldi kui kirjanikust, kes ei hooli ühestki kirjanduslikust organisatsioonist, ei võta osa ühestki liidust ega koondisest.

Rahva poolt tunnustatud ja lugupeetud kirjanik lükkas tõepoolest tagasi «auavaldused», millede korraldajaiks olid valitsevate ringkondade esindajad.

Mõni aeg enne oma 40. sünnipäeva kirjutatud jutustuses «Kärbes» näitas Tammsaare kirjanik Andres Meriheina mõtete kaudu väga selgelt oma suhtumist kodanluse ladvakihi võltsidesse ja silmakirjalikesse tähelepanuavaldustesse. Õnnitlejate esiridades seisid need, kes kirjaniku ja tema loomingu vastu polnud kunagi huvi tundnud. «Õiitatud nägudega, salvsõnad keelel, tulevad need, kelle osavõtmine saab piinaks, austamine mõnituseks, kiitus pilkamiseks, meelitussõnad nukraks irooniaks ja kelle kruvitud õnnesoovidele pead vastuseks otsima piinava häbitundega sepitsetud tühje sõnu, kui ei taha talitada viisakuseta.»

Kirjanik jäi elu lõpuni oma tõekspidamiste juurde ning ei ilmunud ei oma 50. ega ka 60. sünnipäeva aktusele. Ja kui tema sünnipaigas Albus püstitati talle ausammas, siis ei võtnud Tammsaare osa ka ausamba avamise tseremooniast, mida juhtis kindral Laidoner. Olles teadlik taoliste ametlike «austajate» tõelisest suhtumisest tema loomingusse, lausus kirjanik sel puhul irooniliselt: «Ega nad minu raamatuid pole lugenud, ja kui ongi, siis pole nad nendest kindlasti mitte aru saanud.»

Sidemete puudumine kodanliku seltskonnaga ei tähenda aga, nagu oleks Tammsaare elanud mingit erakuelu. Terava pilguga jälgis ta kõike seda, mis toimus elus. Ta käis pidevalt teatris, kontsertidel, kunstinäitustel, oli alati kursis kaasaegse kultuurieluga. Peaaegu iga päev võis teda näha liikumas rahva hulgas, vestlemas lihtsate inimestega, kelle rõõmud ja mured olid talle alati südamelähedased.

A. H. Tammsaare suri 1. märtsil 1940. aastal. Suure kirjaniku matused kujunesid üldrahvalikuks leinapäevaks. Ta põrm sängitati Tallinna Metsakalmistule, mändide alla, kus juba puhkas teine suur rahvakirjanik Eduard Vilde.

A. H. TAMMSAARE LOOMING.

Kirjandusliku tegevuse algusperiood. A. H. Tammsaare esimesed kirjanduslikud katsetused langevad ühte õpingutega kihelkonnakoolis. Need olid vähenõudlikud värsid, kus põhiteemadena esinesid loodus, kodukoht ja armastus.

Nooruki käsikirjalisi värsse jälgides näeme, et Tammsaarele oli algusest peale omane eepiline väljendusviis. Nii loodusest kui ka oma isiklikest muljetest, elamustest ja meeleoludest kõneleb ta jutustavalt. Eepiline käsitluslaad pääseb aga kogu oma jõus ja meisterlikkuses mõjule kirjaniku hilisemas loomingus, kujunedes Tammsaare teoste üheks omapärasemaks jooneks.

Eesti vanemate realistide Juhan Liivi, Eduard Vilde ja Ernst Petersoni jutustuste eeskujul hakkas Tammsaare gümnaasiumis katsetama jutuloomingu alal. Kuigi esimesed katsed, nagu «Ülekohus ei seisa kotis», «Ta on minu, ehk ei kellegi», «Surmast

elule» jt., ebaõnnestusid, jätkab ta visalt tööd ja saavutab peagi märgatavat edu.

1900. a. pääsesid trükki A. H. Tammsaare esimesed jutustused «Kilgivere Kustas» ja «Ärakadunud poeg», mis ilmusid ajalehes «Postimees».

«Mäetaguse vanad». Suuremat tähelepanu äratas lugejaskonnas noore kirjaniku järgmine jutustus «Kuressaare vanad» (1901). See jutustus, mille autor hiljem ümber nimetas «Mäetaguse vanadeks», on oma väärtuse säilitanud tänapäevani.

«Mäetaguse vanades» on Tammsaare andnud meeldejääva pildi kahe vanakese elust. See on kirjaniku esimene katse kujutada külakehvikute elu. Autor on jutustuses lähenenud küla kehvema kihi elule selle eluröömsa suhtumisega, mis kaob tema hilisemates teostes.

Päikesepaisteline, rahvalik huumor kõlab juba jutustuse algusest: ««Ei ole aega!» lausub Mats oma eidele, kes teda käskis minna paaridega vett tooma, ja ronis vommile.» Ometi ei suuda see heasüdamlik huumor varjata kirjaniku kurbi mõtisklusi teose lõpus.

Surevad Sauna-Mats ja tema eit ning sauna asuvad uued elanikud. Möödub aastad, kustub mälestus Mäetaguse vanadest, kuid uuel saunamehel pole isegi seda pisinatukest õnne, mis sai osaks tema eelkäijale. «Ainult heinu,» ütleb autor, «kannab ta sügiseti nagu Matski raba äärest seljas, kotil vitsväät ümber, kannab nagu Matski küürus seljal ja astub lõõtsutades mööda Matsi tallatud rada.»

«Kaks paari ja üksainus». 1902. aasta suve veetis Tammsaare Piirsalus Läänemaal oma metsaülemast õemehe juures. Siin tutvus ta moonakatemajas elavate mõisatööliste elu-oluga. Isiklike tähelepanekute ja teistelt kogutud andmete põhjal kirjutas ta siinsamas Piirsalus ühe nädala kestel jutustuse «Kaks paari ja üksainus», mis ilmus samal aastal. Nii teoses antud sündmuste kui ka miljöö loomisel on kirjanik kasutanud peamiselt kohapealt saadud ainestikku. Tammsaare joonistab selles jutustuses masendavaid pilte kahe kantniku perekonna ja kodutu rauga vaevarikkast elust.

Viis päeva nädalas peavad kantnikud orjama mõisapõllul. Selle eest saavad nad «kolm-neli vakamaad põldu ühes tüki heinamaaga» ja võivad elada mõisamajas, kus kummalgi kantnikuperel on «üksainus väike kambrike, ja selles elavad peremees ning perenaine ning lapsed kuuekesi».

Viletsus ja nälg sunnivad kantniku lapsi, niipea kui nad suudavad iseseisvalt leiba teenida, linnast tööd otsima. Hädadele ja kannatustele lisanduvad veel sagedased tülid, eriti kahe naabrinaise vahel.

Armetu viletsuse ja nälja ohvrina kerkib teose lehekülgedelt lugeja silme ette 70-aastase kodutu rauga T a i d i - L a i d i kuju. Eluaeg on ta mõisat orjanud. Selle tasuks on haigele ja nälginud raugale jäänud vaid «õigus» peavarju ja suutäit leiba otsida nende juures, kes ise puudust ja nälga kannatavad.

Raske ja rõõmutu on kantnike laste elu. Neile on tundmata hellitused, raamat ja kool. Tühi kõht, orjus, vaevatud vanemate sõim ja alatised ähvardused — need on ainukesed mälestused, mis nad oma lapsepõlvest ellu kaasa viivad.

Lapse sündimist kantnikumajas loetakse jumala karistuseks: teavad ju kõik, mis ootab orjalast elus.

««Jää aga vait,» vaigistab ema oma vastsündinud poega, «küll sa jõuad pärastki karjuda: mõisateenistus ootab.»»

Kirjanik ei kõnele otseselt kantnike perekondades valitseva viletsuse ja hädade tõelistest põhjustest, kuid iga rida laseb mõista, et selleks põhjuseks on mõisaorjus.

Selles jutustuses puudub peategevus, mis läbiks kogu teose. Jutustus koosneb ajaliselt järjestatud üksikpiltidest kantnike perekondade elust-olust ja nende omavahelistest suhetest. Need üksikpildid näitavad realistliku tõepärasusega seda kohutavat vaesust, harimatust ja toorust, milles vaevlesid mõisat orjavad külakehvikud.

«Vanad ja noored». Järgmisel, 1903. aastal jõudis ajalehe joone all lugejateni Tammsaare pikem jutustus «Vanad ja noored», mille loomisel on autor kasutanud mälestusi ja muljeid kodukohast ja selle ümbrusest.

Hansenite naabruses, rabadest piiratud väljamäel, asetses üksik talu, mida kutsuti Kaarli taluks. Selle talu pererahva elus asetleidnud sündmused ja perekondlikud vahekorrad on olnud Tammsaarele materjaliks teose kirjutamisel. See ei tähenda aga, nagu oleks kirjanik oma jutustuses piirdunud ainult ühe perekonna elust saadud tähelepanekutega. «Noortes ja vanades» antud tegelaste elus ja nende vahekordades on autor kunstiliselt üldistanud tolleaegse talurahva elu tüüpilisi nähtusi.

See on esimene teos, kus Tammsaare on võtnud vaatluse ja hindamise alla talurahva elu need küljed, mille tekkimisele ja kujunemisele oli loonud pinna kapitalistlike vahekordade tungimine külasse. Jutustuses kujutatakse vaenu vana ja noore sugupõlve vahel. Selle vaenu põhjuseks on soov olla «ise peremees» talus. Soov etendada talus peremehe ja perenaise osa ei luba Kadaka eidel ja taadil kuidagi loovutada neid õigusi tütrele ja tema mehele, kes on tulnud Kadakale koduväiks.

««See tähendab, me peame noorte orjaks hakkama,» sõnab vihaselt Kadaka perenaine, kui ta saab teada, et noored on hakanud peremehe õigusi endale nõudma. «Oleme tänini jõudnud kohta pidada, eks me edaspidi niisamuti sellega toime saa.»»

Ja kui lõpuks noorte pealekäimisel vanad lasevadki talu kirjutada väimehe Kaarli nimele, muutub viimase elu talumatuks. Noore peremehe iga ettevõte ja tegevus tekitab vanades nurinat ja pahameelt. Kiusu ja vaenu õhkkond perekonnas, raske võitlus karmi loodusega, millega kaasnevad õnnetused, murravad noore peremehe tervise. Ta sureb hetkel, kui kõrvaltoast kostab vastsündinud poja esimene häälitsus.

«Vanad ja noored» on noore kirjaniku silmapaistvaks saavutuseks. Tammsaare individuaalne kirjanikupale ilmneb selles teoses juba selgepiiriliselt. Jutustuses on võimalik jälgida autori isikupärast stiili, mille iseloomulikuks jooneks on karm, eepiline esitusviis, lihtsus ja asjalikkus. Külaelu lähedasest tundmisest kõnelevad eredalt maalitud olustikupildid ja jutustuse elavad, reljeefsed kujud, nende talupoeglik vaimulaad ja kõnemaneer.

«Päästmisel» ja «Raha-auk». A. H. Tammsaare, nagu Eduard Vildegi, võtab aktiivselt osa rahva võitlusega või vastupanuga seotud sündmuste kajastamisest 1905. a. revolutsiooni aegadel. 1905. a. novembris avaldab kirjanik ajalehes «Teataja» jutustuse **«Päästmisel»**, milles loob töölise-revolutsionääri Hans Müüri kuju, kelle kaudu kõlab jõuline võitlussekutse. Terve rea satiiriliste lühipaladega («Hea valitseja», «Pärast võitlust», «Looja» jt.) esineb A. Hansen-Tammsaare Juhan Lilienbachi revolutsioonilistes töölisväljaannetes, piitsutades tsaristlikku terrorit ja usupimedust.

Protesti tärkamist talurahva hulgas näeme 1907. a. eri raamatuna ilmunud A. H. Tammsaare jutustuses **«Raha-auk»**.

Teose üksikute nähtuste ja sündmuste kohta, nagu näiteks usuhullustus, rahakaevamine ja karistussalga tegevus, on Tammsaare ainestikku kogunud Piirsalust; seda tunnistab ka raamatu alapealkiri «Pildid Läänemaalt».

Jutustuses on näidatud, kuidas teated talupoegade rahutustest ja mõisate põletamisest jõuavad lõpuks ka Läänemaa mahajäänumasse nurka.

Palvevennad, kelle hulgas on jõukaid peremehi, püüavad mõisaorjuses vaevlevate kehvikute tähelepanu kõrvale juhtida rahva kannatuste tõelistest põhjustest ja suunata nende protesti viljatute õhkamiste valdkonda. Kirjanik mõistab hukka usulise märatsemise ja toob päevavalgele usuvendade moraalse palge kogu selle närususes. Elulähedased on ka pildid, mis kujutavad talurahva sügavat meelepaha oma rõhujate vastu. Kirjanik tunneb kogu südamest kaasa rahva kannatustele ja õiguştab tema protesti, kuid see protest ei kujune teoses veel aktiivseks võitluseks vabaduse eest. Mõisa teomeeste ühine nõudmine parunile jääb selle protesti kõige tugevamaks väljenduseks. Rohkemaks pole jõudnud neid keegi ette valmistada. Ka revolutsioonilise tegevuse pärast linnast lahkuma sunnitud tööline Liivamäe Hans kaotab maal, kus ta kavatseb alguses aktiivselt hakata selgitustööd tegema, peagi usu oma töö tagajärgedesse. Teda hämmastab usuhullustajate võrku sattunud inimeste vaimupimedus, kurvastab teomeeste kannatlikkus ja alandlikkus paruni ees, vapustab õe Anna traagiline surm. Kõik see avaldab nii tugevat mõju Hansule, et ta katkestab oma selgitustöö ja asub äraootavale seisukohale. Kuid parun ei oota. Tema nõudmisel saabub kohale karistussalk, et õiendada arveid inimestega, kes julgesid oma häält tõsta ülekohtu vastu. Hansule kui liikumise algatajale määratakse kolmsada vitsahoopi. Hans teab, et see on surmaotsus, kuid teda see ei kohuta. Ja Hans sureb peksu ajal; tema juures viibiv isa aga kaotab mõistuse.

Jutustuse aktuaalne ainestik, rahvapärane väljendusviis, sotsiaalse ülekohtu, kiriku ja usuhullustuse paljastamine ning protest

karistussalkade verise vägivalla vastu — kõik see tegi Tammsaare jutustuse lähedaseks laiadele töötavatele hulkadele.

Eespool käsitletud Tammsaare jutustused on lähedased ainevaliku poolest ja neid läbib tuline poolehoid ning sügav armastus töötavate ning kannatavate inimeste vastu. Noor kirjanik-realist on neis kujutanud seda masendavat olukorda, milles vaevlesid küla kehvemad kihid 1905. aasta revolutsiooni eel. Ta näitab ühtlasi, kuidas see talumatu olukord sunnib mõisnikku orjavaid talupoegi ühiselt väljendama oma protesti sotsiaalse ülekohtu vastu. Karistussalga verise vägivalla kirjeldamisega väljendas Tammsaare oma sügavat meelepaha mitte ainult tsaarivalitsuse ja mõisnike, vaid ka kiriku vastu, kes seda julmust ja metsikust õigustas.

A. H. Tammsaare loomingust aastail 1907—1921. Ajajärk 1907—1921 moodustab Tammsaare loomingus perioodi, mille oluliseks tunnuseks on kirjaniku siirdumine uude ainevalda. Juba jutustuses «Uurimisel» (1907), mis ilmus «Raha-auguga» ühel aastal, ei ole kirjaniku tähelepanu objektiks enam talurahvas, vaid intelligentsi sellised esindajad, kellele on iseloomulik huvi puudumine oma kaasaja ühiskondliku elu vastu.

Kõrvaliseks jääb ühiskondlik taust ka Tammsaare jutustustes «Pikad sammud» (1908), «Noored hinged» (1909), «Üle piiri» (1910), «Varjundid» (1917).

Kõigis neis teostes langeb peaõhk tegelaste hingeelulistele seikadele. Jutustustes antud kujude rõhuv enamik ei juhindu oma elus ja tegevuses suurtest eesmärkidest või ideaalidest. Nad ei vaeva oma pead ajastu tähtsamate küsimustega. Nende huvid, mõttemaailm ja teod ei ületa armastusvahekordade kitsast ringi. Kuid ka armastus kujuneb neil katusekambris elavatel üliõpilastel, õnne otsivatel tütarlastel, ajakirjanikel ja teistel väikekodanlikku keskkonda kuuluvail tegelastel lihtsaks ajaviiteks. Pettunud oma ootustes ja lootustes, tunnevad nad hingelist väsimust ja tühjust. Kuid neil pole jõudu ega tahet selle kitsa ringi ületamiseks, milles nende noored hinged närbuvad. Ainult üksikud neist unistavad veel teistsugusest, puhtast ja kaunist elust, kuid ka nende unistused ja taotlused ei jõua kaugemale perekonnaõnne raamidest.

Tammsaare linnaainelistes jutustustes esineb vähe sündmustikku. Peamine tähelepanu on neis suunatud tegelaste elamustele ja hingeliigutustele. Oskus kujutada väheste vahenditega inimese kõige peenemaid tundevirvendusi torkab silma eriti jutustuses «Varjundid».

Tammsaare kirjutas need jutustused 1905. aasta revolutsioonile järgnenud reaktsiooni pealetungi perioodil. Reaktsiooni määratsemisest ärahirmutatud intelligentsi hulgas leidus palju neid, kes kaotasid huvi sotsiaalsete probleemide vastu, eemaldudes kõigest, millest ajajärgu süda tuksus.

Kunstniku vaistuga aimas Tammsaare selle haiguse põhjust, mida põdesid tema noored hinged, kelle meeleoludes ja hingeavaldustes ta kibeda irooniaga kujutab nende sisemist loidust ja jõuetust.

Kirjanik näitab, et armastus, millel puuduvad kõrged eesmärgid, muutub labaseks ning kaotab oma ilu. Kuid ka autoril endal pole selged need sihid ja eesmärgid, mis peaksid mõtestama nii tegelaste armastuse kui ka elu. Ta ei saa nõustuda sellega, mida näeb nende elus, kuid ei tea, kuhu neid kutsuda.

Peale eespool mainitud jutustuste kuulub käsitletavasse perioodi veel Tammsaare miniatuurikogu, mis ilmus 1915. aastal pealkirja all «Poiss ja liblik». Kirjanik on paigutanud sellesse kogusse kolm külaainelist lühijuttu: «Käbe-Kaarel ja tema noor naine», «Tähtis päev» ja «Tõsi jah!», milledest kaks esimest olid valminud juba autori õppimisaastail gümnaasiumis ning ajalehtede joone all lugejani jõudnud. Suure väärtusega töödeks selles kogus on Kau-

kaasias kui ka hiljem kirjutatud kunstmuistendid, nagu «Süütu armastus», «Kuningas ja ööbik», «Poiss ja liblik» jt. Need allegoorilised lühipalad sisaldavad filosoofilisi mõtisklusi ja muistendi vormis väljendatud elutõde.

Draama «Juudit» (1921). Töötades pärast gümnaasiumi lõpetamist ajakirjanikuna, avanes Tammsaarel võimalus lähemalt tutvuda teatriga ning süveneda lavateoste spetsiifikasse.

Olemasolevate andmete kohaselt langevadki ta esimesed kirjanduslikud katsed draamavormis nimelt sellesse perioodi. Tammsaarel oli kavatsus «Raha-augu» jaoks kogutud ainestikul kirjutada mitte jutustus, vaid näidend. Osa selle teose käsikirja esialgsest variandist, mille autor andis tutvumiseks A. Kitzbergile, oligi koostatud näidendi vormis. Kui «Raha-auk» hiljem ilmus siiski jutustusena, avaldas tuntud näitekirjanik kahetsust, et Tammsaare oma õnnestunud draama proosateosena välja andis.

1921. aastal ilmus trükist Tammsaare draama «Juudit». Ühegi teise teose kirjutamine pole nõudnud autorilt nii pikka aega kui «Juuditi» loomine. Juba 1908. aastal tutvus ta saksa kirjaniku Hebbeli samanimelise draamaga, mis äratas temas huvi kauge, legendaarse mineviku vastu. Teda ei rahuldanud aga Hebbeli lähenemine oma tegelaskujudele ja nende kujude käsitlus.

Teose loomine, mis annaks muistsest Petuuliast, selle linna miljööst ja inimestest elutõele võimalikult lähedasema kujutluse, nõudis kirjanikult põhjalikku süvenemist vastavasisulisse kirjandusse. Ta tutvub Lähis-Ida rahvaste kauge minevikuga, usuliste vaadete ja kommetega.

Teose käsikiri valmis esialgselt 1914. aastal, kuid kirjanik viimistles teda korduvalt.

Draama sündmustiku ja tegelaskujude loomisel on Tammsaare samuti nagu Hebbelgi lähtunud piibliainelisest legendist, kuid on andnud sellele müüdile usu- ja piiblivastase tõlgenduse.

Piiblis kõneldakse noorest ilusast ja rikkast lesest Juuditist kui rahvakangelasest, kes jumala ja patriootlike tunnete käsul päästis vaenlase vägede poolt ümberpiiratud kodulinna ja rahva vabaduse. Tammsaare näitab oma näidendis, et kõlavaid sõnu patriootilis-religioossetest tunnetest oli Juuditile vaja ainult selleks, et varjata neid tõelisi motiive, mis sundisid teda minema vaenlase leeri. Mitte armastus rahva ja kodumaa vastu ega jumalik tahe, vaid egoistlikud kired, auahnus, kuulsuse- ja maailmavalitsemise janu viivad ta Assuuri väepealiku Olovernese juurde. Juuditile ei anna rahu kuulsus, mis ümbritseb Olovernese legendaarset nime. Et saada kas või osagi sellest kuulsusest endale, otsustab ta ahvatleda Olovernest oma iluga, saada tema naiseks ja süüdata temas kogu maailma vallutamise iha. Sellele eesmärgile on Juudit valmis ohvriks tooma oma rahva ja kodumaa vabaduse. Kuid Olovernesele on Juuditi egoistlikud taotlused vastuvõtmatud ja võõrad. Ta lükkab tagasi ka Juuditi armastuse. Pettunud oma lootustes, tapab solvunud naine Olovernese.

Juuditi egoistlikule enesearmastusele, auahnusele ja silmakirjalikkusele on draamas vastandatud Olovernese suuremeelsus, inimlikkus, otsekohesus ja sangarlikkus.

Draama «Juudit» on tähelepanuväärseks saavutuseks Tammsaare loomingus. Selles sügavalt psühholoogilises teoses langetab autor karmi kohtuotsuse inimese iseloomu neile joontele, mis on vastuolus humaansuse, õigluse ja õilsuse põhimõtetega.

Kirjaniku poolehoid kuulub kannatavale rahvale. Reas stseenides ja repliikides väljendab ta oma meelepaha sotsiaalse ülekohtu vastu. «Oleksin mina naine,» räägib Olovernes auahnele Juuditile, kes ihkab sünnitada maailmale kuningapoegi ja kuningatütreid, «siis käiks minu auahnus sinnapoole, et kas või orjapoegist kuninglikkude troonide ümbertõukajaid kasvatada.» Kõige jõulisemalt kõlab aga autori protest nende hädade, kannatuste ja koleduste vastu, mida toob endaga kaasa sõda.

Teos tähistab uut astet A. H. Tammsaare kunstimeisterlikkuse arenemises. Õnnestunud on draama peategelaste kujud. Kirjanik on neis karakterkujudes osanud näha ja kajastada inimese iseloomu erinevaid omadusi ja külgi. Need kujud on jõulised ja meeldejäävad. Draama intriig ja teravad konfliktid on psühholoogiliselt hästi põhjendatud; teose keel on nõtke ja vaimukas.

«Kõrboja peremees» (1922). Oma esimese romaani «Kõrboja peremees» kirjutas Tammsaare 1922. aasta suvel looduslikult kaunis kohas Kehra jaama lähedal. Pingelise töö tulemusena valmis teos kolme nädala kestel ja jõudis veel samal aastal lugejani. (Kuna päeval puudusid loomistööks vajalik vaikus ja rahu, töötas kirjanik hommikuti, päikesetõusust kuni keskhommikuni, iga päev vähemalt viis tundi.)

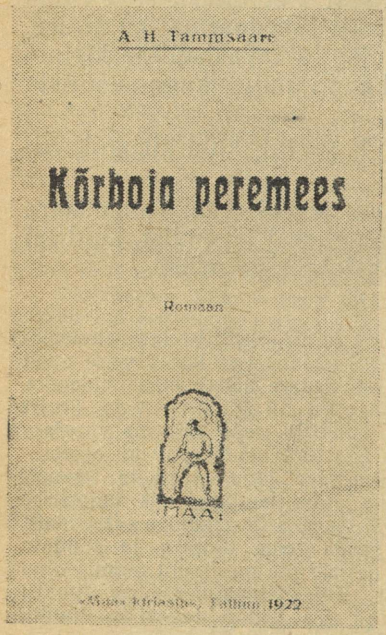

«Kõrboja peremehe» esiktrüki tiitelleht.

Tammsaare enese teateil oli selle teose loomise idee tekkinud palju aastaid tagasi Koitjärvel, kus ta viibis 1911. aasta suvel. Romaani tegevuskohaks ongi Koitjärve ümbrus seal nähtud männi- ja pähklimetsadega, mis piirasid järve, ning kaugemal laiuva rabaga, kus saarekestel kasvasid üksikud kuused, kased ja lepavõserik.

«Kõrboja peremehe» tegelased on valminud kirjaniku fantaasias, välja arvatud Katku Villu, kelle kuju joonistamisel on autorile mõningaid tõukeid andnud oma sünnikohas nähtud kange iseloomuga külapoiss.

Oma esimese romaaniga pöördus Tammsaare tagasi külaelu kujutamise juurde. Elavate karakterite kaudu on ta selles kunstiküpses teoses suutnud anda meeldejääva ja sügavalt traagilise pildi ajajärgu elust. See pilt on loodud suure sisemise soojusega ja kaasaelamisega teose kangelastele.

«Kõrboja peremehes» on Tammsaare näidanud neid ühiskondlikke tingimusi, mis ei lubanud andekail inimestel rahva hulgast leida oma jõule rakendamisvõimalust, mis summutasid nende häid omadusi ja soodustasid halbade arenemist. Romaanis on vastandatud kaks talu: suur ja uhke Kõrboja ning väike Katku, kus inimesel on raske oma loovat energiat otstarbekalt rakendada. Selle probleemi peamiseks kandjaks on Katku Jüri poeg Villu. See on elurõõmus, uljas, andekas, sügava hingeeluga ja teotahteline inimene. Ta tunneb endas pakitsevat tegutsemisiha, talle on võõras tardumus, ta hing januneb loova tegevuse järele.

Otsides oma võimetele vastavat tegevusvälja, hulkus Villu külades ringi ja pidas käsilihuniku ametit. Hiljem tuli ta Katkule tagasi, kus ajas metsas salaja puskarit. Isa vastuseisust hoolimata ehitas Villu Katkule toreda võlvitud keldri ja masinate parandustöökoja, mis aga sellises majapidamises osutusid kasutuiks. Ta kavatses kuivatada sood ja purustada kivimäe, millele isa juba ammugi oli käega löönud, sest kivimägi ületas tema jõu ja nõu. Villut peetakse kergemeelseks unistajaks ja tuuletallajaks, kelle julged taotlused sattusid vastuollu tegelike üsna piiratud võimalustega. See vastuolu kujunebki Katku Villu tragöödia üheks põhjuseks. Elus said sellele julgele ja edasipüüdvale inimesele osaks ainult kannatused ja ebaõnn. Ka teistes inimestes tekitab see rahutu hing arusaamatust, kadedust, käärimist ja südamevalu.

Kui kirjanik Katku Villu näol on kujutanud otsisklevat, energilist ja andekat inimest, kellel puudub oma võimete kohane tööpõld, siis Kõrboja peremehes Reinus on ta näidanud passiivset unistajat, kes pole võimeline oma suurt ja uhket talu majandama. Selleks et Reinu unistused võiksid teostuda, selleks et siin kihaks kord töö ja tegevus, vajab Kõrboja uut, arukat ja tahtejõulist peremeest. Seda teab Rein ise, seda mõistab ka tema koolitatud tütar ja Kõrboja ainuke pärija Anna, kes asub isa kutsel linnast maale elama ja võtab talu juhtimise enda peale.

Anna on sügava hingeeluga, uhke, sõltumatu ja iseseisvalt mõtlev inimene. Ta teab, et talu isa käest üle võttes seob ta kogu oma elu selle kõrvalise ja mahajäänud maanurgaga, kuid Anna armastab Kõrboja, millega on seotud lapsepõlve helgemad mälestused, armastab oma tulevikuunistusi hästikorraldatud elust Kõrbojal. Need unistused on tema teadvuses lahutamatult seotud Kõrboja tulevase peremehega, kes peaks päästma toreda talu laostumisest. Kõrboja peremehe probleem ja selle probleemiga seotud suhted Villu ja Anna vahel moodustavadki romaani süžeelise telje.

Anna on ainuke kogu ümbruskonnas, kes kõrgelt hindab Villus tema loovat energiat. Talle on selge, et ainult Villu-taoline peremees võiks teha Kõrbojast õitsva ja eeskujuliku majapidamise. Armastus Kõrboja vastu on Annas lahutamatu armastusest Villu vastu. Seda ei ole suutelised kõigutama ei isa vastuseis ega ümberkaudsete inimeste arvamused Villust kui kergemeelsest tuuletallajast. Kõik imestavad, et peen ja haritud Anna ihaldab Villut enesele meheks ja Kõrbojale peremeheks isegi poolpimedana ja vigasena. Kuid Anna on kindel, et «Villu kõlbaks ehk pimedast peastki Kõrbojale peremeheks ennem kui mõni teine». Anna armastus toob Villule uusi kannatusi.

Traagikat, mis lõhestab Villu hinge, on romaanis kujutatud kogu selle keerukuses, vasturääkivuses ja mitmekülgsuses. Oma südametunnistuse ajel oleks

Katku Villu valmis Eeviga abielluma, kuid seda takistab isa, kellele ei meeldi, et poeg naituks saunanaise tütrega. Endast lugupidamine ei luba tal aga sandina ja poolpimedana ühendada oma elu ka Annaga.

Sattunud oma tegevuses ja püüdlustes vastuollu elu ja iseendaga, kaotanud tervise ja lootuse tulevikule, langeb Villu hingele meeleheite öö, ja ta lõpetab ise oma elu.

Elavad ja ilmekad on ka «Kõrboja peremehe» kõrvaltegelased. Me näeme siin tagasihoidlikku ja õrnahingelist Eevit, kelle noor elu on tulvil kannatusi ja traagikat. Näeme maasse kiindunud Katku talu peremeest Jürit, kelle iseteadlik mõttemaailm on niisama ahtake nagu ta talugi. Väsimatu rähklemisega on Jüri jõudnud nii kaugele, et koht võimaldab tal kuidagi ära elada, kaugemale aga tema soovid ei küüni. Poja püüdlusi ja taotlusi ei suuda ta mõista.

«Kõrboja peremeest» on õigustatult nimetatud psühholoogiliseks romaaniks. Nimelt tegelaste hingeliste elamuste peene analüüsiga on Tammsaare kindlustanud oma hästi õnnestunud kompositsiooniga romaanile niisuguse kunstilise veetluse, mis tõi talle tunnustatud edu. Kirjanik oskab teha lugejale mõistetavaks inimese hinge vaevutabatavaid virvendusi ning keerukust.

Romaan «Tõde ja õigus» (1926—1933).

A. H. Tammsaare varasemad külaelu käsitlevad jutustused, eriti aga 20-ndate aastate alguses kirjutatud «Juudit» ja «Kõrboja peremees», mis tõendavad kirjaniku kasvavat huvi ühiskondlike probleemide vastu, olid ettevalmistavaks etapiks viieköitelise romaani «Tõde ja õigus» loomiseks. Tegelikkuse ulatuslik haaramine ja ülesseatud probleemide rikkus, romaani sisulised ja kunstilised väärtused, ideeline sügavus ja psühholoogiline tihedus annavad õiguse pidada seda teost eesti klassikalise kirjandus-pärandi üheks suurimaks saavutuseks.

Romaani saamislugu. Kaasaegsete mälestuste järgi olnud Tammsaarel juba gümnaasiumipõlves suurema teose kirjutamise kavatsus. Nagu kirjanik ise hiljem tunnistas, ergutanud teda sellele mõttele Dostojevski romaanide lugemine. Noort kirjanikku hämmastas Dostojevski romaanide psühholoogiline sügavus, tema oskus kujutada inimese hingeelu, mis on täis vastuolusid, otsinguid ja nurjumisi. Tammsaare mõistis, et inimese siseelu kogu selle keerukuses võib avada ainult see kirjanik, kes valdab täiuslikult sõnaloomingu kunsti ja tunneb põhjalikult nende inimeste elu, mõtte- ja tundemaailma, keda ta oma teoses kavatseb kujutada. Kuna kirjanik tundis kõige paremini oma kodukohta ja selle ümbrust, siis tärkaski temas soov luua teos, mille tagapõhjaks oleks kodukoha maastik, sisuks aga seal nähtud inimeste elu ja tegevus. Kuid selle suurejoonelise mõtte teostamiseks puudusid algajal kirjanikul vajalikud kogemused. Alles 24 aastat hiljem asus Tammsaare juba kogenud sõnameistrina romaani kirjutamisele.

Monumentaalne viieköiteline teos «Tõde ja õigus» valmis kaheksa aasta jooksul. Töö romaani kallal avardas tunduvalt teose raame. Kui esialgse kava kohaselt romaani tegevuspaigaks pidi saama ainult Vargamäe, siis tõi autor hiljem juurde uusi tegevuskohti uute tegelastega ja andis sündmustele võimaluse areneda ühiskondliku elu mitmesugustel etappidel. Seoses sellega süvenes ja muutus ka kirjaniku ideekavand. Rööbiti eesti talupoegade elu kujutamisega otsustas Tammsaare laial kirjanduslikul lõuendil näidata veel mitmesuguste teiste sotsiaalsete kihtide ja klasside elu ning anda üldjoontes läbilõike sellest ideoloogilisest võitlusest, mis oli iseloomulik «Tões ja õiguses» kirjeldatud ajajärgule.

A. H. Tammsaare «Tõe ja õiguse» kirjutamise aastaist. *N. Triik.*

Romaani kompositsiooniline plaan. «Tõe ja õiguse» viies köites arenev sündmustik hõlmab ligi poolesajandilise ajavahemiku, alates läinud aastasaja 70-ndaist aastaist kuni käesoleva sajandi 30-ndate aastateni.

Tammsaare teoses puudub kõiki köiteid tihedalt ühendav süžee. Kirjanik on oma suurromaani üles ehitanud nagu perekonnakroonika. Näiteks kujutab ta «Tõe ja õiguse» esimeses köites, mille tegevus langeb möödunud sajandi viimasele veerandile, eesti talupoja Andres Paasi perekonnaelu ja tema majanduslikku heitlust. Romaani teises köites on näidatud Andrese poja Indreku kooliaastaid härra Mauruse eragümnaasiumis Tartus 1905. aasta revolutsiooni eel. Kolmandas köites näeme Indreku elu ja tegevust esimese Vene revolutsiooni ajal ja revolutsiooniga seotud sündmusi. Romaani neljanda osa sisuks on Indreku perekonnatragöödia manduva kodanluse seltskonnaelu taustal. «Tõe ja õiguse» viiendas köites toob kirjanik Indreku tagasi tema sünnikohta, Vargamäele.

Seega on romaani eri osasid ühendavaks selgrooks Indreku kuju.

Vaatamata sellele et «Tõe ja õiguse» üksikud osad on võrdlemisi nõrgalt omavahel seotud, moodustab romaanisari kirjanduslikku terviku, milles autor mitme generatsiooni ulatuses jälgib inimeste tegevust ja hingeelu.

Romaani ideeline sisu. Romaanis «Tõde ja õigus» esineb Tammsaare mitte ainult kui suur kunstnik, vaid ka kui suur mõtleja ja kodanliku ühiskonna pahede halastamatu paljastaja.

Nagu viitab juba pealkiri, on romaani keskseks probleemiks küsimus tõest ja õigusest, mida kirjanik otsib ise ja laseb oma teose tegelastel otsida kodanlikus ühiskonnas. Seoses romaani keskse probleemiga erutavad kirjanikku küsimused inimestevaheliste suhete ümberkorraldamise teedest klassiühiskonnas, inimese elu mõttest ja eesmärkidest, abielust, õnnest, armastusest ja inimest õilistavast loovast tööst. Kodanlikule korrale, kodanluse moraalile, kultuurile ja tsivilisatsioonile langetab Tammsaare karmi kohtuotsuse; tema teravalt kriitilises suhtumises on tunda laiade rahvahulkade protestihäält.

Tammsaare mõistab hukka ühiskondliku korra, mis võimaldab käputäiel parasiitidel elada töötava rahva arvel, ja ei kahtle selles, et inimestevahelised suhted tuleb põhjalikult ümber korraldada. Kirjanik on veendunud, et tuleb aeg, mil inimest tervendav ja õilistav töö saab ühiskonna kõikide liikmete vajaduseks, nende elu peamiseks mõtteks ja sisuks. Neis vaadetes peegelduvad suure humanisti püüdlused ja taotlused, mis langesid ühte rahvahulkade püüdluste ja taotlustega. Neis kajastub kirjaniku usk inimesesse, tema mõistuse jõusse ja tulevikku.

Kuid romaanis «Tõde ja õigus» ei lähe Tammsaare raskel inimõiguste eest võitlemise teel lõpuni. Ta otsib klassiühiskonna vastuolude ületamise vahendit mitte rahva revolutsioonilises võitluses oma rõhujate vastu, vaid kõikehaaravas armastuses ja inimese kõlbelises enesetäiustamises.

Romaani algkujudest. «Tõe ja õiguse» tegelaste hulgas on terve rühm selliseid, kelle algkujuks olid elavad inimesed, keda kirjanik hästi tundis. Rohkem kui üheski teises teoses on autor just selles romaanis kasutanud isiklikke mälestusi, tähelepanekuid, elamusi ja muljeid. Tõsielus nähtud eeskujude kasutamise ja kunstilise väljamõeldise ühtsuse musternäidiseks võib pidada eelkõige «Tõe ja õiguse» esimest osa.

Selle köite sündmustik areneb sootagusel väljamäel, mida kutsuti Vargamäeks. Kui teose üks peategelasi Andres Paas oma naise Krõõdaga läinud aastasaja kolmanda veerandi lõpul Vargamäele sõidab, kuhu ta endale koha ostis, avaneb nende silmade ees järgmine pilt: «Siin mägi, seal mägi, kaugemal kolmas, pahemat kätt neljas, paremat viies ja nende taga kuues, seitsmes ning veel rohkemgi. Mägedel põllud ja hooned, mägede ümber, nende vahel aina soo, tükati raba, kaetud kidura võserikuga.»

Ühele neist väljamägedest asus elama ka kirjaniku isa Peeter Hansen, kellest saigi Andres Paasi prototüüp.

Õrnahingelise Krõõda kuju loomisel on Tammsaarele eeskujuks olnud ta heasüdamlik ja hellaloomuline ema Ann. Ka Maris, kellega Andres abiellub pärast Krõõda surma, võib leida kirjaniku emale iseloomulikke jooni.

Kuni raugaeani vedas Peeter Hansen vägikaigast, maadles ja protsessis oma «rehnutipidajast» naabri Jakob Sikenbergiga. Seda vembumeest on Tammsaare silmas pidanud Pearu koloriitse kuju loomisel. Pearu kõrtsikaaslaseks on

romaanis rikas Kassiaru Jaska, «kahe koha omanik, hobuseparisnik, mõisale härgade ja vilja ostja». Kassiaru kuju on kirjanik joonistanud Albu vallas tuntud hobuseparisniku ja suurtaluomaniku Mihkel Blockmanni järgi, kes koos Sikenbergiga päevade viisi Järva-Madise kõrtsi saksakambris istus. Joobnudpäi ilmusid nad vahel letikambrisse, et seal väiksemate meeste ees oma rahakottidega suurustada.

Hundipalu Tiidu kuju taga, kes «oli kõrvenurga arukamaid ja lugupeetavamaid mehi», peitub kirjaniku ristiisa Hans Grosthal, elutark talupoeg, C. R. Jakobsoni vaadete tuline pooldaja ja ustav «Sakala» lugeja.

Elavatelt eeskujudelt võetud jooni on võimalik leida ka «Tõe ja õiguse» teistes köidetes antud üksikutes kujudes.

Nii näiteks on romaani teises osas kujutatud härra Mauruse prototüübiks olnud Tartu eragümnaasiumi direktor Hugo Treffner. Ka mõnede õpetajate kujud on lähedased neile, keda kirjanik gümnaasiumipäevil tundma õppis.

Mis puutub «Tõe ja õiguse» peategelasesse Indrekusse, siis on seda kuju peetud Tammsaare enese isiku ümberkujundatud teisendiks. Indrekus pole tõepoolest raske märgata kirjanikule endale omaseid iseloomujooni, autori omaenda tõeotsija rada elus. Ühesuguseis tingimusis möödusid nende lapsepõlv ja noorusaastad, ühtelangevaid tõekspidamisi on võimalik avastada ka nende vaadetes elule. Kuid siiski Indreku kuju ei ole kirjaniku teisik. «Tões ja õiguses» kui kunstiteoses avaldub täiel määral autori loominguline fantaasia, mis on peamine poeetilises talendis. Kogu teoses ei leidu tüüpe ega motiive, mis oleksid joon-joonelt elust kopeeritud. Elust võetud inimesed ja olukorrad sulasid kirjaniku sule all kunstiliseks üldistuseks. Indreku kuju on nendest ulatuslikumaid.

Enam kui sada aastat tagasi kirjutas suur vene kriitik V. G. Belinski: «Selleks et õigesti elust maha kirjutada, on vähe kirjutamisoskusest, s. t. kopeerija või kirjutaja kunsti omamisest: peab oskama tegelikkuse nähtusi oma fantaasiast läbi kanda, anda neile uus elu.» Nimelt uue elu on Tammsaare andnud oma romaani algkujudele.

«Tõde ja õigus» I (1926)

Ainestik. «Tõe ja õiguse» esimeses osas kujutab Tammsaare eesti talupoegade elu möödunud sajandi viimasel veerandil.

See oli ajajärk, mil kapitalistlikud suhted tungisid üha hoogsamalt Eesti külasse. Et saada raha oma mõisate arendamiseks, hakkasid parunid maanäljasele talupojale järjest rohkem müüma talukohti. Selle tulemusena kasvas külas kohaomanike kiht. Kuna ainult talu võis nende perekondi varustada vajalike elatusvahenditega, siis nõudis see üksiktalunikelt ja nende perekondadelt määratut energiat ja jõupingutust.

Kõik need kohaomanikud hellitasid lootust jõuda kord «haljale oksale». Valdavale osale talupoegadest aga jäi see lootus vaid unistuseks. Paljud neist ei suutnud tasuda oma taluostu-võlgu ja talud läksid pantimisele või müüdi maha oksjoneil. Teistel õnnestus küll tõsta oma majapidamist niisugusele tasemele, mis vaevalt kindlustas äraelamise võimaluse, kuid kaugemale ei küündinud ka nende jõud. Ja ainult neist, kelle valduses oli nii palju maad, et nad võisid alaliselt pidada võõrast tööjõudu, said külakurnajad või hallparunid.

«Tõe ja õiguse» I kaas (1926).

Talupoja kiindumist maasse, tema rasket, sageli üle jõu käivat võitlust maaga kujutabki Tammsaare selles teoses. Väsimatus heitluses loodusega kujunesid välja töötava talupoja iseloomu tähtsamad jooned: visadus ja järeleandmatus, karmus ja nõudlikkus enese ja oma perekonna liikmete suhtes, austus ja lugupidamine töö vastu.

Samal ajal on kirjanik suure kunstilise jõuga kujutanud talupoja neid iseloomujooni, mida sisendas omandikirg. See kirg sundis arvestama ainult oma majapidamise huve, kasvatas egoismi, ahnust ja individualismi, õpetas talupoega nägema oma naabris eelkõige võistlejat. Taluelu ja -töö karmus ja nõudlikkus muutusid sageli peremehejõhkruseks ja julmuseks. Kõik see rullub lahti tuhandeis hingelistes ja elulistikulistes peensustes Vargamäe kahe talu pere elus.

Tegelaskujud. Oma peamise tähelepanu on Tammsaare käsitletavas teoses suunanud tegelaste iseloomustamisele, nende sisemaailma esiletoomisele. Seejuures tungib kirjanik sügavale inimese siseellu ja kujutab seda usutavalt ja veenvalt. Romaanis esitatud tegelaste hulgas näeme peale Vargamäe kahe talu pererahva ja saunamehe veel karjaseid, tüdrukuid, sulaseid, ümberkaudseid kohaomanikke, kohtu, kiriku ja vallavalitsuse esindajaid.

Kujutades Andrese elupõlist heitlust looduse ja inimestega, põimib kirjanik romaani peatükkidesse kõik selle olulise ja tüüpilise, mis annab kogusummas laiahaardelise pildi vargamäelaste elust. Sellest pildist kerkib lugeja silmade ette antud ajajärgu vargamäelik küla oma inimeste, olustiku ja elulaadiga.

Inimeste vahekordade kujutamisel kasutab Tammsaare tähtsama kompositsioonilise võttena *antiteesi*.

Ausale, otsekohesele ja töökale Andresele on romaanis vastandatud rumaluhke vembumees Pearu. Kuna aga aja jooksul ka Andrese iseloom tunduvalt muutub, siis kujunevad sündmuste käigus vastaspoolteks ühelt poolt Vargamäe peremehed oma despotismi, jõhkruse ja omakasupüüdlikkusega, teiselt poolt kõik need, kes selle all kannatavad.

Andrese ja Pearu kujude kaudu on kirjanik suure kunstilise jõuga näidanud seda üldist ja tüüpilist, mis iseloomustab oma aja talupoja hingeelu, tema taotlusi ja tõekspidamisi. Üksikasjaliselt

ja tõetruult on kirjeldatud ka seda majanduslikku olukorda ja neid sotsiaalseid vahekordi, mis tingisid eraomaniku oluliste iseloomujoonte kujunemise.

Eespere Andres. See on keskmist kasvu, suure füüsilise jõuga talupoeg, kes kannab lühikest ja tihedat musta habet ning kelle külmadest terashallidest silmadest, mis on ajuti teravad nagu raudnaelad, hoovab julgust, paindumatust ja järeleandmatust.

Vargamäel, kus Andres endale Eespere talu ostis, on elamiseks kõlblikud ainult üksikud mäenukid ehk väljamäed. Parem pole olukord ka «risakil ja laokil» hoonetega, «elumajaga hakates ja karjalautadega lõpetades». Kuid Andrest ei kohuta talu oma lagunenud hoonetega, soomülkaid täis karja- ja heinamaadega, kuhu pääses ainult kõige kuivemal ajal, ega kivirähka täis põldudega. Tema seljataga on raske tööga täidetud aastad isakodus, kust ta lahkus. Kuid Andres on veel noor, tugeva tahtejõuga, tulvil energiat ja tööindu. Julgelt astub ta eelseisvatele raskustele vastu, olles teadlik, et neid raskusi tuleb võita väsimatu, ennastsalgava tööga. Ta isegi armastab Vargamäed, armastab selle tulevikku ja tal on tundmus, nagu oleks ta siia tulles teinud Vargamäega «lepingu elu ja surma peale». Ta unistab ajast, millal Vargamäe viljarikkail, kividest puhastatud põldudel lainetaks vili ja kuivatatud soodes kidurate mändide ja vaevakaskede asemel kohiseks tume mets.

Kindla usuga inimese loovasse jõusse ja tema tulevikku alustab Andres kangelaslikku võitlust loodusega. Ta teab, et kehvad ja kivised põllud ning soostunud ja võsasse kasvanud heinamaad, millega ta oli lepingu sõlminud, nõuavad selle täitmist. Ja Andres ei peta. Ta hakkab võitlema võseriku ja mätastega, hakkab kraavitama heina- ja karjamaad, hakkab maadlema Vargamäe kurjemate vaenlastega — kividega, mis halli hundikarjana lausa põllul seisavad. Andres teab, et põlluga on ikka nõnda: «kui narrid teda korra, siis narrib tema sind üheksa korda vastu». Vahetpidamatus rähklemises ja töömurdmises kaovad Vargamäe Eesperes esimene kevad ja suvi, sügis ja talv. Mööduvad aastad, kuid Andres ei tea, mis on puhkus.

Selles ennastsalgavas töös on kehastatud inimese parimad omadused. Tammsaare näitab, kuidas loodus avaldab visa vastupanu inimese ennastsalgavatele jõupingutustele. Hooba ja purusta kive «niipalju kui tahad, ikka seisab hall kari endiselt keset põldu, nagu tipiks keegi kiusupunn iga äraveetu asemele uue». Näib, nagu oleks «Vargamägi mõne koletise lõualuu, kuhu tekivad aina uued ja uued hambad».

Vaatamata looduse visale vastupanule, hakkab raske ja vaevarikas töö siiski vilja kandma. Iga uue aastaga suureneb saak põldudelt ja heinamaalt. Rohkem peetakse Eesperes lehmi ja lambaid. Lagunenud hoonete asemele kerkivad uued. Kuid kõik see nagu ei rõõmustakski enam Andrest. Juba kohta ostes teadis ta, et tal tuleb

rind kokku panna põllumehe põliste vaenlastega, ja see ei kohutanud teda. Ometi ei osanud Andres siis arvatagi, et taluomanikuks saades peab ta ka sarved kokku lööma samasuguse peremehe ja kohaomanikuga, nagu ta ise on. Ja võitlus Pearuga, kes hellitab lootust oma vempudega uut naabrit Vargamäelt samuti välja süüa, nagu ta oli ajanud vana, pole kergem võitlusest loodusega.

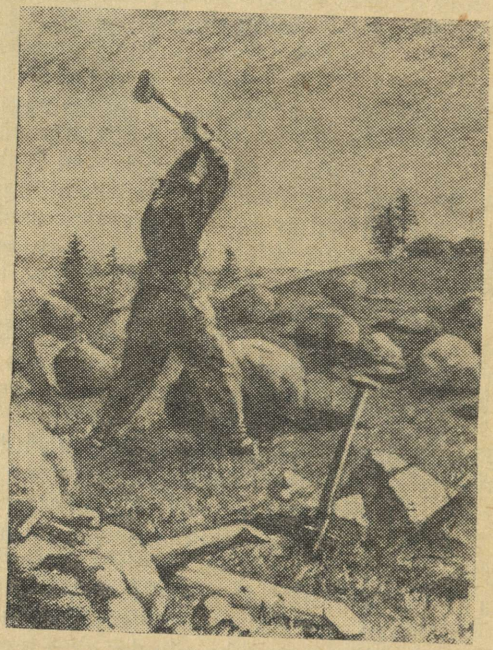

Illustratsioon romaanile «Tõde ja õigus».
O. Kangilaski, 1952.

Võitlus kahe vaenlase vastu kipub Andresel üle jõu käima. Hoolimata raudsest tervisest ja kindlast iseloomust rõhub teda üha sagedamini tundmus, «nagu kuluks ta kahest otsast korraga: töö sööb keha ja üleaedne põletab hinge». Üle jõu käiv töö, mis küll käed kangeks ja konksu ning piha küüru on tõmmanud, ei rõhu aga Andrest kaugeltki nii rängalt kui «hinge põletamine». Olles iseloomult aus ja õiglane, püüab Andres alguses oma õigusi Pearu vastu tõe abil maksma panna. Ta loodab, et kohus kaitseb teda ülekohtuse naabri vempude eest. Kohtus tahab Andres tõde selgitada ja endale õigust nõuda. Need lootused osutusid aga asjatuiks. Mõeldes sellele, kui raske on elus võidelda tõe eest, kipub Andresele «mõnikord peaaegu meeleheide peale». Ta hakkab õigust

otsima pühakirjast. Kuid ka pühakiri ei rahulda teda oma vasturääkivate seisukohtadega. Andres veendub, et pühakiri on «temale peaaegu mõtteta kiri, õigem — eluliselt väärtuseta kiri, sest vasturääkivaid salme kõrvuti seades jäi temale järele ainult väitmiseoskus ja hingeline tühjus».

Kirjeldades Andrese meeleheitlikke jõupingutusi võitluses loodusega ja oma üleaedsega, jälgib Tammsaare meisterlikult neid sisemisi heitlusi, mis mürgistavad Andrese teadvust ja hinge ning mõjuvad ta iseloomule. Üha sügavamalt veendub Andres selles, et elu on halastamatu ja seda peab nagu «hundi hammaste vahelt kiskuma». Vähehaaval hakkab temas kaduma ka usk sellesse tulevikku, millest ta Vargamäele asudes oli unistanud. Endise hoolega murrab ta tööd ega anna asu endale ega teistele, kuid töö, mis varem täitis ta hinge rõõmuga, kaotab oma võlu, jättes järele vaid teadmise, et peab «edasi rühmama, kuni kaks kätt rinnal».

«Õnnepäevadeks» saavad talle ainult need, mil ta Pearule suudab kätte maksta, olgu see siis kohtus, kõrtsis või jõululaupäeva õhtul omaenda rehetoas üleaedse koera vemmeldades.

Kaotanud lootuse oma õigust tõe abil jalule seada, vastab Andres Pearu vempudele ja riugastele samasuguste võtetega, trumbates mõnikord isegi üle oma leidliku ja «rehnutipidaja» naabri. Tülid ja riiud piiriaedade, veepaisutamise, soosilla tegemise, loomade kinniajamise ja mitmesuguste teiste asjade pärast muutuvad naabrite vahel tavalisteks nähtusteks. Aastate kaupa käisid Vargamäe naabrid kohut. Ja kui ei suudetud eesmärki saavutada kohtus, siis püüti oma viha ja meelepaha välja puistata kodus naise ja laste peale.

Andreses hakkavad aja jooksul tuhmuma need üllad iseloomujooned, mis tekitasid varem lugejas austust ja lugupidamist tema vastu. Jääb ainult lugupidamine tema vimmas piha ja väsimatus töös kangeks ja kõveraks tõmbunud käte vastu. Me tunneme rõõmu Andrese rõõmust, kui ta isegi vanaduspäevil veel värinaga südames mõtleb Vargamäe jõe süvendamisele. Andres teab, et seda on võimalik teostada ainult siis, kui kõik ümberkaudsed talupojad ühel nõul ja jõul asja kätte võtaksid. Ja Andrese nukrad mõtted sellest, et Vargamäel on võimatu saavutada niisuguseks ettevõtteks vajalikku üksmeelt, kurvastavad ka meid.

Siis aga, kui Andrese hinges murravad läbi taluperemehe egoistlikud kired, mis sunnivad teda arvestama ainult omaenda peremeheõigusi, muutub ta julmaks ja jõhkraks. Karmilt mõistab kirjanik hukka Andrese suhtumise oma naisesse ja lastesse.

«Tõe ja õiguse» viimases, viiendas köites, kus Andres pole enam peremees, tunneb ta ennast lõpuks inimesena, mitte aga omandiorjana. «Inimene,» ütleb ta vestluses Indrekuga, «on ju niisuke loom, et kui tal midagi on, siis on ta selle vang.» Ja kui Andrese tütar Maret räägib, et «isa oleks nagu tõepoolest sestsaadik nooremaks läinud, kui ta sauna elama asus», on see usutav.

Omandivangist pääsenud Andres ei ole kaotanud oma iseloomu parimaid omadusi. Isegi raugaeas ei ole talle midagi tähtsamat kui töö. Nimelt töös näeb ka nüüd see aastate ja eluraskuste koorma all küüru ja kössi vajunud vanake oma elumõtet. Teda kurvastab teadmine, et vargamäelastes pole enam seda töövaimustust, mida siin võis näha pool sajandit tagasi. Südamevaluga räägib Andres kraavidest, mille kaevamiseks omal ajal nii palju vaeva nähti ja mis nüüd juba kõik on kinni kasvanud. «Jah, neid pole enam olemaski,» kurdab ta, «ja sellepärast ei taha ma sinnapoole külgegi vaadata. Seal oli kord minu elu algus Vargamäel ja nüüd on kõik enne möödas, kui mina jõudsin mulda minna.»

Nüüd, kus Andres ei ole enam peremees, tunneb ta oma südames palju rohkem soojust Vargamäe perekondade liikmete kui peremeeste endi vastu. Ta teab, et elu pole neisse jõudnud veel sisendada vaenu, kadedust ja kurjust, mis valitseb peremeeste vahel.

Tammsaare ei ole Andrese kuju lahti rebinud vastava ajajärgu tegelikkusest ega hakanud teda idealiseerima. Kõigi oma mõtete, vastuolude, tegude, kannatuste ja tõekspidamistega on Andres jäänud elu reaalsele pinnale. Tema elus ja tegevuses, tunnetes ja hingelistes heitlustes peegelduvad tegelikkuse enda sügavad vastuolud. Andres teab, kuidas need vastuolud mürgitasid kunagi tema enda elu Vargamäel ja kuidas tema teod said nii mõnigi kord kannatuste lätteks teistele.

Tagapere Pearu. Lugeja ei ole veel Pearut kohanud, kuid ta saab juba teada, et ristikivid kahe Vargamäe piiril ei tahtvat kuidagi paigal seista, et kraavikaevamine Pearuga kahasse ei tule mitte odavam, vaid kallim, et Pearu armastavat rammu katsuda ja neid, kes temast nõrgemad, Vargamäelt minema kihutada.

Kui Andres esimest korda kirikusse sõidab, loodab ta kõrtsis oma üleaedsega kokku saada. Pearu oli küll kõrtsis, kuid nagu ikka — saksatoas. Ja kui Tagapere peremees lõpuks saksatoast ilmub ning laial vaaruval sammul, «nagu peaksid kõik talle aupaklikult teed andma», leti poole sammub, näeme, et see on lühel-dast kasvu, kõhnavõitu, valgetverd ja aastailt üle kolmekümnene mees, keda kõrtsmik Vargamäe isandaks kutsub. Silmad on sel «isandal» krissis ja lõua otsas kasvab harv habe.

«Mis su tere, va sitikas, kua maksab,» viskab Pearu Andresele, kui see oli teda teretanud ja naabriks nimetanud. Üleolevalt irvitab ta Andrese üle, kes on endale selle koha ostnud, kust tema «kaks peremeest välja löönud». «Löön ka sinu,» kiitleb Pearu. Et uus üleaedne teaks, kellega tal on tegemist, pöörab Pearu hooletult Andresele selja ja tellib «võimalikult valjul häälel» kaks korvi õlut, kuigi ta saksatoast tulles oli kavatsenud osta ainult ühe.

Andres rabab aga Pearut täiesti ootamatust küljest. Oma lihtsate teravmeelsete vastustega ja tasakaaluka käitumisega seab ta Pearu juba esimesel kohtumisel olukorda, kus selle enesearmastus ja rumal upsakus tõsiselt kannatada saavad. Solvunud Pearu hakkab taipama, et uue üleaedsega pole kerge asju ajada.

Ainuüksi Sauna-Madise napisõnalistest vihjetest ja paarileheküljelisest kõrtsistseenist kerkib lugeja silmade ette Pearu kuju oma iseloomu kõige olulisemate joontega. See stseen on ühtlasi sissejuhatuseks Vargamäe peremeeste vahelisele intriigile.

Missugused on Pearu karakteri peamised tunnused? Soov mängida isandat, keda kõik imetleksid ja kelle ainukeseks ülesandeks oleks kamandamine ja rehnutipidamine, kelkimine ja hooplemine. Sellega kaasneb ohjeldamatu omavolitsemine perekonnas, kus ta tunneb ennast ainuvalitsejana.

'Pearu on veendunud, et need, kes kavatsevad oma lapsi koolitada, tahavad neist kasvatada hobusevargaid. Kuigi ta ise käib kirikus armulaual, ei sallinud Pearu «ei köstrit ega rätsepat, sest temale oli kahtlane iga inimene, kes rääkis isamaast ja isamaalisist asjust, millest temal polnud vähimatki aimu». Kuulates kõnelust isamaast, aadetest ja teistest temale arusaamatutest asjadest, oleks ta heameelega tahtnud öelda, et ega me ometi «linna untsakad ole, et te meile isamaast reagite, meie oleme puht-muarahvas, reagime muakeelt ja teame isegi, mis mua on, olgu ta isa ehk ema mua».

Vaadete piiratuse ja kirjaoskamatuse juures on Pearul omajagu praktilist taipu. Ta teab väga hästi, missugust osa inimese elus etendab raha ja varandus. Talle on selge, et mitte ainult austus ja lugupidamine, vaid ka õigus kuulub rikastele. Ta on jõudnud arusaamisele, et töökuse ja aususega elus kaugele ei jõua. Sauna-Madis on töökas, aus ja õiglane, kuid ta on jäänud ainult saunameheks ja sureb saunamehena. Sootuks teine lugu on Kassiaru Jaskaga, kes oma suure talu töö on veeretanud täielikult sulaste ja tüdrukute õlgadele, ise aga hangeldab, ajab raha kokku ja elab kui isand. Sinnapoole tüürib ka Pearu. Talus laseb ta orjata sulaseil ja perekonnaliikmeil, ise aga peab «rehnutti» ja mõtleb sellele, kuidas näidata teistele, mis mees tema on.

Pearu ei vaeva oma südant tõe ja õiguse otsimisega, sellepärast ajab ta elus palju kergemini läbi kui Andres. Õnnetuna tunneb Pearu ennast ainult siis, kui üleaedne kohtus või kõrtsis tema üle trumpab ja teiste naeruks teeb. Pearu teadvusse lihtsalt ei mahu mõte, et Andres, kelle ausust ja tõearmastust ta ikka oli arvestanud, võis «krutskeid» täis olla nagu temagi. «Seda pani Pearu oma üleaedsele väga pahaks. Tema arvates pidi mees ikka olema, mis ta on, aga mitte nõnda, et ükskord nii ja siis jälle naa.» Kõige rohkem tekitab Pearus viha see, et Andres oma karjapoisil laseb temaga arveid õiendada, nagu peaks ta Pearut mõneks poisikeseks.

Tülinorimine üleaedsega saab Pearule eluliseks vajaduseks. «Elasid teised ühel ning samal Vargamäel, aga üksteise keelt ei mõistnud, või kui mõistsidki, siis ainult halbu sõnu, sõimusõnu, kõik teised sõnad olid ununenud.» Kui mõnikord juhtubki, et Pearu astub üle Eespere läve niisuguse näo ja jutuga, nagu poleks üleaedsete vahel midagi erilist kunagi juhtunud, siis teeb ta seda ikka mingi tagamõttega.

Nii näiteks käib ta kord talvel leppimas, «aga seda polnud rohkemaks tarvis kui ainult armulauale minemiseks kirikusse. Juba esmaspäeva hommikul pärast kirikuskäimist mõtles mees teisi mõtteid, mõtles mehiseid mõtteid: kuidas üle aedse krundile vett paisutada, soosilla kõrvale auke kaevata, põlluteele kive veeretada, piiril aedu lõhkuda, põllupeenraid üles künda, naabri karjapoissi kimbutada, tema sulasega riielda või ükskõik missugust vingerpussi mängida, et üle aedset ärritada ja teda kohtukäimisele hukutada».

Kõige rohkem kannatavad Pearu väiklaste kapriiside all tema oma perekonna liikmed, kes peavad talu ainuvalitseja soove ja tujusid juba ette aimama ja neid vastuvaidlematult täitma. Peremehe tujusid ja soove pole aga nii lihtne ette aimata. Need võivad olla täiesti ootamatud ja naeruväärselt omapärased. Eriti kurja vaeva näeb nende täitmisega perenaine, keda Pearu peab «saunamehe tütreks, kel pole kohaomaniku eluviisidest õiget arusaamist».

Maruvihasena võib Pearu oma naist peksta ja sõimata ainult sellepärast, et see ei taipa, kuidas peremehele on vaja kapukaid voodisse kätte viia. Ja alles siis, kui perenaine kuuleb sulaselt, kuidas teeb seda kõrtsitüdruk Kassiaru Jaskat teenides, taipab ta, milles asi seisab.

Eespool toodud näited on vaid üksikud detailid sellest rikkalikust ja mitmetahulisest kunstiliste võtete arsenalist, mida Tammsaare on kasutanud Pearu kuju loomisel, tema karakteri kõige iseloomulikumate külgede esiletoomisel. Need iseloomustavad Pearut peamiselt negatiivsest küljest. Ometi ei ole Tammsaare silmas pidanud ainult Pearu karakteri negatiivseid jooni. Kirjanik näitab, et oma loomult pole see vägikaikavedaja ja ärpleja hoopiski halb inimene, kusagil hinge sügavuses elab temas veel mõningaid häid algmeid.

Krõõda surma puhul sillutab Pearu «kogu laupäevase päeva ja poole ööd tagantjärele» soos teed ja parandab silda, mida mööda lahkunu järgmisel päeval pidi asuma oma viimsele teekonnale. Pearu pisarad kadunu matusel on ehtsad, tulevad südamest.

Pearu teadis, et vaen ja kadedus, mis valitsesid elus ja olid kalgistanud ka tema enda südame ning mürgitanud hinge, ei olnud puudutanud veel Krõõta. Mitte Krõõda «hele jaal», vaid tema inimlikkus, inimeste hädadele ja valudele kaasatundev süda sundisid Pearut Andresele tunnistama, et «tema oli meist mõlemast parem», ja arvama, et «Vargamäe silmad ei sua änam niisukest nähja».

See inimlikkus leidiski endale silmapilguks tee Pearu hinge, kus lõi hõõguma sädemekene, mis tõendab, et ka tema kalestunud südames polnud veel jäägitult kustunud kõik inimlikud tunded. Kuid oma elus ja tegevuses ei juhindu Pearu neist tunnetest, vaid kaalutlustest, millede toitepinnaks olid eraomandusele ja raha võimule rajatud vahekorrad.

Pearu ei loovuta oma peremeheõigusi kuni surmani. Ta ei vabane sellest vangist, millest pääses Andres vanaduspäevil. Surivoodiski peab ta veel «rehnutti» ja vaevab oma pead küsimustega, mis tekitavad teistele perekonnaliikmetele meelehärmi ja

südamevalu. Tema kanguse ja põiksuse laseb Tammsaare lõpuks siiski võita just nende inimeste armastusel, kelle vastu Pearu ise oli oma elu viimastel päevadel kõige ülekohtusem.

Krõõt. Kõiki neid tohutuid raskusi, mis said Vargamäel osaks talunaisele, on Tammsaare ületamatu kunstilise jõuga näidanud Andrese esimese naise Krõõda kujus.

Valusasti kiskus noore naise süda rinnus kokku juba siis, kui ta «nukrad silmad» esimest korda nägid Vargamäed, oma tulevast kodu.

«Kunagi polnud ta osanud arvata, et temal võiks kord niisugune kodu olla. Tänini oli ta kodu all mõistnud ikka põldu ja metsa — suurt laant, mis õhtuti heliseb, kui huigatakse või kui aetakse pasunat. Aga mis heliseks siin, kui tuleks lust lõõritada? Hüüavad siin sood vastu, hakkavad rabad rõkkama?»

Nagu Andreski, toob Krõõt Vargamäele kaasa armastuse töö vastu ja teadmise, et talu oli võlgu ostetud, ja see tuleb tasa teenida väsimatu tööga. Kuid peale armastuse töö vastu toob ta siia kaasa veel armastuse inimeste vastu ja lootuse leida neilt vastuarmastust.

Raske on sihvakal, nõrga kehaehitusega naisel töös sammu pidada oma tugeva mehega. Ometi ei tule Krõõdal mõttessegi tööst ja toimetustest, ükskõik kui rängad need oleksidki, kusagil tagasi tõmbuda. «Oli küll raske, oli palju raskem kui kunagi enne, aga läbi sai, kannatas välja, sest ta oli Vargamäel perenaiseks.»

Vahetpidamatus rähklemises tuhmuvad lapsepõlve- ja isakoduga seotud mälestused. Vargamäel pole aega isegi mõtelda millelegi muule kui tööle. Pühadki nagu oleksid siin «ainult selleks, et uutele töödele ja vaevadele, uutele muredele hoogu võtta»; perenaine rähkleb vahetpidamata, nagu oleks ta «puuri pistetud orav, kes tallab seal oma ratast».

Iga sõna, iga rida teose lehekülgedel, kus Tammsaare kirjeldab Krõõda tööd ja toimetusi, äratab meis austust inimese energia vastu ja ühtlasi sunnib tajuma kogu seda traagikat, mis sai elus osaks talunaisele. Iga uus lehekülg, mis romaanis on pühendatud Krõõda elule ja tegevusele, kujutab selle traagika erinevaid külgi, avades ta lõpuks kogu sügavuses. «Mis aasta edasi,» ütleb Krõõt Andresele, «seda hullem Vargamäel ... Esiteks olin lapseta, siis tuli üks ja nüüd on see alles rinna otsas, aga teine juba südame all. Ja töö? Tööd tuleb aina juurde, lastevaevast hoolimata.»

Tundes südamevalu teiste kannatuste pärast, rõhub Krõõta samal ajal teadmine, et inimene, kes peaks teda kõige paremini mõistma, on tema kannatuste ja hädade vastu ükskõikne. Valuga mõtleb ta sellele, kuidas Andres esimest korda Vargamäel temaga kurjustas. Kuid siis tuli ta vähemalt naist tröösti magi, kui nägi teda üksinda nutmas. Krõõda esialgne «silmade nukrus» levib ajapikka üle kogu ta olemuse. Ta muretseb sulase Jussi eest, kelle

kont Vargamäele tulles oli veel nõrk, kuid kes pidi peremehe kõrval täie mehe eest tööd murdma. Omaenda kannatustest ei kõnele ta aga kellelegi. Ainult pisaraid ei suuda perenaine enam varjata. Ta nutab «heinamaal rehavarre või vikatilöe najal», nutab «last kiigutades või imetades», nutab «sigu söötes ja kapsaid rohides», nutab «isegi söögilaua ääres, kus seda sulane ja tüdruk nägid».

Illustratsioon romaanile «Tõde ja õigus».
O. Kangilaski, 1952.

Nutab, sest nutt oli neile, kelle hinges polnud veel kustunud inimlikud tunded, ainukeseks lohutuseks Vargamäel. Kuid just need tunded olid üleliigsed ja isegi vastuolus siin valitsevate tõekspidamistega. Mitte õrnust ja armastust inimese vastu ei nõua Vargamäe peremehed, vaid vaenu ja vihkamist. Olles omavahel vaenujalal, nõuavad nad, et ka kõik teised mõlema talu elanikud oleksid kahes vaenulikus leeris. Vaenu ja vihkamise õhkkond on vastuolus Krõõda olemusega, ning selle ja üle jõu käiva töö all ta murdubki. Kergendustundega läheb ta vastu lähenevale surmale. Seda märkab ka Andres. «Tal oli nii imelik näha, et Krõõdal, kel kõik need aastad aina nukker nägu oli olnud, korraga nagu silmiski oleks naeruhelk. See võis küll surma pärast olla.»

Hingeõrnus ja südamesoojus, sügav armastus ja lugupidamine inimese vastu, kirglik igatsus hoopis teistsuguse elu järele kui see, mida elatakse Vargamäel, teevad Krõõdast kogu romaani õilsaima ja helgeima kuju.

Mari. Ka Andrese teise naise Mari elu Vargamäel on üksainus kannatuste rada. Me ei tunne Mari lapsepõlve, kuid teame, et ta on üles kasvanud vaeslapsena. Vargamäel tüdrukuna tööd murdes on tema suurimaks unistuseks saunanaise-põli. See sunnib meid arvama, et elu ei hellitanud teda ka lapsepõlves.

Harjunud juba maast-madalast raske talutööga, äratab Mari oma väsimatute kätega imetlust isegi nõudlikus peremehes. Veel rohkem imetletakse tema lustilist meelt. Isegi Krõõda nukrale näole ilmub nii mõnigi kord naeratus, kui ta Mariga juttu ajab või tema lõõritamist kuulab. Ja kui Mari silmist vahel veerevadki murepisarad, siis ainult teiste valu ja kannatuste pärast. Mari näeb oma eluõnne vaikses, rahulikus elus Jussiga Eespere saunas. Jagades vana Sauna-Madisega peavarju, hakkabki eluraskustega harjunud noor saunarahvas ühel nõul ja jõul oma väikest kehva pesa ehitama.

Ootamatu pöörde võtab nende elu pärast Krõõda surma. Seda pööret on Tammsaare kujutanud tegelaste hingeliste elamuste keerulises vastuolulisuses. Neid sügavaid, inimhinge lõhestavaid sisemisi vastuolusid näitabki kirjanik kõige eredamalt just Mari kujus. Kui Mari pärast Krõõda surma Andrese palvel talusse tööle läheb, teeb ta seda armastusest kadunud perenaise mälestuse ja kaastundest emata jäänud väikeste laste vastu. Oma rinnaga hakkab ta toitma Krõõda vastsündinud poega, oma kätega toimetama kõike seda, mille eest varem perenaine ise oli hoolitsenud. Andres aga ei kiirusta uue perenaise otsimisega, kuid viivitamine tekitab nii Vargamäel kui ka ümbruskonnas keelepeksu, mis äratab kahtlusi Jussis.

Tungides inimhinge salamaadele, näitab Tammsaare, kuidas armastus naise ja laste vastu ning hirm nende kaotamise pärast Jussi lõpuks meeleheiteni viivad. Mari katse meest rahustada ei anna tulemusi. Vastupidi, oma käitumisega ta ainult süvendab Jussi kahtlusi ja kannatusi. Mari ühest küljest ootab ise kärsitult aega, millal võiks sauna tagasi minna, samal ajal tekitab võimalus, et Andres uue perenaise toob, südamesse sellise valuhoo, «nagu oleks keegi pussiga torganud».

Kusagil hingesügavuses elab temas edasi ähmaselt tajutav tunne, sootuks vastupidine kohusetundele Jussi vastu. Juss veendub selles lõplikult siis, kui Mari, kes jõulu esimesel pühal keeldus temaga kirikusse minemast, sõidab sinna järgmisel päeval Andresega.

Jussi surmaga ei lõpe Mari hingelised heitlused, vaid võtavad veelgi teravama kuju. Teade mehe surmast sisendab temasse mõtte: «Kui võiks sama nööri samasse kuuseoksa siduda, siis oleks

kõik möödas!» Kuid Mari ei lahku Vargamäelt, ta ei tee seda laste pärast. Mingisugune arusaamatu tuimus ja ükskõiksus täidavad lõpuks kogu ta olemuse.

Elu kulgeb aga Vargamäel endist rada. Ainukeseks vaheldu-seks on Mari ja Andrese elus kirikuskäimine. «Tõeliselt ei lähegi nad kiriku pärast, vaid surnuaia ja selle taguse pärast, sest ühes puhkab ju Krõõt ja teises Juss.» Mari ainukeseks sooviks on jääda Sauna-Mariks, kes võiks täita Vargamäel perenaisekohuseid. Ta tahaks neid kohuseid täita «nurisemata, kas või palgata, ainult kui ta võiks oma lapsed kaelakandjaiks kasvatada. Rohkem Mari ei soovi.»

Kuid saabub siiski päev, millal Mari Andresega pastori juurde läheb. «Kõik arvasid, et Mari võiks olla rõõmus, sest mis ta süda veel võiks ihata, aga Mari kõndis nukra näoga, nagu peaksid kõi-gil Vargamäe perenaistel paratamata nukrad näod olema.»

Jussi surm, milles ta süüdistas ennast juba varem, saab talle nüüd mingisuguseks suureks etteheiteks ja piinaks. Keegi ei näe tema näol enam naeratust, küll aga pisaraid. Ainuke, mis teda veel lohutab, on hoolitsemine laste eest.

Naise nukker meeleolu tekitab Andreses kibedust ja tuska. Ta ei suuda andestada Marile, et see oma südant valutab surnud Jussi pärast. Igasuguse kannatuse kaotab aga Andres siis, kui Mari vahel julgeb kahelda tema õiguses Pearu vastu. Üha sage-damini esineb silmapilke, kus Andres tulises vihas naise ja laste peale karjub:

«Kasige mu silma alt, et ma te varjugi ei näe!»

«Kuhu ma pean nendega minema, kas sauna, nagu teisepere eit või?» küsis Mari vastu.

«Kasi või sauna, kust oled tulnd!» karjus Andres.

«Need on juba surnuaial, kes saunast tulid, siin on ainult sinu omad. Nen-dega ei lähe ma sauna, löö või maha, kui tahad,» ajas Mari vastu.

Mehe karmus ja julmus ei suuda Maris murda kaastunnet ja armastust inimeste, sealhulgas ka Andrese enda vastu. Ta saab aru, et selles julmuses ja jõhkruses on kõigepealt süüdi Varga-mäe oma kiusu, jonni ja peremeeste õigustega. Ainult siis võib siin elada, räägib Mari, kui teed oma südame kõvaks, «muidu ei või, tapab ära».

Andrese ootustele ja püüetele vaatamata ei saa Marist siiski tõelist Vargamäe perenaist. Mari ei suuda oma südant kõvaks teha, ei suuda elada Vargamäe peremeeste tõekspidamiste järgi. Ta ei tunne siin ennast perenaisena, vaid tööloomana, kelle kohu-seks on orjata seni, kuni käed-jalad veel liiguvad. Jagades armu ja tröösti teistele, talub ta ise kannatlikult kõiki neid raskusi, üle-kohut ja solvamisi, mis talle elus osaks saavad. Isegi mehe hoo-pide all seisab ta rahulikult ja vaikselt, «nagu oodates, millal tuleb küll hoop pähe, mis lõpetaks ja kustutaks teadvusest kõik — Jussi ja tema laste mälestuse, elu Andrese endaga, armastuse

tema ja ta laste vastu, Vargamäe sauna ja Vargamäe pere ning kogu Vargamäe kõige ta viletsuse ja õnnetusega».

Kui hästi oli vaja tunda ja kui sügavalt kaasa elada talunaise raskele elule, et luua tema tööst ja muredest, kannatustest ja piinadest nii tõetruid pilte.

Sulaste ja saunikute elu Vargamäel. Vargamäe peremehed hoolitsevad oma loomade eest, kuid inimeste vastu ei tunne nad halastust. «Juss, kes juba esimesel aastal oli hädaldanud, et peremees ta tööga tapab, mõistis vast tänavu õieti, mis on tapmine künnivaol. Peaaegu kogu põllutöö tegi ta üksinda, vahetades väsinud hobuseid, ilma et ise kunagi oleks teadnud, mis on söögitund.»

Kolm aastat töötab Juss Eespere sulasena. Pärast abiellumist Mariga saab ta võimaluse saunamehena peremeest edasi orjata. Teades, et midagi paremat pole tal elus loota, lepib ta ka sellega. Kuid Andrese külm, egoistlik arvestus, mis sundis teda silmas pidama ainult oma isiklikke huve ja soove, purustab lõpuks ka Jussi perekonnaelu ja kujuneb tema traagilise surma peamiseks põhjuseks.

Heites romaani viimases köites pilgu tagasi Vargamäe elule, mõistab Andres ise hukka oma suhtumise Jussisse ja tunnistab ennast süüdlaseks tema surmas.

Kui võitlus olemasolu ja rikastumise eest kujundas Andreses ägeduse ja tooruse jooni, mis said mitte üksnes teiste inimeste, vaid ka tema enda kannatuste lätteks, siis Pearu despotismi all kannatasid peamiselt teised.

Armastades hoobelda oma raha, jõukuse ja rammuga, kaupleb Pearu selliseid sulaseid, kes rammu poolest oleksid üle ümberkaudsetest peremeestest ja nende sulastest. Kui aga sulane Jaagup teeb katset Pearu naist ja lapsi joobnud peremehe löökide ja riivatuste eest kaitsta, ei mahu see viimase hinge. Kartes Jaagupi jõudu, ei julge maruvihane Pearu kaines olekus sulasele rusikatega kallale minna, kuid «sest silmapilgust peale hakkas ta teda kiusama, kus ta aga iganes võis... Kogu töö ja tegemise oleks Pearu pea peale pööranud, et aga Jaagupit kiusata. Hea meelega oleks ta teinud kõik kodused tööd kuivaga, välised vihmaga. Oli ilm niisugune, et hea peremees ei aja koeragi ululat välja, siis saatis Pearu sulase kas või üksipäini kartulimaale».

Talve tulekul, kui suuremad välistööd tehtud, läks Pearu sinnamaale, et ta sulasele enam ei lasknud süüa anda. Ka kohtus, kuhu asi lõpuks läheb, ei leia Jaagup endale kaitset — varandus seisis neile «õigusemõistjatele» lähemal kui vaesus. Asi lõpeb sellega, et Jaagupile mõistetakse viisteist vitsahoopi perekonna «siseasjadesse» vahelesegamise eest ja ta lahkub Vargamäelt.

Pearu rõõm oma võidu üle ei kestnud kaua. Kui ta mõni nädal hiljem õhtul kõrtsist koju tuleb, peavad tundmatud isikud ta teel

kinni ja annavad «talle niisuguse keretäie, et tal vaevalt veel hing sisse jäi.»

Peksjaid ei tabatud, kuid Pearule oli selge, et nad tasusid kätte ka Jaagupi eest, kes ise peksmisest osa ei võtnud.

Tammsaare ei mõista hukka sulaste omakohut. Vastupidi, ta vastandab selle peremeesteseisuse ametlikule kohtule ja näitab, et õiglaselt toimisid sulased, mitte aga peremehed.

Erilist elu elab Vargamäel vana Madis. Kui noored hellitavad veel parema elu lootusi, siis Madis on säärased lootused juba maha matnud. Kunagi oli aeg, millal ka tema lahkus oma isakodust samasuguse õnnelootusega.

Madise seljataga on kolmkümmend aastat kraavikaevaja rasket elu. Ta kaevas neid kunagi paruneile, siis paljudele taluomanikele ja nüüd kaevab ta neid juba aastaid Vargamäel. Selle kolmekümne aasta jooksul on olnud vähe rõõmu ja palju muret. Kuid töö, mis ei taotle teiste rõhumist, pole teda muutnud Vargamäe peremeeste taoliseks. Madises on säilinud inimlik süda ja inimlikud tunded. Jätnud oma viimase tervise Vargamäe soodesse ja rabadesse, valutab selle elupõlise töömehe süda teiste inimeste murede ja hädade pärast. Teda kurvastab inimeste kurjus, vaen nende vahel ja ülekohtune suhtumine üksteisesse. Murdes oma pead Vargamäe peremeeste karmuse ja kurjuse üle, jõuab ta otsusele, et süüdi pole selles inimesed, vaid elu, mida nad elavad, ja inimeste «silm silma vastu, hammas hamba vastu» seismine halastamatu loodusega.

«Vargamäe,» arutab Madis, «kõneleb tegudega. Paari aastaga pistab ta sulle tuhat pajupõõsast vikati ette, see on tema issameie. Kivid saputab ta sulle nagu hundikarja saha ette, see on tema kümme käsku. Mõne aastaga tallab ta su kraavid täis, mis sa vaevaga kaevand, see on tema püha ristiõpetus ja peatükid. Mõnekümne aastaga sööb ta su luud-liikmed ja saadab su kirikuaiale, see on tema piiblilugu.»

Üle jõu käiv võitlus karmi loodusega sisendabki Madise arvamuse järgi nii Andresesse kui ka teistesse taluomanikesse üksköiksust ja hoolimatust inimeste vastu.

Madis teab, et samuti nagu sulastel, pole ka Vargamäe saunamehel õigust avalikult oma peremeeste kohta midagi halba öelda. Seepärast püüab ta oma tõelisi mõtteid inimeste eest varjata, et need ei ulatuks peremeeste kõrvu.

Sauna-Madis on mitmeski suhtes kirjaniku vaadete ja suhtumiste kandjaks. Tema elutargad, lihtsalt ja rahvapäraselt sõnastatud mõtted heidavad täiendavat valgust Vargamäe elule ja inimestele. Oma käitumises ja kõnelustes jääb Madis tagasihoidlikuks, kuulekaks ja endassetõmbunuks.

Teised tegelaskujud. «Tõe ja õiguse» esimeses köites esineb rohkesti kõrvaltegelasi. Nad on antud meeldejäävalt ja etendavad romaani sündmustikus küllaltki tähtsat osa.

Siin on elutark talupoeg Hundipalu Tiit, kelles avalduvad kultuurilised huvid ja vaimne erksus. Ta tellib ja loeb «Sakalat», on C. R. Jakobsoni tuline pooldaja ja vihkab paruneid, köstreid ja nende sabarakke. Hundipalu Tiit on eestvedajaks küll poegade koolitamisel, uute majapidamisviiside katsetamisel kui ka rohuaia rajamisel. Asjata ei nimetata teda kõrvenurga targemaks peaks.

Hundipalu Tiidule on kontrastiks Jannseni «Postimeest» ülistav köster ja tema sabarakk rätsep Taar oma tuhanderublase ideaaliga, mis oli ühtlasi ka tema «isamaaline ideaal», või rikas Kassiaru Jaska, kelle naine «oskas mõne sõna saksa keeltki» ja mängis kodus prouat, ja kes ise demonstreerib oma suurust ja üleolekut teistele «könnidele» sellega, et ta kõrtsi saksatoast paljajalu ettetuppa ilmub, iga varba ja sõrme vahel krabisev sajarublaline.

Meeldejäävad on Vargamäe karjaste kujud, olgu see siis väike Karja-Eedi, kes, «katkised püksid jalas ja nokata müts peas», nelipühi esimese püha hommikul, kui teised kõik kaugel kumisevate kellade kutsel kiriku poole ruttavad, nukralt õueväravas seisab ja oma surnud emale mõtleb, kelle matusepäeval oli samuti kella löödud, kuid ainult ühte, sest «kahe eest polnud maksta»; või hulljulge Matu, kes Pearuga soos hundiratast lööb. Tammsaarel on eriline oskus äratada sügavat armastust nende karjalaste vastu ja panna kaasa elama nende rõõmudele ja muredele.

Veel tänapäevalgi võime kohata inimesi, kes meenutavad meile Vargamäe sauna-tädi. Oma iseloomult ei olegi need inimesed halvad. Sauna-tädi on töökas ja virk. Kuid ta põeb parandamatut keelepeksmise haigust. «Tippis teine kärmesti ja kärmesti sauna ümber, ja kui mahti sai, lippas siin-seal ümber ning kandis keelt, sest see oli ainuke asi siin ajalikus elus, mis tõeliselt huvi pakkus ja närve kõditas.» Palju pahandust ja meelehärmi tekitab see lõksutamine inimestele, kelle vastu tädil oma südames pole midagi halba. Vana Madis on võimetu selle tõve vastu. «Miks see suu mulle on siis loodud, kui ma teda tarvitada ei tohi?» imestab eit, kui Madis ta «lõugade pärast» jälle käsile võtab.

Eredate värvidega on loodud ka Vargamäe noorte kujud. Me näeme siin noort Andrest, seda Eespere au ja uhkust, kes isegi Pearule oma suure rammuga hirmu nahka ajab. Kuna kogu kõrvenurgas pole meest, kes suudaks Andresele vägipulgaga tuult alla teha, siis käib ta suvel laupäeva- ja pühapäevaõhtuti «Luiste küla vahel härjana möirgamas või täkuna hirnumas ja ep olnud külas ainustki poissi, kes oleks julgenud läheda maa pealt talle niisamuti vastata». Ainult heinakaare laiusega, seljatäie suurusega või heinahangumise ja sõnnikutõstmisega on Andresel veel võimalus näidata oma rammu.

Sellest siis ka meelehärm, mis täidab Pearu hinge, kui ta mõtleb sellele, miks ometi temal ei ole «ühtegi nii tugevat poega ega

ka nii ilusat tütart, kes suudaks hakata selle noore meremõrtsuka kaela, nagu Pearu noort Andrest ikka nimetas».

Raske on Tagapere perenaise elu Vargamäel. Kuid tänu oma tugevale tervisele ja leplikule iseloomule ei tunne ta ennast siin nii õnnetuna kui Eespere perenaised. Mehe julmusele vaatab ta kui ebameeldivale paratamatusele, millega tahes-tahtmata tuleb harjuda, kui elada tahad. Kergeid päevi pole ta elus ka varem kunagi näinud, ei mõisat orjates ega hiljem sauniku tütrena peremehe põldudel selga küürutades. Ta oli arvamusel, et «ori oled siin, ori seal, orjaks oled jumalast loodud ja määratud». Sellest elukäsitusest lähtudes leiab ta, et parem siis «olla hädaga perenaine kui hädaga saunik, kui hädast niikuinii ei pääse».

Laste elu Vargamäel. Palju leheküIgi pühendab kirjanik laste elu kujutamisele. Need on romaani kõige päikesepaistelisemad leheküljed. Tammsaare näitab, et see, mis rikkus ja mürgitas isade elu, ei ole jõudnud veel avaldada oma hävitavat mõju lastele Vargamäel. Need ei tunne endid veel Vargamäe talude omanikena ega peremeestena ja neil pole ka järelikult põhjust tõsiseks vaenuks ega vihkamiseks. Seepärast kohtuvad kahe talu lapsed isade teadmata, mängivad oma mänge, ja kui nad vahel tülitsevadki, siis toimub kõik see hoopis teisel alusel kui riiud ja tülid isade vahel.

Puhast rõõmu võib Vargamäel leida ainult laste südametes. Kõigi teiste hinges elab siin aga aimus, «et rõõm oli lahkunud mitte ainult isadest ja emadest, vaid ka vanematest lastest. Rõõm oli läinud nooremate laste südamesse, et hõisata, naerda ja lõõritada seal».

Kuid ka laste elu ei ole Tammsaare lahti rebinud Vargamäe reaalselt pinnalt. Jälgides oma väikeste kangelaste tegevust, elades kaasa nende rõõmudele ja muredele, kujutab kirjanik, kuidas kõik see, mida lapsed nägid oma ümbruses ja tähele panid täiskasvanute elus, leiab vastukaja nende endi elus ja tegevuses. Laste mänguplatsilgi «ei puudu ka piirid, kupitsad, ristikivid, kraavid ja soosillad. Elab seal kaks perekonda, meie- ja teisepere, kes alatasa on riius ja vihavaenus».

Need isade elu kajastavad mängud ei tumesta aga kahe talu laste sõbralikke vahekordi.

Vargsi saavad nad kokku piiriaia ääres, kuhu Liisi ja Maret kleidisabas Tagapere Joosepile ja Karlale saepuru ning valgeid laaste kannavad, mida roigaste vahelt teisele poole aeda topitakse. Saepuru ja laaste kantakse muidugi tingimusel, et siis, kui Orul kord uusi kambreid hakatakse ehitama, poisid oma võlga ei unustaks. Samadel tingimustel antakse siin üksteisele ka nisuleiba ja odrakaraskit. Kõike seda tehakse tülitsevate isade eest salaja, sest teatakse, et kui isad nende sõprust näeksid, «saaksid nad tingimata triibulised».

See lapselik sõprus Liisi ja Joosepi vahel kasvab hiljem tõeliseks armastuseks. Sellest teada saanud, kihutab Andres tütre kodunt minema. Pearu aga keeldub pojale talu pärandamast. Kuid noored ei nõuagi midagi oma vanema-

telt. Vargamäelt «tahtsid nad kaasa võtta ainult mõned väikesed mälestused: mõne aiaaugu, kus nad olid mänginud, mõne nisuleiva- või odrakaraski-tüki, mõne palgivirna, kus nad hea ja kurja ilmaga öösiti olid istunud, mõne kevade ja lillelise vainu, mõne kaugelt kuuldud laulu ja nõreokstega kase — seda ainult tahtsid nad mälestusena kaasa võtta ning seda varandust ei saanud neile keegi keelata, seda varandust ei tundnudki teised õieti».

Illustratsioon romaanile «Tõde ja õigus».
O. Kangilaski, 1952.

Laste elu kujutades ei piirdu Tammsaare ainult selle välise küljega, vaid koondab oma tähelepanu lapse hingeelule, selle sisemise kasvu psühholoogilisele analüüsile. Neid vaevu tabatavaid siseelunähtusi on kirjanik kõige tähelepanelikumalt jälginud Andrese noorema poja Indreku kujus.

Indreku kuju on antud arenevana. Meie silmade all kasvab ta üles, järk-järgult tulevad lugeja silmade ette ta iseloomujooned.

Meenutame, kuidas ema esimest korda murelikult oma vastsündinud poega silmitses. Liiga nääpsuke ja nõrgake oli see laps. «Aga vaata, kui suured ja eredad silmad teisel,» lohutab Andres naist, «tuleb tark poiss, saab koolmeistriks või kirikuõpetajaks.» Samal arvamusel on ka Indreku ristiisa Hundipalu Tiit, kes soovitab Andresele poega tingimata koolitada. «Hoia teda hoo-

lega,» räägib Tiit. «Tarkuseks põle rammu tarvis, aga tarkusest on meil rohkem puudu kui rammust. Kui temast kord õpetatud mees saab, siis pistab ta meid kõiki ühes meie suure rammuga kotti.»

Vaeva näeb ema Indrekuga rohkem kui ühegi teise lapsega. Isegi uni on sellel rahutul lapsel nagu linnul. Ei maga ise ega lase ka emal öösel magada.

Mööduvad kuud, aasta, ja ema hakkab märkama, et hingeliselt on Indrek palju hellem ja muljetele vastuvõtlikum kui tema õed ja vend. Imeliku hellusega kiindub poeg oma emasse. Paistab, nagu oleks ta juba maast-madalast hakanud aimama kogu seda raskust, mis emale osaks saanud. Iga kord, kui Indrek näeb ema silmis pisaraid, pistab ta ka ise suure häälega nutma. Nähes poja kaasaelamist oma kannatustele, tundub Marile, nagu tahaks Indrek osa tema raskest koormast oma väikestele õlgadele võtta. Mida sügavamalt aga Indrek ise ema traagikat hakkab mõistma, seda kurvemaks teeb teda teadmine, et ta ei suuda midagi teha, mis kergendaks ema elu.

Kogu eluks jääb talle meelde ema armetu kuju, kes keset õue isa kepihoopide all oli veidi vimma tõmbunud. Nagu meeletu jooksis ta siis «köökus seisva ema juurde, langes peaaegu hingetult tema ette maha ja võttis tema jalge ümbert kinni. Nõnda nuuksus ta seal, kuni ema seisis keset õue, pool lahtist haokubu süles, piht vimmas, et isal oleks nagu parem lüüa.

Kui kaua see nõnda kestis, seda poiss hiljem ei mäletanud, aga ühte teadis ta selgesti: emal olid siis paljad jalad, mis kevadest saadik kunagi katet polnud näinud; nad olid päikese kõrvetatud ja tuulte pargitud, igavese mustusega läbi imbunud, sest nendega pidi ta käima aida, keldri ja lauda vahet. Emal oli mingisugune jämedast ning kõvast riidest seelik seljas ja selle läbi poiss ema sääri tundiski, mis iga kord poisi käte vahel tuksatasid, kui kostis vimmatõmbunud pihalt uus laksatus. Neid tuksatusi tundis poiss veel kaua-kaua oma kehas, kui ta nägi ema pruuniks pargitud jalgu ja tema jämedast riidest seelikut. Veel täiskasvanult ei saanud ta seda mälestades imelikust ja õudsest tundmusest lahti ja siis paistis talle, et kogu eluaeg pole ta näinud ega saagi näha viletsamat ja haletsemisväärsemat inimest ilmas kui oli tol korral tema ema . . .»

Karjasepõli kujuneb Vargamäe lastele tähtsaks elukooliks. Saab tuttavaks iga metsatukk, iga mätas, küngas ja põõsas. Õpitakse tundma iga lindu, iga looma tema häälest, hakatakse taipama, mis tähendab see või teine häälitsemisviis. Iga linnu häälest aimatakse tema saladus, tema kavatsus.

Eriti suurt lõbu pakub peente ja pikkade kaskede latva ronimine, kus jalad puust eemale visatakse, et siis koos kaseladvaga alla lasta, nii et külm tuul südame alt läbi käib.

Seda tuult ei saa aga endale kuidagi südame alla Indreku vanem vend Andres, ehk ta küll nii pikkade kaskede otsast alla laseb, et Indrekul juba pealt vaadates süda kokku kisub. Andres lihtsalt ei usu, kui Indrek talle sellest kõneleb. Kuid poiste arvamused ei lähe lahku ainult selles, vaid ka paljudes teistes asja-

des. Tundeergas Indrek ei suuda taluda, kui Andres külma rahuga elavaid usse pudelisse ajab, et neid siis nädalate viisi lasta puu otsas rippuda, ehk jälle neid sipelgapesadesse loobib ja ise pealt vaatab, kuidas sipelgad ussi elu lõpetavad.

Andres ei armasta õngega aega viita, Indrekule pakub aga kalapüüdmine kõige suuremat lõbu. «Kui Indrek korki vahtides näeb, et kala nokib, siis on tal tundmus, nagu nokiks keegi tema oma südant rinnas — valusasti ja valusasti, aga nõnda, et on ütlemata hea ja tahaks seda kannatada päevad ja ööd.» See valu ei lase tal ööselgi magada. «Aina tunned, nagu nokiks mõni särg või ahven õnge kallal ja õngekork omakorda sinu südame nurga kallal.»

Uus, tundmatu maailm avaneb Indreku ees siis, kui ta hakkab lugema raamatuid. Ta loeb kõike, mis aga kätte juhtub ja mida kätte saab.

Põletav häbi ja hirm täidavad hinge, kui kätte juhtub raamat, millest kuidagi aru ei saa. Indrek tunneb ennast siis kõige haletsemisväärsema olendina, ja see enesetunne toob talle ikka kibedusepisarad silma. Kuid läbiloetud raamatud, isiklikud tähelepanekud ümbritsevast elust ja kool, mis «mõjus Indrekusse kui mürk», teevad märkamatult oma töö. Üha avaramaks muutub poisikese silmaring ning sagedamini hakkab ta oma pead murdma elunähtuste üle, millede olemasolu Indrek varem isegi ei aimanud. Ja kui Andres teise kooliaasta kevadel läheb poega köstri juurest koju tooma ja arveid õiendama, ei saanud see muidu, kui pidi isale ütlema: «Poisi peaks linna kooli panema, minu juures ei jõua ta kuigi kaugele.»

Edasiõppimisest unistas Indrek ka ise, kuid enne mööduvad nii mõnedki aastad, kuni see unistus teoks saab.

Kaheksateistkümneaastase noormehena lahkub Indrek Vargamäelt, et asuda uuesti raamatu taha. «Oled küll õppimisega pisut hiljaks jäänud, aga anna pihta, küllap jõuad. Näe, meie sinu isaga põle küllalt pihta and ja sellepärast pole ka seda saand, mida tahtsime,» lausus Hundipalu Tiit oma ristipojale, selle kätt oma pihus hoides. Kui aga hallipäine ristiisa oleks tahtnud avameelselt rääkida, siis oleks ta öelnud hoopis midagi muud. «Anna pihta ja saa õnnelikuks. Näe, meie sinu isa ja emaga oleme küll pihta and, aga õnnelikuks põle me saand,» nende sõnadega oleks siis Tiit oma ristipoja teele saatnud. Kuid ta ei taha nende nukrate mõtetega tumestada seda silmapilku, kuna Indreku lahkumispäev on ka temale rõõmupäevaks ja tal on tundmus, «nagu poleks ta mitte päris asjata elanud». Loodab Tiit ja loodab ka Andres ise, et Indrek kord õnnelikuna ja õpetatud mehena tagasi tuleb tõde ja õigust kuulutama, millest Vargamäel nii suurt puudust tunti.

Indreku ja tema venna Andrese lahkumisega Vargamäelt lõpebki romaani esimene köide.

Jätnud Vargamäele maha tõe ja õiguse otsimisest väsinud ning

tulevikulootustes pettunud isa, pöörab kirjanik järgmistes köidetes oma peamise tähelepanu Andrese pojale, kellel elu alles ees ja kes sellele elule ootusrikkalt vastu astub. Teisest köitest peale esineb Indrek romaanisarja keskse, kõiki osi ühendava kujuna.

Kompositsioonist. Romaani esimese osa kompositsioon on täielikus kooskõlas teose sisuga: range tõeotsijana väldib Tammsaare igasuguseid kunstlikke võtteid ja efekte.

Vargamäelaste elus pole midagi ebatavalist, üllatavat ega ootamatut. Nad elavad täpselt samuti, nagu elasid sajad ja tuhanded kohaomanikud. Raske võitlus, mida romaani peategelane Andres Paas peab oma talu ja peremeheõiguste eest, moodustabki «Tõe ja õiguse» esimese köite tegevuse põhijoone. See võitlus areneb kahes liinis: loodusega ja Vargamäe Tagapere talu omaniku Pearuga, Andrese naabriga.

Juba teose esimeses peatükis, kus on näidatud Andrese saabumist Vargamäele, laseb Tammsaare lugejat mõista, missugused raskused ootavad siin uustulnukaid. «Kodus,» ütleb kirjanik, «oli aga peremeest ja perenaist marjaks tarvis, muidu oleks pidanud minema kas või mujalt abi otsima. Karjane tuli parajasti nuttes koju: vana Maasik jäänud lepiku alla sisse. Iniseb, sikutab oma koibi, aga edasi ei saa. Sees mis sees! Jääb kas või igaveseks sinna, kui inimesed ei aita.» Ja Eespere talu uuel peremehel tuleb veel enne, kui ta jõuab oma kirikuriided seljast võtta, minna koos Sauna-Madisega lehma soomülkast välja upitama.

Teist peatükki lugedes kuuleme Sauna-Madiselt, et peenrad ja ristikivid ei tahtvat seal, kus Eespere ja Tagapere talude piirid kokku langevad, paigal seista. Seda kuuldes hakkame aimama, et võideldes loodusega, peab Andres, kui ta ei taha saada sama saatuse osaliseks nagu Eespere endine peremees, kelle Pearu oli Vargamäelt välja söönud, tahes või tahtmata võitlust pidama ka oma üleaedsega.

Tammsaare tutvustab lugejat juba romaani alguses tegevuse põhisuundadega, mida ta vastavalt elutõele lihtsalt ja loomulikult teose järgmistes peatükkides edasi arendab. Nii kujudest kui ka romaani arengujärgust koorub välja tõde, et aus töö ei anna selles ühiskonnas õigust ega rikkust.

Aeglaselt kulges poolpatriarhaalne elu eesti taludes möödunud sajandi viimasel veerandil. Aeglaselt areneb ka «Tõe ja õiguse» esimese köite tegevus. Romaani lugeja jälgib aga vargamäelaste elu sügava erutusega. Lugenud teose läbi, ei unusta ta Vargamäed. Vargamäe sood ja rabad, kehvad kivised põllud ja võserikuga kaetud heinamaad, tema inimeste kangelaslik heitlus loodusega, nende kannatused, elu-olu, tavad ja kombed, nende vähesed rõõmud ja lakkamatud mured jäävad unustamatult meelde.

«Tõe ja õiguse» I köite kunstilistest iseärasustest. Kirjaniku visa töö, loomingulised otsingud, tema südame kustumatu tuli ja

kirglik soov panna lugejat kaasa elama oma kangelastele on andnud täisväärtusliku kunstiteose.

Kõigepealt äratab tähelepanu kirjaniku meisterlikkus *kujude* loomisel ning teose sügav olustikuline ja psühholoogiline realism. Romaani kujud on esile toodud suure psühholoogilise veenvuse ja selgusega. Kõik nende teod, sõnad, mõtted ja elamused on usutavad ning paistavad silma oma elulise ja kunstilise tõega.

Teoses antud kujude esitamist alustab Tammsaare sageli portreest, mille ta annab mõne üksiku meeldejääva joonega tegelase esmakordsel esinemisel sündmustiku käigus. Juba neis üksikutes joontes peegelduvad tegelase iseloomu kõige olulisemad omadused. Tutvustades meid teose esimesel leheküljel Vargamäele sõitva Andresega ja tema naisega, kirjutab Tammsaare: «Varsti jõudsid teelised mäerinnakul nii kõrgele, et päikeses helendama lõid mehe nägu — laiavõitu, tugevate lõuapäradega, terassilmadega, lühikese, kuid tiheda musta habemega —, naise nukrad silmad, look ja hobuse kikkis kõrvadega pea.»

Iseloomustuse edasine täpsustamine toimub uute omapärasuste esiletoomise teel tegelaste välimuses, kõnes, tegevuses ja käitumises. Me näeme, et Andres on laiade õlgadega, tugeva kehaehitusega talumees, kelle töötahe, energia ja jõud äratavad imetlust. Kuid aastatega muutub Andres, muutuvad ka kõik teised romaani peategelased. See ümberkujunemise protsess, mis toimub lugeja silmade all, vajutab oma sügavad jäljed nii tegelaste iseloomule kui ka nende välimusele. «Aga mis sest Andresestki järele on jäänd?» räägib vana Sauna-Madis teose lõpus. «Mineval aastal vaatasin Andrese käsi: sõrmed kanged, könksus ja harakil. Jalad ja ristluu teisel käies kui igavesel puuhundil. Piht vimmas, nagu kasvaks küür selga. Kaelasooned kui köied väljas, põle endist Andrest änam kuskil.»

Romaani episoodilised tegelased, kelle elukäiku kirjanik lähemalt ei jälgi, tõstetakse esile mõne üksiku, meeldejääva *detaili* abil. Juhtides näiteks lugeja tähelepanu Andrese ja Mari pulma tulnud kontvõõrastele, ütleb kirjanik: «Muuseas oli nendega ühes tuntud hambamees Laulu-Lullu, kes krõbistas klaasi süüa nagu jääd, väänas aruheinu keresse nagu mõni mäletseja ja valas pudeli õlut endal kurgust alla, ilma et kordagi oleks neelanud. Peale selle ajas ta vigurijuttu ja võis kas ööd läbi laulda, ilma et lauludel oleks lõppu tulnud.»

Mõnikord viitavad need tegelasi iseloomustavad detailid veel antud ajajärgu kommetele, peoriietusele jne.

«Kõrvenurga meestest,» kirjutab autor, «oli kutsutud Kingu Priidu Sooväljalt, see tüse vanapoiss, kes ennem tüdrukuile simlit plõnnitas kui meestega sõrmkooku vedas. Soojast ilmast hoolimata oli tal ehteks kaelas all lihtne valge rätik, selle peal siidrätik ja kõige peal roosa villane sall, mille otsad pintsaku hõlmade alt välja ripnesid.»

Meisterlikult kasutab kirjanik ka seesuguseid detaile, millede alusel lugeja ise peab öeldust vajalikud järeldused tegema.

Tammsaare ande väljapaistvamaid jooni on tema võime tungida inimese *sisemaailma* sügavustesse, seda otsekui seestpoolt valgustada. Kirjanik tabab mitte üksnes kõige peenemaid mõtteja tundevarjundeid, vaid oskab näidata inimese siseelu kui lakkamatut ja keerulist muutumise protsessi. Võtted, mida Tammsaare kasutab inimese sisemaailma avamiseks, on mitmekesised. Tähtsamad neist on *antitees*, vastuoluliste mõtete, tunnete ja elamuste esiletoomine. Kõige kujukamalt ilmneb see Andreses.

Kui kaunid on need lootused ja unistused, mis täidavad Andrese hinge Vargamäele asudes! Missugust rõõmu ta tunneb esimese kraavi kaevamisel ja esimeste kivide korjamisel põllult, mida võis omaks nimetada! «Selles oli nagu mingisugune esimese armastuse õnnevärin ja joovastus, millest aimu on ainult sellel, kes seda ise millalgi on tundnud.»

Armastust Vargamäe vastu tahab Andres kasvatada ka oma lastes. Karm tegelikkus purustab aga tema soovid ja lootused. Üle jõu käiv võitlus loodusega röövib temalt peagi selle rõõmu, mida ta tundis töö vastu Vargamäe peremehena. Südamevaluga mõtleb ta teose viimasel leheküljel oma elule ja tööle, mille kohta poeg Andres kodust lahkudes oli öelnud: «Sina oled seda teind ja minu ema tegi, ega ta muidu nii vara surnd, aga armastus ei tulnd, teda põle tänapäevani Vargamäel.»

Andrese hingeelu on vastuolude, otsingute ja nurjumiste pidev ahel.

Isegi Pearus, keda romaani paljudel lehekülgedel on näidatud küünikuna ja tõe moonutajana, võib, nagu nägime, vahel inimlikkuse sädemeke üürikeseks hõõguma lüüa.

Vastuolud on kätketud ka juba noores Indrekus, kes laseb kassil soos linnupesi otsida. Indrek vihkab Tagapere Riiat ja tema linnupesi rüüstavat kassi. Aga kui Indrekul õnnestub kassi koera kätte visata, kes sellele lõpu peale teeb, hakkab tal Riiast, kes oma kassi taga nutab, hale meel.

Sageli kasutab Tammsaare sisemisi monolooge, mille abil ta näitab tegelaste salajasi mõtteid ja meeleolusid. Meenutagem kas või Mari heitlusi ja neid etteheiteid, mida ta endale teeb Jussi surma pärast.

Nagu kõik kunstilise kujutamise elemendid, nii on Tammsaarel ka keelelised vahendid allutatud teose ideelise sisu avamiseks. Kogu oma lihtsuse juures on romaani keel imeteldavalt rikas ja nõtke, tihedas seoses elava rahvakeelega.

Romaani igal tegelasel on oma eredalt kujundatud *kõnemaneer*. Selle laadis, väljenduste valikus ja nende kasutamises ilmneb inimese sisemine olemus ja individuaalsus.

Rahvapärane, lopsakas ütlemisviis pääseb mõjule nii Andrese kui ka Pearu kõnes. Mõlemate keeles esineb rohkesti rahvalikke

ütlusi, väljendeid ja kõnekäände. Ometi võime Pearu kõnet alati eristada Andrese omast. Tema rumal-uhke upsakus, üleolev suhtumine teistesse ja soov tõmmata endale tähelepanu ilmnevad mitte ainult käitumises, vaid ka kõnemaneeris, selles kelkivas toonis ja sõnadevalikus. Tema sõnavaras korduvad tihti sõnad, nagu «könn», «naisepoeg», «sitikas» ja teised taolised. Erilise värvingu ja ilmekuse annab Pearu kõnele murdesõnade ja piiblikeelest võetud väljenduste kasutamine. «Vuatan ja vuatan,» räägib Pearu Krõõda voki juures seistes, «ratas käib, nii et pulki ei näegi. Ja ikka ühe jalaga, ühe jalaga... Minu eit sõtkub kahe jalaga, vokk teeb ikka sorr, sorr, sorr, sinu vokk aga aina vurr, vurr, vurr. Veart vokk!» Mis puutub piiblist laenatud väljendustesse, siis kasutab Pearu neid joobnud olekus, kui süda kipub haledaks minema.

Kuna Pearu ise talutööga peaaegu ei tegele, siis ei armasta ta sellest ka rääkida. Maasse kiindunud Andresel on aga Vargamäe sood ja rabad, põllud ja heinamaad tähtsamaks kõneaineks. Sõnnikust ja põldude väetamisest näeb ta öösiti und. Rahvalike kõnekäändude ja vanasõnade abil, mis annavad ta kõnele kujukuse ja karakteersuse, väljendab Andres oma suhtumist maasse. Vanasõnad, nagu «Ei põld meid toida, kui meie tema nälga jätame»; «Kui narrid põldu korra, siis narrib tema sind üheksa korda vastu», on õpetlikud ja tähendusrikkad alatiseks.

Üldse on Andrese kõne palju mõtterikkam, tasakaalukam ja teravmeelsem kui Pearu oma.

Autori keel on rahvalikult varjundirikas. Toetudes rahvakeelele, väldib kirjanik kunstlikkust ja väljendab oma mõtteid võimalikult täpselt.

Harva leiame Tammsaarel ka värvirikkaid *epiteete*. Kirjeldades inimest, tema keerukaid hingelisi elamusi või välisilma esemeid ja nähtusi, juhib kirjanik oma tähelepanu eelkõige tegevusele ja protsessidele, mis iseloomustavad kujutatavat objekti. Ta ei määratle näiteks lindude häälekõla selle iseloomu järgi, nagu «vali», «hele», «rõõmus», «lõikav» jne., vaid ütleb lihtsalt: «Algas siin kevadel tedre kudrutamise, lõokese lõõritamise, kurgede turlututamise, käo kukkumise, taevakitse möhitamise, rabakana käkkärritamise ja paljude teiste lindude häälitsemisega.»

Ei näe me romaanis ka omaette looduspilte. Tammsaare ei tee loodusest erilist imetlemisobjekti, vaid vaatleb teda seoses inimese tegevusega ja jutustabki temast samuti nagu inimesest. Loodus ja inimene on Tammsaarel lahutamatud. Sellest lahutamatust seosest võiks tuua palju näiteid, kuid piirdume siin ainult ühega: «Peremees leidis kohe, kui hirmus raisku olid lastud heinamaad minna. Igal pool laiutavad end madalad vaevakase- ja pajupõõsad, igal pool võserik ja rägu, kasenäss ja kadakaski. Ning mättad, aina mättad, mille vahelt koobitse vikatiga rohulajusid. Harva saad õige kaare ajada, harva võid õieti lüüa.» Need, kogu teoses laialipillutatud rohkearvulised, kuid napisõnalised heina-

maade, põldude, karjamaade, soode ja rabade kirjeldused, mis on alati seotud inimese tegevuse, mõtete ja unistustega, annavad kogusummas meile täpse ettekujutuse Vargamäe loodusest ja maastikust. Ka Vargamäe ümbrus kerkib taolistest kirjeldustest lugeja silmade ette. Jutustades näiteks Eespere sulasest Jaagupist, kelle mõtted kogu aeg viibivad soode, rabade ja metsade taga elava ilusa peretütre Roosi juures, kirjutab Tammsaare: «Sagedasti jäi ta õuevärava najale või keset väljamäge seisatama ning laskis silmadel ümber käia mööda sohu laialipillutatud üksikuid talusid, mööda külasid, siin-seal paistvaid veskitiibu, mõisahooneid, mis eemal valendasid, mööda soid ja rabu ning metsasalke, mis kaugel sinavaks taevapalistuseks muutusid.»

Tammsaare omistab loodusele ka inimlikke omadusi. «Nukrad nabrad,» ütleb autor, «seisid pihlaka punaste marjakobaratega kõrvu, mis nõtkusid rammalt. Õhu ähmusest ammutas nagu valu ja soode poolt ronis udu üles Vargamäe hoonete poole.»

Täpsuse ja lihtsuse poolest paistavad silma Tammsaare *võrdlused*, mis on alati uued ja värsked. Tema võrdluste peaallikaks on loodus ja ümbritseva elu nähtused, näiteks: «Eemal, väljaotsal kaskedes paistsid tedrekuked kui kustunud söed vaikselt valendava hõõguse keskel»; «Olete isaga nagu kaks tilka vett ühe ämbri uurdes»; «Tüdrukud aina kiljusid poiste käes ja seelikusabad võtsid keereldes veskitiibadena tuult.»

«Tões ja õiguses» esineb rohkesti dialooge. *Dialoogi* oskusliku ülesehitamisega on kirjanik saavutanud väljendusrikka kõne, mille abil ta ilmekalt ja täpselt edasi annab nii kõne sisu kui ka kõnelejate meeleolusid ja elamusi. Näitena toome siin jutuajamise Madise ja Andrese vahel:

«Kui aga peenrad ja ristikivid paigal seisaksid,» lausus Sauna-Madis nagu endamisi.

«Kuidas nii — paigal seisaksid?» küsis peremees.

«Öeldakse, et vahel kipuvad teised liikuma,» irvitas Madis. «Endine peremees kuuldi ikka kaebama, muidu oleks ehk ise koha ostnud. Nõnda ta ütles, et läheb siit Tagapere Pearu pärast minema. See kiitleb veel praegu sellega.»

«Ah niisuke sõrasilm see Pearu! On ta tugev?» küsis Andres.

«Küllap saad varsti katsuda,» vastas Madis. «Tema ju selle peale ablas.»

«Tikub kaklema?»

«Tahab rammu katsuda. Mis mehed need muidu on, ikka rinnad kokku, ikka kokku. Tänini käis Tagapere Eesperest üle, näis's nüüd.»

«Saad sina talle vastu?» küsis Andres huvitatult.

«Küllap saaks, kui oleks peremees, aga saunamees... noh, see on teine asi,» vastas Madis.

Tammsaare stiili üheks omapärasemaks võtteks on sõnade ja lauseosade *kordumine*. Need kordumised annavad lausele erilise ilme ja rütmi, tugevdavad muljet ja loovad meeleolu. Lauseid, nagu «Algas töö, algas eluaegne töö, algas töö, millest pidi jätkuma isegi tulevasele põlvele», või «Küsimus oli nüüd tema peas

küps: küps oli kraav ja küps oli ka vesi, mis kraavis pidi jooksma», leidub analüüsitavas teoses rohkesti.

Kuigi romaani iseloomustab nukker põhitoon, on koomiline ja satiiriline element selles teoses küllaltki tugev. See avaldub väga mitmesuguses vormis: kord kerges heasüdamlikus naerus, kord teravas paljastavas pilkes. Meenutame vaid kõrtsistseene, kus kirjanik korduvalt naeruvääristab nii Pearut kui ka tema kõrtsikaaslast Kassiaru Jaskat. Paljastav naer kõlab ka ristsetel Andrese juures, kus Tammsaare mitte ainult ei ironiseeri Taari «isamaaluse» üle, vaid ässitab tema peale ka Pearu. Pearu andekdootliku käitumisega asetab autor nii köstri kui ka tema sabaraku koomilisse seisukorda ja laseb kohalolevaid talupoegi malaka- ja alandlikkuse jutlustajate üle naerda ning irvitada.

Kunstilised vahendid, mille abil Tammsaare saavutab satiirilise teravuse, on mitmesugused. Torkab silma kõigepealt kirjaniku haruldane oskus asetada neid, keda ta kavatseb naeruvääristada, niisugustesse olukordadesse, kus nad ise endid paljastavad. Et näidata, kui palju viha ja kurjust Vargamäe peremehed üksteise vastu kannavad, laseb Tammsaare nimelt kallil jõululaupäeva õhtul Andresel oma rehetoas Pearu koera peale jahti pidada. Kõige koomilisem aga kogu loos on see, et kirjanik laseb Andresel minna otse palveraamatu tagant koera tümitama, ja pärast seda kui koer on poolsurnuks pekstud, võtab väsinud peksja jälle palveraamatu kätte.

Toome veel ühe näite sellest, kuidas Tammsaare «auväärt peremeeste» vagaduse üle nalja heidab. Kurja vaeva, nagu ütleb kirjanik, näevad jumalakartlikud ja uhked kohaomanikud oma täkkudega pühade ajal kiriku juures. Nii mõnigi neist pidi jutluse ajal «röögatuma» looma juures valvet pidama ja «oma magusa uinaku, mida... oleks võinud kirikus teha», temale ohvriks tooma. Kuid ka nende olukord, kes läbevad kirikusse minna, pole kiiduväärt, sest õpetaja hääl on neile «hüüdjaks hääleks kõrbes, aga oma täku hääl lõikab igale mehele südamesse ja paneb hinge värisema, nagu puhutaks Jehoovale pasunaid mitte kirikus, vaid väljas lasipuu küljes, kangvaljad peas ja rauad suus».

Sageli kasutab kirjanik oma huumori väljendamiseks tabavaid sõnu, mille tähendus ja emotsionaalne värving selgelt kõnelevad autori suhtumisest antud nähtusesse või kõne all olevatesse isikutesse.

Näiteks: «Algas protsesside *joru*, sest Andres hakkas temale tehtud kahju eest tasu nõudma,» ehk jälle «Vargamäe naabrid *jõlkusid* kogu talve kohtu vahet. Kõige kangema pakasegagi ei saanud nad *õnnetud* hinge tagasi tõmmata.»

Romaani esimeses köites on kirjaniku väljendusviis kujunenud kindlailmeliseks, isikupäraseks ja kunstiküpseks. See teos tõi Tammsaarele suure kunstniku kuulsuse.

«Tõe ja õiguse» järgmistest köidetest.

II köide (1929). Romaani teises köites viib kirjanik lugeja koos Indrekuga sootuks uude keskkonda — *maalt linna, härra Mauruse «esimese järgu õppeasutusse»*. Ka «Tõe ja õiguse» teise köite loomisel on Tammsaare kasutanud isiklikke mälestusi. Need mälestused on seotud kirjaniku koolipõlvega H. Treffneri eragümnaasiumis Tartus. Teise köite tegevus toimub umbes kolme aasta jooksul XIX ja XX sajandi vahetusel. Sellesse ajavahemikku langevad ka Tammsaare õppimisaastad Treffneri gümnaasiumis.

Kõige selle põhjal, mida ta neil aastail nägi, kuulis ja läbi elas, samuti ka teistes tolleaegsetes koolides tähele pani, andis ta romaani teises köites üldistatud pildi revolutsioonieelse kooli elust, kus teose peategelane hakkab otsima oma tõde ja õigust ning selgitama oma vahekorda jumalaga.

Mauruse kooli vaimseks isaks nimetab ennast Tõnis Mäeberg. Teravalt paljastab kirjanik isand Mäebergi kujus eesti kodanluse rahvavaenulikku palet ja näitab ühtlasi, missuguseid eesmärke taotles kodanlus «suure kooli» asutamisega. Kodanlusele oli vaja «õigeid inimesi» äriajamiseks ja «sehvtitegemiseks».

Nagu Tammsaare näitab, tuli kooli direktoril härra Maurusel õppeasutuse ees seisvaid ülesandeid täita keerukas ühiskondlikus olukorras, kus üha tugevnes töötavate hulkade võimas liikumine, mis kasvas esimeseks Vene revolutsiooniks.

Selles olukorras pööras tagurlik kodanlus oma abiotsivad silmad reaktsiooni vägevaima kantsi — isevalitsuse poole. Seda arvestab ka Maurus oma kooli «kasvatustöös». Ei piisanud ainult «rahvusliku vaimu» ehk kodanliku natsionalismi sisendamisest õpilastesse, seda tuli täiendada truualamlikkuse kasvatamisega. Ühesõnaga, kogu drill pidi olema rajatud põhimõttele «keiser, usk ja isamaa». Nende kasvatusprintsiipide rakendamine ei olnud aga kaugeltki kerge ülesanne.

Et surmata õpilaste teadvuses kõik see, mis oleks võinud kuidagi vastuollu sattuda koolis kehtestatud kasvatuspõhimõtetega, kasutab härra Maurus kõiki võimalikke vahendeid selleks, et kaitsta kasvandikke «ohtlike» ideede eest. Ähvardamist ja äraostmist, hirmutamist ja meelitamist, uste taga luuramist ja petmist, nuuskurite palkamist kasvandike hulgast — kõike seda oli härra Mauruse vaja selleks, et «kasvatada üht kõrralikku ja ausat inimest, kes tõde armastaks».

Seda «kõrralikku inimest» oli vaja kasvatada nii, et see pärast kooli lõpetamist oleks olnud valmis rahva eest tõde varjama, kuna härra Maurus kartis, et «rahvas kaotab aru, kui ta saab terve suure tõe korraga kätte».

Silmakirjalikkus ja veiderdamine on kujunenud Mauruse iseloomu peamisteks joonteks. Tema veiderdamistel ja sofismidel ei ole piiri. Kui Indrek julgeb öelda, et härra Maurus on õpetanud ta valetama, läheb direktor marru, kuid mitte selleks, et süüdistust ümber lükata, vaid selleks, et oma valet sofistlikult õigustada.

«Aga kuis võib härra Maurus õpetada valetama,» seletab vihane direktor Indrekule, «kui tõde on tema jumal! Kui härra Maurus on juba ammugi õppinud: Sina pead oma jumalat kartma ja armastama ning mitte ilmaasjata tema nime oma suhu võtma. Mis on ära seletatud: armasta tõde, armasta teda üle kõige, aga hoia alati ja igal pool teda suhu võtmast.»

Mitte isevalitsuse vastu, kes oli tsaari-Venemaast teinud rahvaste vangla,

vaid venelaste, juutide ja teiste rahvaste vastu püüab Maurus kasvatada õpilastes vaenu ja põlgust. Žongleerides väidetega «venelane paneb... mu kooli kinni...», «venelased ei armasta, ei kannata eestlast», «ükski ei armasta eestlast» jne., püüab ta isevalitsuse reaktsioonilist poliitikat maskeerida. Sellise tüüpilise kroonupatrioodi ja eesti kodanluse reaktsioonilise kasvatuspoliitika teostaja kujule on autor romaani teises kõites kõige rohkem tähelepanu osutanud. See kuju on loodud meisterlikult ja lõikava satiiriga. Kirjanik ei ole säästnud värve selle silmakirjaliku veiderdaja «tõe ja õiguse» tõelise olemuse paljastamiseks. Iga härra Mauruse sõna on võlts, iga tema monoloog, mis on täis teesklemist ja demagoogiat, iga tema liigutus annab edasi selle kuju iseloomu joone. See kuju on eluline, plastiline ja reljeefne.

Mauruse kõrval on romaanis esitatud terve galerii teisi kujusid, mis kogusummas annavad õppeasutusest tervikliku pildi.

Härra Mauruse asemikuks ja paremaks käeks on härra Ollino, rässaka kehaehitusega, valgetverd ja «valkjate kivinenud silmadega» mees. Kui kooli direktoril ei lähe korda oma kasvandikke «õigele ja kõrralikule» teele juhatada demagoogia ja sõna abil, aitab teda sõnaaher Ollino oma tugevate rusikatega.

Tahtmatult tekib mulje, et kõik need, kes siin õpetajatena ja kasvatajatena töötavad, on ise lõpetanud kunagi sama õppeasutuse.

Aga ometi näeme siin eri rahvusest ja eri maakohtadest õpetajaid, kes on oma ettevalmistuse saanud teistes linnades ja teistes koolides. Koolid on küll teised olnud, kuid koolide ees seisvad ülesanded, kasvatuse põhimõtted voolisid neid ühe ja sama mõõdupuu järgi. Nende alusel toimivad nad ka Mauruse koolis. Kord saadud kasvatus ja haridus on neid varustanud oskusega pikalt ja laialt targutada kõige tühisematest ja elukaugematest asjadest, kuid ei ole neis tekitanud tahet võidelda selle alatuse, vale ja ülekohtu vastu, mis neid elus ümbritseb. Veel enamgi. Nad kalduvad seda pigem õigustama.

Kooli kasvatuslikud eesmärgid nõudsid õpetajatelt kõige rangemat valvamist selle järele, et kasvandikel ei tekiks tõekspidamisi, mis oleksid võinud vastuollu sattuda kõige sellega, mida neisse püüti sisendada. Selleks oli vaja, et õpilane arutlemata sõna kuuleks, et ta pimedast peast usuks oma kasvatajat, peaks tema käske ilmeksimatuiks ja lõpuks täidaks kõike seda, mis temalt nõutakse, mitte sellepärast, et see on arukas ja õiglane, vaid sellepärast, et seda nõutakse.

Millise absurdsuseni ja milliste vahendite kasutamiseni võisid minna need, kes seda ülesannet oma müüdud südametunnistuse kohaselt püüdsid täita, seda nägime juba härra Mauruse kujus. Kuid kõiki neid, kelle ülesandeks oli oma jõudu säästmata võidelda õpilaste hingede eest, kroonib selles õppeasutuses usuõpetaja pastor Vihalepa kuju. Janditamises, milleni Vihalepp jõuab usuõpetuse tundides, näitab Tammsaare nii jumalasõnakuulutaja enda, tema eesmärgi kui ka kasvatusviisi totrust ja naeruväärsust. Vihalepa teravalt satiirilisele kujule on teoses vastu seatud halenaljakas usuõpetaja, hüüdnimega Kresku. Selles kujus on kirjaniku naer eeskätt sihitud ideoloogia pihta, mille levitamine nagu saatuse pilkeks on saanud ülesandeks inimesele, kes ise jumala olemasolusse ei usu ja hoidub tema nime suhu võtmast seal, kus selleks vähegi võimalust. Kreskus puuduvad Vihalepa prišibejevlikud jooned; teesklemine tekitab temas hingepiina ja ta tunneb tõsist raskust, kui tuleb hakata õpilastele hindeid välja panema. «Mõtelge ometi,» kurdab ta, «me pole ju midagi teinud, mille eest numbreid panna.» Et kellelgi poleks nurisemist, otsustab ta nulli asemel lõpuks siiski kõigile välja panna viie. «Kristlased, kõik kristlased,» ütleb ta ise, «miks siis mitte viis!...»

Vastupidiselt Vihalepa kujule on kirjanik Kresku kuju loonud heasüdamliku huumoriga.

Laostumise ja inimliku viletsuse sümbolina kerkib romaanis esile õpetaja Voitinski kuju. Selles põhjaläinud poola aadlikus peegelduvad terve klassi mandumise tundemärgid. Kaotanud oma kunagised privileegid, andis laostuv aadel hulgaliselt selliseid inimesi.

Voitinski joomakaaslaseks on õpetaja Slopašev, kes oma käitumisega demoraliseerib õpilasi, kuid keda härra Maurus siiski sallib, sest Slopaševil on kõrgetel kohtadel teenivad vennad, kelle sõna mõjub. «Niisuguseid,» räägib direktor, «on vaja... sest kuis me muidu elame, kui meil pole mehi, kelle sõna maksab!»

Selles «esimese järgu koolis» tuli õpetajail oma tegevus suunata mitte õpilaste vaimsete jõudude arendamisele, vaid peamiselt tuupimisele ja õppeaine dogmaatilisele omandamisele. Vana kooli ei huvitanud algatusvõimelise ja kriitiliselt mõtleva noorsoo kasvatamine, sest see oleks olnud valitsevatele klassidele ohtlik. Õpetajad, kes katsusid seda teha, vallandati.

Härra Maurus ei kannatanud oma koolis teadusejanulist ja kriitiliselt mõtlevat noort õpetajat Timuskit, kes oleks võinud oma õpilasi nakatada huviga suurte tõdede vastu, kuid ta lepib moraalselt laostunud joomarite Voitinski ja Slopaševiga.

Negatiivse tüübina on antud romaanis ka matemaatika õpetaja Molotov, kes peab ennast sotsialistiks. Enamikust Mauruse kooli õpetajatest erineb ta selle poolest, et ta oskas õpilastele huvitavaks ja kristallselgeks teha kõige raskema aine, mille äraõppimiseks need olid juba usu kaotanud. Kuid vahendid, mida Molotov selle eesmärgi taotlemisel kasutas, on ebamoraalsed ja teevad selle kuju jõhkraks ning eemaletõukavaks.

Marksismi moonutajana on romaanis näidatud õpetaja Miilinõmme, kes on ennast Saksamaal täiendamas käinud.

«Saksamaa,» ütleb kirjanik, «oli niisugune maa, et seal võis ennast ikkagi täiendada. Sõidad ainult sinna ja küllap juba leiad, kus, kuidas ja milles ennast täiendama hakkad, ning nõnda täiendadki ja tuled alles siis kodumaale tagasi, nagu praegu härra Miilinõmm. Sinna minnes kandis ta lauku paremal silmal, aga täiendatult tagasi tulles soeb ta oma ilusad pruunid juuksed otse üle pea.»

Peale selle oli end täiendamas käinud Miilinõmm Saksamaalt kaasa toonud veel «hea noosi» targutusi üliinimesest ja sellest «marksismist», mille oportunistid II Internatsionaalist oma käe järgi olid ümber teinud, püüdes maha matta marksismi revolutsioonilist sisu.

Tammsaare ei tutvusta lugejat lähemalt õpetaja Koovi tegevusega. Me saame temast ainult nii palju teada, et ta on sauniku poeg, kes on suure vaevaga kihelkonnakooli kaudu vallakooliõpetajaks saanud, siis linna asunud ja küpsuseksami sooritanud. Mauruse koolis tunde andes jätkab ta samal ajal õpinguid ülikoolis. «Rähkleb nõnda varasest hommikust hilise õhtuni ja teenib vaevalt nii palju, et jätkub ulualuseks, viletsaks kehakatteks ja vahetevahel mõne raamatu ostmiseks, mida armastab ehk maailmas üle kõige.» Laitvalt suhtub Koovi neisse õpetajaisse, kes pikalt ja laialt targutavad inimsoo lunastamisest, jumalast ja «igavesest inimesest». «Need on kõik ainult suured sõnad,» ütleb ta, «ja tarvilikud neile, kes midagi ei tee.»

Koolis kehtestatud kasvatussüsteem, kooli direktori silmakirjatsemine ja kõlbeliselt allakäinud õpetajate käitumine ning direktori enda negatiivne eeskuju pidid paratamatult mõjutama ka õpilaste kõlbeliste ja intellektuaalsete omaduste kujunemist. Tammsaare on loonudki romaanis antud õpilaste kujud vastavalt sellele kasvatusele ja neile eeskujudele, mida pakkus härra Mauruse kool oma õpilastele.

Kõige järjekindlamalt peab direktori «tõearmastuse» põhimõttest kinni õpilane Tigapuu, kes õppimise kõrval täidab ka kasvataja ülesandeid koolis. Ta oskab petta, silmakirjatseda, ja kui vaja, ennast «välja rääkida» mitte sugugi halvemini kui härra Maurus ise.

Tigapuul on välja kujunenud isegi väike elufilosoofia, millele ta rajab oma tulevikuplaanid. «Peaasi,» õpetab ta Indrekut, «et oskad enese ilusasti välja rääkida... Kui mina kord tudengiks saan..., siis hakkan ma õpetajaks, sest mina oskan...» Tigapuu on üks nendest paljudest õpilastest, kes loodab saada üliõpilase «Farbendeckelit» mitte teadmistega, vaid rahaga. Tal on rikas onu, kes peab elus kõige rohkem lugu «isamaast ja rahast», ning Tigapuu ei kahtle selles, et onu temast «tudengi» ja «isamaa poja» teeb.

Peale Tigapuu on Tammsaare andnud rea teisi kooli kasvandike kujusid. Me näeme siin väikest Liblet, keda kaasõpilased peavad üheks nende hulgast, kes direktorile käivad ette kandmas koolis valitsevatest meeleoludest.

Näeme Peterburist sõitnud õpilast Solotarskit, kes armastab «tuhnida» maakera mineviku kallal. Salaja tutvustab ta kaasõpilasi evolutsiooniteooriaga, jutustab neile saurustest ja teistest imeelukatest, kes miljoneid aastaid tagasi maakeral elanud.

Mauruse koolis on distsipliini rikkumine õpilaste poolt sagedane nähtus. Sellega väljendavad nad oma enam või vähem teadlikku protesti, mille põhjuseks on kas koolis kehtestatud kasarmurežiim, drill, õpetajate ükskõikne suhtumine õppetöösse või nende ebamoraalne käitumine.

Näiteks sunnivad õpilased geniaalse luuletaja A. Puškini sünnipäeva puhul kateedrilt lahkuma joobnud õpetaja. (Kuid antud juhul muutub nende protest huligaanitsemiseks.)

Indreku kuju. Mauruse kõrval on «Tõe ja õiguse» teise köite keskseks kujuks Indrek.

Romaani ideestikku, mille põhituumaks on tõe ja õiguse otsimine, aitab Tammsaare lugejal lahti mõtestada nende kahe kuju vastandamise kaudu. Kui romaani esimeses köites laseb kirjanik tõde ja õigust otsida Vargamäe Andresel, siis on teises köites tõe otsijana näidatud Andrese poega Indrekut. Keeruliseks ja vastuoluliseks kujuneb selle noore tõeotsija elutee Mauruse kooli astumisest peale.

See uus keskkond, kuhu Indrek Vargamäelt lahkudes satub, hakkab temas kõigepealt õõnestama usku inimestesse. Ta taipab, et Tigapuu, kes nimetab ennast tema kõige «paremaks» ja «ausamaks» sõbraks, on petis ja kelm, kelle kogu elutarkus seisab vaid oskuses teisi tüssata ja ennast «ilusasti välja rääkida». Peagi jõuab Indrek arusaamisele, et ka see «ausus ja tõearmastus», mida härra Maurus püüab oma kasvandikesse sisendada, on vastuolus Indreku enda arusaamisega tõest ja aususest.

Mida lähemalt Indrek tutvub inimeste ja oludega, kus tal tuleb elada ja tegutseda, seda kindlamaks kujuneb temas veendumus, et see, millele ta kodust lahkudes oli lootnud, peab olema hoopis midagi muud.

Mingisuguse heleda tähekesena kooli sompunud taevas vilksatab Indrekule õpetaja Timuski kuju. Hinge kinni pidades kuulab ta Timuski ukse taga, kui see üksinda oma toas viiulit mängib, vaimustusega kuulab ta selle kehva üliõpilase ning õpetaja jutustust maailmast, jumalast ja inimestest ning Indrekule saab selgeks, et maailmas on veel mingisugused suured, hinge vapustavad ja temale seni tundmatud tõed, vastupidised neile, millest kõnelevad Maurus ja pastor Vihalepp ning millest kirjutatakse paljudes raamatutes.

Talle selgub, et inimesed ei ole siiski ühesugused ja et ühesugused ei ole ka nende arusaamised tõest ja aususest. Sellest ähmaselt aimatud erinevusest inimeste vahel ei suuda aga Indrek teha kaugemale ulatuvaid järeldusi, sest ta ei taipa nende erinevuste põhjusi.

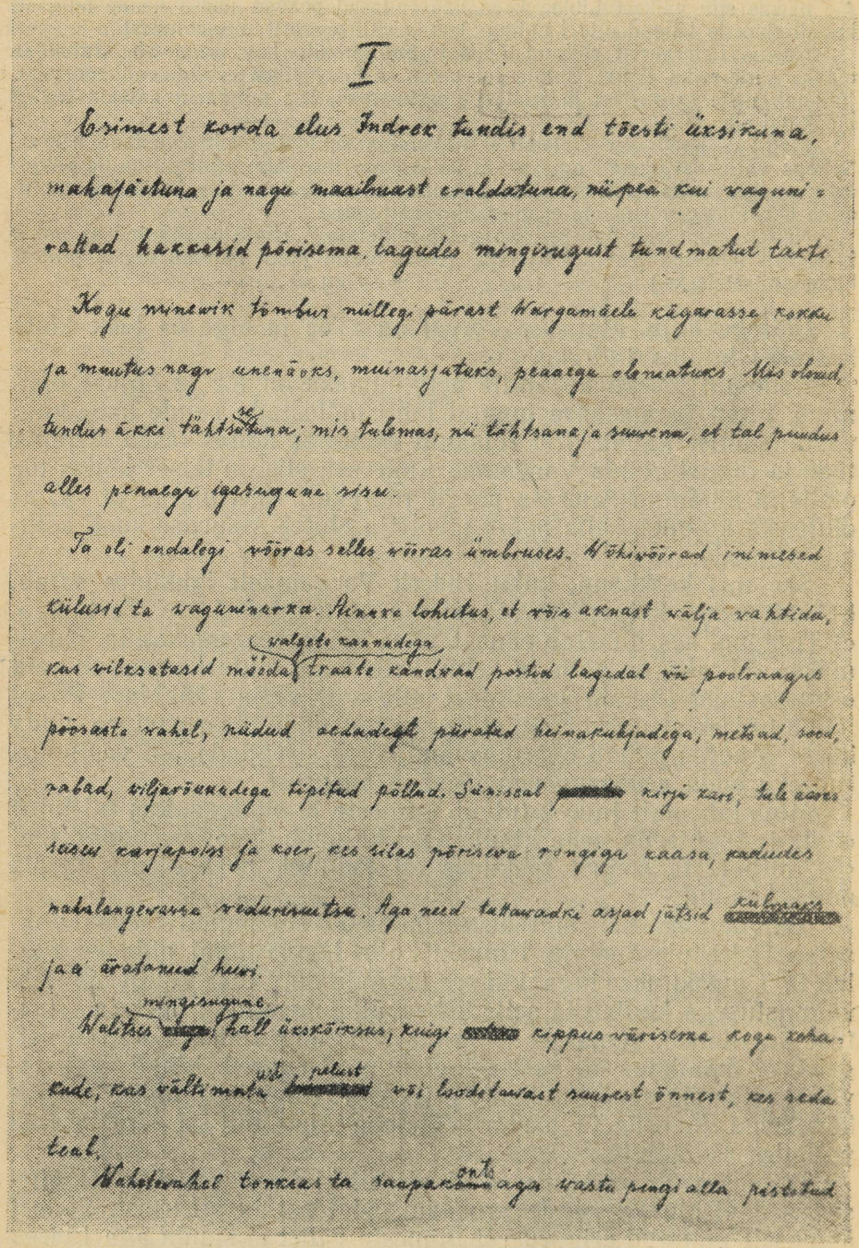

I

Esimest korda elus Indrek tundis end tõesti üksikuna, mahajäetuna ja nagu maailmast eraldatuna, nüpea kui vaguni-rattad hakkasid põrisema, tagudes mingisugust tundmatut takti.

Kogu minewik tõmbus nüllegi pärast Wargamäele kägarasse kokku ja muutus nagu unenäoks, muinasjutuks, peaaegu olematuks. Mis olnud, tundus äkki tähtsusetuna; mis tulemas, nü tähtsana ja suurena, et tal puudus alles peaaegu igasugune sisu.

Ta oli endalegi võõras selles võõras ümbruses. Wõhivõõrad inimesed külusid ta vaguninurka. Ainuke lohutus, et võis aknast välja vahtida, kus vilksatasid mööda valgete kannudega traate kandvad postid lagedal või poolvaagus põõsaste vahel, nüdud aedadegi püratud heinakuhjadega, metsad, soed, rabad, viljarõunudega tipitud põllud. Sünnseal [redacted] kirju kari, tule äärest susev karjapoiss ja koer, kes silas põriseva rongiga kaasa, kadudes mahalangewasse vedurisuutsu. Aga need tuttawadki asjad jätsid kübraaks ja ei äratanud huvi.

Walitses mingisugune hall ükskõiksus, kuigi [redacted] kippus vürisema kogu kehakude, kas vältimata ust pelust või loodetawast suurest õnnest, kes seda teab.

Wahetewahel tonksas ta saapakontsaga wastu pingi alla pistetud

A. H. Tammsaare käekirja näide.

Tööülesannete täitmisel õpib ta veelgi lähemalt tundma kogu seda läpastavat õhkkonda, valet ja silmakirjalikkust, mis valitsevad koolis. Päev-päevalt kasvab temas tundmus, nagu müttaks ta mingisuguses mülkas. Üha sagedamini hakkab teda piinama mõte, et kõik ilus ja suur oli minevikus. «Oli Koidula, oli Kreutzwald, oli Jakobson, oli Köler, ja nüüd on lõpp? Oli Goethe, oli Schiller, oli Puškin, ja nüüd pole enam kedagi? On veel Tolstoi, aga seda ei tohi lugeda või seda peab salaja tegema. Kõik, mis suur ja ilus, seda peab salaja ...»

Suvel, koolivaheajal, laseb Tammsaare oma noorel, elus pettunud tõeotsijal maailmast ja tema asjadest mõtteid vahetada vana Hundipalu Tiiduga-Vargamäel. Tiit saab pahaseks, kui kuuleb, et Indrek katekismust, piiblilugu ja kirikulugu õpib.

«...katkikismus ja piiblilugu pole täädus,» ütleb ta. «...keda need targaks teevad? mis poolidiiga asju nemad õpetavad... Sellepärast saan ma «Postimihe» pääle alati kurjass, kui ta laseb usumihed oma tiiva alla lösutada... Varem või hiljem veavad nad meid ikke sakste noota. Seda pea miiles.»

Hundipalu Tiidu mõtted «eesti asjadest», mis tema arvamuse järgi pärast Jakobsoni surma aina tagurpidi on läinud, näitavad meile töötava talupoja suhtumist sellesse rahvavastasesse poliitikasse, mida eesti kodanlus isandate mäeberkide ja härrade mauruste näol «rahvakasu» sildi all ajas. Asjata jäi aga Tiit lootma, et koolis antavad teadused ka Indrekule need «poliitika-asjad» lõpuni selgeks teevad.

Mida lähemalt õpib Indrek tundma keskkonda, mis teda ümbritseb, seda kindlamaks hakkab temas kujunema pettumustunne. Samal ajal ei lubanud aga ka need head ja terved algmed, mis temas peitusid, kohaneda selle alatusega, mida ta elus tähele pani. Oma iseloomult ja mõttelaadilt ei kuulu ta inimeste hulka, kellele ainukeseks eesmärgiks elus on isiklik heaolu, millele nad siia-sinna laveerides on alati valmis ohvriks tooma oma südametunnistuse ja ka kõik muu.

Vaatamata sellele et usulise tunde sisendamine kuulus Mauruse koolis tähtsamate kasvatuspõhimõtete hulka, olid vestlused õpetaja Timuskiga, jutuajamine ristiisaga Vargamäel, kooli direktori veiderdamised ja jumalasõna kuulutajate Vihalepa ja Kresku usuõpetustunnid tasa ja märkamatult õõnestanud Indrekus isakodust kaasatoodud usulise tunde. Lõpliku otsuse tegemiseks oli aga veel vaja tõuget.

Kui õpilased kord õhtul hilja tähistaeva all seisid kosmograafia professori ümber, kes jutustas neile Linnuteest ning udukogudest ja «pildus enese ümber kümnete, sadade, tuhandete valgusaastatega», küsis Indrek: «Härra professor, kui ilmaruum on nii lõpmata suur ja kui igal pool on aina tähed, tähekogud ja linnuteed, kus on siis taevas?»

Nukralt naeratades vastab professor: «Üle kolmekümne aasta

olen otsinud, aga pole leidnud. Nüüd olen vana. Teie olete alles noor, otsige, ehk leiate teie.»

Hirmutamise ja veenmisega, äraostmise ja petmisega oli kool kolme aasta jooksul võidelnud Indreku hinge eest, varjates neid suuri tõdesid, millest rahvas Mauruse sõnade järgi pidi aru kaotama, kui ta nende olemasolust teada saab. Esimest korda elus otsustab Indrek nende tõdede kaitseks välja astuda. Ta kirjutab õpilaste ajalehele, mille nimeks oli «Tõde» ja lipukirjaks «Tõde, paljas tõde», usuvastase artikli, mille eest ta koolist välja heidetakse. Tänavale kihutatud Indreku laseb kirjanik emand Vaarmannil oma keldrikorterisse viia, kus see juba varem oli käinud ning nii palju vaesust ja viletsust näinud, et «kui ei leiduks vastukaaluks armastust, siis peaks elu muutuma väljakannatamatuks». Põlvitades siin kaltsuhunnikul nutva jalutu Tiina juures, jõuab Indrek otsusele, et elus pole midagi tähtsamat kui armastus kannatava inimese vastu. Ta leiab, et *see armastus on ülim tõde, millele võib vajaduse korral ohvriks tuua kõik teised tõed.* Indreku humanism ei erine kirjaniku enda tõekspidamistest. Humanistina paljastas Tammsaare halastamatult klassiühiskonna pahesid. Nagu nägime, on selle paljastuse jõud tugev ka «Tõe ja õiguse» teises köites. Kuid abstraktne humanism, mille nimel Tammsaare hukka mõistis kodanlikku ühiskonda, oli ühtesobimatu selle ühiskonna revolutsioonilise ümberkorraldamise ideega. Mitte revolutsioonilises vägivallas, vaid inimese kõlbelises enesetäiustamises otsis kirjanik oma loomingulise arenemise sellel etapil väljapääsu klassiühiskonna vastuoludest.

Ühiskonna arenemise objektiivsete seaduspärasuste mittemõistmine pidi paratamatult kajastuma ka Tammsaare loomingus. Nii «Tõe ja õiguse» teises kui ka järgmistes köidetes, kus suur kirjanik on langetanud karmi kohtuotsuse ekspluataatorlikule korrale, jääb Tammsaare realism piiratuks ühiskonna kõige progressiivsemate jõudude nägemisel ja nende jõudude võitluse kujutamisel.

III köide (1931). «Tõe ja õiguse» kolmas köide on pühendatud romaani peategelase *Indreku elu ja tegevuse kirjeldamisele 1905. aasta revolutsiooniliste sündmuste taustal.*

Kirjaniku vaadete piiratus ühiskonna arenemisega seoses olevate probleemide ja küsimuste käsitlemisel ilmneb eriti teraval kujul nimelt selles köites, kus autor on oma vaatluse ja kirjeldamise objektiks ja taustaks võtnud ajaloolise sündmuse, mille tõelist olemust ta romaani loomise ajal täiel määral ei mõistnud.

Hinnates 1905. aasta revolutsiooni, näeme meie, nõukogude inimesed, selles töötavate hulkade võimsas liikumises kõigepealt suurt ajaloolist sündmust, mis oli määratu suure tähtsusega poliitilise kasvatuse kooliks tuhandetele ja miljonitele töölistele ning talupoegadele, kes olid jõudnud arusaamisele, et ainult vägivallaga on võimalik kukutada tsaarivalitsust.

Tammsaare aga oli arvamusel, et ühiskonda, kus rahva tõde ja õigus on jalge alla tallatud, võib ümber korraldada ainult siis, kui inimesed end seesmiselt ümber korraldavad eetilis-moraalse enesetäiustamise teel, ja seepärast hindab ta 1905. aasta revolutsioonilisi sündmusi sellest vaatevinklist.

Kuigi kirjanik tunneb kaasa rahva kannatustele ja õigustab tema taotlusi, puudub tal endal ajalooline perspektiiv ja usk revolutsioonisse kui ühiskonna ümberkorraldamise ainuõigesse vahendisse. Rahvaste ja riikide ajaloos näeb Tammsaare ainult asjatut verevalamist, kus iga pööre, mis on läbi viidud vägivallaga, tasandavat teed uuele vägivallale. Olles sellisel arusaamisel rahvaste ajaloost, võis kirjanik tööliisklassis küll tajuda määratut monoliitset jõudu, kuid ta ei olnud võimeline mõistma selle klassi erilist ajaloolist ülesannet ja sellepärast nägi ta masside revolutsioonilises võitluses mitte ühiskonna arenemise seaduspärast nähtust, vaid ainult rahva usku ja lootust paremasse ellu.

Väär arusaamine revolutsiooni ees seisvatest ülesannetest ja eesmärkidest võttis kirjanikult oskuse leida kirjeldatavais sündmustes, nähtustes ja teoses antud revolutsionääride kujudes kõige tähtsamat ja olulisemat selleks, et eraldada see ebaolulisest, juhuslikust ning viia lugejani tüüpiliste nähtuste ja tüüpiliste kujude esitamise teel. Romaani kolmas kõide ei anna 1905. aasta revolutsioonist ja selle kandvatest jõududest niisugust kunstilist üldistust, mis oleks vaba tõsistest eksimustest nii ajaloolise kui ka kunstilise tõe vastu.

Poleks aga õige arvata, et «Tõe ja õiguse» kolmandas köites ei ole peale kirjaniku eksimuste midagi, mis vääriks tähelepanu. Seda teost lugedes veendume, et revolutsiooniline liikumine äratas poliitilisele elule ja haaras endaga kaasa kõik töötava rahva kihid. Teosest selgub, kui vale ja väär oli kodanlike natsionalistide targutus sellest, nagu kujutaks eesti rahvas endast ühtsete huvidega tervikut ja nagu poleks Eestis olnud pinda revolutsioonilistel ega sotsialistlikel ideedel.

Kujutades töötavate hulkade võitlustahet ja valmisolekut isevalitsuse ründamiseks, paljastab kirjanik samal ajal reaktsioonilist eesti kodanlust ja näitab, et see ei olnud huvitatud revolutsiooni otsustavast võidust, vaid lämmatamisest. Tema ainukeseks eesmärgiks oli rahvahulkade võitlusvaimu ohjeldamine ja hulkade võitlusenergia suunamine reformide taotlusele, mis oleksid kärpinud teistest rahvustest kurnajate eesõigusi ja kindlustanud sellega eesti kodanlusele nendega võrdsed võimalused oma rahva rõhumiseks.

Romaani kolmandas köites ei ole kirjanik loonud täisverelisi, selgepiiriliselt väljajoonistatud kodanluse esindajaid. Tammsaare on jätnud ka eesti kodanluse nende rikaste leeri, «kes on ikka toetunud kokardile, pagunile ja relvale». Koos teiste kurnajatega värisesid nad ja haudusid kättemaksumõtteid, siis kui töötavad hulgad ähvardasid kukutada isevalitsuse, ning juubeldasid, kui tänavatel laksatas kasaka nuut ja voolas tööliste veri.

Ainult möödaminnes tutvustab kirjanik meid töölisagulis elava poodniku Vesiroosi tõekspidamistega, kes armastab ostjatele oma arvamusi jagada «poliitikast», «kulduurast», revolutsioonist ja selle eesmärkidest.

«Mis on meil pistmist kasakatega? Mis on meil pistmist vabrikantidega?» arutab Vesiroos. «Mis on meil pistmist üldse teistega kui mõisnikkudega? See on meie kasakas, see on meie vabrikant, see on meie sandarm ja tsaar.»

Värisedes revolutsiooni ees, oli eesti kodanlus samal ajal siiski huvitatud reformidest, mis oleksid asetanud ta tsaarivalitsuse poolt aetavas poliitilises elus ühele pulgale balti mõisnikega.

«Aga ma küsin,» targutab Vesiroos, «kas või Jeesuselt Kristuselt endalt, mis haridus ja kulduura see on, kui mõisnik istub alles ülal landstoas ja meie oleme all linnas?... Kui on kulduura, siis olgu õieti, nii et ka meie istume

landstoas, aga kui ei ole, siis on poliitika ning siis ka meie lähme ja teeme poliitikat — hakkame mõisnikust ja saksast peale.»

Kuid see «poliitika», millega Vesiroos ähvardab mõisnikke ja saksu, polnud hoopiski revolutsioonilise rahva poliitika. Koosolekutega tahab see ärimees mõisnikke ainult hirmutada.

«Käre aeg,» kiidab Vesiroos, «siis ka käredad mehed, aga muidugi ikka mõistlikud käredad, nii et saaks üks kulduura koosolek, mitte mõni miiding, kus on kohe mäss ja revolutsioon.»

Kui poodnik Vesiroosi targutused meid ainult mõningal määral tutvustavad eesti kodanluse poliitikaga ja tema suhtumisega revolutsioonisse, siis palju põhjalikuma kujutluse sellest poliitikast annavad lugejale kodanluse sõiduvees tegutseva Sillamäe tõekspidamised. Sillamäe peab ennast poliitikategelaseks ja revolutsiooni pooldajaks. Kuid tegelikult kohutab teda masside võitlusvaim ja ta süüdistab agaralt neid, kes revolutsiooniliste hulkade ohjeldamise asemel neid hulki kehtiva korra kukutamiseks ette valmistavad.

«Te peletate kodanlase enne ära, kui ta on aidanud teil poliitilised vabadused kätte võita,» süüdistab ta. Sillamäe «poliitilised vabadused», mis töölisklass pidi kodanlusele kätte võitma, on samad vabadused, mille vastu tundis huvi poodnik Vesiroos.

Kolmandas köites puuduvad eredad ja veenvad kujud, keda võiksime pidada rahva revolutsioonilise võitluse tõelisteks organiseerijateks ja juhtideks. Teoses leiame ainult üksikuid episoodilisi tegelasi, kelle mõttemaailmas ja tegevuses tõetruult peegelduvad võitleva rahva taotlused ja tõekspidamised.

Kirjaniku peamine tähelepanu on koondatud isikutele, kes täiesti juhuslikult on sattunud arenevate sündmuste keerisesse ja keda võib pidada sündmuste vaatlejateks, mitte aga neist osavõtjateks ja revolutsiooni teostajateks. Revolutsioonilisi sündmusi jälgis ka kirjanik ise ainult vaatlejana. Sündmuste pealtnägijana oli Tammsaare võimeline joonistama oma romaanis pilte, mis kujutavad revolutsiooni kui masside võimsat liikumist, kuid elava kontakti puudumine revolutsiooni kandva jõuga — tööliskiassiga — ning kirjaniku enda illusoorsed tõekspidamised sotsiaalse ülekohtu vastu võitlemise meetoditest osutusid teguriteks, mis takistasid tööliste ja revolutsionääride kujude loomist.

Tööliste esindajatena on romaanis antud Käba ja Meigas. Viimane on poliitiliselt arenenud tööline, kes lõpuni täidab oma kohust revolutsiooni vastu. Kahjuks on teda näidatud ainult episoodiliselt.

Mis puutub Käbasse, siis kuuleb lugeja temast ainult nii palju, et revolutsiooni peab Käba oma südameasjaks, et tal on näljane pere, kellele Käba on sunnitud Vesiroosilt leiba ja silku võlgu nuruma, ja et ta kärsitult ootab, kunas lõpuks ometi «löömaks» läheb. Lähemalt on jäänud see kuju kirjaniku poolt välja joonistamata. Rohkem tähelepanu on Tammsaare osutanud endise töölise Lohu tütrele Kristile.

Kristi usub revolutsioonisse, sest ta teab, kui palju on neid, kes usuvad ja kes on valmis ohverdama oma elu võitluses rahva vabaduse eest. Veel lapseliku, kuid juurdleva meelega tajub ta nende õigust hoopis teistsugusele elule, kes oma töökate kätega loovad kõik ja kelle pihad on vimma tõmbunud raskest tööst, kuid kes elus ise peale kannatuste ja hädade, nälja ja viletsuse midagi pole näinud. Aktiivselt võtab see noor tütarlaps arenevatest sündmustest osa.

Tammsaare ei näita, mis toimub Kristi hinges, kui ta teada saab, et isa on reetnud revolutsiooni ja oma kunagised seltsimehed, samasugused töölised, nagu ta kord ise oli, ning hakanud nuhiks. Kuid olles võimetu leidma kujunenud olukorras mingisugust väljapääsu, otsustab meeleheitele aetud tütarlaps oma elu lõpetada.

Kui Tammsaare suhtumine Lohu kujusse on sügavalt eitav, siis ilmse sümpaatiaga on autor loonud vanahärra Bõstrõi kuju. Selle kuju kaudu on meil võimalik tutvuda kirjanikule endale lähedaste vaadetega.

Bõstrõi tunneb heameelt selle üle, et ometi kord on hirm peale aetud neile, kes seni ainult vägivalla ja hirmu abil on valitsenud. Revolutsioonilise rahva

taotlused ja eesmärgid on talle südamelähedased, kuid ta kahtleb nende eesmärkide teostumise võimaluses.

Bõstrõi lihtsustatud arusaamise kohaselt on nimelt hulkade surmahirm selleks mõõdupuuks, mille järgi ta hindab revolutsiooni võidu või ebaõnnestumise võimalust. Bõstrõi arvab, et kuni hulgad ei ole vabanenud surmahirmust, muutuvat igasugune revolutsiooni läbiviimise katse mõttetuks.

Kuna aga Bõstrõile, samuti kui autorilegi, on vastuvõtmatud ka need põhimõtted, millel rajaneb klassiühiskond, kerkib paratamatult küsimus: mida tuleks siis ette võtta selleks, et maksma panna kõigile ühiskonna liikmetele ühesugune tõde ja õigus?

Küsimuse lahendamiseks juhib kirjanik vanahärra Bõstrõi sama retsepti juurde, mida ta ise soovitab inimsoo päästmiseks orjusest. Ühiskonna ümberkorraldamise vahendiks pidavat olema inimese moraalne enesetäiustamine.

«Tehke, mis teete,» soovitab Bõstrõi, «aga tehke seda millegi või kellegi teise pärast. Samuti: mõtelge, mis mõtlete, aga mõtelge millestki või kellestki teisest, mitte iseendast... Siis olete õigel teel, üsna õigel teel.»

«Kui keegi meilt küsib: milline on me teadus?» loeb Indrek raamatu vahelt leitud paberilehelt, «siis vastame: vendlus! — ja teie põhimõte? — vendlus! teie õpetus? — vendlus! — teie teooria? — vendlus! süsteem? — vendlus!»

Need Bõstrõi poolt paberile pandud mõtted on kooskõlas utoopilise kommunismi esindajate vaadetega ja nad on lähedased ka Tammsaare enda tõekspidamistele.

Omapärases ja veidras vanapoisis Viljasoos näitab kirjanik elutarka ja sihiteadlikku inimest, kes vaatab revolutsioonile kui paratamatule ajaloolisele nähtusele ja kes on kindel selles, et 1905. aasta revolutsiooni lüüasaamine on ajutine.

Olles kõikumatu oma usus revolutsiooni ja sotsialismi võidusse, on Viljasoo oma elu ülesandeks seadnud rahvahulkade poliitilise teadlikkuse tõstmise, mida ta teostab revolutsioonilise kirjanduse väljaandmise ja levitamise teel. Seda teeb Viljasoo suure osavusega, ilma et ta selle juures taotleks mingisuguseid kitsaid isiklikke hüvesid.

Revolutsioon pole Viljasoole unistuseks, vaid reaalseks elutõeks, mille teostamise eest tuleb halastamatult võitlust pidada ja mis nõuab ohvreid.

Viljasoole heidavad aga varju tema mõningad vulgaarsed targutused: näiteks võib ta isegi nuhi ja revolutsionääri vahel paralleele otsida jms.

Indreku kuju. Keskne koht kolmanda köite tegelaste hulgas kuulub Indrekule. Indreku elamuste, meeleolude ja mõtiskluste kaudu laseb kirjanik hinnata sündmusi, mis teose lehekülgedel lugeja silmade ees lahti rulluvad. Meisterlikult on kirjanik kujutanud neid kõhklemisi ja kõikumisi, mis ei võimalda Indrekul leida kindlat kohta arenevate sündmuste käigus. Mitte väljakujunenud vaadetega elule, vaid hetkelise vihapuhanguga ja kasaka nuudist kaelale jäänud armiga võidab Indrek revolutsioonilisest liikumisest osavõtjate usalduse. See usaldus lähendab teda neile, kes teadlikult võitlesid rahva vabaduse eest.

Indrekule on nende inimeste maailmavaade tundmatu. Samuti pole ta suuteline mõistma seda, mis sisendab neisse inimestesse kõikumatut usku oma maailmavaate õigsusse. Kokkupuutumisel nendega saab talle aga selgeks, et «politsei ja sandarmid võisid neid kinni võtta, nad vanglasse heita, neid maalt välja saata, aga ta ei suutnud neilt võtta nende ainuõiget ilmavaadet... Tehtagu nendega mis tahes, aga ükskord tulevad nemad või nende järel-

käijad ja päästavad inimesed praegusest ülekohtusest ilmakorrast».

See kõikumatu kindlus, mida Indrek neis inimestes näeb, tekitab ka temas soovi saada nende sarnaseks. Ta tunneb isegi suurt lohutust nende läheduses viibides, kuid ometi ei saanud temale, ütleb kirjanik, «need uued ja suured asjad kunagi nii selgeks, et ta oleks võinud neid nii-öelda uskuda kui kaljukindlat tõde...».

Ja Indrekus tekib kahtlus, kas ei ole need teised mitte inimlikumad ja loomulikumad kui tema. Ta näeb, et ka teistel pole veel kaugeltki kõik asjad selged ja et paljudes küsimustes nad isegi vaidlevad omavahel ägedalt, kuid ometi oli neil kindel usk kõige tähtsamasse, mis neid sundis vajaduse korral põranda alla minema, «kus nad kannatasid puudust, et ükskord teistel oleks kõike küll; kus nad tundsid nälga, et teistel saaksid kord kõhud täis; kus nad magasid kivil või puul, et teistel oleks millalgi pehme ase; kus nad veetsid uneta öid, et teised võiksid kord väsimusest puhata; kus nad värisesid sagedasti mitte ainult homse päeva, vaid ka järgmise silmapilgu pärast, et teiste tulevik oleks kord kindlustatud; kus elu kippus sult röövima inimese nägu, et aga teised võiksid tulevikus elada inimlikult».

Kuid nende tõeliste võitlejate ohvrimeelsus ja teod jäävadki Indrekule mõistmatuiks.

Revolutsioon nõudis neilt, kes tahtsid temaga sammu pidada, mitte ainult suurte eesmärkide ja ideaalide tunnustamist, vaid ka valmisolekut halastamatuks võitluseks nende ideaalide ja eesmärkide eest. Indrekul tuleb aga neist omadustest puudu. Piiratus elunähtuste, eriti revolutsiooniga kaasnevate nähtuste mõistmises tekitab kõhklemist ja järjekindlusetust. Need ilmnevad kõigis Indreku tegudes ja meeleoludes. Ühelt poolt näeme temas soovi revolutsiooniga kaasa minna ja tegutseda, teiselt poolt ei anna aga talle rahu tunne, nagu oleks ta sattunud «mingisugusesse veekeerdu või keerdtormi, mis kiskus kaasa, ilma et oleks küsinud, kas tahad või mitte». Ühelt poolt tunneb Indrek põletavat viha kasakate metsikuste ja julma veretöö süüdlaste vastu, kelle korraldusel tapeti Uuel turul süütuid inimesi, ning ta peab õigeks vihast võitlust nende vastu. Teiselt poolt aga näeme temas halisejat, kelle revolutsioonilisus otsekohe hajub, kui ta näeb äride purukspekstud aknaid ja põlevat teatrit ning kuulab targutusi sellest, kui palju teeb revolutsioon «kahju».

Arvamine, et revolutsiooni kõrged eesmärgid ei suuda vabastada inimest temale omastest pahedest, paneb Indreku revolutsiooni otstarbekuses kahtlema. Nende kahtluste õigustamise eesmärgil saadab kirjanik Indreku linnast maale, kus revolutsioonine liikumine hoogu võttis siis, kui valitsusvõimud linnas juba pealetungile olid asunud.

Kõige kõrgema humanismi nimel nõudis revolutsioon karmi ja halastamatut võitlust nende vastu, kes olid oma kiskjalikes huvi-

des teinud elust kannatuste allika miljonitele rõhututele, kuid revolutsioonile oli võõras igasugune mõttetu hävitamine, põletamine ja jõhkrus. Need masendavad pildid mõisate põletamisest, rahva higi ja vaeva arvel loodud väärtuste hävitamisest, mis teose lehekülgedelt lugeja silmade ette kerkivad, ei olnud hoopiski kooskõlas revolutsiooni ees seisvate ülesannete ja eesmärkidega. Samal ajal aga osutusid need nähtused 1905. a. revolutsiooni ajaloolistes tingimustes paratamatuiks. Neis nähtustes väljendus talupoegade võitluse stiihilisus ja proletariaadi eesrindliku väesalga — tema partei ridade hõredus, mis ei võimaldanud maale saata suuremal arvul poliitiliselt küpseid võitlejaid, kes oleksid suutnud talupoegades keevat viha juhtida õigetele rööbastele.

Kõigest sellest, mis toimub maal, saab aru Meigas. Ta mõistab hukka otstarbetu põletamise ja hävitamise ning püüab oma jõudu mööda kõik teha selleks, et selgitada inimestele nende tegude mõttetust ning suunata neis leegitsevat viha õigele teele. «Ma katsun teha, mis suudan,» ütleb ta, «rohkem ei või keegi mult nõuda.» Ja Meigas läheb kaasa salgaga, sest ta peab seda enda kui töölise ja parteiliikme kohuseks.

Kuid see, mida pidas oma pühaks kohuseks tööline Meigas, ületab talupoegadest põlvneva intelligendi Indreku jõu. Nähtu varjutab tema ees kõik muu, jääb järele pettumus, mis sunnib mõtlema, et «revolutsioon on püha tuli, aga teostades saab temast ainult vaevaline käsitöö, mis ajab lõkkele kõige halvemad kired».

Indrek lahkub võitlejate ridadest. Ta ei suuda endale selgeks teha, et tema illusioonid revolutsioonist kui mingisugusest ebamaisest «pühadusest», mis peaks ühel hoobil vabastama inimese igasugustest pahedest, on elukauged ja kahjulikud. Abstraktne humanism takistab tal jõudmast arusaamisele, et elus eksisteerivat julmust ja sotsiaalset ülekohut pole võimalik hävitada ainuüksi revolutsiooni ees seisvate ideaalide ja eesmärkide tunnustamisega, vaid halastamatu võitlusega, mis nõuab vägivalla rakendamist nende suhtes, kes ainult toorele vägivallale toetudes hoiavad oma hirmuvalitsuse all ühiskonna orjastatud enamikku.

Ta kaotab orientatsiooni inimeste, nende tegude ja revolutsiooni ees seisvate praktiliste ülesannete hindamisel.

Võib eksimatult öelda, et kibeduses ja tühjuses, mis täidavad Indreku hinge, kui ta oma elust kokkuvõtet tehes otsusele jõuab, et «kogu tema elu pole olnud muud kui pimedas kõndimine», kajastub kõikuvate talupoegadest põlvnevate väikekodanlike haritlaste jõuetus ja meeleheide, kes olid sattunud suure ajaloolise sündmuse keerisesse, mille tõelisest olemusest nad ise ei olnud suutelised aru saama.

Kaotanud usu revolutsioonisse, jõuab Indrek «Tõe ja õiguse» III köite lõpus uuesti «väikeste tegude» teooria juurde, mille järgi inimese elu tähtsamaks ülesandeks peaks olema

üksiku kannataja saatuse kergendamine. Sügavalt inimlik on Indreku hoolitsus oma haige ema eest. Kuid see, mis jääb arusaamatuks Indrekule, on selge tema vennale Antsule. Ants, kes armastab oma ema mitte vähem kui Indrek, mõistab, et hoolitsusega üksiku kannataja eest ei ole võimalik ravida kogu ühiskonda. Ema häda, räägib ta vennale, «on ühe inimese küljes ja seda ei saa parandada», kuid on «hädasid, mis on tuhandete ja miljonite küljes korraga ja mida võib parandada». Inimarmastus, mis peitub neis lihtsa töömehe sõnades, seisab võrratult kõrgemal Indreku humanismist. Indrekus pole aga enam ei jõudu ega tahet lootusetuse ja languse meeleolust väljarabelemiseks.

Need sügavad vastuolud, mis on iseloomulikud Indrekule, kajastuvad ka kirjaniku enda suhtumises 1905. aasta revolutsioonisse «Tõe ja õiguse» loomise ajal.

Eetilis-moraalse enesetäiustamise retseptide pakkumisega ei kutsunud kirjanik töötavaid hulki aktiivsele võitlusele sotsiaalse ülekohtu vastu, mida ta ise kirglikult paljastab, vaid asus sotsiaalsete vastuolude lepitamise teele.

Kirjaniku ebaõiged tõekspidamised klassiühiskonna pahede vastu võitlemise meetoditest on kahjulikult mõjustanud nii teose sisu kui ka vormi. Revolutsiooniliste sündmuste kirjeldamisel on Tammsaare ainult möödaminnes puudutanud neid põhjusi, mis sundisid töötavaid hulki astuma võitlusse rõhujate vastu. Ridastseene (Otstaavli targutus verejanust ja loomalikest instinktidest, jõhker suhtumine elatanud ja pooloimetusse krahvisse, Indreku lahkumise põhjused võitlejate ridadest, samuti autori omapoolsed kommentaarid üksikutele nähtustele) on toodud teosesse revolutsioonilise vägivalla hukkamõistmise eesmärgil.

Teose loomisel on kirjanikku vallanud soov haarata ja kajastada revolutsioonilise liikumisega seoses olevaid sündmusi ja nähtusi ning neist tulenevaid meeleolusid võimalikult ulatuslikult, kuid ta ei ole suutnud kõike teoses antud materjali kunstiliselt põhjalikult ümber töötada. Selle tagajärjel on teose ainestik jäänud amorfseks, kompositsioon lünklikuks ja rida kujusid sügavamalt välja joonistamata.

Tegelik elu ei andnud kirjaniku eetilis-moraalsete tõekspidamiste võidukäiguks materjali. Elus näeb Tammsaare kõigepealt oma ideaalide jalge alla tallamist, näeb valitsusvõimude metsikut vägivalda, mis ei kohku tagasi ka kõige julmemate kuritegude ees.

Teos näitab, et selle vägivalla alusmüür — kurnamisele rajatud kord — on hakanud kõikuma, teda ähvardab kukutada see määratu jõud, mis on võrsunud kurnamisele rajatud korra enda rüpes. Kirjanik jälgib seda jõudu, tajub selle võimsust ja väidab, et see jõud oli võimeline mitte ainult kõigutama kehtivat korda, vaid oleks suutnud ka selle korra purustada, kui ta organisatsiooniliselt oleks olnud selleks paremini ette valmistatud.

Teos näitab, et selleks võimsaks jõuks, mis oli asunud isevalitsuse ründamisele, oli poliitilisele elule ärganud tööliskiass, keda toetasid töötavad talupojad. Selle võitleva leeri vastas seisis isevalitsus, kelle käsutuses oli sõjavägi ja keda toetasid mõisnikud ning tsaariga liitu otsiv kodanlus. Tsaarivalitsuse toorest vägivalda revolutsioonilise liikumise mahasurumisel ja karistussalkade julmi veretöid õigustas ning õnnistas kirik.

Need Tammsaare teosest tulenevad üldistused vastavad ajaloolisele tõele ja neis üldistustes peitubki «Tõe ja õiguse» kolmanda köite peamine tunnetuslik tähtsus. Samal ajal annab see teos ulatusliku pildi talupoegadest põlvneva haritlaskihi vastuolulisest suhtumisest 1905. a. revolutsiooni sündmustesse.

IV köide (1932). Neljanda köite süžeeks on romaani keskse kuju — *Indreku perekonnaelu.* Kuna aga seda on kujutatud *manduva kodanluse seltskondliku elu taustal,* siis annab see teos tõetruu pildi eesti kodanlusest tema lühikese ja kuulsusetu ajaloo viimasel etapil — kodanliku diktatuuri aastatel.

Eesti kodanluse kultuuri ja moraali roiskumisest on romaanis antud masendavaid pilte. Kuhu ka kirjanik oma pilku ei heidaks, igal pool näeb ta selle klassi laostumise ja mandumise tundemärke.

Et anda oma hinnangut seltskonna kohta, kuhu kuuluvad pankrotimeistrid, ärituusad ja kodanliku kunsti ning kultuuri esindajad, viib kirjanik lugeja nende härrade ja prouade kodusesse miljöösse, näitab neid kohvikutes ja prassingutel. Tammsaare oskab tabada selle seltskonna elu kogu tema proosa ja banaalsusega. Lugeja ees koorub lahti nende härrade ja prouade tühine ja labane sisemaailm, mis hämmastab oma tühjuse ja piiratusega. Tabavalt võrdleb kirjanik seda seltskonda porikärbestega, kes tunnevad rõõmu ainult sellest, mis lehkab lagunemise ja kõdunemise järele, ning kes vaenulikult suhtuvad kõigesse, mis on elav ja arenev.

Kord sapise irooniaga, kord lõikava satiiriga või hävitava sarkasmiga joonistab Tammsaare pilte sellest seltskonnast, kus kõige silmapaistvamat osa etendab pankrotimeister Köögertal.

Köögertali kujusse on koondatud eesti tõusikkodanluse kõige tüüpilisemad jooned. See on ärimees, kelle kogu elu ja tegevus on suunatud ühele eesmärgile — kapitali kogumisele. Teda kihutab murdmiskirg ja teadmine, et selles kiskjate maailmas on peremees see, kes kõige rohkem ja kõige osavamalt murrab. Oma tegevuses juhindub ta sellest, et kiskjal on võimalik murda kõiki, kes on temast nõrgemad. Köögertal on võitnud endale sellel alal «üldise tunnustuse» ja esimese järgu meistri kuulsuse.

Isegi ärimees Vesiroos, kellel pärast seda kui Köögertal ta pankrotti ajab, midagi muud üle ei jää kui oma ärisõbral vihahoos paar kuldhammast kurku «riskeerida», kadestab ja imetleb Köögertali osavust. Teadmine, et Köögertal tuleb toime palju suuremate sulitempudega, kui seda on tema, Vesiroosi-taoliste paljaksröövimine, et ta isegi «oskab valitsust ninapidi vedada, oskab valitsusel «püksid ligi tõmmata»», — see mõjub Vesiroosile lepitavalt. Teab ju Vesiroos samuti nagu kogu see äritsejate kamp, kuhu ta kuulub, et Köögertali elus ja tegevuses pole midagi niisugust, mis poleks kooskõlas valitsevate seaduste või moraaliga. Vastupidi, Köögertali austatakse ja temast peetakse lugu kui inimesest, kelles manduv kodanlik seltskond näeb oma ideaalide kehastust.

Teisiti see ei võinudki olla, sest kogu selle seltskonna elu, tegevus ja moraal, nagu näitab Tammsaare, oli rajatud põhimõttele: «Võta sandi taskust kross ja sa lähed vanglasse, aga organiseeri terved röövrühmad ja rüüsta kogu

maa paljaks, ning kõik näevad sinus kui mitte just inimsoo heategijat, siis vähemalt meest, kelle kätte peab usaldama maa ja rahva saatuse.»

Köögertal ei ole minister ega riigimees, kuid ta teab, et ühiskonnas, kus võimutseb kapital, on tema just see, kelle käes on riigi ja rahva saatus. «Mina olengi see keiser, usk ja isamaa, mina ja mu semlakid,» praalib ta ja tunnistab avalikult, et ka valitsus pole enam kui mängukann tema ja temataoliste käes: «Annan kord jalaga ja ongi teine vana patarei juures.»

Köögertal teab, et kapitalistlikus ühiskonnas kuulub raha ja vabadus ainult rahva rõhujatele, rahvale jätab ta usu. «...kui keegi tahab muretseda vaeste eest,» õpetab see pankrotimeister ja kirikunõukogu liige, «siis muretsegu usu eest, sest muud pole neile anda. Kes teisiti arvab, see on põrandaalune...»

Kuidas ka Köögertalid ei räuskaks ega märatseks, ei suuda nad ometi varjata oma hirmu rahva ees. Nad ei ole kindlad selles, mis toob neile homne päev. Oma hirmu homse päeva ees püüavad nad summutada prassingutesse, mis muutuvad sigatsemiseks.

Köögertali kõrval kuulub romaanis tähtis koht Vesiroosi kujule.

Kui romaani kolmandas köites nägime Vesiroosi vürtspoodnikuna, siis Esimese maailmasõja ja sellele järgnevate aastate kestel on temast saanud eesti kodanluse ärimeeste tüüpiline esindaja. Ei tule hoopiski imestada, et kirjanik laseb sellel «kangelasel» pead murda küsimuse üle: kus lõpeb tema, Vesiroosi tegevus ja võimupiir ning kust algab valitsuse oma. Isegi siis, kui Köögertal ta paljaks teeb, ei mahu Vesiroosi teadvusse mõte, et ta on omadega läbi. Olles teadlik sellest mõjust ja võimust, mis kuulusid talle enne pankrotti, arvab Vesiroos naiivselt, et ta ka paljaks tehtud mehena oma mõjuvõimu on säilitanud. «Vesiroosil,» kiitleb ta, «pole keda kuraditki vaja, ei panka ega vabariigi valitsust. Ja siin pole enam mingit vabariiki, vaid puhas isevalitsus, Vesiroos keisriks troonil, kes hoiab ohjad pingul peos.»

Kuid Vesiroosil polnud seni põhjust nuriseda valitsuse ega oma saatuse üle. Ajades oma musti ärioperatsioone, oli ta seaduses leidnud alati mulgu ja valitsevates ringkondades ametniku, kellele «pista», nii et «tema arvates polnud asi Venega (s. o. tsaariajaga) võrreldes põrmugi halvemaks läinud, vaid ennem lahedamaks muutunud».

Tammsaare häbimärgistab ühiskondlikku korda, kus inimese väärtust hinnatakse varanduse ja rahakoti järgi, kus austus ja lugupidamine on seda suuremad, mida osavamalt osatakse varandust kokku ajada. Kui naeruväärsed ja haledad on kõik need advokaadid, arstid ja võimumehed, kes pugesid, küürutasid ja lõmitasid Vesiroosi ees siis, kui tema äriasiad õitsesid, ja kes pärast seda kui ta laostub, temast nagu tundmatust isikust mööduvad või koguni üle tänava lippavad, kui näevad Vesiroosi vastu tulevat.

Köögertalid ja Vesiroosid ei kujutanud endast kodanlikus Eestis mingeid erandeid. Nad olid vägivallale, sotsiaalsele ebaõiglusele, kelmusele ja pettusele tugineva ühiskondliku korra ja riigi loojateks kui ka tüüpilisteks esindajateks. Nende elus ja tegudes peegeldub kogu selle korra tõeline pale ja olemus. Nende zooloogilises individualismis, moraalses roiskumises, ahnuses ja loomastumises näeb Tammsaare omadusi, mida kultiveeris kodanlik kord.

Satiiriline pilt eesti kodanlusest poleks olnud täielik, kui kirjanik oleks piirdunud ainult Köögertali ja Vesiroosi kujude loomisega. Need kaks kuju moodustavad olulise, kuid siiski kõigest ühe osa sellest kujude galeriist, mis alles tervikuna annab ettekujutuse eesti tõusikkodanlusest, tema moraalist, kultuurist ja tsivilisatsioonist.

Kõik kodanlikku seltskonda esindavad kujud on loodud eesmärgil aidata lugejal täielikumalt ja sügavamalt mõista seda pankrotti, kuhu oli jõudnud kehtiv ühiskondlik kord, valitseva klassi kultuur ja tsivilisatsioon.

Köögertalid, Vesiroosid, Paralepad, Itamid, Meelid, Pilud, Mägarid ja Horstid peegeldavad kodanluse moraali, kunsti ja kultuuri roiskumise protsessi mitmesuguseid külgi neile isiklikult omaste iseloomujoonte, üksikasjade, isiklike mõtete, arvamuste ja harjumustega.

Tammsaare on asetanud need härrad ja prouad sellistesse olukordadesse,

kus nad toovad nähtavale oma iseloomu kõige olulisemad jooned. Missuguseks haruldaseks märklauaks kirjaniku mürgistele nooltele on olengud Kööger-tali juures, kus peoperemees selgitab oma austajatele «õiget» arusaamist vabadusest ja näitab neile, kuidas tuleb seda vabadust kasutada, et võtta elust, mis veel võtta annab. Joobnud sõprade keskel ei tarvitse Köögertalil kedagi häbeneda, ta võib anda vaba voli oma mõttemõlgutustele. Ta ei tunne enam vajadust varjata tõde oma suhetest valitsusega ega suhtumisest rahvasse, ja puistab südamelt välja kõik selle, millest kodanlus avalikult ei söandanud kõnelda.

Kuid prassingud moodustasid vaid ühe külje eesti kodanluse seltskondlikust elust. Selle elu teiste väljendusvormide hulgas kuulus tähtis koht kohvikule.

Kohvik oli kohaks, kuhu voolasid kokku kõik seltskondlikud uudised ja kus võis alati kurssi saada kultuuri ja tsivilisatsiooni «viimaste saavutustega», olgu see siis kunsti, kirjanduse, kleidilõike, näovärvi, kübara või mõnel muul alal. Kes ei tahtnud elust maha jääda, ütleb kirjanik irooniliselt, ega halba varju lasta heita oma nimele, pidi korralikult käima kohvikus.

«Kogu meie kultuur ja kunst koos,» lausub kunstnik Mägar, lasknud oma silmad kohvikus istujate nägudel ringi liikuda. Ja tõesti, siin võis näha kirjanikke ja ajakirjanikke, muusikamehi ja kunstnikke, ärimehi ja igasuguseid teisi tegelasi.

Kõige «maalilisema» osa sellest kirevast publikust moodustavad aga seltskonnadaamid.

Missugune värvirikas ja närune on see bukett, mis koosneb proua Horstist, Itamist, Meelist ja teistest! Kui hästi pidi kirjanik tundma ja kui sügavalt põlgama seda seltskonda, et luua selliseid tüüpe. Väga palju sädelevat huumorit, teravat pilget ja kibedat naeru kostab lehekülgedelt, kus kirjanik rebib maha neilt härradelt ja prouadelt lihvitud ja võõbatud välise kesta ning toob päevavalgele kogu selle tühjuse, labasuse ja teatraalsuse, mis olid nii iseloomulikud sellele seltskonnale.

Vaadelgem kas või proua Meelit, kes oma luulelise pilguga paitab koosviibijaid ja alati teab täpselt õiget silmapilku, kus võib hüüda «Arushaadav!». Ta «lõi seejuures», ütleb autor, «lõua nõksti! allapoole, nii et ta muidu ei saanud oma kaaskõnelejale otsa vaadata, kui pidi silmad hästi ülespoole keerama — silmaterad kadusid peaaegu värvitud ripsmete alla ja silmavalged pääsesid kogu oma mõjuga maksvusele». Irooniliselt märgib kirjanik, et see oli euroopaliku kultuuri tähelepanuväärseid saavutusi, sest proua Meeli «oli nimelt kaks välismaareisi oma mehega kaasa teinud ja sealt selle kena võtte ühes toonud, mis pidi tähendama ilmsüütust!». Võimatu on selles elegantses seltskonnadaamis leida veel mingisuguseid teisi voorusi. Mis puutub proua Meeli süütusse või luulelisse pilgusse, siis isegi selle võlu, nagu ütleb kirjanik, võis tunda ainult kohvikus, kuna väljaspool kohvikut kadus tema silmist igasugune luulelikkus.

Kõik peale himuralt pealetükkivate pilkude, peenutsemise ja ülespuhutud teatraalsuse on neis inimestes mannetu. See ei tähenda muidugi veel, nagu puuduks neil üldse igasugune huvi vaimset elu puudutavate küsimuste vastu. Vastupidi, just kohvikus püüab igaüks neist välja paista oma asjatundlikkusega kõigi kõne all olevate küsimuste kohta; ja kirjanik annab neile võimaluse alati kaasa rääkida. Neid jutuajamisi kirjeldades on kirjanik hoolitsenud selle eest, et lugeja saaks ettekujutuse nende daamide vaimsest palgest.

Kui näiteks vahetatakse muljeid viimasest ooperietendusest, koondub kõigi huvi ühisesse tulipunkti: «kuis olid istunud meesnäitlejail püksid». Satub jutulõng juhuslikult darvinismile, siis püüab igaüks ka siin oma teadmistega silma paista. Kirjanik laseb neid isegi diskuteerida selles küsimuses. Proua Itam väidab, et «darvinism on ju ka see, et kirjul koeral on kirjud pojad». Karin vaidleb proua Itamile vastu, kinnitades, et ta oma silmaga olevat punasel koeral näinud kirjuid poegi jne.

Üldistades kodanliku korra kõige iseloomulikumaid nähtusi, näitab kirjanik tema sügavat vaenulikkust rahva, progressiivse kultuuri ja tsivilisatsiooni suh-

tes. Kirjanikust ja kunstnikust tahab kodanlik kord teha jõudeelu elavate parasiitide rahast täielikult sõltuvaid käperdisi, nagu tunnistab avameelselt kunstnik Mägar, kes jäädvustab oma pintsliga tolle seltskonna liikmeid, olles seejuures valmis «proua jalgu maalima preili jalgade järele ja preili jalgu ümmardaja jalgade järele». Mägar arvab ise, et ta seesugune töö pole midagi muud kui «prostitueerimine», kuid ta teab ka seda, et ainult nõnda võib kenakesti ära elada. «Oled geenius, sured nälga, oled käperdis, sured loomulikku surma.»

Rahavõimule rajatud ühiskonnas muutuvad turukaubaks mitte ainult talendid, vaid selleks tahetakse muuta ka inimlikke tundeid.

Abielu, kus teineteist ei peeta, ei peeta selles seltskonnas üldse abieluks. Kehtib arvamus, et «mees, kes tunneb ainult ühte naist, on seltskonnas naeruväärne, ja naisel on väga raske, kui temal on naeruväärne mees». Ja kui mehed petavad äris, siis naised, et olla «pisutki nende väärilised», peavad oma mehi petma vähemalt abieluski. Seltskonnas loetakse seda meestele ärialal kaasatöötamiseks. «Elu on raskeks muutunud,» kurdab proua Itam, «sellepärast peame ka meie, naised, kaasa töötama.»

Eesti kirjandus ei tunne teist teost, mis nii teravalt ja niisuguse kunstilise jõuga paljastaks valitseva klassi elu neid külgi, mida kodanlus hoolega püüdis maskeerida välise kõlbelisuse ja silmakirjatsemisega.

Romaanis ei kõnelda Itami ärilistest mahhinatsioonidest, kuid kirjanik näitab selle suure ärimehe perekondlikku elu ja see sunnib arvama, et pole sellist kuritegu, millega Itam toime ei tuleks.

Kui avalikust saladusest räägitakse seltskonnas proua Itami kaastööst oma mehe ärialal. Teatakse, et tänu oma inglihäälele, millele «ei suuda ükski mees vastu panna», on Kitty juba kaks korda päästnud Itami pankrotist. Teatakse ka seda, et Itamid on meelega oma lapse lasknud surra, sest «laps polnud Itami, vaid kellegi noormehe oma», keda Kitty kutsub välismaalaseks. Raske on midagi ülekohtusemat ja jubedamat ette kujutada, kui oli Itamite suhtumine sellesse lapsesse. Teose leheküljed, kus Tammsaare kirjeldab haige lapse kannatusi ja hoolimatust tema vastu siis, kui ta veel elas, ja näitab seda irvitamist, mis talle osaks sai pärast surma, on masendavad. Kuid see ei suuda kõigutada Itamite seltskondlikku positsiooni. Vastupidi, et seda positsiooni veelgi kindlustada, teeb Itam isegi lapse tapmisest lööknumbri. Ainuke asi, mis Itamile veel hirmu teeb, on pankrot ja sellepärast oleks tal Kitty asemel «nooremat kuldmardikat vaja, kes suudaks menukalt teatud korral kaasa töötada».

Itamite perekondlik elu ja nende teod kõnelevad veel kord eesti kodanluse moraalse langemise sügavusest. Kõik alatu, ähvardav ja toores, mis oli lahutamatult seotud terve klassi mandumise protsessiga, tõuseb selle ärilise rööviku helevalges palees pinnale ja Itam võib rahuliku südamega öelda, et ta täidab korralikult kodanikukohuseid oma «vabariigi ja isamaa» ees.

Indreku kuju. Pettunud 1905. aasta revolutsioonis, loobub Indrek inimsoo päästmise ideest. Abielludes Vesiroosi tütrega, seob ta oma saatuse klassiga, kes aitas tsaarivalitsusel lämmatada 1905. aasta revolutsiooni. Imperialistliku sõja ajal, kui miljonid külmetasid ja nälgisid rindel, valades oma verd kapitalistide taskute täitmiseks, tunnistati Indrek Vesiroosi ja Köögertali eestkostel hädavajalikuks tööjõuks sõjavarustuse alal ja rindele mineku asemel aitas ta oma äiapapal varandust kokku kraapida. Nõnda sai talle «inimsoo lunastusest isikliku mugavuse küsimus. Rindel tapetagu kas või kogu inimsugu, kui muidu ei osata teda lunastada, aga mind lubatagu ehitada oma pesa, teda vooderdada võimalikult pehmelt ja soojalt... Veel praegu Indrek istub selles pesas, mille ta vooderdanud ligimese vereaurus, õppides toonitama sõna «raha»».

1905. aasta sündmused purustasid Indreku illusioonid revolutsioonist kui vahendist, mis tema naiivsete oletuste kohaselt oleks pidanud otsekohe päästma inimese igasugustest pahedest ja kehtestama korra, kus «oleks rahu maa peal ja inimestest hea meel». Ta ruttab lahti ütlema oma minevikust, mis teataval hetkel oli teda sidunud rahva vabadusvõitlusega, ja loodab leida elule sisu ja mõtet *isikliku õnne* loomises. Kuid ka siin ootab Indrekut pankrot. Ta jõuab järelduseni, et eraomandusel põhinev ja omakasust saadav «õnn», mis on rajatud miljonite rõhutud, hukkuvate inimeste kannatustele, on põlastusväärne ja ülekohtune.

Aastaid oli Indrek seda «õnne» ehitanud, «maitstes magusaid ja uimastavaid jooke, kui ümberringi valitses puudus, ja süües ülearu, kui teistel oli nälg varaks». Nüüd aga leiab ta, et need aastad elatud elu nagu polekski tema enda elu, vaid et ta viibib võõrsil, võõraste inimeste keskel.

Aastate kaupa polnud ta nagu midagi muud kuulnud kui sõna «raha». «Aga nüüd on ta sellest sõnast tüdinud, nüüd ta tahaks tema unustada... Ainult vabaneda tema võimust kui ka võlust — see on saanud talle peaaegu uueks lunastusküsimuseks.»

Indrek näeb, et ühiskonnas, kus võimutseb kapital, elab kõige paremini see, kes on kõige halvem, kes on kõige ebainimlikum, ja et kõik need Vesiroosid, Köögertalid, Itamid ja teised ärilised röövikud on ennast täis imenud teiste verest ja mahlast. Kõigile neile ennustab ta peatset lõppu.

Konflikt, mis tekib Indreku ja teda ümbritseva tõusikkodanliku keskkonna vahel, ongi «Tõe ja õiguse» IV köite teljeks. Ka Indreku abielutragöödia ja perekondlikud suhted ei kujuta endast midagi muud kui selle konflikti ühte väljendusvormi. Et see just nii on, selles pole kahtlust ei Indrekul endal, tema abikaasal ega Vesiroosil.

Kui Indrek avaldab äiapapale oma tõelise arvamuse nii tema kui ka teiste temataoliste kohta, tekib nende vahel järgmine sõnavahetus:

«...sa oleks pidanud oma arvamist avaldama mulle enne, kui sa said mu väimeheks, siis oleks sa olnud täismees,» vastas Vesiroos.

«Siis mul veel polnudki seda arvamist,» seletas Indrek.

«Taga targemaks asi ikka läheb!» hüüdis Vesiroos. «Nii et tuleb välja, et mina ise, minu eit ja minu tütar ning võib-olla ka tütre lapsed, kogu mu sugukond on sinus selle arvamise kasvatanud?»

«Nii et tuleb välja,» kordas Indrek alistunult nõus olles. Ja kui Vesiroos jäi talle pärani silmil otsa vahtima, lisas Indrek juurde: «Võimalik ka, et seda on raamatud ja teised inimesed teind.»

Tõde, mille tunnetamiseni Tammsaare oma tõe ja õiguse otsijal laseb jõuda, on kõigepealt rõhuva klassi moraali hukkamõistmine. See ei ole inimeste, vaid kiskjate moraal ja tema kandjad kujutavad endast «osa ammuigatsetud Euroopast, mis millalgi ja kusagil kaugel oli piirituse ja piibliga hävitanud terved inimkonnad».

Kogu eraomanduslik maailm oma pimedate, stiihiliste seadustega, hundimoraali ja veriste laostavate sõdadega meenutab talle hullumaja. Indreku protestis rahavõimu vastu kajastub laiade töötavate hulkade sügav meelepaha ühiskondliku korra vastu, mis on alistanud inimese kapitali julmale jõule.

Et vabaneda selle maailma hukatuslikust mõjust, otsib Indrek *pääsemist töös,* sest ta näeb, missugune labasus, tühjus ja roiskumine täidavad nende härrade ja prouade hingi, kes on end lahti rebinud inimest õilistavast tööst. Kuid kirjanik näitab, et ka töö, millel puudub suur ja õilis eesmärk, kaotab oma võlu, mõtte ja tervendava mõju, muutudes vaid raskeks, ebameeldivaks elatise hankimise vahendiks. Nii on näiteks lugu Idaga ja õpetaja Kalviga. Viimane tunneb endas rohkem sarnasust mõne hulkuva koera või hobusekronuga kui inimesega.

Indrek teeb katset päästa oma naist Karinit ümbritseva keskkonna laostavast mõjust. Sel eesmärgil püüab ta endale luua kodust tsitadelli, kuid tema püüdlused osutuvad asjatuiks.

Elavalt ja tõetruult on romaanis näidatud Indreku ja Karini abielu. Kõik on siin psühholoogiliselt põhjendatud ja veenev.

Indrek teab, et oma põhiolemuselt pole Karin hoopiski halb inimene. Karini rahutu, sügav ja kirglik loomus, mis januneb õnne ja armastuse järele, tema seesmised heitlused iseendaga tõendavad seda. Kuidas moonutab ja muserdab aga ümbritsev keskkond oma elu, moraali ja tõekspidamistega selle inimese hinge, kuidas mürgitab tema teadvust!

See kuju on just nagu selleks toodudki romaani, et kinnitada tõde, mis väidab, et inimese annab loodus, kuid arendab ja kujundab teda ühiskond.

Kusagil hinge sügavuses hõõgub Karinis veel inimliku protesti tuluke seltskonna vastu, kuhu ta ise kuulub, ja mõnikord kohvikust lahkumisel tekib temas tundmus, nagu oleks ta «hingeliselt kui ka kehaliselt käinud läbi solgitoru», kuid Karinis pole jõudu ega tahet väljarabelemiseks sellest mülkast, kuhu ta üha sügavamale ja sügavamale vajub.

Ka Indreku abistav käsi on Karini päästmiseks nõrk. Ümbritseva keskkonna elulaadi, tõekspidamiste ja arvamuste türannia ja despotismi vastu võitlemine nõudis kangelast, Indrekul aga puudusid need omadused.

Indreku perekonnatragöödia lõpeb Karini surmaga. Pärinedes parasiteerivast klassist, kelle intellektuaalse ja moraalse elu määrab raha, olles eemaldatud inimest õilistavast tööst, nakatub ta kodanliku seltskonna roiskuvast moraalist ja kujuneb sellesama klassi ohvriks, mille saadus ta oli.

Lahendamata jääb aga konflikt Indreku ja selle ühiskondliku korra vahel, mille eitamiseni Indrek jõuab.

Indreku traagika seisis selles, et ta suures ajaloolises võitluses, mis käis rahva ja tema rõhujate vahel, jäi teelahkmele. Ta ei

kahtle, et niisugune maailm, kus priiskavad ja praalivad jõudeelu elavad parasiidid, kus kõige vähem leiba on neil, kes kõige raskemat tööd teevad, peab paratamatult hukkuma. See kõik on temale nüüd selgem kui kunagi varem. Tegelikkus ise oma kisendavate vastuoludega viis Indreku selle tõe tunnetamiseni.

Kuid ühiskondlik kord, mida Indrek hukka mõistab ja millele ta lõppu ennustab, ei varise kokku iseenesest. Teda on vaja purustada. Tema julmusele, toorusele ja halastamatusele oli vaja vastata vägivalla ja halastamatusega. Indrekule on aga revolutsioonile vägivald samuti nagu varemgi vastuvõtmatu. Isegi rohkem. Ta laseb ennast mõjustada kodanlikust propagandast, mida kapitalistlikes riikides levitati Nõukogude Liidu kohta. Kõik see tõendab veenvalt, kui jõuetu oli tema stiihiline protest, kui kaugel seisab ta romaanis antud konflikti lahendamisest.

Indrek jääb üksikuks protestijaks, kes otsib väljapääsu, kuid kes samal ajal pole veel võitu saanud oma hirmust revolutsioonilise vägivalla ees. Ta saab aru oma olukorra traagikast ja see sunnib teda lausuma: «kindel on, et praegu ei ole ma midagi ja mind pole õieti kellelegi vaja.» Olles teadlik oma elu mõttetusest, jääb talle üle ainult kahetseda, et ta ei sattunud sõja ajal kaevikusse, «sest seal oleks tulnud ehk loomulikul teel õige lõpp».

Indreku visklemised ja kõikumised võitleva töölisklassi ja kodanluse vahel ei ole juhuslikud. Nende kõikumiste kaudu näeme ilmekalt seda *ebakindlust, mis on iseloomulik väikekodanlikele kihtidele.*

Teoses kajastub ilmekalt see tõsiasi, et kirjanik polnud vaba sügavatest seesmistest vastuoludest, ebakindlusest ja kõhklemisest. Meleski kuju toomine teosesse, kus kodanliku ühiskonna paljastamise paatos kõlab väga jõuliselt, ei ole juhuslik. Meleski kuju ei ole midagi muud kui selge näide sellest, kuidas Tammsaare kui moralist ja inimese kõlbelise enesetäiustamise jutlustaja püüab põgeneda nende paratamatute järelduste eest, milleni ta ise kunstniku-realistina jõuab. Sellel kujul pole midagi ühist töölise-revolutsionääri kujuga. Eksimatult võib öelda, et see on vana ja pehkinu hävitamise vajaduses veendunud kirjaniku viimane katse siirduda nende elukaugete tõekspidamiste juurde, mis kutsusid üles kurjale vägivallaga mitte vastu panema. (Ja kui Tammsaare «Tõe ja õiguse» viimases köites teebki katset kehastada oma illusoorseid vaateid kunstilistes kujudes, siis tajub ta seejuures ka ise juba nende vaadete elukaugust.)

«Tõe ja õiguse» neljas osa väljendab sügavat tõde kodanliku Eesti tegelikkusest, valitseva klassi ideoloogilisest jõuetusest, tema metsistumisest ja loomastumisest. Kõrge kunstilise meisterlikkusega on Tammsaare selle tõe lugejani viinud.

Kompositsioonilt on teos ühtlasem kui romaani teine ja kolmas osa; märksa vähem esineb siin pikki targutavaid monolooge.

Peamiseks vahendiks, millega Tammsaare selles teoses paljas-

tab kodanlikku korda, on tappev satiir, ja autor kasutab seda relva meisterlikult. Selles kodanlusevastases satiiris ning inimese hingeelu tõetruus kujutamises näemegi me «Tõe ja õiguse» IV osa peamist väärtust.

V köide (1933). Romaani viimases köites *jõuab Indrek tagasi Vargamäele.*

Südamevärinaga oli ta siit palju aastaid tagasi vastu astunud sellele uuele tundmatule elule, mis teda ees ootas. Kui palju ootusi ja lootusi pakitses siis nooruki hinges! Sõitis ta ju linna selleks, et õppida ja saada õnnelikuks, saada koolitatud meheks, kes võiks kord Vargamäele tagasi tulla «tõde ja õigust kuulutama». Kuid Indreku unistused, ootused ja lootused olid kokku varisenud.

Iseloomustades seda maailma, kust ta oli põgenenud, ütleb Indrek oma isale: «Usu, isa, meil kõigil, või kui mitte just kõigil, siis suuremal hulgal seal linnas on kõhud lahti — ihu ja hinge poolest. Aga kaua sa nõnda elad?... Ei kuigi kaua. Sellepärast siis ongi varsti kõik omadega läbi. Ära arva, et ainult mina. Kui see nõnda oleks, siis poleks häda kuigi suur... Ja mis kõige hullem: need, kes elavad ja praalivad ausate inimestena, need on need kõige ilgemad, kõige jälgimad. Kes rüüstavad kogu maa, kes pigistavad Vargamäe sunnitöölisegi taskust viimase krossi välja, taovad uhkustades endale vastu õieliaetud rinda ja kisendavad täiest kõrist, et nemad on maailma ja inimeste päästjad.»

Viha, kibedus, pettumus ja meeleheide kõlavad neis sõnades. Ja nii siis oleme lõpuks jälle samal Vargamäel, mida kirjanik oli kujutanud teose esimeses köites.

Ilmse poolehoiuga on Tammsaare ka romaani viimases osas kujutanud vargamäelasi. Kuid kirjaniku armastuses ja lugupidamises lihtsate inimeste vastu on tunda sügavat nukrust, mis läbib kogu teost. Näib, nagu oleks autor vargamäelaste elu kujutanud meeleolus, mis sundis teda lausuma: «Ja, te olete mulle küll südamelähedased, kuid teie eluga ma siiski leppida ei saa. Ta on halb, väga halb, ja mul on kahju, et ma teid aidata ei oska.»

Suhtumises vargamäelastesse ilmneb eriti selgesti Tammsaare lähtekoht inimeste hindamisel. Selleks lähtekohaks on inimese kõlbelised omadused. Need omadused ei moodusta kirjaniku poolt loodud kujudes mingit isoleeritud nähtust, vaid nad on otseses sõltuvuses inimese ühiskondlikust olemusest. Kõige eredamalt kajastub see Andrese kujus. Omandivangist vabanenud Andres ei ole enam see, mis ta oli romaani esimeses köites. Ta on seesmiselt ümber kujunenud. Isegi loodusele on hakanud ta teise pilguga vaatama. Kui Andres varem nägi looduses ainult seda, millega tuli rasket võitlust pidada, siis näeb ta nüüd seal ka midagi muud. Ta tunneb rõõmu kevadest, õitest ja puudest. «Õunapuuõied ja noored puud,» räägib ta, «neid tahan ma veel näha. Nemad jäävad siiailma kasvama, kui mina ära lähen.»

Oli kord aeg, mil Andres Pearu lapsigi ei nimetanud teisiti kui «ussisooks», nüüd on ta veendunud, et vaenus, mis valitseb edasi vargamäelaste vahel, on süüdi ainult peremehed oma omandikirega. Ta on jõudnud otsusele, et seni kui Vargamäe on tükeldatud peremeeste vahel, kes näevad üksteises võistlejat ja konkurenti, ei lõpe siin vaen ega kurjus. «Mina,» kaebab ta Indrekule, «elan üksinda saunas, ei tülita kedagi, ei puutu kellegisse. Pearu elab ülal oma toas. Et tal jalad alt otsas on, siis ei saa ta kodust kaugemale. Aga mis ta teeb: ta saadab oma pojapoja sauna seina sisse märki laskma... Ja mina teda keelata ei saa, sest see sein, kuhu ta laseb, on tema maa peal...» Nukralt tähendab Andres, et «Vargamäel on ikka niisugused naabrid olnud, ja ei mina usu, et siia teistsuguseid kunagi tuleb». Ja kuigi Vargamäe uued peremehed elavad näiliselt rahus, ei kemple, ei vea vägikaigast ega talla kohtuteed, on rahu nende vahel näilik, sest südame põhjas elab neis edasi vaen ja kadedus. Andres teab seda, ja ta pole ka oma südames suutnud veel võita vaenu üleaedse vastu.

Sageli kuuleme Andrese suust jumala nime. Ehk ta küll ise kinnitab, et usub jumala olemasolusse, on tema usk oma olemuselt nii kiriku kui ka selle poolt tunnustatud jumala vastane. Andrese jumalal pole midagi ühist sellega, kellest kõneldakse pühakirjas. Ka pühakiri ise on Andrese arvates kurjade inimeste poolt välja mõeldud ja võib sisendada inimestesse ainult õelust ja kurjust.

Tumedalt aimatud tundmus sunnib Andrest arvama, et ka tema elu on olnud vaid otsimine ja huikamine. Ainult paigal pole ta tammunud, nagu teevad seda Vargamäe praegused peremehed, selles on ta kindel. Seepärast on talle selge, et juhul kui oleks tulnud alustada oma elu Vargamäe peremehena algusest peale, ei oskaks ta elada teisiti, kui kord juba elanud.

Kõigi nende ja paljude teiste küsimuste kohta sooviks Andres kuulata Indreku arvamust, sest Indrek on ilmas rohkem käinud ja näinud kui tema. Terve aasta elavad nad külg külje kõrval, kuid Indreku süda ja suu seisavad ikka lukus. Isegi tema igapäevane elu ja tegevus jäävad Andresele mõistmatuks.

«Ainult ühel juhul,» ütleb kirjanik, «on Indrekul alati midagi öelda, nimelt — kui jutt kaldub Vargamäe jõele, selle süvendamisele ja puhastamisele.»

Andres on isegi õnnelik, et Indrekust ei saanud advokaati ega kirikuõpetajat, nagu kord kavatsetud, «sest ega kirikuõpetaja,» arvab Andres, «poleks ometi tulnud meestele Vargamäe jõest jutlust pidama. Aga näe, sina pidasid ja see aitas, Kassiaru siblis pärast seda nagu kukk kapukates».

Kuni surmani ei lakka Andres mõtlemast Vargamäe jõele.

Vaikselt kustub tema elu. Ta sureb nii, et Indrek, kes küünis väsimusest uinunud isa kõrval puhkab, seda ei märkagi.

Keerulist «rehnutti» tuleb aga Pearul pidada Vargamäel

veel enne surmagi. Talle ei anna rahu mõte sellest, kes kord pärast tema poja Karla surma peaks Tagapere peremeheks jääma. Kuna Karla ainuke poeg Eedi on puuduliku aruga, siis kujuneb see haigele Pearule enne surma kõige valusamaks päevaküsimuseks.

Mida küll Pearu välja ei mõtle selle probleemi lahendamiseks! Teades, et Karla oma naisega enam last ei saa, ähvardab ta poega kohast ilma jätta, kui see väljaspool abielu sohinaise pidamisega endale kohapärijat ei muretse. Pärijahullustuses ässitab ta poole aruga Eedi Eespere tüdruku Tiina kallale, kellel vaevu õnnestub Eedi käest pääseda. Ühesõnaga, Pearu viimane «rehnutipidamine», mis nii palju laineid lõi ja meelehärmi tekitas Tagaperes, tõendab, et see kange vanamees ei oleks oma iseloomu suutnud muuta kuni surmatunnini, kui romaanis poleks tema jonnile ja kangusele vastu seatud armastust. Nimelt inimarmastusel laseb Tammsaare romaani lõpus võita Pearu kanguse ja sunnib ta järeleandmisele.

Surma tulekul on Pearu valmis isegi oma vihamehe Andresega leppima. See aga ei takista teda lootmast, et jumal Vargamäe jõe süvendamist, mis Andrese ja tema suguvõsa Pearu arvetes liiga tähtsaks teeks, siiski sündida ei lase. «See oli ainuke lohutus ja selle lohutusega Pearu surigi...»

Uutele peremeestele on kirjanik märksa vähem tähelepanu osutanud ja nad jäävad kahvatuiks Andrese ning Pearu koloriitsete kujude kõrval.

Esikohale nihkub teoses Vargamäe noorte, kolmanda põlvkonna esindajate elu. Noorte keerulised armulood, neist tulenevad intriigid ja konfliktid moodustavad «Tõe ja õiguse» viimase köite *peamise süžeelise telje*. Neid armastusvahekordi on kujutatud suure meisterlikkusega, kuid nad ei lisa palju uut ega olulist juurde romaanisarjas käsitletud põhiliste probleemide sügavamaks mõistmiseks. Seda ei saa aga öelda T i i n a ja I n d r e k u kujude kohta, kuna kirjanik oma tõekspidamised ja mõtiskelud ühiskonnast, inimesest ja tema elust on viinud lugejani eelkõige just nende kujude kaudu.

Kui Indreku kirglikus protestis ja seesmistes heitlustes kajastub kirjaniku enda eitav suhtumine kodanlikku korda, selle kerra loojatesse, nende moraalisse, kultuurisse ja ideoloogiasse ning need sügavad vastuolud, mis takistasid tal leidmast väljapääsu kodanlikust ühiskonnast, siis Tiina kujus on Tammsaare püüdnud kehastada oma ideaale ja unistusi inimesest.

Kirjanik on vabastanud selle kuju tavalisele inimesele omastest puudustest ja nõrkustest ning teinud temast headuse ja inimarmastuse kehastuse. Seda kuju luues ei ole Tammsaare varjanud oma kavatsusi, vaid ütleb naljatlevalt, «et jumal on oma ingli tema kätki juurde läkitanud ja lasknud öelda: «Annan sulle ellu

ainult headuse kaasa, annan ainult katseks, et kordki näha, mis sest tuleb, kui ühelgi inimesel on ainult headus eluteel kaasas.»».

Kuid Tiina headusele on kirjanik ohvriks toonud selle kuju reaalsuse. Ta jääb konstrueerituks, autori kunstliku fantaasia lapseks. Tema headus ja inimarmastus tekitavad arusaamatust neile, kellega tal elus tuleb kokku puutuda. Ta jääb mõistmatuks ka Indrekule, kes, nagu selgub vahepeal, on juba unustanud, et ta paljude aastate eest ise sellele tütarlapsele «jalad alla pani» ja naiseks lubas võtta, kui Tiina kord suureks saab. Kõige kurvem on aga see, et Tiina, kes kõigi vastu püüab hea olla ja kõigile kaasa elab, ise tunneb ennast elus õnnetuna. «Mina kardan,» kaebab ta, «et keegi võiks minu pärast õnnetuks saada, sest mina ise olen õnnetu ja sellepärast ma tean, kui hirmus on õnnetu olla.»

Indreku kuju. Mida lootis siis Indrek Vargamäelt leida?

Indreku lahkumine linnast ei ole muidugi muud kui põgenemine nende hulgast, kes tema sõnade järgi «rüüstavad kogu maa» ja peavad endid selle juures maailma ja inimeste päästjateks. «Kõigi nende ja paljude teiste eest,» räägib ta, «aga mis peaasi — iseenda eest tulin ma ära Vargamäele, tulin sinu juurde, isa, et jõuda selgusele eneses ja teistes.» Ta arvab endal «osa olevat sellest muinaskangelasest, kes sai emakese-maaga kokku puutudes aina uut jõudu».

Kuid ka «emakene-maa» ei õigusta tema lootusi. Indrek leiab, et viha, vaen ja kadedus, mis mürgistasid vargamäelaste elu varem, elavad siin ka praegu edasi. «Maad ja metsad,» tunnistab ta isale, «on tundmatuseni muutunud, aga inimesed on endiseks jäänud.» «Inimesed ja koerad,» vastab isa. «Mäe oma käib endiselt Oru akende all kükitamas ja Oru oma Mäe õueväravas või toa ees.»

Tutvudes ümbruskonnaga, saab Indrekule selgeks, et Vargamäe uued peremehed tunnevad piiriaedade tegemise vastu suuremat huvi kui kraavide kaevamise vastu. Kadunud on Vargamäge ümbritsevatest soodest ja metsadest ka kitsed ja põdrad. Uhkustades kõneleb sellest keegi võõras noormees, keda Indrek kord juhuslikult kohtab. See kiidab, et nüüd olevat peremeestel oma vintrauad, mille otsa eest ei pääsevat ükski põder.

«See on kultuur,» rääkis noormees iseteadlikult. «Sestsaadik, kui oleme iseseisvad, kasvab kultuur kiiresti, lehtki ütleb seda.»

«Kultuur, kultuur,» lausub selle peale Indrek. «Okastraat ja vintrauad.»

Terve aasta kaevab Indrek Vargamäel kraavi, teades, et see kraav ei kuivenda kunagi Vargamäe sood. Isa eluaegne mõte kuivendada ümberkaudsed sood ja rabad neist läbijooksva jõe süvendamise teel hakkab huvitama ka Indrekut. Ta saab aru, et seda on võimalik teha ainult paljude talupoegade ühistöö abil, kuid samal ajal on talle selge, et selle ühistöö organiseerimine ja läbiviimine

inimestega, kes on harjunud elama, mõtlema ja töötama ainult omaenda talude piirides, pole kerge. Ometi innustab see asi teda sedavõrd, et ta hakkab selles nägema nagu mingit uut elu mõtet või eesmärki.

Indrek kutsub kokku talupojad. Ta selgitab veel kord asja tähtsust ja kasulikkust, meenutab kadunud Hundipalu Tiitu, kes Vargamäe jõele silda ehitades ei teinud seda ainult endale, vaid ka teistele. «... Ärgu ometi ükski arvaku,» räägib ta, «et Tiit pani jõe ääres oma kivilahmakate alla ainult kuuseoksad ja kadakad, vaid ka tükikese oma isamaa-armastusest — armastusest, mida ei mõõdetud ainult isikliku tuluga, sissetulekuga, saagiga, rahaga. See oli aeg, kus inimesed laulsid isamaa-armastusest, mängisid isamaa-armastusest, puhusid pasunat isamaa-armastusest, ohverdasid oma viimased veeringud isamaa-armastusest. Pisut sellest armastusest on meilegi tänapäev vaja, kui tahame teostada seda, millest unistasid meie isad.» Sootuks teine arvamus isamaa-armastuse ja Indreku poolt algatatud asja kohta on Kassiaru Nõmmanil. «Ärgu tuldagu Kassiarule,» arvab ta, «kõnelema vaeste isamaa-armastusest. Kuigi keegi ei armasta varandust, kuis võib ta siis isamaad armastada, sest ka isamaa on varandus, puhtpaljas varandus..., mille mõistlik inimene paneb protsente kandma.» Kassiarul, kes haistab jõe süvendamisest protsentide saamise võimalust ja kellel on omad mehed valitsuses ning pankades, õnnestubki Indrekut kui varanduseta isikut kogu asjast kõrvale tõrjuda ja see täielikult enda kätte haarata.

Nagu näeme, laseb Tammsaare Indrekul ka Vargamäel, kus see lootis emakese-maaga kokku puutudes uut jõudu saada, pettuda oma ootustes ja lootustes. Indrek veendub, et ka siin võimutsevad need, kes «veaksid sisse kas või rästikuid ning välja mädamune, kui aga kõliseks kuld, veniks hõbe ja krabiseks paber». Ta mõistab, et «need on inimesed, kel puudub armastus ja kohusetunne isegi oma laste ja laste ema vastu, rahvast või isamaast hoopis rääkimata...». Ta jõuab järeldusele, et isegi nende inimeste kultuur «on midagi röövtaime taolist, mis elab teisest taimest. Ning ometi,» arutab Indrek teose lõpus, «usuvad kõik edu ja inimessoo paremat tulevikku kultuuri nimel. Ja kui see ei teostu, siis ütlevad targad inimesed, kes juhivad rahvaste saatust: kultuuri puudus! Mõistate? Üksik inimene, kiht, rahvas või rass ei istu veel küllalt kindlasti mõne teise inimese, kihi, rahva või rassi kukil, sellepärast ei teostu inimessoo parem tulevik.»

Oleks täiesti ekslik kinnitada, et romaani viimases köites õnnestus Indrekul lahendada oma isiklik kurbloolus. See pole üksikisiku kurbloolus ühe perekonna kitsastes raamides, vaid inimese tragöödia, kes eitab kodanlikku maailma, kuid ei leia sellest väljapääsu.

Indreku kujus on Tammsaare loonud haritlaskonna selle osa tüüpilise esindaja, kes on jõudnud juba kodanliku ühiskonna pank-

roti mõistmiseni, kuid kes pole jõudnud veel võitleva töölisklassi revolutsioonilise ideoloogia aktiivse tunnustamiseni.

Indreku saatus ei ole ainult traagiline, vaid ka sügavalt õpetlik. Tema karakteri on kirjanik avanud eluliste sidemete kogu täiuses ja keerukuses. Erakordse kunstilise ja psühholoogilise veenvusega näitab Tammsaare oma tõe ja õiguse otsija keerdkäikudes väikekodanliku haritlaskonna kahepalgelisust.

Suurte sotsiaalsete murrangute ajastu andis selle kihi elust kirjanikule-realistile rikkalikku materjali kunstilise kuju loomiseks, mis oma elulisusega, kunstilise jõu, psühholoogilise sügavuse ja dramaatilisusega on kindlustanud endale tähelepandava koha kogu eesti kirjanduses.

KOKKUVÕTE.

Tammsaare suurromaan «Tõde ja õigus» on oma kunstimeisterlikkuselt, esitatud probleemide ja kujude rikkuselt, psühholoogiliselt tiheduselt ja keele ning stiili rahvalikkuselt eesti kirjanduse suursaavutus.

See on määratu suur lõuend, millele kunstnik-realist on maalinud eredaid, meeldesööbivaid pilte, milles kajastuvad meie rahva elu mitmesugused küljed enam kui poole sajandi jooksul. Selle teose tunnetuslik tähtsus on väga suur.

Sügavamalt ja täielikumalt kui ühegi teise minevikukirjaniku loomingus on selles teoses näidatud eesti kodanluse rahvavastast olemust, tema kiskjalikku moraali, kodanliku kultuuri paratamatut laostumist ja roiskumist.

Loendamatute faktide ja romaanis antud tegelaste elu, tegevuse ja tõekspidamiste kujutamise ning kirjeldamisega viib see teos lugeja veendumuseni, et kurnamisele rajatud ühiskondlik kord ja eraomandus arendavad inimeses kõige madalamaid instinkte ja omadusi, mis on vastuolus tõe, õigluse ja humaansuse mõistetega. Selles jõulises paljastuses kajastub sügav usk inimesesse, usk tema jõusse ja tema kaunisse tulevikku.

Tammsaare kirjutas oma romaani aastatel, mil ta ei olnud jõudnud veel vabaneda abstraktse humanismi kammitsaist. Kodanlus ise oli aga selle humanismi juba ammugi jalge alla tallanud ja üle parda heitnud.

Kõneldes vastuoludest geniaalse vene kirjaniku L. N. Tolstoi loomingus, mis oli sammuks edasi kogu inimkonna kunstilises arenemises, ütleb V. I. Lenin, et neid vastuolusid suure kirjaniku loomingus tuleb vaadelda mitte ainult kui isiklikke vastuolusid, vaid kui nende keeruliste, vastuoluliste tingimuste peegeldust, «... mis määrasid vene ühiskonna mitmesuguste klasside ja mitmesuguste kihtide psühholoogia reformijärgsel, kuid revolutsiooni-

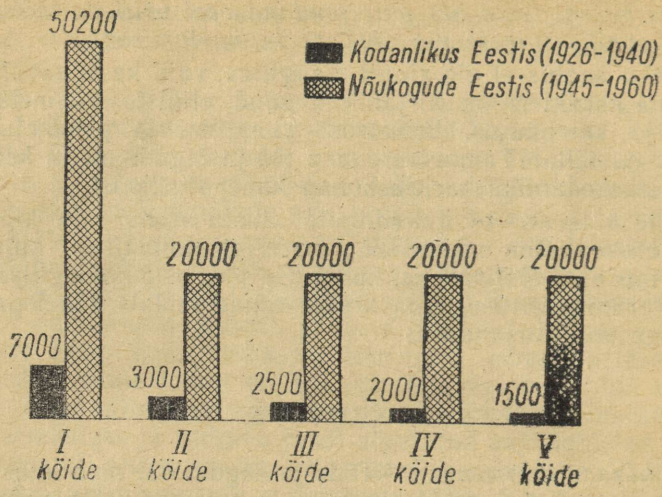

Diagramm romaani «Tõde ja õigus» tiraažide kohta.

eelsel ajastul»[1]. «Tema suu läbi,» kirjutas V. I. Lenin Tolstoi kohta, «kõneles kogu see paljumiljoniline vene rahva mass, kes *juba* vihkab praeguse elu peremehi, kuid kes ei ole *veel* jõudnud teadliku, järjekindla, lõpuni mineva ja leppimatu võitluseni nende vastu.»[2]

Ainult sellelt, leninlikult seisukohalt vaadatuna saavad meile selgeks ka vastuolud Tammsaare maailmavaates ja loomingus. Vastuolud, mis kõige teravamal kujul ilmnevad romaanis «Tõde ja õigus», pole midagi muud kui nende töörahva arvukate mitteproletaarsete kihtide vaadete ja meeleolude peegeldus, kes vihkasid oma rõhujaid, kuid kes samal ajal polnud suutelised nägema reaalset väljapääsu rõhumisest vabanemiseks.

Armastus oma rahva vastu ja tõe ning õiguse kirglik otsimine aitavad Tammsaarel edaspidi ületada neid seesmisi vastuolusid ning ummikut, kuhu ta tõelise kunstniku halastamatusega oli viinud oma suurromaani peategelase Indreku.

Romaanid «Elu ja armastus» (1934) ning **«Ma armastasin sakslast» (1935)**. Neis sügavalt elulistes teostes jätkas Tammsaare abielu ja armastuse probleemide käsitlemist.

Romaanide sündmustik areneb kodanliku Eesti tingimustes, mis on andnud kirjanikule võimaluse kujutada esiletõstetud elunähtusi konkreetsel ühiskondlikul ja ajaloolisel taustal.

Neist teostest võime näha, kuidas noorte puhtaid ja tõelisi tundeid moonutab elu, mis oma halastamatute seadustega on isegi armastusest teinud kas

[1] V. I. Lenin, Teosed, 16. kd., lk. 298.
[2] Sealsamas, lk. 326.

lihtsa kaubitsemise eseme, mida võib osta oma loomalike instinktide rahuldamiseks (romaan «Elu ja armastus»), või kalkuleerimise ja arvestuse objekti neile, kellele mineviku seisuslikud privileegid ja eelarvamused on lähedasemad kui oma laste saatus ja õnn (romaan «Ma armastasin sakslast»).

Kirjanik näitab neis romaanides, kuidas elu tallab jalge alla noorte armastuse, muserdab ja moonutab nende hinge ning purustab nende lootused ja elu.

A. H. TAMMSAARE VIIMASED TEOSED.

A. H. Tammsaare viimased teosed «Kuningal on külm» ja «Põrgupõhja uus Vanapagan» äratavad kõigepealt tähelepanu sellega, et kirjanik on neis tõsielu nähtusi väljendanud klassikalise satiiri traditsioonilises vormis, milleks on allegooria.

Selle vormi kasutamine Tammsaare poolt ei ole juhuslik. Teatavasti kasutasid kirjanikud-klassikud minevikus allegooriat tavaliselt siis, kui tsensuuri surve tõttu ei olnud võimalik kaasaegse ühiskondliku korra pahesid avalikult paljastada.

Oma viimased teosed kirjutas Tammsaare fašistliku diktatuuri aastail. Iseloomustades oma artiklis «Kultuurist ja demokraatiast» poliitilist olukorda, mis valitses kodanlikus Eestis, kirjutas Tammsaare: «Meie arvame, et kõiges on süüdi demokraatia — demokraatia, millest meil pole õieti kuigi palju aimu. Ja kust pidimegi seda aimu saama? Kõik meie poliitikategelased on ju noilt päevilt pärit, kus isevalitseja istus Piiteris, isevalitseja istus Toompeal, isevalitseja istus mõisas, seisis isegi tänavanurgal korrapidajana. See on meie poliitiline traditsioon, poliitiline kultuur. Ja siis katsusime hüpata demokraatiasse. Aga mehed jäid isevalitsejaiks...»

Võimatu oli kirjanikul-demokraadil sellises poliitilises olukorras oma tõelisi mõtteid kaasajast väljendada tavalises kunstilises vormis.

Selleks et käsitleda tähtsaid ideelisi ja poliitilisi probleeme, mis puudutasid eesti kodanluse kogu riikliku korra olemasolu aluseid, selleks et näidata selle korra tõelist palet ja väita ekspluateerija hävitamise vajadust, oli kirjanik sunnitud oma jälgi segama.

«Kuningal on külm» (1936). Selles teoses on Tammsaare käsitlenud sündmusi, mis arenesid näidendi kirjutamise ajal paljudes kodanlikes riikides, nende hulgas ka Eestis. Terava satiiriga näitab kirjanik, et kodanlus on sattunud paratamatusse kriisi, ta paljastab poliitilist aferismi, võitlust võimul oleva kodanluse ja fašistlike avantüristide vahel. Teatavasti ei läinud eesti fašistidel — vapsidel — korda avalikult võimu enda kätte haarata, kuid nende põhiseadus võeti võimul oleva kodanluse poolt üle, rakendati ellu ning kehtestati fašistlik diktatuur. Näidendi «Kuningal on külm» sügav paljastav mõte seisabki selles, et kujutades võimul oleva kodanluse ja fašistide jantlikku võitlust, avastab kirjanik mõlema poole juures sedavõrd suure vaadete suguluse ja

ühtsuse, et nad vastastikuse arusaamise alusel ühiselt suruvad oma diktatuuri rahvale peale.

Meisterlikult rakendab Tammsaare selles teoses allegooriat ja sümboolikat. Kõik näidendi tegelased on asetatud erakordsesse olukorda, kus nad on sunnitud ka erakordselt tegutsema. Sellele vaatamata jäävad nad reaalseteks inimesteks, keda on kujutatud antud ajajärgu tüüpilistes olukordades. Sümboolika on andnud autorile võimaluse sügavamalt ja ulatuslikumalt avastada inimeste ja nähtuste tõelist olemust. Sümboolika abil saavutab kirjanik erakordse satiirilise teravuse, millega naeruvääristab ja häbimärgistab valitseva klassi kultuuri, moraali, riigitegelasi, kodanlikku parlamentarismi ja fašistide ideoloogiat, mida ta nimetab «vasikausuks».

«Põrgupõhja uus Vanapagan» (1939).

See Tammsaare viimane teos kujutab endast kirjaniku kunstilist kokkuvõtet neist sotsiaalsetest vastuoludest, mis lõhestavad ekspluataatorliku ühiskonna kaheks lepitamatuks leeriks. Nende vastuolude kujutamise teravus ja sirgjoonelisus tõendavad, et selle teose loomisel oli kirjanik jõudnud vabaneda lootustest päästa inimkond kõigist pahedest ainult eetilis-moraalse enesetäiustamise abil.

Romaani ideestikust ja kompositsioonist. Tammsaare kirjutas oma romaani ajal, mil valitsev klass kõigi tema käsutuses olevate vahenditega püüdis töötavaisse hulkadesse sisendada usku, nagu kujutaks eesti rahvas endast ühtset tervikut, väikest töökat ja sõbralikku peret, kus ainult looder ja laiskvorst oma elu üle nuriseda võivat. Sellest jutlustati kirikus, kõneldi koolis, kuulutati kodanlikus ajakirjanduses ja raadios.

Romaan paljastab ning häbimärgistab kodanluse valet ja näitab, mida tõeliselt kujutas endast töötava inimese elu selles «ühtses» ja «jumala enda tahte järgi loodud sõbralikus peres».

Sajandite vältel on kirik hirmutanud usklikke müüdiga põrgust, kuhu pärast surma saadetavat need, kes on söandanud maa peal patustada «jumala heakskiitmisel» kehtimapandud korra vastu. Sest kohutavast põrgust, millega on terroriseeritud usklikke, toob kirjanik Vanapagana enda maa peale, teeb ta siin töötavaks talupojaks ja paneb ta elama kodanliku korra tingimustesse.

Teose proloogis näeme, kuidas Vanapagan järjekordselt taeva uksehoidja Peetruse juurde hingede järele läheb. Peetrus aga loobub temale hingi andmast, sest maa pealt polnud neid enam juurde tulemas. Peetrusele teeb see suurt muret ja ta tahab teada saada, kas inimesed ei taha või ei suuda õndsaks saada. Selle küsimuse selgitamine tehakse ülesandeks Vanapaganale. Et teha kindlaks, kas töötaval inimesel on võimalik maa peal õndsaks saada, hakkabki viimane inimeseks. Elades töötava talu-

pojana maa peal, tahab ta õndsaks saada mitte pattude andeksandmise ehk lunastuse läbi, vaid ennastsalgava, ausa ja õilsa tööga.

Tammsaare satiiri teravus ja sügav mõte seisavad selles, et ta näitab, kuidas «taeva tahtel» maa peale tulnud ja inimeseks hakanud Vanapagan satub põrgust põrgupõhja. Oleks ebaõige piirata põrgupõhja mõistet Tammsaare romaanis ainult selle üksiku

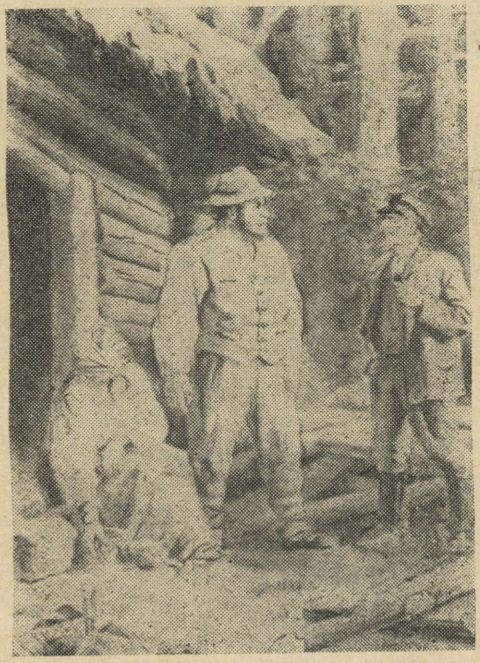

Illustratsioon romaanile «Põrgupõhja uus Vanapagan». *O. Kangilaski, 1954.*

taluga laanekurus, kus elab Jürka ja mida kutsutakse Põrgupõhjaks: ekspluateerimisele rajatud kord on üldse töötavale inimesele põrguks.

Samuti kui esiletoodud kujudel ja olukordadel, on ka Põrgupõhja nimetusel teoses üldistav tähendus. Põrgupõhjas ei ela ainult Jürka, vaid kõik need, kelle turjal parasiitidena istuvad Kaval-Antsud, kes on töötava inimese surunud tööloomа seisundisse. Teos näitab, et seni kui kehtib see kord, pole töötaval inimesel mingisugust lootust põrgupõhjast pääsemiseks.

Samal ajal läbib teost idee sellest, et kui kavalalt ja maskeeritult ka ei tegutseks kurnaja, kui südilt ja agaralt ka ei kaitseks

tema huve kodanlikud seadused, kui peenelt ja rafineeritult ka ei suigutaks hulkade teadvust kirik, jõuab töötav inimene varem või hiljem ometi selgusele oma vahekorras kurnajaga ning see selgus viib ta paratamatult võitlusele oma õiguste eest.

Teose põhiidee viimine lugejani polnud Tammsaarele fašistliku diktatuuri tingimustes kergeks ülesandeks. Sellepärast kirjutabki ta oma romaani muinasjutu vormis. Selles muinasjutulises raamistikus on aga kujutatud tõsielu kodanliku Eesti päevilt. Vanapaganale, kes maa peal inimesena elama hakkab, saab osaks nende tuhandete maatameeste saatus, kellel tuli taluda kulaku orjust. Alguses orjastab hallparun Kaval-Ants Põrgupõhja Jürka; aja jooksul jõuab Jürka arusaamisele, et Ants on tema vaenlane. Antsu ja Jürka vahekorra kujutamine moodustabki romaani süžeelise telje. Tegevuse arenemiskäigus täiendab kirjanik seda süžeelist peajoont paljude üksikasjadega peategelase perekonnaelust, tema suhetest võimuorganitega, kirikuõpetajaga jne. Tammsaare vastandab Jürka aususele ja avameelsusele kodanlikus ühiskonnas valitseva pettuse, alatuse ja silmakirjatsemise. Muinasjutuline element, mida kirjanik kasutab Jürka kuju luues, ei kahanda selle kuju reaalsust, vaid aitab sügavamalt ja täielikumalt avastada ja paljastada kogu seda sotsiaalset ülekohut, millele on rajatud inimestevahelised suhted ja vahekorrad kodanlikus ühiskonnas.

Romaani peategelased.

Jürka. Kui Jürka oma naisega asub elama laanekurusse, kus seisab üksik mahajäetud talu, mida kutsutakse Põrgupõhjaks, on kogu tema varanduseks väike kassipoeg ja seegi kingitud.

Talu endist peremeest oli kutsutud Vanapaganaks ja selle hüüdnime saab endale ka Jürka.

Vaesus uustulnukaid ei kohuta. Jürkal on raudne tervis, ta on tugev kui tammepuu. Vihale aetud karu kirvega maha lüüa on Jürkale tühine asi. Tema eesmärgiks elus on soov õndsaks saada. Õndsaks loodab ta saada väsimatu tööga ja kiriku ning jumala seaduste järgi elamisega.

Oma iseloomult on Jürka heasüdamlik, aus, leplik ja alandlik.

Jürka «sõbraks», «heategijaks» ja «päästjaks» saab tema naaber, suure ja jõuka talu peremees Kaval-Ants. Jürka määratu jõud ja lihtsameelsus meeldivad Antsule ja ta on otsekohe valmis oma tugevat ja töökat, kuid purupaljast naabrit «järjele aitama».

Jürkal tekibki arvamus, et Ants on «kuldaväärt mees», kes teda juba hätta ei jäta. Ants nõuab aga võla tasumist tööga ja Jürkal tuleb oma jõukat naabrit orjama hakata.

Mööduvad kuud, aastad — Jürka töötab ikka Antsule. «Ja et vanade võlgade asemele tekkisid aina uued, siis paistis, nagu ei saaks Jürka Antsu orjusest enam kunagi vabaks.»

Jürkal tekib kartus, et kui nõnda edasi läheb, siis tuleb ka tema lastel Antsu orjata.

Ja esimest korda tunneb Jürka rinnas torget, kui Ants tema kaksikuid nähes lausub: «Kasvatad mulle karjaseid.» Jürka pere suureneb, orjus aga muutub üha rängemaks. «Kes sulle need sipelgad pähe ajab, et nii tõrksaks lähed...?» küsib Ants, kui Jürka kord katset teeb Antsu paluda, et see tööpäevi vähendaks.

««Lapsekari kasvab,» vastas Jürka.

«Mis sest, et kasvab. Peabki kasvama, töölisi on vaja. Oled ise tubli, Juula on tubli, tulevad ka lapsed tublid.»

«Tublid, aga orjavad nannipunne.» — — —

«See on siin ilmas ikka nõnda,» seletas Ants, «et väiksem orjab suuremat, nõrgem tugevamat, rumalam targemat. See on jumalast nõnda seatud, ja kes astub selle vastu, see astub jumala vastu, aga kes astub jumala vastu, seda ootab hukatus, pea seda meeles, Jürka, ja õpeta seda maast-madalast ka oma lastele, siis on su koda kaljule ehitatud ja su karjad leiavad toitu lopsakail rohumail.»»

Ja Jürka usub Antsu, usub sellepärast, et see ei ole üksnes Antsu arvamus, vaid see on nõnda kiriku õpetuse järgi. Jürka tahab aga õndsaks saada ja soovib, et õndsaks saaksid ka tema lapsed. Jumala õpetuse järgi elades ja hingeõnnistuse eest hoolitsedes tahab Jürka kannatlikult ja nurisemata oma koormat kanda. Kui Jürka varem oli arvanud, et lapsed kuluvad endale ära, siis elu näitas teisiti. Väsimatu töö ja Antsu orjamine ei anna Jürkale aega sügavamaks mõtlemiseks maailma asjade ja oma vahekorra üle Antsuga.

Kulub aastaid, enne kui Jürka lõpuks arusaamisele jõuab, et Ants pole hoopiski tema «sõber» ja «heategija», vaid julm kurnaja, kelle orjusest ei pääse muidu kui vägivallaga.

Alguses töötab Jürka Antsu talus päevilisena. Hiljem aga, kui Põrgupõhja haamri alla läheb ja Ants «saiaraha eest», nagu ta ise suurustab, Jürka talu omandab, saab Jürkast rentnik, kelle renti alalõpmata tõstetakse ja kes põliselt põllult, mille Jürka oma higi ja vaevaga on viljakandvaks teinud, laande kihutatakse uut maad harima.

Lõpuks, kui Jürka on juba vanaks jäänud ja temast enam ei näi palju kasu olevat, otsustab Ants ta Põrgupõhjalt hoopis välja tõsta. Oma õigust kaitstes taipab Jürka, missugust osa on Ants tema elus etendanud. Ta kannatus on lõppenud ja ta ei alistu enam. «Sinusuguse peaks maha lööma,» otsustab Jürka. Kohutav on Jürka raev, kui ta variserlikus «sõbras» näeb ära oma surmavaenlase.

Pole kahtlust, et Jürka kuju on loonud kirjanik, kes armastas palavalt oma rahvast ja vihkas kirglikult rõhumist. Kuid armastus rahva vastu ei takista Tammsaarel väljendamast kibedat tõde Jürka kannatlikkusest ja alistumisest.

Jürka kujus on kirjanik teadlikult liialdanud ja teravdanud peamiselt neid jooni, mis rõhutavad tema ebateadlikkust ja kannatlikkust. Need hüperboliseeritud jooned ei kahanda mingil määral selle kuju tüüpilisust. Ainult Jürkade ebateadlikkuse tõttu võisid eksisteerida Kaval-Antsud. Kirjaniku teeneks on, et ta ei jäta Jürkat igavesti kannatavaks orjaks.

Tajudes kogu selle ülekohtu määra, mis talle elus osaks saanud, otsustab Jürka oma surmavaenlasele kätte maksta. Seda otsust ei ole enam suutelised kõigutama usk, kirik ega hirm surma ees.

Kaval-Ants. Hävitava jõu ja sügava põlgusega on Tammsaare loonud hallparun Kaval-Antsu kuju. Ants on «kõigile tuntud ja lugupeetud jõukas kodanik, edumeelne ja riigitruu seltskonnategelane, kiriku vöörmünder, ammuaegne bridžiharrastaja ning esimese grammofoni omanik kihelkonnas», kõneleb Antsust kohtus tema usaldusmees.

«Mina ja minu maja tahame Jehoovat teenida,» kinnitab Ants ise.

Julm arvestus ja ahnus on suretanud temas viimased inimlikud tunded. Külma rahuga röövib ta oma ohvreid ja ükski vahend, olgu see kui alatu ja ülekohtune, ei kohuta teda.

Tal pole ka kedagi karta, sest «Ants ise on maksvad seadused teinud», arutab õpetaja, kelle juures Ants käib oma patte lunastamas, «ja Ants ise kasutab neid».

Jürkale on Ants harjunud vaatama kui koduloomale, «kelle ta oli pannud iseend orjama ja kelle ta oli paljaks röövinud, kui see otse üleloomuliku jõu ja visadusega enesele pisut varandust oli soetanud». See ei takista aga Antsu kõnelemast sõprusest ja kannatajale kaasatundmisest.

«Sa ära pane pahaks, Jürka,» räägib Ants, «sest kõik sünnib sõprade vahel, aga ma olen üks ja teine kord sinu elule seal Põrgupõhjal silma löönud, olen näind, mis teed, kuis oled ja mis sööd. Ja usu, va vennas, minu sead ja koerad söövad paremat toitu kui sinu eit ja lapsed.» Koos kirikuõpetajaga «hoolitseb» Ants Jürka hingeõnnistuse eest. Nad püüavad veenda Jürkat, et õndsaks saavad «vaid... alandlikud ja ohvrimeelsed».

Kui Tammsaare on Jürka kujusse koondanud ja üldistanud jooned, mis olid vähemal või suuremal määral omased neile kulakute orjuses vaevlevatele külakehvikutele, kes polnud veel selgusele jõudnud oma vahekorras kurnajaga, siis on ta Kaval-Antsu kujus rõhutanud ekspluataatori kõige tüüpilisemaid jooni. Oma kiskjalike eesmärkide saavutamiseks on Ants selgeks õppinud kogu selle kunsti, mis on valitsevate klasside poolt sajandite kestel loodud rahvahulkade petmiseks, pimestamiseks ja orjastamiseks.

Me näeme Antsus elutingimustega kohanenud kiskjat, kes teab, et seadused on tema poolel. Kapitalistliku ühiskonna tingimustes ta ei riisu ega rõhu, vaid talitab «seaduste» järgi. Oma kiskja-

tegusid varjab ta silmakirjalike viidetega jumalale ja kirikuõpetusele. Jumalakartlikkus ja usklikkus ei takista, vaid aitavad tal oma ohvreist viimast mahla välja pigistada.

Romaani kõrvaltegelastest. Peale Jürka ja Antsu esineb romaanis rida kõrvaltegelasi.

Me näeme siin Antsu kõrgesti koolitatud tütart ja poega, niisama jõhkraid ja alatuid nagu nende hallparunist isagi. Näeme jumalasõna kuulutajaid, kohtunikke ning teisi võimu ja valitseva korra esindajaid, kelle ülesandeks on kurnajate huvide kaitsmine ja viimaste poolt loodud seaduste maksmapanemine rahva üle. Need kujud on kirjanik loonud lõikava satiiriga.

Kui usulised eelarvamused, mis sundisid Jürkat nurisemata taluma Antsu orjust ja hoolitsema ainult oma hingeõnnistuse eest, ähvardasid tema teadvuses lämmatada igasuguse protesti, siis näeme, et need romaani tegelased, kelle teadvust kirik ei olnud jõudnud veel nii tugevasti mürgistada, on valmis väljendama oma meelepaha ja protesti elus eksisteeriva ülekohtu vastu palju julgemalt.

Esimene, kes püüab Jürkale selgeks teha, et ta ei ole peremees, vaid ainult ori, on Jürka naine Juula.

«Me ei tohi Antsult enam laenata.»

«Kui nõnda saaks.»

«Saab. Peab saama,» ütles Juula. «Laenuga ta orjastab sinu. Sinu lapsed on orja lapsed.»

«Ma olen peremees.»

«Sa oled Antsu ori. Mina olen orja naine.»— — —

«Kust sina seda tead?»

«Ma orjasin ise Antsu, sellest.»

Nii tähtsaid ja suuri asju polnud Põrgupõhja rahvas isekeskis veel kunagi arutanud. Nad nagu ei teadnudki tänini, et niisugused asjad on olemas,» ütleb kirjanik.

Vähem tähelepanu on Tammsaare osutanud Jürka lastele. Kuid protest, mis tärkab isas alles siis, kui tema elupäevad hakkavad juba õhtule kalduma, lööb Jürka poegades leegitsema palju varem. Selle protesti tekitajaks on julm kurnamine ja sotsiaalse ülekohtu tajumine.

Kui selle ülekohtu ohvrina hukkub Maia, Jürka tütar, kõneleb tema vend Kusta, kes on alles poisikese-eas, oma emale: «... mina seda ei unusta, pea meeles. Läheb aega niipalju kui läheb ... Mul on aega kasvada ja jõudu juurde võtta ...» Neis sõnades kajastub viha ja vankumatu kättemaksutahe, mis täidavad nooruki hinge.

Romaani kunstilistest võtetest. Tammsaare oskus kujutada romaanis antud tegelasi orgaanilises, lahutamatus ühtsuses oma keskkonnaga, eluliselt tõetruudes konfliktides ja situatsioonides, milles need kujud ennast avaldavad, tõendab, et kirjanik tundis põhjalikult seda tegelikkust, mille vastu ta suunas oma paljastuse. Oskus tungida nähtuste ja iseloomude ajaloolisse ning ühis-

kondlikku olemusse andis autorile võimaluse täpselt eraldada peamise teisejärgulisest ja panna isegi olustikulised üksikasjad teose põhiidee avamise teenistusse. Et välja tuua tüüpiline teose kujudes ja seda esitada erilise, individuaalse palgega, selleks kasutab kirjanik väga mitmesuguseid võtteid ning vahendeid. Kujude olemuse ja individuaalsuse üheks tähtsamaks väljendajaks on nende keel.

Jürka lapselik lihtsameelsus, tema talupoeglik kohmakus ja mõttemaailma piiratus peegelduvad suurepäraselt mitte ainult ta käitumises ja tegudes, vaid ka keeles. Ta väljendab oma mõtteid kas *üksikute sõnade või lihtsa konstruktsiooniga lausete abil.*

Jürka keelele on kontrastiks Antsu kõnemaneer. Oma kiskjalikke tegusid, ahnust, julmust ja jõhkrust varjab ta mitte ainult välise kombelisusega, vaid peamiselt just *sõnalise demagoogiaga.* Kõik tema räpased teod on kaetud sõnadevooluga oma heategudest, tööandmisest, sõbra aitamisest, hingeõnnistusest, isamaa ja rahva huvide teenimisest jne.

Tähtsamaks vahendiks, mida Tammsaare Antsu, kirikuõpetaja ning kogu kodanliku korra ja selle esindajate piitsutamiseks ja paljastamiseks kasutab, on *satiir.* Nii vastandab kirjanik romaanis Antsu nurjatuile tegudele tema silmakirjalikult lipitsevad sõnad, mis iseloomustavad kogu kodanluse propagandamasinat, mis mürgistas rahvahulkade teadvust. Kuid kirjaniku vihast pulbitsev satiir ei piirdu ainult Antsu sõnade ja tegude vastandamisega, vaid see tungib ka autori enda poolt antud üldistustesse ja iseloomustustesse, piitsutades ja paljastades kodanliku ühiskonna kõige tüüpilisemaid nähtusi.

Kirjanik näitab, kuidas Ants musta valgeks rääkides õpetab Jürkale õndsakssaamise kunsti, õpetab teda isamaa-armastuse, «eesti rahva au ja kuulsuse» nimel ennast orjama.

Ants ise aga, ütleb Tammsaare, «oli juba sedavõrd rikas, et temal polnud enam tarvis oma rahvuslikku meelt või isamaa-armastust mõne kohustusega tõendada, teda usuti palja sõna peale. Maksusid ei maksnud ta üldse, või kuigi ta pidi seda tegema, siis oli tal õigus need vaesemate kaela veeretada, sest nende rahvuslikkus ja isamaa-armastus olid muidu kahtlased. Kui Ants rääkis isamaa-armastusest — ja seda tegi ta väga sagedasti —, siis mõtles ta ikka oma õigustele ja eesõigustele...»

Pastori satiiriliseks paljastamiseks kasutab Tammsaare meisterlikult selle jumalasõna-kuulutaja enda *sisemisi monolooge,* mis eriti ilmekalt iseloomustavad tema moraalset palet ning elukutset, mis kohustab teda jumalaarmu kuulutamisega õnnistama ka kõige alatumat pettust ja kuritegu.

«Üks röövib kas seadusega või seaduseta oma ligimest kogu eluea,» targutab see jumalaarmu kuulutaja, «teine on elukutseline petis, varas ja valetaja, kolmas vägistaja, neljas mõrvar; aga kui läheneb surmatunnike, siis tulevad kõik tema juurde lootuses,

Nõukogude Eestis ilmunud A. H. Tammsaare teoste kaanepilte.

et ta aitaks taevasse röövija ja röövitu, petise ja petetu, valetaja ja valeuskuja, mõrvari ja mõrvatu, vägistaja ja vägistatu. Ja mida peab tema kui jumalasulane tegema? Eks ei pea ta taevalikku seadust täitma ja inimest siin hädaorus lohutama, käigu see tema südametunnistusega kokku või mitte... Tema ei mõista õigust mööda, vaid pakub kõigile jumala armu, mis teeb õndsaks õiglase ja ülekohtuse.»

Jagades hoope kõigele vanale, reaktsioonilisele, mis oli oma aja ära elanud, võtab kirjanik hävitava satiiri alla ka selle alatu laimu, mida eesti kodanlus levitas Nõukogude Liidu vastu, kus töötav rahvas oli kukutanud kapitali võimu ja vabastanud enese orjusest.

Kui Jürkal tekivad sekeldused oma isikutunnistusega, õpetab Ants teda valega kohtus neist üle saama. «Peetrus salga maha...» seletab ta. «Ja lisa sellele kohe, et tulid salaja Venemaalt... Valeta, et kirikud pandi kinni ja et sa kartsid oma hingeõnnistuse pärast; tulid siia, et õndsaks saada, sest siin on kirikud ja iga päev ehitatakse uusi juurde, nii et on õndsus.»

Jürkale, kes kaebab, et ta ei oska valetada, vastab Ants: «Pead õppima, mis inime sa muidu oled.»

Kui Antsu kuju loomisel on Tammsaare kasutanud *lõikavat satiiri*, mis paiguti muutub sarkasmiks, siis Jürka lihtsameelsuse, naiivse leplikkuse ja kannatlikkuse kujutamisel tungib esile heasüdamlik *huumor*.

Kaasaelamise ja lugupidamisega on romaanis näidatud Jürka väsimatut võitlust loodusega, tema energiat, visadust ja armastust töö vastu.

Suure südamesoojusega on kujutatud Jürka hoolitsust oma väikese tütre Riia eest. Kui palju inimlikkust ja teesklematut õrnust oskab kirjanik avada selle tööorja väliselt krobelise koorega varjatud südames.

Tammsaare viimast romaani iseloomustab ideeline sügavus, kunstilise üldistuse meisterlikkus, haruldane lihtsus ja terav tegelikkuse tunnetamine.

Teoses võib leida rohkesti *tabavaid aforisme* ning *rahvalikke kõnekäände* ja *võrdlusi*. Toome mõned näited:

«Igalpool on jumal põiki ees ja ikka on ta suurema, tugevama ja targema poolt.»

«Millalgi vaim mõjutas võimu, aga nüüd juhib mammon võimu ja võim vaimu.»

«Eeskujuks kõlbavad ainult surnud, sest elavate eeskujudega on ikka kurb lugu.»

«Ikka võetakse sellelt, kes teinud, ja kõige paremini sööb see, kes midagi ei tee.»

«Kui tahad inimesena maa peal õndsaks saada, siis pead kogu eluea kellegi võlglane olema ja selle eest teda orjama.»

Ligi pool sajandit kestnud kirjandusliku tegevuse protsessis tuli Tammsaarel tõesti nii mõndagi oma loomingulistest printsii-

pidest ja ka maailmavaatelistest tõekspidamistest revideerimisele võtta. Kuid selle pingelise arenemise protsessi sihtjooni pole määranud mitte parasiteeriva kodanluse huvid, vaid kirjaniku siiras soov ja tahe teenida oma sulega töötavat rahvast. Ja kui kirjaniku üksikutes teostes esinebki raskeid eksimusi, siis tuleb nende põhjusi otsida neis utoopilistes vaadetes, milles ta teataval perioodil püüdis näha kodanliku ühiskonna ümberkorraldamise vahendit.

Tammsaare vaadetes ja teostes kajastuvad ühelt poolt rahvahulkade püüdlused ja lootused inimväärsele elule, rahva viha oma rõhujate vastu, teiselt poolt aga mitteproletaarsetele töötavatele kihtidele omane poliitiline ebaküpsus, piiratus, kõikumised ja eelarvamused. Ka võib Tammsaare vaadetes leida elemente nende utoopiliste sotsialistide õpetusest, kes ajaloo mitmesugustel etappidel propageerisid sotsiaalse võrdsuse ideid, kes tunnistasid eluseaduseks inimese lahtiütlemise oma isiksusest ning moraalse enesetäiustamise ja lõid laiu, kõikehõlmavaid ühiskonna ümberkorraldamise plaane lahus ühiskonna reaalsest elust ja klassivõitlusest.

Kogu oma loominguga kinnitas aga Tammsaare ühiskondliku pöörde vajadust, kuigi ta pikema aja jooksul ei suutnud mõista selle pöörde tõelist sisu ega osanud näha neid vorme, milles see pööre tegelikult pidi teostuma.

Kirjaniku teravalt kriitiline suhtumine kodanliku korra tugedesse, nende kultuuri, moraali ja tsivilisatsiooni õõnestas selle korra aluseid ning selle kirgliku paljastuse tähtsust ei suuda varjata autori vaadete nõrgad utoopilised küljed. Tammsaare protestis selle ülekohtuse maailma vastu peegeldusid töötava rahvaga seotud haritlaskonna parimad küljed — demokraatlikkus, vastikus parasiteerimise vastu, keeldumine rakenduda kodanluse teenistusse, eraomandusel põhineva ja omakasust saadava «õnne» vihkamine. Järk-järgult ületanud need sügavad sisemised vastuolud, mis takistasid kirjanikul õige tee leidmist inimsoo päästmiseks ekspluataatorliku korra pahedest, jõuab Tammsaare oma elu- ja loomingulise tee viimastel aastatel tõekspidamiseni, et *rõhuja on vaja maha lüüa*. «Põrgupõhja uus Vanapagan» näitab, et vägivallata pole võimalik kaotada sotsiaalset ülekohut. See oli ühtlasi tõde, mis ennustas paratamatut lõppu oma aja äraelanud kööger-talide ja kaval-antsude riigile.

Me austame ja hindame A. H. Tammsaaret kui suurt kunstnikku, kelle sõna emotsionaalne jõud haarab inimest hingepõhjani, ja kui halastamatut kohtumõistjat kodanliku maailma üle. Tema teosed aitasid meie rahval oma põlist vaenlast paremini ära tunda ja nad säilitavad oma tähtsuse ka tänapäeval. Nad aitavad meid võitluses kapitalismi igandite vastu, kasvatavad meis vihkamistunnet ekspluateerimise, orjameelsuse ja silmakirjatsemise vastu ning austust ja lugupidamist inimest õilistava töö vastu.

KOKKUVÕTE A. H. TAMMSAARE KIRJANDUSLIKUST TEGEVUSEST.

Suure sõnakunstnikuna ning kirgliku tõe ja õiguse otsijana leidis A. H. Tammsaare tee oma rahva südamesse minevikus ja sellisena hindab teda kõrgelt ka nõukogude lugeja.

Ligi pool sajandit kestnud kirjandusliku tegevuse tulemusel jättis kirjanik meile pärandi, millel on erakordselt suur väärtus. Seda pärandit iseloomustab probleemide rikkus, elukujutuse avarus ning kõrge kunstimeisterlikkus.

Tammsaare elu- ja kirjanduslik tee langesid ajajärgule, mil elu peremeheks sai kodanlus.

Juba oma loomingulise tegevuse alguses veendus kirjanik järjest enam selles, et valitsevate klasside ja rahva tee lähevad lahku.

Kujutades romaanis «Tõde ja õigus» eesti kodanluse tekkimist ja arenemist, näitab kirjanik veenvalt, et ka kodanlus, kes astus aadli asemele, ei liikunud rahvale lähenemise teed, vaid rahva rõhumise uute vormide arendamise teed. Tammsaare jõuab selles romaanis järeldusele, et nii isevalitsusliku kui ka kodanliku korra alus on ebainimlik ning kõlbmatu. Ühiskonnakorralduse kõlbmatuse põhjust nägi kirjanik eelkõige selles, et ühiskond on jagunenud töötavaks massiks ja teiste töö arvel jõudeelu elavaks koorekihiks.

Sellest, kuidas kapitalism demoraliseerib ja rikub inimest, sisendades temasse ahnust, julmust ja egoismi, jutustavad meile kirjaniku poolt loodud kunstiteosed, sellest kõnelevad ka Tammsaare arvukad *publitsistlikud artiklid.*

«Me elame hammaste ja küünte ilmakorras, siin valitseb ainult jõud, mitte õigus, siin käsutab võim ja kapital,» ütleb Tammsaare Esimese maailmasõja päevil kirjutatud artiklis «Sõda ja rahu».

Jõudnud kapitalismi kiskjaliku olemuse mõistmiseni, mõistab kirjanik hukka mitte ainult kurnamisele rajatud ühiskondliku korra, vaid ka selle korra teenistuses oleva kultuuri ja tsivilisatsiooni. Mitte ükski teine mineviku kirjanikest pole loonud eesti kodanluse moraali, kultuuri, tsivilisatsiooni ja kodanliku korra tõelisest olemusest nii paljastavat pilti kui Tammsaare oma romaanides «Tõde ja õigus» ning «Põrgupõhja uus Vanapagan». Samal ajal võime täie õigusega nimetada neid teoseid ka eesti külaelu entsüklopeediateks.

Ometi ei olnud Tammsaare loominguline arenemine sirgjooneline ega kerge.

Toetudes kirjaniku maailmavaate keerukaile vastuoludele, tunnistas kodanlik kriitika üksmeelselt Tammsaare skeptikuks ja pessimistiks. Kirjaniku maailmavaatelist piiratust propageeriti kui usu puudumist maailma uuendamise, ümberkorraldamise võimalikkusse. Seda tehti kindla poliitilise eesmärgiga. Kodanlusele oli

vaja suure kirjaniku nime selleks, et väita, nagu oleks kodanlik kord Tammsaarele olnud ainult ebameeldivaks paratamatuseks, millest pole mingit väljapääsu ja millega tahes-tahtmata tuleb leppida.

Nõukogude ühiskonnas austatakse ning hinnatakse kõrgelt A. H. Tammsaare kirjanduslikku pärandit. Nõukogude Eestis on ilmunud aastail 1940—1962 A. H. Tammsaare teoseid 23 nimetust, kokku üle 400 000 eksemplari.

Meie suure kirjaniku teoseid antakse välja ka vene ja teiste Nõukogude Liidu rahvaste keeltes. Nii on «Tõde ja õigus» ilmunud Moskvas ja Riias kogutiraažiga 135 000 raamatut, peale selle on mitmes keeles välja antud Tammsaare teisi teoseid, kokku üle poole miljoni eksemplari.

JUHAN MADARIK

(1899—1941)

Juhan Madariku elu ja looming on lahutamatu eesti töölisklassi elust ja võitlusest. Madarik oli proletaarlaste hulgast kasvanud revolutsionäär ja kirjanik, kes nii oma poliitilise kui ka kirjandusliku tegevusega võitles töörahva võimu kehtestamise ja sotsialismi ülesehitamise eest Eestis. Kirjanikuna tuli Madarikul läbida iseõppija raske ja karm tee. Ainult tänu oma andekusele ja erakordsele tahtejõule läks tal korda omandada haridust ja kodanliku Eesti vanglamüüride vahel kirjutada teoseid, mis on kantud kindlast usust sotsialismi võidusse.

J. Madariku elu- ja loominguline tee.

Revolutsioonilise ja kirjandusliku tegevuse algus. Juhan Madarik (Johannes Lauristin) sündis 29. oktoobril 1899. a. Tallinnas töölisperekonnas. Tema lapsepõlv möödus vanaisa juures, kes oli väikese talukoha rentnik Harjumaal, Kuivajõe vallas. Seal käis Juhan suvel karjas ja tegi põllutööd, talvel aga õppis kohalikus ministeeriumikoolis. Hiljem kirjutas ta oma autobiograafias, et

oli viis suve jooksnud mööda kehva karjamaad. Ta künnipoisipõlv algas kaheteistkümneaastaselt, siis kui teda ennast polnud veel nähagi kahehobuseadra tagant. Need aastad jätsid nooruki mällu elavaid muljeid külaelust, talupoegade tööst ja muredest.

1915. aasta algul asus Lauristin jälle vanemate juurde Tallinnasse. Ta astus «Volta» tehasesse õpipoisiks ja omandas treialikutse. Aasta pärast läks noormees treialina tööle vagunitehasesse «Dvigatel», kus vabriku asutamisest saadik töötas põlise puusepana ta isa Hans Lauristin. «Dvigateli» töölistekollektiiv oli kuulus revolutsiooniliste traditsioonide poolest. Vanade töölistekommunistide mõjul luges Johannes intensiivselt marksistlikku kirjandust ja omandas varakult kommunistlikud veendumused. Päevase vabrikutöö kõrval õppis ta õhtukeskkoolis, püüdes täiendada oma puudulikku haridust. Koos «Dvigateli» töölistega tegi Lauristin kaasa Veebruarirevolutsiooni. 1917. aasta maikuus võeti 17-aastane Lauristin Kommunistliku Partei liikmeks. Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni ettevalmistamisest ja läbiviimisest Eestis võttis ta aktiivselt osa. Ta tegi organiseerimistööd noorte hulgas ja oli Tööliste Punakaardiväe liige. Kodanliku diktatuuri ajal (1920—1940) täitis ta Eestimaa Kommunistliku Partei ülesandeid, tegutsedes vastutusrikastel kohtadel töölisliikumises. Parteitööga on tihedasti seotud ka tulevase kirjaniku esimesed sammud ajakirjanduse ja ilukirjanduse alal.

J. Lauristin nooremas eas.

Juba õhtukeskkoolis paistis Madarik silma oma kirjanduslike kalduvuste poolest. 1917. aasta suvel võttis ta innukalt osa töölisnoorte kirjandusringist ja hakkas töölisajakirjanduses avaldama sõnumeid. 1921. aastast alates töötas ta EKP Keskkomitee ülesandel Tallinna Ametiühingu poolt väljaantavate legaalsete töölislehtede toimetustes. 1922. a. usaldas partei Madarikule esimese eesti töölisnoorte ajakirja «Noor Tööline» toimetamise. Selles ajakirjas ilmus Madarikult 1922. a. kolm jutustust: «Õpipoiss», «Mikk Simm» ja «Jõululaupäev».

Oma esimeses jutustuses «Õpipoiss» näitab autor rauatöökoja õpipoisi tööpäeva kirjelduse kaudu noore töölise olukorda kapitalistliku ühiskonna tingimustes, sisendab kaastunnet kaitsetu nooruki vastu, keda paratamatu leivaorjus sunnib üle jõu käivale tööle, heidab kibedate solvamiste ohvriks. Jutustustes «Mikk Simm» ja «Jõululaupäev» püüab Madarik näidata tavaliste töölisnoorukite kasvamist revolutsioonilisteks võitlejateks.

Need on algava autori esimesed suleproovid, mis aga ühtlasi jäid tema ainsateks väljaspool vanglamüüre sündinud teosteks.

Võitlus vabaduse ja loomingu eest kodanlikus vanglas. Ühenduses J. Lauristin-Madariku revolutsioonilise tööga tabasid teda 1923. aastal rängad repressioonid. Jaanuaris heideti noormees poliitilise tegevuse pärast õhtukeskkoolist välja. J. Lauristin-Madarik kandideeris Riigikogu valimistel Töörahva Ühise Väerinde kandidaatide nimekirjas. Kodanliku valitsuse poolt Töörahva Ühise Väerinde likvideerimiseks alustatud ülemaalises areteerimiste kampaanias vangistati ka J. Lauristin-Madarik. Sõjaringkonnakohus mõistis noore revolutsionääri seitsmeks aastaks sunnitööle. Nii algas tema elus *poliitiliste vangistuste ajajärk*, mis kestis 15 aastat.

Poliitiliste vangide arv kodanliku Eesti vanglates oli tol ajal väga suur. Riigis kasvas rahulolematus ja revolutsiooniline liikumine, mida valitsus tahtis vanglate täistuupimise abil lämmatada. Pärast Tallinna tööliste 1924. aasta 1. detsembri ülestõusu mahasurumist muutus poliitvangide elu eriti raskeks. Niisuguses olukorras sai J. Lauristinist poliitiliste vangide parteiline juht. Ta pidas salajast sidet partei Keskkomiteega, oli vangide ühiste aktsioonide algatajaks ja organiseerijaks. Tagakiusamised ning karmid karistused ei kohutanud mehist kommunisti. Kogu vangisoleku ajal oli ta vastupidavuse ja visaduse eredaks eeskujuks. Lauristini initsiatiivil organiseeriti vanglatevaheline keskus «Vabe» (vangla büroo) ja selle algrakukesed «Kabed» (kambri bürood) vanglates ja vanglakongides, kus asusid poliitilised vangid. Nende keskuste organiseerimisel viisid poliitilised vangid läbi näljastreike ja teisi aktsioone protestiks vanglavalitsuse surve vastu. 1927. a. hakkasid poliitvangid tema eestvõttel salaja välja andma käsikirjalist ajalehte «Vangimaja Kiir» ja ajakirja «Pùnane Viisnurk». Need etendasid tähtsat osa poliitvangide võitlusvaimu tugevdamisel ja nende loovate võimete arendamisel. Poliitiliste vangide organiseeritust ja tihedat omavahelist sidepidamist on autor tabavalt iseloomustanud autobiograafilises jutustuses «Teist korda noor vang» politseiülema suu läbi, kes ütleb: «Teil on vangimaja kui peapostkontor . . .»

Visalt võitlesid poliitvangid oma üldharidusliku ja ideelis-poliitilise taseme tõstmise eest. Raamatute hankimiseks kasutati leidlikult mitmesuguseid salajasi teid ja peeti ühtlasi ägedat võitlust vanglavalitsusega kirjanduse saamise eest. Ajalehtede ja raamatute keelu kaotamine oli korduvalt poliitvangide näljastreigi nõuete hulgas. MOPR-i[1] kaasabil läks vangidel aeg-ajalt korda saada Marxi, Engelsi ja Lenini töid, Nõukogude Liidus ilmunud teaduslikku kirjandust ja ilukirjanduslikke teoseid.

[1] MOPR — Rahvusvaheline Revolutsionääridele Abiosutamise Ühing.

Lauristin õppis vanglas visalt ja palju, luges marksismi-leninismi klassikuid, uuris ajalugu, majandusteadust, loodusteadust ning õppis keeli. Ta oskas hästi vene keelt, luges saksa ja inglise keeles. Eesti kirjandusest olid tema armastatumateks autoriteks E. Vilde ja A. H. Tammsaare. Vene klassikutest tundis ta hästi N. Gogoli ja A. Tšehhovi loomingut. Nende kõrval hindas ta väga kõrgelt Lääne kirjanikke A. France'i, H. Barbusse'i, J. Londonit. Pidulikena tundusid päevad, millal poliitvangid said MOPR-ilt saadetise nõukogude ilukirjandust. Vanglas luges ta Gladkovi «Tsementi», Solohhovi «Vaikset Doni», Panfjorovi «Bruskid», Gorki, Majakovski ja Serafimovitši teoseid, mis olid talle kallid oma ideelise sisuga, jõuliselt joonistatud kommunistide kujudega.

Aastail 1925—1927 kirjutas J. Madarik vanglas oma esimese romaani, mida kaustikusse kirjutatud käsikirjana anti salaja edasi kambrist kambrisse. Et kergem oleks teose sisu varjata vanglavalitsuse eest, puudus romaanil pealkiri ja kaustiku esimesed leheküljed olid täidetud mitmesuguste keeleliste harjutustega. Ühel lahtisaanud vangidest läks korda Juhan Madariku romaani käsikiri vanglast välja viia ja Leningradi «Külvaja» kirjastusse toimetada, kus ta ilmus 1929. a. pealkirja all «Riigikukutajad». Romaani lehekülgedel jutustatakse võitlusest, mida pidasid eesti töölised ja talupojad Kommunistliku Partei juhtimisel nõukogude korra taaskehtestamise eest 1920-ndate aastate algul. Hoolimata mõnedest puudustest, mis osalt on põhjustatud rasketest loomistingimustest, näitab «Riigikukutajad» autori võimete tunduvat kasvu. Siin on J. Madarik suutnud revolutsioonilist tõde väljendada juba ulatuslikumas kunstilises vormis, väljaarendatud süžees ja arvukais tegelaskujudes.

Seitsmeaastane sunnitöö lõppes J. Lauristinil 23. veebruaril 1931. a. Kuid «vabaduses» sai ta olla ainult üheksateist päeva. Politsei kätte sattus tema kiri vangla büroo korraldustega. 14. märtsil vahistati Lauristin uuesti, süüdistatuna põrandaalusest tegevusest osavõtmises. Pärast aastast eeluurimist mõistis sõjakohus ta uuesti kuueks aastaks sunnitööle. Revolutsionääri-kirjaniku teistkordne areteerimine kutsus esile töörahva sügava meelepaha mitte ainult Eestis, vaid ka Leningradi tööliste hulgas, kes avaldasid sel puhul üleskutse eesti töölistele.

Lauristinil algas teistkordne vangipõlv. See oli üks raskemaid ajajärkusid eesti rahva elus. Maad rõhus raske majanduskriis. Kodanlik valitsus valmistus üleminekuks fašistlikule diktatuurile, mis teostatigi 1934. a. Vanglas kehtestati järgmisel aastal uus kõvendatud karistussüsteem. Poliitilise tegevuse jätkamise pärast kohtles vangla administratsioon Lauristini eriti valjult. Üksnes kartserikaristusi tuli tal kanda üle 100 päeva.

Kõigist tagakiusamistest hoolimata jätkas Madarik ka 1930-ndail aastail vanglas õppimist ja kirjanduslikku tegevust.

See oli kangelaslik võitlus lämmatavate oludega. Madarik ise kirjutas selle kohta oma päevikusse 4. aprillil 1931: «Aastaid oled olnud linnuna puuris, mitte üksnes puuris, vaid tiivad kärbitud, jalad seotud kokku, nokk kastetud tinasse. Lendad ja lendad akna poole, kuid omas arusaamatuses peksad end vastu aknaruute, prosse ja seinu, kuni langed maha väsinuna, pettununa, et alata homme uuesti. Homme taas on kadunud pettumus, süngus. Rõõmsana liigutad oma kärbitud tiivasulgi, et tõusta vähemalt lae alla. Ning tõused lae alla. Ei, taeva alla ulatuvad mõtted!»

Neil aastatel kirjutas Madarik kümmekond jutustust, milles käsitletakse kodanlikus Eestis valitsevaid olusid. Näeme sotsiaalset ebavõrdsust ja ülekohut, raskeid survevahendeid töörahva vastu, kuid siiski kõigest hoolimata edasi elavat vastupanu ja võitlust. Tööliste väljaastumisi kodanluse vastu kirjeldavad jutustused «Punane lipp» ja «Maipüha». Madarik naerab välja kodanlike ideoloogide poolt propageeritud üritusi, nagu nimede eestistamise ja võidupüha pühitsemise käräkast aktsiooni, millega taheti tähelepanu kõrvale juhtida klassivõitluse küsimustelt (jutustus «Jõuka küla»). Poliitilises pamfletis «Elulähedane lugu» paljastab Madarik eesti kodanlike parteide omavahelist kemplemist võimu pärast 1934. a. toimuva fašistliku pöörde ajal. Jutustuses on palju elulisi tähelepanekuid, nad pakuvad huvitavat olustikukroonikat. Kuid siiski kujutavad nad endast ainult esialgseid visandeid, mille kallal kirjanik kahtlemata kavatses edasi töötada. Kuivõrd Madariku kunstilised otsingud ja püüdlused ulatusid kõrgemale neist visandeist, seda tõendab kirjaniku põhjalik töö teostega, mida ta vanglast pääsedes viimistletult avaldas.

1936. a. alustas Madarik vanglas oma suurima teose — romaani «V a b a r i i k» kirjutamist.

J. Lauristini tegevus töörahva võimu taaskehtestamisel. 1938. aasta mais, pärast 15-aastast sunnitöölise elu, vabanes ta vanglast. Juunis valiti Lauristin EKP Keskkomitee liikmeks ja ta hakkas organiseerima põrandaalust parteitööd maakonnalinnades. 1940. a. juunipöörde ajal juhtis Lauristin EKP Keskkomitee sekretärina tööliste väljaastumisi, võimu võtmist rahva kätte ja valimiste ettevalmistamist uude Riigikogusse, mille esimesel istungil ta esines kõnega riigivõimu küsimusest Eestis. 1940. a. augustis valiti J. Lauristin-Madarik Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu esimeheks. Sotsialistlik ülesehitustöö nõukogude võimu esimesel aastal Eestis on lahutamatult seotud tema nimega. Suure Isamaasõja esimestel kuudel oli ta Eesti NSV Kaitsekomitee liikmeks, jäädes viimse hetkeni Tallinna kaitsjate ridadesse. J. Lauristin-Madarik hukkus lahingutes Tallinna all 28. augustil 1941. aastal.

1946. a. autasustati J. Lauristini postuumselt Lenini ordeniga. Tallinna Toompeal on püstitatud temale mälestusmärk. Tema

nime kannavad mitmed tänavad Eesti linnades ja mitu kolhoosi (Harju rajoonis jm.).

Kolm viimast eluaastat, mis olid täis erakordselt pingelist ühiskondlik-poliitilist tegevust, tähistavad ühtlasi uut etappi Juhan Madariku kirjanduslikus loomingus, mille esimeseks tulemuseks oli vanglas kirjutatud jutustuse «Teist korda noor vang» viimistletud kujul avaldamine 1940. a.

Teoses kõneleb Madarik erakordsetest sündmustest oma elus 1931. a. veebruaris-märtsis, millal ta, vabanenud seitsmeaastasest sunnitööst, pidi 19-päevase vabaduses viibimise järel algama uut seitsmeaastast vangipõlve. Jutustuse lehekülgedel tuleb kogu oma võikuses esile kodanliku vangla sünge surveõhkkond. Mina-tegelase käitumise ja saatuse kaudu aga veendume, et kodanlik võim ei saavuta poliitvangide karmi kohtlemisega oma eesmärki, et ta ei suudagi mõista kommunistide jõu suurust.

J. Lauristini mälestussammas Tallinnas.

Seitsmeaastasest vangistusest vabanev kommunist on kõhklematult valmis täitma seltsimeeste soove ja poliitvangide organisatsiooni ülesandeid, hoolimata kõigist ohtudest, mis teda selle pärast ähvardavad. Otse füüsiliselt tajutavalt on antud edasi kõledus, millega kodanlik vabadus võtab vastu pikaajalisest vangistusest tulevat poliitvangi. Ta kodu ja tuttavate-mõttekaaslaste read on rüüstatud. Põlglikult vaatab kõhna ja räbaldunud võitlejat kodanlik seltskond. Jahikoeraliku agarusega jälitavad ta samme poliitilise politsei agendid, lakkamatult ähvardab uue vangistuse oht. Võitlusest taganemiseks aga on teed avatud, ahvatlevad mõtted perekondlikust õnnest ja selle saavutamise võimalikkus. Kuid mina-tegelane valib võitluse jätkamise tee. Endastmõistetava lihtsusega kõneleb jutustus kommunisti kangelaslikkusest, tema mehisest otsusest kõigest hoolimata jääda truuks vabadusvõitlusele: «Olin kolmkümmend üks aastat vana, oleksin ehk võinud veel elada! Pühapäevaks olin kutsutud sünnipäevale. Igatahes — pidutsegu minuta.» Märgatavat edasiarenemist näeme ka Madariku kunstilises väljendusviisis: Kirjaniku stiil, säilitades oma mehise, energilise joone, on muutunud varjundirikkamaks ja sujuvamaks.

Läbielatud katsumusrikastest päevadest jutustab kirjanik tagasihoidliku huumoriga. Viimasel läbiotsimisel enne vanglavärvate avamist salakirjadega koormatud väljalastava vangi «süda hüppas, igatahes mitte just rõõmust. Rõõm tuli veidi hiljem». Kui kõneldakse politseiametnikest ja nuuskuritest, läheb huumor üle irooniaks. Ülekuulajate nürimeelseid kavalusi ja usutamisi iseloomus-

tab Madarik väljendusega, et uus nuuskur «pani «kramavonile» hoopis uue noodi». Tagasihoitud lürismi kõlab mälestuspildi üksikutes ridades, mis väljendavad inimlikku traagikat vangikongi suletud vabadusvõitleja saatuses: «Väljas püsisid ilusad kevadeilmad. Veed sulisesid, linnud laulsid akna all kastanites. Kuid müüride vahel oli külm ja õudne, muidugi sellepärast, et teist korda olin alles noor vang.»

Aastail 1938—1940 hakkas J. Madarik ümber töötama ja trükiks ette valmistama romaani «V a b a r i i k», mille visandid olid

Illustratsioon romaanile «Vabariik».
E: Maisaar, 1953.

valminud vanglas. Viieköitelises teoses kavatses kirjanik anda ulatusliku läbilõike eesti töölisklassi võitlusest alates XIX sajandi lõpust kuni nõukogude võimu taaskehtestamiseni 1940. a. Autor jõudis viimistleda romaani esimese osa; II ja IV osa on avaldatud vanglas kirjutatud visandliku redaktsiooni järgi, kuna III ja V osa käsikirjad on sõjapäevil kaduma läinud.

«Vabariik» I jääb J. Madariku viimase tööna tema kunstiliseks testamendiks. Kirjanik kujutab siin laiahaardelises eepilises maalis põhilisi ühiskondlikke protsesse Eestis sajandi vahetusel, maapuudusest aetud kehvtalupoja minekut vabrikusse, tema kujunemist klassiteadlikuks tööstustööliseks ja jõudmist revolutsioonilise sotsiaaldemokraatia ideede juurde.

J. Madarikul oli selleks teemaks kasutada rikkalik eluline materjal, mida ta põhjalikult tundis, millega ta oli kokku kasvanud oma lapsepõlvemälestuste ja isa jutustuste kaudu.

Reprodutseerides suure tähelepanuga olukordi, milles kulgeb teose tegelaste elu, on Madarik loonud värvika pildi möödunud sajandi lõpuaastate Eesti ühiskonnast. Romaanis kujutatud Tallinna lähedase Kose valla elus näeme sotsiaalsete vastuolude pidevat teravnemist. Mõisasse kuhjatud suuri rikkusi raiskab degenereerunud paruniperekond oma veidrate tujude täitmiseks. Kiiresti kasvab rikka Roobu talu varandus ja mõjuvõim. Saunikuid ja renditalupoegi aga ähvardab alatine kohast väljaajamise oht, hulkuma minek, kepp ja kott. J. Madarik ei piirdu majanduslike suhete kujutamisega, vaid maalib külaelu mitmekülgselt, luues pilte talupoegade puhkehetkedest ja meelelahutustest, rahva kogunemistest kiriku ja kõrtsi juures, pidudest, külapoiste ehalkäimistest. Ilmekalt on esile toodud küla mahajäämus kapitalistlikus ühiskonnas. Külas valitsevad harimatus, sõgedad eelarvamused ja patriarhaalsed igandid, mille püsimist soodustab kirik. Kuid läbi selle umbuse kõlab siiski töötava talurahva eluroom, loomulik taibukus ja usk tulevikku. Meeldejäävad oma kirka eluroomuga on leheküljed kehva Neeme renditalu kuuest tragist tütrest, kes tõttavad ellu õhina ja õnneootusega, kuigi neid ümbritseb vaene, väiklane ja karm tegelikkus.

Sügava elutundmise ja tõepärasusega kujutatakse romaanis maata jäänud inimeste siirdumist külast linna ja suurte vabrikute ehitamist Tallinnas sajandi vahetusel. Suure vagunitehase «Dvigatel» ehitustööd tõmbavad kokku sadu tööotsijaid maalt. Valmissaanud tehas annab tööd paljudele eilsetele sulastele ja popsidele, kuid ta petab nende lootusi inimväärsele kindlustatud elujärjele. Halastamatult annab ennast tunda kapitalistliku palgaorjuse raudne haare.

«Uue ehitatava vabriku väravas oli juba hommikul kella kuue paiku rahvast murdu koos. Eemalt paistis, nagu lainetaks siin sogane järv, sest inimesed vajusid värava poole, kui see avanes, ja tagasi, kui see sulgus. Väravasse ilmusid tavaliselt meistrid, kümnikud ja teised töölepalkajad ning hõikasid valjusti, kas leidub ühe või teise kutseala töölisi. Kui Ants siia jõudis, olid tänased värbamised juba toimetatud. Järgmisel hommikul ta ennast enam ei unustanud.»

Tellingutelt surnuks kukkunud töölise laseb vabrikuvalitsus ükskõikselt ära koristada nagu purunenud tööriista. Surmasaanu asemele, samuti ka vastuhakkajate ja palgakõrgenduse nõudjate asemele on alati võtta kümneid tööletahtjaid värava tagant.

Töölistele pole selged põhjused, miks on elu nii raske ja vilets. Osa neist süüdistab palkade allasurumises teistest maakohtadest ja rahvustest tööotsijaid, esineb omavahelisi hõõrumisi ja kaklusigi. Veenvalt on romaanis valgustatud kapitalistliku suurtööstuse ümberkujundavat mõju töölistesse. Olles tiheda massina koondunud suurde ettevõttesse, hakkavad töölised tundma oma

ühtekuuluvust ja määratu suurt jõudu. Tööliste ühistunne kasvab veelgi, kui suurtööstuse ümberkujundavale mõjule lisandub poliitiline selgitustöö.

Olustiku kujutamisel on Madarik «Vabariigi» esimeses osas saavutanud suure veenvuse ja värskuse. Ühtlasi tähistab see teos kirjaniku tunduvat kasvu karakteri loomisel. Karakterite valgustamine on siin muutunud mitmekülgsemaks, nende individuaalsuse väljamaalimine ilmekamaks, arenemise näitamine tugevamaks. Keskseks kangelaseks romaani I ja II osas on sauniku poeg Ants Vasak, kelle kaudu on kujutatud eesti töörahva teed revolutsioonilise teadlikkuse juurde.

Elulise materjalina on Madarik Ants Vasaku kuju loomisel kasutanud rohkesti andmeid ja mälestusi oma isa elust. Antsu on näidatud lahutamatus seoses rõhutute ja rõhujate vaheliste vastuoludega. Lapsepõlvest alates saab ta popsipojana tunda vaesuse ja palgatööorjuse kibedust. Varakult ärkab temas protestitunne. Rändamine teenistuse otsimisel arendab Antsus iseseisvust ja vabastab ta paljudest kolkalistest eelarvamustest. Nii kasvab Antsust ärgas ja julge noormees, kes esimesena ümbruskonnas otsustab tööpuuduse teravnedes külas minna linna uusi töövõimalusi otsima. Tänu kirjaniku edasiarenemisele on Ants Vasaku kuju vaba kuivusest ja ühekülgsusest, mida võime näha Madariku varasemate positiivsete tegelaste juures. Südamliku huumoriga teeb kirjanik Antsu lugejale lähedaseks ta lihtsate inimlike taotluste ja nooruse ebaküpsusega. Tajume nagu elavana «kummikingaks» sõimatud popsipoissi, kes seisuseuhkete taluomanike ees püüab rõhutada endas ärganud töömehe iseteadvust.

Antsu karakteri edasine arenemine kulgeb tihedas seoses olukordadega linnas. Siin algab Antsu elus uus etapp, klassiteadvuse ärkamise ja karastumise etapp. Linnas kogetud mõljete mõjul vallandub Antsus töölisklassile omane tung viletsusest väljapääsu näitava tõe poole. Veenvalt kujutab J. Madarik raskusi, mis Antsul tuli ületada revolutsioonilise teadlikkuse juurde jõudmisel. Tõe otsimisel on Antsule kompassiks karmides kogemustes teritatud proletaarlase elutunne. Talle on vastuvõetamatu teda endi hulka kutsuvate vabrikunoormeeste kamp, kes oma teadmatuses kiusavad taga teistest maakohtadest tulnukaid ja teistest rahvustest töölisi. Tema huvi kõidavad kuldpagunitega meremehe ülistused Ameerika vabariigist, samuti noor tööline, kes areteeritakse sandarmi mahalõömise ja terroristide lõhkeainetepaki edasitoimetamise pärast. Kuid Ants ei saa siiski omaks võtta nende seisukohti. Teda tõmbab rohkem sümpaatse ja maailmavaateliselt arenenud puusepa Haavakuke ringkond, kes tutvustab talle sotsiaaldemokraatide lendlehti ja püüab selgitada marksismi põhimõtteid. Teose viimases pildis, milles kujutatakse Antsu pulmi kodukohas, näeme selgesti seda uut, mis Ants on omandanud linnas. Talle on vastik lasta end laulatada liiderlikul pastoril ja ta püüab kiriklikku talitust naeruvääristada. Pulmalauas tekkinud vaidlustes selgitavad Ants ja ta linnasõber Haavakukk talupoegadele uusi mõtteid rõhumisest, vastuhakkamisest ja vabadusest. Ants Vasak on jõudnud klassiteadlikkuse künnisele.

Keskse kangelase kõrval joonistab Madarik «Vabariigi» I osas rikkaliku kõrvaltegelaste galerii ühiskonna eri klassidest ja kihtidest. Ka kõrvaltegelasi kujutab ta elulises komplitseerituses ja liikumises, näitab nende kasvu või mandumise tendentse. Siin on juurdlev, vastupanuvaimuline saunamees Kadakasauna Juhan, kes veel vananagi unistab «vabariigist» ja «saunameeste seadustest». Meeldejäävalt on rohkete huumori- ja irooniavarjunditega joonistatud isekat seisuseuhket tsaaritruud keskmiktalupoega Neeme Aadut, kelles omanikuvaistud kipuvad valitsema töömehehinge üle. Järk-järgult selgub sündmuste arenemises toreda perepoja Roobu Kustase hallparunlik, kasuahnelt kaalutlev olemus.

Kõigi tegelaskujudega väljendab Madarik tõde rikkuseiha moonutavast mõjust inimesele, tööinimeste ühistunde ja õiguseotsimise edasiviivast jõust. Kompositsioonilist ülesehitust romaanis juhib kirjaniku püüe kujutada mitmekülgselt ajaloolist olukorda, taaselustada epohhi hinge, valitsevaid suhteid ja mentaliteeti. Selleks toob autor teosesse rohkesti episoodilisi tegelasi, juhib jutulõnga laias sõõris läbi Kose valla teede, Lasnamäe töölisaguli ja tellingutes seisva «Dvigateli» korpuste, põikab sisse Kose mõisasse ja Jõe kiriku pastoraati.

Hoopis uutest külgedest näitab Madariku kirjanikuisiksust teose stiil. «Vabariiki» eraldab autori esimesest romaanist «Riigikukutajad» eepiliselt rahulik kujutusviis ja rohke huumori kasutamine. Siin kirjanik ei rutta, ei refereeri, vaid maalib detailselt laia värvika lõuendi.

«Vabariigi» I osa köidab lugejat elulise materjali rikkusega, värskusega ja kirjaniku võimega tajuda igapäevaste sündmuste ristlainetuse taga elu suurte seaduspärasuste põhjavoolu.

«Vabariigi» II osas käsitletakse eesti tööliste astumist teadliku revolutsioonilise võitluse teele 1905. aasta sündmuste tules. Tegevus hargneb *kahes liinis, linnas ja maal*, kusjuures autor rõhutab töölisklassi juhtivat osa revolutsiooniliste meeleolude kasvamisel külas. Lisaks romaani I osa kujudele tuleb siin juurde suur hulk episoodilisi tegelasi.

Tähelepanu väärivad peatükid, milles kajastub sotsiaaldemokraatliku parteiorganisatsiooni loomine Eestis ja partei lõhenemine. Need sündmused on leidnud ilmeka vastupeegelduse Ants Vasaku kuju kaudu. Antsu kasvatajaks uuel etapil on M. I. Kalinini poolt rajatud sotsiaaldemokraatlik parteiorganisatsioon oma lendlehtede ja agitatsiooniga. Näeme Antsu revolutsioonilise teadlikkuse küpsemist, tema jõudmist tunnetusele, et «mehe kohus on vabaduse eest võidelda..., kõigi tööliste vabaduse eest». Eesti tööliste mõtteis ja kõnelustes elab M. I. Kalinini nimi kui eesti ja vene proletariaadi sõpruse kehastus. Ants Vasakut liigutab südamepõhjani mõte tsaari poolt väljasaadetud Peterburi töölisest, kes annab välja eestikeelseid lendlehti. Veenvalt on kirjanik edasi andnud Ants Vasaku mõtteid partei lõhenemise küsimustes, mis näitavad, kuidas kindel proletaarne meelsus aitab lihtsal töölisel läbi näha menševike reeturlikud seisukohad. Ants hakkab järjest rohkem kahtlema selles, «kuidas võib hääletusel olla nii suur mõju, et sunnib vabrikante andma käest vabrikud, tehased, laevad, raudteed,... pangad, ajalehed, kooli, kiriku, mis ju kõik on olemas selleks, et hea oleks elada rikastel, aga mitte kõigil inimestel. Ta seletas ka teistele töökaaslastele, et siin on nõks sees ja et võimu võtmist nii lihtsalt, nagu seda on käe tõstmine, ei lahenda». Seevastu erinevalt Ants Vasakust tema endine õpetaja Haavakukk satub menševike mõju alla ja muutub kokkuleplaseks.

Talurahva meeleolude osas köidab tähelepanu kodanliku natsionalismi teravmeelne paljastamine popside ja sulaste poolt. Väljendusrikka dialoogi abil elavalt väljamaalitud stseenis loeb arenenud silmaringiga saunamees Vainusauna Jüri poe juurde kogunenud sulastele ja peremeestele ette vanu ajalehti ja tõestab must valgel, et kulakute juhi Roobu Kustase poolt kiidetud tõsised «eesti mehed», alates vanast Jannsenist, pole kunagi sõna ütelnud teenijate ja maatameeste poolt, vaid õpetavad, et vaese inimese «püha kohus on ülekohut kannatlikult kannatada».

Teoses kujutatakse Tallinna tööliste protestidemonstratsiooni tsaari veretöö vastu ja 1. mai rongkäiku.

«Vabariik» II pakub huvi selles mõttes, et teoses peegelduvad 1905. aasta ajaloolised sündmused ja eesti tööliste ning talupoegade meeleolu. Puudulikuks jääb siin aga kunstiteosele vajalik nähtuste sügavam läbivalgustamine inimsüdame elamuste kaudu.

Romaani IV osas kujutab kirjanik eesti tööliste saatust 1918. a. Saksa okupatsiooni ajal. Teose sündmustik on ehitatud keskse tegelase, «Dvigateli» noortöölise J u h a n i, Ants Vasaku poja elusündmustele, kes on eesti töölisklassi uue generatsiooni esindaja.

Juhan Vasakul pole tarvis korrata oma isa vaevarikast teed töölisklassi tõe juurde. Isa lihtsad juhatused, tegutsemine partei poolt organiseeritud noorteklubis viivad Juhani varakult kommunistlike veendumusteni. Nõukogude võimu kehtestamisel tunneb Juhan vaimustusega täisverelise elu avanemist temasugustele töölisnoortele. Kuid siis tuleb nõukogude võimu ajutine lüüasaamine Eestis ja saksa okupantide terror. Koos Eesti töölisklassiga teeb Juhan Vasak läbi kõik vintsutused ja katsumused sel raskel ajajärgul. Uuesti tuleb tal taluda tööpuudust, kurnamist ja mõnitamist. Partei on läinud sügavale põranda alla. Saksa okupantide kõrval tõstavad pead eesti kodanlikud natsionalistid oma silmakirjaliku «iseseisvuse»-loosungiga. Juhan tunneb ennast mahajäetuna, seltsimeestest irdununa. Tema südamesooviks on «ajada sakslased välja ja panna tööliste valitsus jälle maksma», kuid ta ei tea, mida selleks teha. Visalt otsib ta teed võitlemiseks valitseva vägivalla vastu. Vanade tööliste nõuandel organiseerib Juhan ringi, kus tutvutakse marksistliku kirjandusega ja tehakse selgitustööd saksa lihtsõdurite hulgas. Kui Saksa okupatsiooni kokku varisedes tuleb Eestisse tagasi parteikeskus eesotsas Viktor Kingissepaga, siis saavutab Juhan oma eesmärgi — tema ring võetakse arvele töölisklassi võitlusstaabis. Läbikäidud otsimiste tulemusena on Juhanis selgunud kindel otsus, mida ta nii väga tahaks avaldada Viktor Kingissepale pärast selle sütitavat kõnet: «Ka mina olen seadnud oma sihiks töölisklassi vabastamise.»

Kirjanik on Juhan Vasakut kujutanud eluliselt ja mitmekülgselt, näidates teda töös ja koolis, valgustades põhjalikult tema tundeelu. Palju on tähelepanu pööratud Juhani vahekorrale kütkestavalt kauni, kuid tühise ja moraalilageda väikekodanliku tütarlapse Helmiga, kelle laastavast mõjust Juhan enda pikkamööda, kuid kindlalt vabastab.

Elutukset ja kunstilist jõudu on ka mitmete kõrvaltegelaste kujudes. Väliselt vananenud, kuid sisemiselt erksana, töörahva võitlusele truuks jäänud mehena näeme romaani IV osa lehekülgedelt Juhani isa Ants Vasakut. Puusepp Haavakuke kujus jõuab siin veenvalt oma seaduspärasele lõpule kokkuleplase saatus. H a a v a k u k k, kes teose algul paistis silma sümpaatse, liikuva mõttega töölisena, läheb kokkuleplusse menševikega, eemaldub revolutsioonilisest töölisklassist ning siirdub reeturite leeri.

Kuid siiski kannab teos tugevat läbitöötamatuse ja visandlikkuse pitserit. Tegelaste kujutamisse on jäänud palju ebaolulist, mis varjutab head ja õiget tuuma. Kirjanik hoidub oma keskse kangelase Juhan Vasaku idealiseerimisest, tahab teda näidata hariliku, igapäevase inimesena, kuid satub seejuures ebaoluliste seikade liigsesse rõhutamisse. Näiteks võtavad tarbetult palju ruumi Juhani naiivitsevad, meelega lapsikud kõnelused ja mõttekäigud. Pisiasjade ja väikluste tarbetut kuhjumist ning argipäevastamist on tugevasti tunda ka Juhani ema Leena Vasaku kujutamisel.

Romaan «Riigikukutajad» (1929).

Romaani loomistingimustest. «Riigikukutajad» on kirjutatud erakordsetes tingimustes, mis on omalt poolt vajutanud teosele tugeva pitseri. Juhan Madariku vanglakaaslane J. Saat, iseloomustades olusid, milles on loodud «Riigikukutajad» ja Madariku teised vanglas sündinud teosed, kirjutas 1941. aastal: «Paljudel on raske kujutleda, mis tähendab kirjutada romaan vanglakambris, kus ei tohi olla ühtegi paberilehekest peale nummerdatud lehtedega vihiku. On teada, et suured kirjanikud kirjutasid oma töid ümber seitse ja rohkem kordi. Vangil aga pole võimalust kirja panna oma tööd isegi üks kord. Väike vihik ei võimalda seda. Oli vaja kirjutada kohe puhtalt. Tihtipeale tuli oma mõtteid üles märkida salaja saadud paberilipakatele, et neid hiljem üle kanda vihikusse. Juhtus ka, et ootamatu läbiotsimine viis minema mitme päeva töö ja polnud enam võimalik taastada üksikuid mõttesähvatusi.»

Romaani avaldamisel tuli parteitöö konspiratiivsuse huvides teha autori tekstist väljajätmisi. Kuna esialgset täielikku käsikirja pole seni leitud, siis on ka järgmised trükid antud lühendatud kujul ilmunud esiktrüki järgi.

Romaani teema ja põhiprobleemid. «Riigikukutajate» sisu oli väga aktuaalne, käsitledes kaasaegse ühiskondliku elu kõige põletavamaid küsimusi. J. Madarik kujutas töölisliikumist Eestis 1920-ndate aastate algupoolel. Romaani põhiliseks teemaks on eesti töölisklassi võitlus kodanliku korra kukutamiseks ja nõukogude võimu taaskehtestamiseks Eestis. Kirjanik tõstis teoses üles küsimused tööinimeste teest paremale tulevikule, inimese kõlblast kohusest kaasaegses ühiskondlikus võitluses, Kommunistliku Partei osast.

Jälgides elutõde, ei kujuta Madarik revolutsioonilist liikumist stiihilise jõuna, vaid valgustab seda kui organiseeritud, teadlikku, sihikindlat tegevust, mida juhib Kommunistlik Partei. Kirjaniku peamine tähelepanu «Riigikukutajates» on pööratud Kommunistliku Partei juhtivale osale töölisliikumises, kommunistide tegevusele.

Eesti kodanlus, tulles võimule, rakendas kogu oma riikliku ja poliitilise aparaadi arveteõiendamiseks Kommunistliku Parteiga. Üksteise järel organiseeriti kommunistide üle kohtuprotsesse, milles kaebealuste arv üha suurenes ning repressioonid ägenesid: «35-protsess» 1920. a., «45-protsess» 1921. a., EKP Keskkomitee sekretäri Viktor Kingissepa mõrvamine 3. mail 1922. a. ja «115-protsess» samal aastal. «149-protsess» 1924. a. ning teised kommunistide ja revolutsiooniliste tööliste massilised represseerimised. Süüdistusaktides nimetati kommuniste «riigikukutajateks», riiklikeks kurjategijateks ja rakendati nende kohta kõige karmimaid karistusi: mahalaskmist või kümneid aastaid sunnitööd.

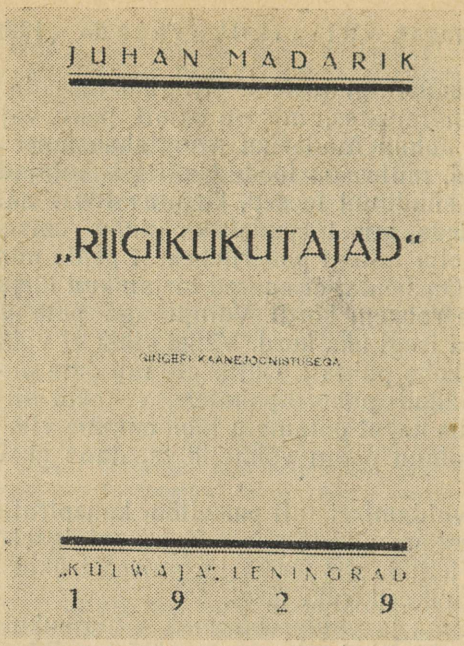

«Riigikukutajate» esiktrüki tiitelleht.

Kodanlik ajakirjandus tegi kõik mis võimalik kommunistide laimamiseks. Kodanlik-natsionalistlik propaganda avaldas mürgistavat mõju ka mõnedele demokraatlikele kirjanikele. Näiteks Mait Metsanurk oma romaanis «Jäljetu haud» (1926) kujutas kommunisti-revolutsionääri moonutatult.

J. Madarik oma romaaniga andis vastulöögi kommuniste laimavale kodanlusele, tõestades, et kommunistid pole vandeseltslased, vaid tööliskiassi poliitilise partei liikmed, kelle jõud seisab lahutamatus sidemes rahvaga. Romaan näitab, et kodanlik diktatuur on võimetu oma hauakaevaja — tööliskiassi ja tema partei mahasurumiseks.

Elavalt tuuakse «Riigikukutajates» lugeja ette parteikeskuse ja aktiivi raske, surmapõlgav organiseerimistöö sügaval põranda all. Näeme parteiaktiivi koosolekut linnalähedases metsas, põrandaaluste konspiratiivseid kohtumisi legaalsete tegelastega, parteikohtu surmaotsust provokaatori üle. Romaanis kirjeldatakse EKP kolmanda kongressi ettevalmistamist ja läbiviimist 1922. aasta oktoobris, mida julma tagakiusamise olukorras tuli range konspiratiivsusega pidada üksiku sooäärse asunikutalu pimedas rehetoas. Lugeja elab kaasa töölisorganisatsioonide rüüstamise ajal toimuvale parteiaktiivi koosolekule, mida tabab politsei haarang. Hästi on romaanis esile toodud Kommunistliku Partei side

rahvahulkadega, näidatud, kuidas kõik sammud töölisliikumise kasvus on ette valmistatud partei juhtimisel ja organiseerimisel.

Romaanis ilmneb rahva tuline poolehoid Kommunistlikule Parteile. Sunnitöö ja surmanuhtlusega riskeerides aitavad töölised varjata põrandaalust parteid kodanliku valitsuse metsiku tagakiusamise eest, andes kommunistidele peavarju. Täna on selleks noor teenijatüdruk uhkes härrasmajas, homme kojamees oma keldrikorteris. Vana, vaevatud näoga kehvtalupoeg võidab hingekasvanud arguse ja lubab oma maja Kommunistliku Partei kongressi korraldamiseks. Pidades valvet rehetoa ümber, kus toimub kongress, tunneb ta küll surmahirmu, kuid lahkumisel põrandaalustele võitlejatele kätt andes kutsub ta neid südamlikult varsti jälle külla. Orbunud töölistütarlaps Elviine Saarmas kannab südames oma surnud isa õpetust: jääda truuks töölisklassile. Revolutsiooniliste organisatsioonide rüüstamise ajal annab ta oma toakese parteiaktiivi koosoleku pidamiseks ja võtab kohtus selle eest ilma kahetsuseta vastu sunnitöökaristuse. Haige vanamees viletsas agulimajas kõneleb kommunistliku kirjanduse levitajale: «Kui oled noor, ei siis tea, mis on häda... Ootasin, saaks töömeheks, saaks leerist lahti... Oma elu rajama... Naine... Kaks poega... Kasvatasin need meheks... Nüüd on nad läinud... Nõudsid vabadust... Nüüd ma ootan, teie päästate ehk teisegi vabaks...» On nii loomulik, et see vanamees ütleb tundmatule kommunistile: «Kuule, võõras mees!... Sind ma usun... Ütle, kas nad varsti võimu võtavad?...»

Lihtsad inimesed näevad kommunistides oma huvide kaitsjaid ja on veendunud, et töörahvas nende juhtimisel võidab endale õigused ja inimväärse elu.

J. Madarik vastandab «Riigikukutajates» kaks ellusuhtumist, kaks vastust põletavale küsimusele, kuidas pääseda viletsusest: ta kujutab ühelt poolt töörahva kollektiivset võitlust õiglase ühiskonnakorra eest ja teiselt poolt väikekodanlikku, kitsalt egoistlikku õnneideaali. Lükates ümber kodanlikke demagoogilisi seisukohti, tõendab teos, et proletariaadi revolutsiooniline liikumine pole mingi kunstlikult väljamõeldud või väljast sissetoodud sektantlik vooluke, vaid võimas ühiskondlik hoovus, mis pidevalt kasvades tõmbab kaasa kõiki ausaid inimesi linnas kui ka maal. Madarik kujutab oma teoses kommunistlike ideaalide jõudu ja ilu, nende avardavat, õilistavat mõju inimesele. Samal ajal näitab ta, et väikekodanlik tee «paremale elujärjele» viib läbi ahnitsemise, pugemise, reetmise ja roimade. Inimesed, kes valivad selle tee, kaotavad inimliku näo juba enne, kui nad jõuavad ihaldatud «haljale oksale».

Kirjanik on loonud eredaid tegelaskujusid kummagi ellusuhtumise esindajaist. Ühtlasi kujutab ta oskuslikult võitlust ausa ühiskondliku südametunnistuse ja väikekodanlike kalduvuste vahel inimeste hinges.

«Riigikukutajates» leiame rea elulisi kommunistide kujusid, kes ideelise ühtsuse juures on igaüks oma palgega, üksteisest selgesti erinevate individuaalsete joontega.

Aleksander Marmor. Eestimaa Kommunistliku Partei juhi Aleksander Marmori näol on Madarik kujutanud leninlikku tüüpi elukutselist revolutsionääri. Kirjanikul on õnnestunud selgesti esile tuua oma kangelase karakteris domineerivaid omadusi, piiritut andumust töölisklassi vabadusvõitlusele, raudset tahet ja selget mõistust, silmapaistvat oskust kasvatada ning organiseerida rahvahulki võitluseks. Kodanlik valitsus võttis kommunistidelt kõige elementaarsemad poliitilised õigused. Marmor on sunnitud elama sügaval põranda all. Kuid ta on sellest hoolimata elu peremees, juhib kommunistide tegevust ja seisab kogu töörahva revolutsioonilise liikumise eesotsas. Romaani alguses näeme Marmorit jõudude koondamisel pärast üht parteiorganisatsiooni rüüstamist. Marmor aitab isiklikult leida legaalse töölisliikumise keskusele ustavat ja võimekat organisaatorit. Parteikomitee eesotsas Marmoriga suunab töölisühingute laiendamist, selgitustööd talurahva hulgas, rauatööliste streigivõitlust. Marmor on sügavasti veendunud, et mingisugused surveabinõud ei suuda likvideerida Kommunistlikku Parteid ega suuda päästa kodanlust hukkumisest.

Marmor mõistab selgesti võitluse ohtlikkust ning raskust, mis nõuab palju ohvreid. Otseselt ja avalikult kõneleb ta sellest oma seltsimeestele. Mõistes hukka kommunist Raamatu pessimismi ja kõhklusi raskuste puhul, ütleb Marmor: «Mehed, kes revolutsioonilises võitluses ihkavad ainult pidulikke koosolekuid ja pühi, pole revolutsionäärid, ammugi mitte kommunistid... Kes ei oska tasakesi edasi rühkida põhjatul teel, see ei suuda ka kiiresti joosta siledal jalgrajal.»

Seltsimeestesse suhtub Marmor usaldavalt, soojalt ja hoolitsevalt. Tema teeb ettepaneku anda liigsest tööpingest kurnatud kommunistile Leida Müürile puhkust parteile väga raskel momendil. Suure hädaohu silmapilgul, kui koosolek osutub politsei poolt ümberpiiratuks, mõtleb ta kõigepealt oma võitluskaaslaste päästmisele.

Marmor on nii enese kui ka teiste vastu nõudlik ja järeleandmatu parteilise distsipliini küsimustes. Ta on halastamatu reeturi vastu. Kui on kindlaks tehtud insener Rängeli äraandlikkus, siis parteikohus Marmori osavõtul teeb tema kohta surmaotsuse ja Marmor viib selle kõhklematult täide.

Ilmekalt iseloomustab kirjanik Marmorit ta võitluskaaslaste ja rahvahulkade suhtumise kaudu temasse. Oma moraalse puhtusega ja tahtejõu tugevusega on Marmor võitnud seltsimeeste sügava austuse. Kommunistide hulgas peetakse auasjaks olla Marmori

õpilane, tema näpunäited on usaldatavaks tegevusjuhiseks. Rahvas armastab Marmorit. Lihtsad tööinimesed mõistavad tema töö tähtsust ja raskust ning elu kaalule pannes aitavad tal ennast varjata nuhkide karja eest.

Vaatamata sellele et kirjanik on liiga napilt kujutanud Marmori sisemaailma, tema isiklikku elu ja tundeid, jätab Marmori kuju oma jõuliste karakterijoontega lugejasse tugeva mulje.

Mitmekülgselt ja huvitavalt on «Riigikukutajates» antud naisrevolutsionääri Leida Müüri kuju. Iseloomustades tabavalt Leida karmi lapsepõlve ja noorust, näitab kirjanik tema karakteri kujunemist. «Teda oli üleliia taga tuubitud, kolgitud, rikki aetud, nagu hobust, kes on liiga noorelt rakkesse pandud.» Paljude viletsuste läbielamise tõttu areneb Leidas erk õiglustunne. Ta õpib varakult vihkama ümbritsevat ülekohut ning valet. Tung teistsuguse elu järele äratab temas kindla võitlustahte ja ta andub kogu hingega parteitööle. Tikuvabriku mürgisest väävlisuitsust on ta palged kahvatud ja silmaalused sinkjad, kuid organiseerimistöö pinges ei hooli ta halvast tervisest, põleb energiakülluses ja loomisrõõmus. Igal õhtul nähakse teda töölismajas, «pea püsti ja silmad võitlustahtest säravad». Naistööliste ja noorte ringis näeme Leidat asjaliku, võimeka organisaatorina. Iseseisva õppimisega arendab ta oma silmaringi, temas avaldub terav intellekt ja kalduvus teoreetilisteks juurdlemisteks.

Väliselt on Leida äge ja järsk, kuid see karm koor peidab tundlikku hinge, mis ei saa ükskõikselt vaadata teda ümbritsevat ebaõiglust. Revolutsioonilise võitluse nimel suhtub Leida alguses täieliku eitamisega isiklikku elusse ja tunnetesse. Kuid peagi võidab ta selle eksliku seisukoha. Kogu oma varjatud soojuse ja inimliku tragismiga avaneb Leida iseloom tema kiindumuses võitluskaaslasesse Jaan Ilvesesse. Tugev moraalne jõud aitab Leidal puhtalt läbi teha piinarikast katsumust, kui Jaan tema sügava poolehoiu vahetab teise tütarlapse kergemeelsete meelituste vastu. Suure tahtepingutusega võidab Leida endas väiklase kiivuse ja kibestuse ning jätkab revolutsioonilist tööd Jaan Ilvese ja teiste seltsimeeste kõrval. Mattes väliselt maha oma tunded, ei lakka Leida siiski armastamast Jaani. Enda vangilangemise hinnaga on ta valmis päästma Jaani politsei haarangust.

Tüüpiliste joonte avaldumine meeldejäävas individuaalsuses teeb Leida Müüri tähelepanuväärseks naisrevolutsionääri kujuks eesti kirjanduses.

Erinevalt Marmorist ja Leida Müürist paljastub kommunist Jaan Ilvese isiklikes suhetes jämedakoelisust ja hoolimatust. Ilves mõistab valesti isiklike huvide allutamist revolutsioonilisele võitlusele, tema vaated perekonnale on ekslikud ja kergemeelsed. Kuid see on ainult üks külg Jaan Ilvese isikust. Selle elavate silmadega karmiilmelise noore treiali elumõtteks on vendlustunne tööliste-rakkuskätega, ustavus parteile. Parteiliste ülesannete

nimel on Ilves valmis ületama mis tahes takistusi, kordaminekud nende ülesannete täitmisel teevad ta uljaks ja õnnelikuks.

Elukutseliste revolutsionääride kõrval näeme «Riigikukutajates» kommuniste-töölisi vabrikust. Need on lihtsad töömehed, keda sotsialistlik teadlikkus tõstab oma aja eesrindlike inimeste hulka, annab neile suure moraalse jõu.

Soojalt ja meeldejäävalt on kujutatud töölist-kommunisti Mart Reburaiga. Kommunistliku Partei põhimõtted on saanud lahutamatuks osaks selle eaka rauatreiali lihtsas elus.

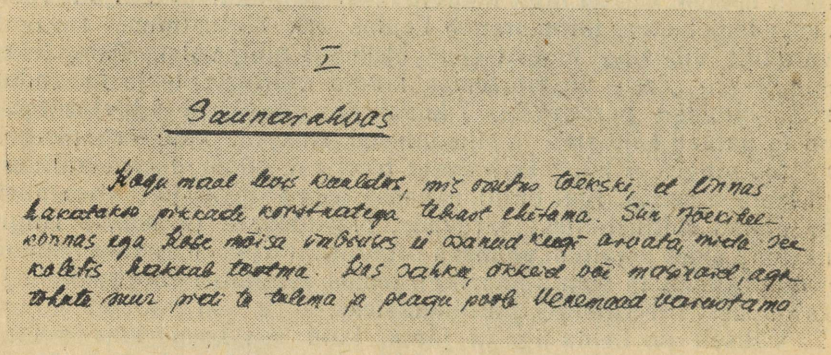

J. Madariku käekirja näide.

Reburaias näeme head perekonnaisa, südamlikku ning rõõmsat seltsimeest töökaaslaste hulgas. Samal ajal on ta löögivalmis revolutsiooni reamees. Ta on kindel ja visa võitleja streigi ajal rauavabrikus, peab ägedaid lahinguid streigimurdjatega. Reburaig ei karda võitluse raskusi ega satu paanikasse vangistusohu ees. Suurepäraselt väljendub töölise-kommunisti üleolek kodanlikest võimudest Reburaia areteerimise stseenis.

Relvastatud meestesumm kargas sisse. Maja oli piiratud nagu lahingu ootel. Tormasid tagatuppa. Piilusid voodi alla, revolver ees, ja otsisid läbi riidekapi.

«Kas põrandaaluseid on?» oli esimene küsimus.

«Rotid kuulukse seal jooksma,» vastab Reburaig pikaldaselt.

Käsutati riidesse.

Reburaig viskas selga õliga vettinud pintsaku, tõmbas soni pähe, keeras vurru, kõhatas ja oli valmis.

Lapsed ärkasid kära peale ja vahtisid suuri silmi võõraste otsa. Siis jooksis poiss isa juurde ja kiunus: «Ära mine, isa! Kus sa lähed?» Tütrenarmas nuuksus kõigest jõust.

Nuhid muigasid.

«Varsti tulen tagasi,» ütles Mart laste päid silitades. Reburaia naine ei lausunud sõnagi, vaid jälgis vihaselt iga nuhkide liigutust.

Palju tähelepanu on romaanis pühendatud Milla Sillamäele, kelle saatuses näeme väikekodanliku keskkonna mürgistavat mõju inimesele. Väikekodanlik kodu on Millasse söövitanud egoismi, ta seab oma elu eesmärgiks isikliku heaolu. Millale ei ole täiesti võõrad töörahva hädad, tööpuudus ja kitsikus. Ta on vastuvõtlik headele mõjudele. Isiklike sümpaatiate ajel läheneb ta töölisliikumisele ja on võimeline sellest ajuti täie innuga osa võtma. Kuid tema tõsist liitumist vabadusvõitlusega takistab väikekodanlik enesearmastus, isikliku heaolu esikohale seadmine. Põrgates kokku esimese tõsise katsumusega, sattudes demonstratsioonist osavõtmise pärast vanglasse, ei pea Milla vastu ja esitab armuandmispalve. Milla Sillamäe kuju on üheks näiteks Madariku headest eeldustest inimhinge dialektika kujutamisel.

Elulist tõde on kirjanik edasi andnud samuti Arnold Raamatu isikuga, reprodutseerides temas väikekodanlike kallakutega töölisliikumise tegelase allakäiku kuni täieliku deserteerimiseni võitlusest raskuste ja ohtude momendil.

Töörahva vaenlaste leeri esindavad «Riigikukutajates» töörahva huvidest eemaldunud väikekodanlased, kodanluse poole ülejooksikud ja töörahva reetjad. Tabavalt on joonistatud kahe eemaletõukava provokaatori, insener Rängeli ja riigiteenija Raimond Redu vastikud kujud. Mõlema käitumist juhib väikekodanlik eluideaal, hea sissetuleku ja mõnusa äraelamise taotlus. Insener Rängel on osav olupoliitik, kes seab oma vaated vastavalt konjunktuurile. Revolutsiooni ajal oli ta olnud pahempoolsete fraasidega kelkija, «verine revolutsionäär». Omandanud saadud pärandi abil kõrgema tehnilise hariduse, oskab ta varsti saada ka aktsiate omanikuks. Töölisliikumise tormilise tõusu perioodil püüab ta poliitilise aferistina silmakirjalikult läheneda töölistele. Tegelikult kardab ta revolutsiooni ja irvitab seljataga temale usaldatud ülesannete üle. Ta mängib nuuskurite kätte põrandaaluse trükikoja projekti ja võimude survel saab ka ise nuuskuriks, teenides täielikult ära parteikohtu surmaotsuse.

Riigiametniku ja kaitsepolitsei agendi Raimond Redu alatuse tee on lihtsam. Vennaverega määritud nuuskuripalga on ta algusest peale valinud endale tulusaks lisasissetulekuks.

«Töölisaristokraatia» terava satiirilise iseloomustuse on Madarik andnud Aadu Sillamäes, kes eluaegse küürutamise ja nuhkimise abil on oma karjääriredelil tõusnud vaguniremontijast abimeistriks. Sillamäe südamesõbras Lükatis on paljastatud parempoolsete sotsiaaldemokraatide müüdavust.

Kogu kujude süsteemiga «Riigikukutajates» näitab kirjanik, et võitlus rõhumise vastu tõstab inimest moraalselt tõelise inimlikkuseni. Seevastu väikekodanlik, kitsalt egoistlik õnneideaal, mis viib töörahva võitlusest eemaldumisele, madaldab inimest ja võib viia moraalsele mandumisele ka neid, kelles on häid algeid. Töölisklassi revolutsiooniline võitlus

on puhastustuleks temast osavõtjatele. Selles peavad vastu ja karastuvad ainult sisemiselt terved, ausad ühiskondliku südametunnistusega inimesed.

Romaani kunstilistest iseärasustest.

«Riigikukutajate» kirjanduslikku laadi iseloomustab *võitlev, teravalt parteiline hoiak* ja *rohke publitsistlike* vahendite kasutamine. Romaanikirjanikud harilikult ei rõhuta oma hinnangut nähtuste ja tegelaste kohta, ei seleta otseselt kirjeldatava sündmuse mõtet. «Riigikukutajad» on sellest üldreeglist mõnevõrra erinev. Siin on autor seadnud endale eesmärgiks anda nähtustele võimalikult selgelt oma hinnang, toonitada kirjeldatavate sündmuste mõtet, lükata ümber tõde moonutavad ning laimavad vaated töölisklassi ja kommunistide võitlusele. Selleks põimib ta romaani pildikõnesse kirjeldusi töölisliikumise kasvust, sotside poliitilisest lüüasaamisest jne.

Romaani «Riigikukutajad» selline iseärasus väljendub selgesti teose *kompositsioonis*. Juba *ekspositsioon* läheb siin lahku hariliku romaani ekspositsioonist, kujutades endast õige lühikest avapeatükki, kus publitsistlikus laadis on esitatud sündmustikku sissejuhatav olukord: «Elu on soikunud, nagu oleksid inimesed surnud. Kuid siiski... rõhutute klass polnud alistunud ning koondas ikka ja jälle kõigi rüüstamiste ja veristamiste kiuste oma võitlusridu. Seda võitlust juhiti salaja, sügavalt põranda alt.»

Autori vahelesegamist sündmuste piltlikku esitamisse, *autoripoolsete hinnangute* rõhutamist näeme ka tegelaste iseloomustamisel. Madarik, loobudes ulatuslikust psühholoogilisest analüüsist, iseloomustab oma tegelasi peamiselt nende tegevuse ja käitumise kaudu, teiste inimeste suhtumise kaudu nendesse, leides selleks vahel väga tabavaid detaile. Lisaks kaudse iseloomustamise vahenditele annab Madarik peaaegu iga tegelase kohta täpse ja selge omapoolse hinnangu. «Töölisaristokraadi» Aadu Sillamäe kohta ütleb ta näiteks: «Alati jäi ta vettinud kintsukaapijaks, seeklaseks. See oli ta verre istunud nagu kiimalus.» Mõnikord võtab kirjanik positiivsed tegelased oma kaitse alla, asub ümber lükkama kodanluse vaateid nende kohta. Iseloomustades kommuniste, kelle isiklik elu on allutatud revolutsioonilisele võitlusele, ütleb Madarik: «Oma isiksuse vastu olid nad ükskõiksed. Isiklik elu oli nihutatud tagaplaanile... Ometi polnud nad ilma sügavuseta, kaugeltki mitte pealiskaudsed ega toored... Ainult ebateadlikud, hoolimatud ei taibanud nende põhihelisid suurest aatest.»

Looduskirjeldused, mida romaanikirjanikud enamasti seovad tegelaste hingeliste elamustega, on «Riigikukutajates» antud napisõnalistena ja tihedas seoses sotsiaalsete vastuolude motiividega.

«Riigikukutajate» keel on kooskõlas teose üldise laadiga, kirjaniku lause on siin lühike, selge, täpne ja dünaamiline. Väheste

Nõukogude Eestis ilmunud J. Madariku teoste kaanepilte.

sõnadega iseloomustab kirjanik tabavalt olukorda ja inimesi, arendab hoogsalt sündmustikku. Näiteks järgmine kirjeldus töölismajas toimuvast stseenist:

Rängel tuli. Tahtis Ilvese jutule. Selgitas oma tuleku eesmärki tasase, salatseva häälega. Tal oli kaasas noormees, keda esitles riigiteenijate ühingu juhatuse esimehena, õigusteadlasena ja sõbrana.

«Raimond Redu,» kummardas see. Aga inimesed vaatasid neid uudishimulikult. Nad olid võõrasse vette sattunud. Nende kummardused ja meelitused olid siin kentsakad ning tarbetud. Millat nähes kummardasid nad veel kord. Siis pani Raimond Redu ette avaldada «Töörahva Hääles» riigiteenijate ülestkutse.

Autoripoolsete iseloomustuste ja publitsistliku elemendi rohkus võimaldasid Madarikul revolutsioonilisi ideid väljendada lakooniliselt ja löövalt. Kuid sellel laadil olid ka oma suured ohud ja nõrkused. Kujutusviisi lakoonilisus viib «Riigikukutajates» tihti välja konspektiivsuse ja nn. «telegrammistiilini». Tulemuseks on, et paljud hästi leitud psühholoogilised ja olustikulised detailid on romaanis esitatud liiga kokkusurutud kujul ning mõnede tegelaste karakterid jäävad sügavamalt välja arendamata. Liiga lakooniline

kujutusviis oli tingitud rasketest kirjutamistingimustest, kuid osalt ka kirjaniku ebaküpsetest otsingutest uue väljendusstiili järele. Neist nõrkustest hoolimata on «Riigikukutajad» silmapaistev, tõeliselt novaatorlik teos oma kaasaja kirjanduses, eesti töölisklassi revolutsioonilise võitluse karm ja kirglik kirjanduslik dokument.

Juhan Madariku loomingu tähtsus.

J. Madariku kirjanikuisiksust iseloomustab kõigepealt võime näha elus *uut, kasvavat ja arenevat*, tunnetada imperialismiaegses Eesti ühiskonnas *proletaarse revolutsiooni paatost*. Need ideelised positsioonid määrasid Madariku kirjandusliku meetodi, kujundasid temast sotsialistliku realismi algmete edasiarendaja eesti kirjanduses. Algus elu kujutamiseks revolutsioonilises arenemises oli eesti kirjanduses tehtud juba enne Oktoobrirevolutsiooni E. Vilde, H. Pöögelmanni, J. Lilienbachi, Eessaare Aadu jt. poolt. Madarik jätkas seda 1920-ndate ja 30-ndate aastate tingimustes, hakates laias eepilises maalis peegeldama eesti töölisklassi sotsialistliku teadlikkuse kujunemist, tema revolutsioonilise jõu kasvamist.

Tänu oma suurele loomingulisele energiale suutis Madarik väliste tingimuste tooreist takistustest hoolimata luua teoseid, mis tõid palju uut eesti kirjandusse, rikastades seda klassiteadlike tööliste ja kommunistide kujudega, suunates löögi kodanlaste ja töörahva reetjate, igasuguste ülejooksikute, kokkuleplaste ning provokaatorite pihta.

J. Madariku teostel on isegi sellisel, lõpuleviimata kujul (nagu enamik neist on) kirjandusliku pärandina suur väärtus. Ühtlasi on nad aktuaalsed ka tänapäeval. Madariku looming kasvatab lugejaid proletaarse internatsionalismi vaimus, kutsub võitlusele kommunismi eest, millele pühendas kogu oma elu kirjanik ise ja mille eest võitlevad tema teoste positiivsed kangelased.

SISUKORD.

EESTI KIRJANDUS XIX SAJANDI LÕPUKÜMNENDEIST KUNI SUURE SOTSIALISTLIKU OKTOOBRIREVOLUTSIOONINI.

Ülevaade. *L. Raud* 3
JUHAN LIIV. *A. Vinkel* 18
EDUARD VILDE. *J. Käosaar* 52
ERNST PETERSON-SÄRGAVA. *R. Alekõrs* 129
AUGUST KITZBERG. *L. Remmelgas* 155
Ülevaade proletaarsete kirjanike loomingust. *E. Säärits* 175
Teisi Oktoobrirevolutsiooni-eelse ajajärgu kirjanikke. *E. Sõgel.* (J. Mändmetsa osa — *O. Kruus.*) 201

EESTI KIRJANDUS OKTOOBRIREVOLUTSIOONI-JÄRGSEL PERIOODIL JA KODANLIKU DIKTATUURI AASTAIL KUNI NÕUKOGUDE VÕIMU TAASKEHTESTAMISENI EESTIS (1917—1940)

Oktoobrirevolutsiooni ja kodusõja aastad. *E. Säärits* ja *E. Sõgel.* 211
Kodanliku diktatuuri aastad. *E. Sõgel* 219
ANTON HANSEN-TAMMSAARE. *H. Tobias* 287
JUHAN MADARIK. *E. Säärits* 368

ИСТОРИЯ ЭСТОНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ II
УЧЕБНИК ДЛЯ X КЛАССА

На эстонском языке

Обложка Р. Пангсепп

Эстонское Государственное Издательство
Таллин, Пярнуское шоссе, 10

*

Toimetaja H. Kaarde
Kunstiline toimetaja H. Keigo
Tehniline toimetaja Ü. Laul
Korrektorid E. Bitter ja Ü. Rattur

Ladumisele antud 16. XII 1963. Trükkimisele antud 7. II 1964. Paber 60×90, 1/16. Trükipoognaid 24,5. Arvestuspoognaid 30,30. Trükiarv 5000. Tellimise nr. 9695. Hans Heidemanni nim. trükikoda, Tartu, Ülikooli 17/19. III

Hind 47 kop.

6—6

47 kop.

XV
A-611
IV

TÜ RAAMATUKOGU
1 0300 00371146 4

47 kop.

XV
A-611
IV

TÜ RAAMATUKOGU
1 0300 00371146 4

EESTI KIRJANDUSE AJALUGU II

EESTI KIRJANDUSE AJALUGU

II